

THE.
RATNĀVALI
OF
S'RÎ HARSHA-DEVA.

EDITED

*With an exhaustive Introduction, a new
Sanskrit Comm., Various Readings,
a literal English Translation,
copious Notes and useful
Appendices.*

BY

M. R. KALE, B. A.,

*Author of 'A Higher Sanskrit Grammar,'
'Sahitya-trasamgraha,' 'A Smaller Sanskrit Grammar,'
&c. &c.*

SECOND EDITION, REVISED.

Sc. 8N

Har/Kal PUBLISHED BY

GOPAL NARAYAN & CO.,

Booksellers & Publishers,

KALBADEVI ROAD, BOMBAY.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. .... 5518 .....

Date ..... 18.3.57. ....

Call No. .... 52 871 .....

Harkal

All Rights Reserved by M. R. Kole.

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of
India Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay.

AND

Published by V. N. & D. V. Mulgaoekar, Proprietors,
Gopal Narayan & Co., Booksellers, Kalbadevi Road, Bombay.

A 23

PREFACE

First Edition.

This edition of Sri Harsha-Deva's *Ratnāvalī* is prepared on the same lines as my edition of the *Nāgānanda* two years ago, with a view to supply the University student with a text-book that will meet all his requirements. Care has also been taken to make the book useful to the general reader as well. A brief but sufficiently exhaustive new commentary in Sanskrit has been written, as there was no suitable ancient comm. available on this play. Another feature of this edition is the Introduction wherein all that has been known of the author and the play has been put together for ready reference and systematic study. The figures of speech and the various technicalities of Sanskrit dramaturgy are not given (except in a few cases) in the Notes, as they are not of much use to junior University students. They are, however, pointed out in the commentary. I have used the editions of Messrs. V. S. Ghate and Joglekar, and the Nirn ed. and the available Calcutta editions, and I am beholden to the editors of all these. But my special thanks are due to Sāstri Nigudkar whose edition was useful to me in writing out the comm., and Prof. Ray's excellent edition of the play from which I got many useful hints. Any suggestions for improvement &c. will be gratefully welcomed.

BOMBAY, June 1921.

M. R. KA'LE.

Second Edition.

This is mainly a revised reprint of the first, with a few changes here and there.

BOMBAY, April 1925.

M. R. KA'LE.

INTRODUCTION.

I. THE SANSKRIT DRAMA.¹

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskrit drama, without a knowledge of which the technical remarks on the construction of the present play here, as well as those made in the Notes, will not be intelligible to the general reader.² Poetry in Sanskrit, from its inherent nature, as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—*रूपा* ‘what is capable of being seen or exhibited,’ and *नाट्य* ‘what can only be heard or chanted.’ The drama falls under the first division. ‘Rūpaka’ is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions, which also comprises a subordinate class called *Upa-rūpaka*. The Rūpaka,³ which has *Rasa* or Sentiment for its substratum, is divided into ten classes, viz. नाटक सप्तकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । शायोगसमवकारौ वीद्युक्तेऽप्युगा इति ॥ Of the Upa-rūpkas or Minor Dramas there are eighteen species, the most important of which are *Nāṭikā*, such as the *Ratnāvalī*, the *Viddhaśālabhañjikā* &c., and *Trofaka*, such as the *Vikramorvāsiya* &c.

Having thus disposed of the divisions into which the whole of the scenic art is capable of falling, we turn to the principle of division among the *Rūpkas* themselves, which is

1 The first two Sections are nearly the same as those prefixed to the *Nāg*.

2 The information given here has been mainly culled from the *Dasarūpaka*. The minor particulars not noticed here will be found in my *Sāhityasārasamgraha* (Nir. Ed.).

3 अवश्यानुकृतिर्नात्यं रूपं दृश्यतयोर्यते । रूपकं तत्समावेशाहरौच्यन् रसाश्रयम् ॥ D.-R.; रूपयतेऽमिनर्थयत्र वस्तु तद्रूपकं विद्युः । नाटकायैर्द्युग्मिधम्. *Nāṭya* is another and perhaps a wider term for the drama or the dramatic art, and is so called because it represents the different situations in (the scenes presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of music and dramaturgy, and his work is styled the *Nāṭya-Sāstra*. *Nāṭya* is also called *Rūpa* inasmuch as it has *dṛśyata* or the capability of being seen, and *Rūpaka* inasmuch as its subject-matter is represented by actors assuming particular characters.

threefold¹—(1) वस्तु or the Plot of the play; (2) नेता or the Hero; and (3) रस or the Sentiment. These three are the essential constituents, nay, the very life-blood, of every dramatic piece. Each of these we shall succinctly deal with in its order.

1 VASTU OR THE PLOT.

Vastu is primarily of two kinds : अधिकारिक or 'Principal' and प्रासादिक or 'Accessory.' The Principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The Accessory is that which appears in furtherance of the main topic, and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds, viz., *Patākā* and *Prakarī*. *Patākā* or 'Banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindered (so as to give additional interest to it). It is of considerable length and sometimes extends to the very end of a play. The *Prakarī* is also an episodical incident—of limited duration and minor importance—, one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, फँग or the drop, and कार्य or the final issue. *Bija*² is the circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results, and which is, as it were, the seed of the plot. *Bindu*³ is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident. *Kārya* is the final object of the plot which being attained the whole is finished. These five are technically called the *Arthaprakrītis* (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu*, which is thus divided into five classes, may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition, or it may be fictitious, or mixed, i.e. partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nātak* belongs to the first class, a *Prakarāya* to the second.

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Ayatás*. They are (1) आरम्भ beginning

-
- 1 वस्तु नेता रसभेषण मेदकः ।
  - 2 स्वल्पोद्घास्तु तदेतुवाच्च विस्तार्यनेकवा ।
  - 3 अवान्तरार्थविच्छेदं विच्छुरच्छेदकरणम् ।

or setting on foot of the enterprise, (2) यत्ते effort, (3) प्राप्त्याशा prospect of success, (4) नियतासि certain attainment through the removal of obstacles, and (5) कल्पागम obtainment of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Sāmghis* or junctures. They are five in number, answering to the five *Arthaprakṛitīs*, each of which they join with its corresponding stage, viz., प्रूप (Protasis or the opening juncture), प्रतिसृष्टि (Epitasis), अवस्था (Catastasis), अवरपी (Peripateia), and निर्वहण (Catastrophe), also called उपसंहारि or उपसंहार. Thus *Mukhasamghī* is the combination of the *Bija* and *A'rambha*, i. e., wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas*. In the *Pratimukha* there is the means (*yatna*) to the chief end, as originally implied by the *Bija* in the *Mukha* which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end, implying a further sprouting up of the original *Bija*. There are impediments, but the main plot gains ground under resistance. The *Avamars'asamghī* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha*, being accompanied by *Niyatāpti* of the end, but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts, as in the Śākuntala the King's forgetting Śak. after marriage owing to Durvásas' curse. The *Nirvahana* or consummation is the harmonious combination of all the aforesaid parts in the final catastrophe.

The subject-matter, whether historical, fictitious, or mixed, is from its inherent nature capable of a twofold division. It is divided into (1) सूक्ष्म, deserving to be suggested or implied only, as being of a dry and otherwise unfit character; and (2) द्रुष्ट्याकृति, fit to be represented and heard as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways—विश्वकर्मचूलिकाभूताभ्याङ्गावतारपद्मगुह्यः ।. (1) For *Vishkambha* see Notes, Act I. (2) *Chūlikā* is the suggestion of some incident from behind the Scenes (नेपृष्ठ). (3) An अग्रेपि¹ is one wherein is suggested by the actors at the time of their departure the connexion between the Act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of Kāmandaki and others at the

1 अङ्गान्तपात्ररङ्गारथे छिन्नाङ्गस्यार्थमूलनात्

end of the 3rd Act of the Māl.-Mādh. (4) अङ्गावतार¹ consists in implanting the seed of the subject-matter of an Act in the previous Act before it has drawn to its close, so that the Act following is a continuation of the one preceding; e.g., the sixth Act of the Śāk., the germ of which is cast at the end of the fifth Act; Mālav. II. and Māl.-Mādh. II. are other instances. (5) For पात्राक see Notes, Act II.

The subject-matter is further divided into three kinds—सर्वेभाष्य or प्रकाश, अभाष्य or स्वयम्, and नियतभाष्य. The last is of two kinds, जनान्तक and अपवारितक (which are explained in the Notes). Independent of these divisions there is one called आकाशभावित (आकाशो) or Speech from the Void.

The styles or modes of action (बृह्यः) to be followed in a drama are four in number, viz. शूकांर काशेकी विरो साक्षरात्मीयुनः। रसे दैव च धीमत्से बृह्यः सर्वत्र मारती॥। Of these the Kaisikī (used in the Nātikā) consists of music, dancing and love-sports, assisting the development of Śringāra, and is delightful by that and from the fascinating dresses worn by women. (See S.-D., VI. 124). It has four aṅgas, viz. (1) नर्म or polite pleasantry, (2) नर्मस्पूज (षट्काञ्च according to D.-R.) or development of Love, (3) नर्मस्कोट or the distant indication of Love, and (4) नर्मशर्म or covert action for the furtherance of love (यथा मालीनाथवै सखीस्तपथारणा माधवेन मालूस्या मरणावसायवारणम्).

2 NETA' OR THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family, &c.² Heroes are mentioned to be of four kinds, viz. धीरोदाच्च, धीरलित, धीरशान्त and धीरोद्धृत. 'Dhīroddhatti,' or the Hero of sublime qualities, is one who is magnanimous, patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve, whose high spirit is concealed and who is true to his engagements. We are not concerned with the other three classes of Heroes

1 अङ्गावतारस्त्रकृते पात्राऽङ्गाविभागः । The distinction, however, between an Āñkāśya and an Āñkāvatarā, is considered by some as merely imaginary. Viśvanātha actually supplants the latter by Āñkamukha which he defines as that where in one Act the substance of all the other Acts is suggested.

2 नेता विनीतो मधुरस्याणी दक्षः प्रियंददः । रक्तलोकः शुग्रांगमो लङ्घाणा विधीयो युवा ॥ कुद्रुयुसाहस्रतिप्रशाकलामानसमाख्यितः । शूरो दृढव्य तेजस्वी शाश्वत्कुम्भ धार्मिकः ॥ भैदैश्वतुर्धा ललितशान्तोदातीद्वैरयम् ॥

here. Each of these Heroes may be of one or other of four sorts. He may be दक्षिण or 'gallant,' i. e., equally devoted to many women, though principally attached to one; or शुद्ध 'sly,' i. e., one who being attached to one lady, covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be यग्न 'bold,' openly making his professions to another, and not ashamed even when reproached; or lastly, he may be अनुकूल 'favourable,' devoted to one Heroine only. The परीदास Hero has eight manly qualities—शोभा, विलाप, माधुर्य, गामीर्ष, धैर्य, तेजस्, लालित्य and औदार्य.

Among the assistants of the Hero the principal is the पीडमर्द, the hero of the Patākā or episode, clever in discourse, devoted to his master, and a little inferior to him in qualities. Next comes the विद्वपक, his constant companion, whose business consists in the repartees of wit, in helping his friend in his love-intrigues, and thus assisting in the general *dénouement* of the play. The third, and of equal rank with the Vidāshaka, is the शत्रु, who knows one art only and is thereby useful to the Hero. The Hero thus equipped may still take into his service ministers of state and ministers of religion, ascetics, allies &c., as well as eunuchs, mutes, barbarians (Yavanas) &c. Sometimes there may be a Rival-Hero called प्रतिनायक, who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

The Nāyikā or the Heroine, who must be possessed of qualities similar to those of the Hero, is of three kinds¹. She may be the wife of the hero (स्त्रीय), as Sītā in the Uttar.; or one belonging to another (अन्या or परकीया), or a common woman (सामान्या or साधारणस्त्री) as Vasantasena in the Mṛich. The परकीय may be a maiden or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play². The maiden's love, however, better helps the *Rasa*, and is therefore the most favourite theme with many Sanskrit poets. Further divisions and subdivisions of the Nāyikā are not introduced here, as they have very little to do with the construction of the drama. For her

1 स्वान्या साधारणस्त्रीति नदृग्ना नायिका त्रिभा।

2 अन्यस्त्री कन्यकोद्धा च नायिकादिग्रंहसे कठोचत्! "We may observe, however, to the honour of Hindu drama, that the *Parakīya* or she who is the wife of another person, is never to be made the object of dramatic intrigue; a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit, of Dryden and Congreve."—Wilson, *Hindu Theatre*, Vol. I., p. 45.

assistants the Heroine may have a सत्त्वी, दासी, भाविती, प्रतिबोधिका and others, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero.

3 RASA or THE SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression of feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic susceptibility by the proper action of the *Vibhāvas* and the *Anubhāvas*, as well as the *Sāttvika bhāvas* and the *Vyabhichāribhāvas*¹. *Bhāva* (भाव) or 'Feeling' is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or of pain, arising from the object under sight. *Vibhāva* (विभाव) or an Excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into (1) *Alambana*, that which is, as it were, the support or substratum of the *Rasa*—the person or thing with references to whom or which a sentiment arises—, such as the Hero or the Heroine, and (2) *Uddēpana*, or what excites or enhances (adds to the development of) the sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season, &c.; and beauty, decorations, &c. of the principal characters, in the case of मृग्यार. *Anubhāva* or an Ensuant is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The *Sāttvika* or natural *bhāvas* are a sub-division of *Anubhāva*, and are mentioned as eight in number—स्थानप्रलयरोमात्राः स्वेदो वैद्यर्येपथुः । अशुरैस्त्वयेष्ट्याणैः । The *Vyabhichāris* or the Accessories are those *bhāvas* which are not strictly confined to any *Rasa*, but appearing and disappearing like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. *Shāybhāva* (शायभाव) or the Permanent Sentiment² of a composition is one—'the ocean melting all salt into water'—which not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals, converts all of them into its own nature. Now, a *Rasa* would prove contrary to another if the आन्तर or substratum of both were the same. But as अङ्ग (principal) and अङ्ग (subordinate), a रस may be mixed with one or more of others.

1 विभावेरसुवाच्च लाद्यकेष्मिचारिभिः । आन्तरमानः स्थायी स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकेभावीक्षतज्ञातमावनश्च । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपीडकत् ॥ आलम्बनोद्दीपनस्तपमेद्वैन स च द्विधा । अनुभावो विकारस्तु भावसंस्तुचनानमकः ॥

2 विश्वेषरविश्वेषी भावेषितिभ्युते न यः । आन्तर नयस्तपान्तु इथायी लवणाकरः ॥

There are eight Sthāyibhāvas, राति, हास, शोक, कोथ, उत्साह, मध्य, लुगृहा, and विस्मय on which are based respectively the sentiments—रूढ़ार the Erotic, हात्य the Comic, करुण the Pathetic, दोष the Furious, वीर the Heroic, भयानक the Terrible, बीमसु the Loathsome, and अद्भुत the Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्ति the Quietistic, having शान्ति or tranquillity for its Sthāyibhāva. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these eight sentiments रूढ़ार and हात्य, वीर and अद्भुत, बीमसु and भयानक, and दोष and करुण are akin to each other, as they proceed from the same condition of the mind. As we are here mainly concerned with the Erotic, that being the prevailing sentiment in most Sanskrit plays, we will say something about it here. रूढ़ार is mainly divided into स्पृहलाप or Love-in-separation and समोग or Love-in-union. The former, the Daśarāpaka sub-divides into two kinds, अव्योग the Non-consummation of Marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love after marriage. The former, which arises from the dependent position of one or the other of the parties or through distance or through the intervention of adverse fate, has ten stages, आभिलाप, चिन्ता &c. mentioned in the com.; चिन्ता occurs through मान, प्रवास or some such cause; मान 'jealous anger,' arises from a breach in the duties of love (प्राणयमङ्क) and may be on both sides (the Nāyaka, however, is rarely Māni). This मान has several varieties such as इर्ष्यामान, आदुमानिकमान &c. It is capable of being dispelled in six ways—सान्ना ऐवेन द्वानेन नन्दुपेक्षारसान्तरे— and is called गुण, लघु or दार्शन according to the greatness or the smallness of the effort required to make the Nāyikā give it up. संभाग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company, engaged in looking at each other, kissing each other &c.

4 THE GENERAL CONDUCT OF THE NĀTAKA.

Every dramatic piece opens with a Prelude or Prologue (प्रस्तावना) which is itself introduced by what is called the Nāndī. This Nāndī according to some must suggest the gist of the whole plot. The Sātradhāra may sometimes retire after the recital of the Nāndī, in which case another actor, called स्थापक (for he establishes as it were the topic of the play), takes his place. In the Prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy, &c., the Sātradhāra or the Sthāpaka suggests the sub-

ject in the form of the Bijā, or by a simple beginning, or by naming the character about to enter, as in the Śākuntala. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhārati Vṛitti. The प्रतापन् is of two kinds—(1) परोचना as in the Ratn., and (2) आमुख, in which the Sātradhāra holds conversation with the actress or his assistants, bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds, of which one is प्रयोगातिशय. When the entry of a character is directly indicated by the Sātradhāra, saying ‘Here he enters,’ that is Proyogatīsaya.

The Prelude being over, the piece is commenced, being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing Sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nātaka may consist of from five to ten acts. The Hero should be of the Dhīrodātta class. The Sentiment should be रूप्ता or वीर (or sometimes कर्ता), others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced into the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of Rasa, and introduced by Vish-kambhaka &c, according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskrit plays, and the absence of tragedies in Sanskrit! The play should end, as it began, with a Benediction or

---

I Wilson observes—“They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute Tragedy in Shakespeare’s days ; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy.....The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission ; such a catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected ; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.”

prayer, called the Bharatavâkyâ, which is repeated by the principal personages and which contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout.

As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in classical Sanskrit, while females and the minor characters speak in the different Prakrit dialects.

The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian Drama are mainly three—(1) its peculiar structure; (2) the absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of languages to be spoken by the characters. The above-mentioned general characteristics of a Nâtaka belong with certain modifications to the other divisions of the Rûpaka as well.

Of the Uparûpkas we are concerned here with the Nâtikâ alone. We therefore give below its special features.

The Nâtikâ:—This is defined by the Sâhitya-Darpâpa as :—नाटिका वल्लवृत्ता स्यात्क्षीप्राया चतुरङ्गिका । प्रख्यातो धीरलिलस्तत्र स्याक्षायके वृपः ॥ स्याइन्तःपुरसंबद्धा संगीतव्यापृताय वा । नवाद्वारागा कन्याक्र नायिका रूपवंशजा ॥ संप्रवर्तेत नेतास्यादेव्यास्तासेन शङ्खिः । देवी भवेत्युन्त्येष्टा प्रगल्भा वृपवंशजा ॥ पदे पदे मानवती तद्वाः संगमो दयोः । वृत्तिः स्यास्तेशिकी स्वल्पविमर्शः संध्यः पुनः ॥ The Nâtikâ should be based on an invented story, should consist of four Acts, and abound in female characters. Its Hero should be an illustrious King and of the Dhîralalita class. The Heroine should be a maiden of royal family (or a celestial one)¹ newly touched with Love, and should be either connected with the inner apartments (as an attendant of the Queen), or engaged in musical practice. The Hero should proceed in his love affair cautiously from fear of the Queen. The Queen should be a grown-up lady, bold, and also of royal family. She should display her indignation at every step, and the union of the lovers should depend on her consent. The Kaiâki, with all its four parts, must be the *Vritti* employed, and the *Sandhis* should be without the *Vimarsha* (as explained by the comm.). The principal *Rasa* should be Śringâra.²

1 विद्या चाय मनोहरा । *Das'a-Rûpaka*.

2 शृङ्गारोऽमी सलक्षणः । *Ibid.*

The points of difference between a Nāṭaka and a Nāṭikā are:—(1) The plot of a Nāṭaka should be well-known, *i. e.*, derived in its main features from history, while that of a Nāṭikā should be mainly invented. (2) In the former the Hero is Dhīrodātta, while in the latter he is Dhīralalita. (3) While a Nāṭaka should have many males engaged in important affairs, the Nāṭikā should have many females. (4) The former should have one principal sentiment, which may be either शक्ति, or विरुद्ध, or विषय, while the latter should have शक्ति only. (5) A Nāṭaka may consist of five, seven, or even ten Acts; a Nāṭikā of four only.

II. THE POET.

The chronology of Sanskrit literature has been a perplexing problem to scholars and antiquarians, and it is no unusual experience for the serious student to have to face confusing statements and many-sided arguments before he can reach a safe conclusion about even the most famous of Sanskrit authors or their works. The authorship of the three plays, the Priyadarśikā, the Ratnāvallī and the Nāgānanda, has not escaped the common fate, and has provided the speculative critic with a most convenient dumping ground for all kinds of fanciful theories. There are some who doubt, in the first place, whether all the three dramas were written by the same person, and are inclined to differentiate between the author of the Nāgānanda, and that of the Priyadarśikā and the Ratnāvallī. Some have believed that Bāṇabhatta, the author of the Kādambarī and the Harshacharita, wrote the Ratnāvallī also; while others have put forth with insistence the claims of Dhāvaka or Bhāsa. Tradition, however, has been consistent in ascribing the authorship of all the three plays to King Śrī-Harsha, or Harsha-Deva, of Kanauj. Scholars have generally accepted this view, and it is one with which, it might be stated at the outset, we are in entire agreement. But questions have been raised about the identity of this Harsha, since it is another common feature of all similar inquiries that they are hampered by a plurality of Sanskrit writers¹ bearing the same, or similar, names and titles. And

¹ Compare in this connexion the existence of a number of poets bearing the names Kālidāsa, Dāṇḍin, Rājasekhara, and many others.

the view has even been held that the royal personage was merely a patron, the real author of the plays being some poet at his court, who wrote them and presented them to the public as those of his distinguished benefactor.

It is not easy to unravel this entanglement without clearing the ground before us by examining if there is any internal evidence leading up to any definite statement. Happily we are here on a firmer basis than in the case of other poets and writers, who have not deigned to vouchsafe any information about themselves. The *Prastāvānā* of the *Rātnavali* (p. 5) reads—

सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण । अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नाना-
दिव्येशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्थ पादपशोपजीविना राजसमूहेन उक्तः । यथा
अस्मस्त्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृता रसनावली नाम नाटिका
कृता सा चास्माभिः श्रीवपरपरया श्रुता न तु प्रयोगतो दृष्टा । तत् तस्यैव राज्ञः
सकलजनहृदयाह्नादिनः बहुमानात् अस्मात् चानुप्रवद्युद्धया यथावत्प्रयोगेण त्वया
नाटयितव्या हृति ।.....श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

From this it is clear that, since the time when the play was originally composed, it has been received as the work of King *श्रीहर्षदेव* (or merely *श्रीहर्ष*, if we omit the royal title *Deva*). And this is corroborated by similar Prologues in the two sister-dramas—

(1) सूत्रधारः ॥ (प्रियक्रान्त्य) अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नाना-
दिव्येशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्थ पादपशोपजीविना राजसमूहेन उक्तः । यथा
अस्मस्त्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृता प्रियदर्शिका नाम नाटिका
कृता इत्यस्माभिः श्रीवपरपरया श्रुता न तु प्रयोगतो दृष्टा । तत् तस्यैव राज्ञः
सकलजनहृदयाह्नादिनः बहुमानात् अस्मात् चानुप्रवद्युद्धया यथावत्प्रयोगेण त्वया
नाटयितव्या हृति ।.....श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

— From the *Priyadarśikā*, Act I.

(2) सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण । अद्याहं इन्द्रोत्सवे सबहुमाने आकार्ये
नामादिगदेशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्थ पादपशोपजीविना राजसमूहेन उक्तः ।
यथा अस्मस्त्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृते विद्याधरजातकपतिनयद्द्वे
नामानन्दे नाम नाटक खंते अस्माभिः श्रीवपरपरया श्रुते न तु प्रयोगतो दृष्टम् ।
तत् तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्नादिनः बहुमानात् अस्मात् चानुप्रवद्युद्धया
यथावत्प्रयोगेण त्वया नार्दयतव्यमिति ।.....श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

— From the *Nágánanda*, Act I.

Indeed, as would be apparent on comparison, the three Prologues are almost identical in their wording, and none of the theorists has yet directly challenged their genuineness, or the truth of the information therein conveyed, *viz.*, that the

King-Poet Śrī-Harsha composed the three dramas. In the face of this evidence one is surprised to find Dr. A. B. Keith stating categorically:—"The authorship of the Ratnāvali is disputed, but it is absolutely impossible to decide the question, and the author must remain anonymous." (*Catalogue of Sk MSS. in the Bodleian Library, Oxford, 1909*, p. 89). Our first task, therefore, is directed towards discovering and fixing the identity of this Śrī-Harsha.

There are three¹ well-known Śrī-Harsas known to ancient Indian history. One is the author of the famous नैषधियचरित महाकाव्य in 22 Cantos, who also wrote अर्णवदर्पण, संपदनवण्डकाव्य, गोदावीकुलपशस्ति, उन्द्रःपशस्ति, नवमाहसाङ्कचरित, विजयपशस्ति, शिवशक्तिसिद्धि and स्थैर्यविचारण. All these works he mentions in the concluding stanzas of the several Cantos of the Naishadhyacharita, where he describes himself as the son of द्विर and मामल्लदेवी. In one place² he describes himself, again, as receiving certain favours at the hands of his patron, the King of Kānyakubja. This then is assuredly not the author of the Ratnāvali who is a King with a "पादपद्मोपजीवी राजसमूह." This fact alone is sufficient to disprove the supposed identity of the two. Moreover, the author of the Naishadhyacharita, if he had written any or all of these three plays, would certainly have glorified himself by including their names, too, in the list which he so persistently presses on our notice. It should be noted, again, that the Naishadhyacharita is a work of the 12th century,³ and is never quoted in the earlier works on Indian rhetorics; while Dhanika, the commentator of the Dasārūpa, writing at the end of the 10th century, quotes⁴ frequently from all the three plays. The author of the N.-Ch. could not then, evidently, have written them.

Another Harsha was the ruler of Kashmir between 1113 and 1125 A. D., and to him Prof. Wilson attributed the Ratnā-

1 There are some minor authors who bore this name (e. g., a Śrī-Harsha who wrote a commentary on the *Gītagovinda*). But they are evidently modern, and none of them was a King.

2 राज्यकुलव्याप्तिं च लभते यः कालयुक्तजीवरात् N.-Ch. XXII. 155.

3 See Pandit Sivadatta's Ed. of the poem (*Nirṇayasāgara Press*, 1894), Introduction p. 9. This Harsha, the author of the संपदनवण्डकाव्य, flourished under King Jayachandra of Kanauj (*circa* 1175).

4 See the English translation of the Dasārūpa in the Columbia Univ. Indo-Iranian Series (New York, 1912), Introduction p. xxxvi.

vail in the early days of Sanskrit scholarship. Here certainly we have a King Harsha, but the discovery of the existence of the quotations in Dhanika's commentary has laid this theory finally at rest, and it is now forgotten.

There then remains the King S'ri-Harsha, better known as Harshavardhana, of Kanauj, originally of Thanesar, who must have been the author of these plays, and to whom scholars, both Indian and western, agree in ascribing them.

The reign of S'ri-Harsha or Harshavardhana, from 606 to 647 A. D., was one of the brightest epochs in the history of ancient India. It is an epoch of which we possess detailed and more or less trustworthy records, and the researches of antiquarian scholars have recently made further valuable additions to our knowledge of Harsha's political career, a brief account¹ of which may be given here.

In the latter part of the sixth century the city of Thanesar (in the holy land familiar to the A'ryans as *Kuru-kshetra*) was ruled over by a King named Prabhākavardhana, whose younger son was Harsha. His elder brother was Rājyavardhana, the crown prince, who ascended the throne in 605 A.D., on the death of his father; but he did not live long to enjoy his accession, having been treacherously murdered by the king of Bengal whom he had sought as an ally in an expedition against the ruler of Malwa. Rājyavardhana having died without leaving an heir, his ministers finally chose Harsha as his successor (October, 606). The wisdom and fitness of this choice were proved soon after by the energy and ability with which Harsha conducted himself in his new position. He first planned a methodical system of conquest (*Dig-vijaya*), with the purpose of bringing the whole land under one political power, viz. his own. Within six years he had conquered large parts of the north-western regions and of Bengal, and his military strength at this time can be gauged from the fact that he could put in the field "60,000 war-elephants and

1. The standard account in Sanskrit is the *Harsha-Charita* of Bāṇa. The account given by Pāñkhi Sāstrī in his Marathi Essay on 1928 (1911) and the scholarly Introduction in Gujarāti prefixed by Mr. K. H. Dhruva to his Guj. transl. of the *Priyadarśikā* (2d ed. 1917) are also very helpful. Consult especially V. A. Smith's *Early History of India* (3rd ed. 1914) pp. 335-359, from which mainly the above facts have been compiled.

100,000 cavalry." He then reigned for thirty-five years longer, most of which period was passed in peaceful development and the perfecting of the various schemes of administration and in making occasional additions to his already extensive empire. Towards the close of his reign his empire extended over the whole of the basin of the Ganges (including Nepal), from the Himalaya to the Narmadā, besides Malwa, Gujarat and Saurāshṭra (the modern Kathiawar). His long career of conquest was unbroken save for one defeat, which he sustained in 620 at the hands of Pulakesin II. of the Chālukya family. The Chinese traveller Houen-Tsang gives an eye-witness's description of his civil administration, with which he was highly impressed. The principal source of revenue was of course land revenue, other taxes being light and negligible. Crimes were rare, and on the whole the people were prosperous and contented. Harsha in after-life was strongly inclined towards the quietistic teachings of Buddhism, and he himself lived like a Buddhist devotee. Rest-houses (*Dharma-sālās*), religious establishments, and benevolent and charitable institutions on the model of those of Aśoka, were founded throughout his kingdom. He held religious assemblies, once at Kanauj and again at Prayāga, where he freely gave away his wealth in charity. Having conquered Assam (Kāmarūpa) he even sent a mission to China, between which country and India there was constant communication in those days. Harsha died in 646 (or 647) without leaving an heir. On his death the throne was usurped by one of his ministers. The removal of his mighty personality soon plunged the country in disorder which rapidly made his compact and solid state soon crumble to pieces.

Harsha was known as अक्षयति-श्रीहर्ष, or Harsha the Paramount Sovereign. He earned that title for himself by his extensive conquests, and we have seen how, during the forty years of his rule, he devoted his energy to the efficient administration of his wide dominions. Education was developed, and literature and learning flourished under government patronage. Two of the most famous poets at his court were Bāṇabhaṭṭa, the author of the Kādambarī, and Mayura, who composed the Sūryasātaka. The King himself was a writer of considerable merit. As Mr. Smith says, "Besides a grammatical work, three extant Sanskrit plays and sundry compositions in verse

are ascribed to his pen; and there is no reason for hesitating to believe that he had at least a large share in their composition; *for royal authors were not uncommon in ancient India.*"¹

Taken by itself the reign of Harsha can be compared to that of the great Mogul Emperor Akbar, as regards the universal prosperity of the people, the efficiency of the administration, and the encouragement given to learning and the fine arts. Harsha's autograph has been preserved on an inscription, and those interested might find it at p. 342 of Mr. Smith's *History*. For nearly thirteen centuries, his plays have continued to enjoy an extensive popularity, and have furnished rhetoricians and literary critics with models and illustrations for their canons, their position in Sanskrit literature being very high.

Coming now to the various conflicting theories, we do not think there is any ground for urging that the same hand that wrote the *Priy.* and the *Ratn.*, could not have written the *Nâgânanda*, so that it is necessary to provide the *Nâgânanda* with a different authorship. This argument seems to have been based on the general similarity of the subject-matter of the first two plays, and the totally distinct theme of the *Nâgânanda*. That is a very slender reed to rely upon; for nothing can prevent an author from choosing widely different subjects for his works, if he is so pleased. And in the plays themselves there are abundant traces and points of resemblance that leave no doubt as to their all having emanated from the same hand. There are, in the beginning, the प्रस्तावना॑s, which agree almost literally with one another; and the प्रत्यक्ष्य॑s at the end have also the same ring of similarity. Many words, sentences and idioms, are common to all the plays, and these we have quoted in the Notes wherever they occur. Many verses are similar in sentiment or in phraseology (of the verse अपि किञ्चन अनधारुम् &c. which occurs both in the *Priy.* and in the *Nâg.*). The प्रवेशक in *Ratn.* II. resembles the corresponding one in *Nâg.* II. Apart from the resemblance in words, incidents and ideas, the general simplicity of style, and characterization are almost uniform in the three plays, and the reader can hardly remain unconvinced that these plays

¹ E. g., Sûdraka, Vis'âkhadatta, Bhoja, Yasovarman, and others. (The Italics in the quotation above are ours).

were composed by the same author, however dissimilar the subject of the Nāgānanda¹ may be from that of the two other plays.

It has been contended with great force and display of ingenuity, that King Harshavardhana did not himself write these plays, but some poet at his court did it for him, and this contention rests on a sentence in the Kāvyaprakāśa of Mammata (Uch. I.)—“श्रीहर्षदृष्टवकादीनामित्र धनम् ।” Earning money is stated there to be one of the objects in composing a literary work; and as an instance the case of धारक getting money from श्रीहर्ष is pointed out. The commentator Uddyotakāra explains—“धारकः कर्ता । स हि श्रीहर्षनाम्ना रत्नावलीं कृतः वहु धनं लक्ष्यन्वितं प्रसिद्धम् ।”; and he is followed in this by some other commentators. In some MSS. of the Kāvyaprakāśa is found a variant, धारादीनामित्र धनम् for धारकादीनामित्र धनम्, and this caught the imagination of the late Dr. Hall, who was the first to attribute the Ratnāvali to Bāna. As it is, the whole of this argument turns upon the explanations of the *commentators* of the Kāvyaprakāśa, whom we need not implicitly follow; for there is another and a more natural interpretation of the passage in question, viz., that Dhāraka and other poets got wealth from their (royal) patrons as a reward and as a mark of appreciation—and it is not necessary to suppose that authorships were transferred to the patrons in consideration of such gifts. Sensitive and honourable patrons themselves would fight shy of such wholesale transfers.

But, apart from that, there is no evidence whatever, internal or external, to believe that Bāna wrote the Ratnāvali, since his style, as seen in his prose works, is completely removed from that of the dramas. The former is highly ornate and elaborate, the latter is simple and plain. Moreover, why Bāna should have sold the dramas only, and retained the Kādambarī, which would have brought him a princely sum of money, would be a puzzle; again, Bāna was in sufficiently opulent circumstances, quite beyond the necessity which would drive an impecunious author to bargain for the

1 As it is well known that Harsha showed a leaning towards Buddhism towards the end of his reign, we can easily suppose that the Priy. and the Ratn. were his earlier works, while the Nāg. marks the beginning of the Buddhistic tenor of his thought-development.

sale of his works including their authorship. Dr. Hall also argued that the presence of the verse द्विपादस्यस्माद्वि etc. both in the Rāmāvallī and in the Harshacharita proved Bāna's authorship of the former. But no such verse exists in the Harshacharita, and the learned doctor led scholars to follow a wild-goose-chase for a time, till the theory came to be abandoned as both hasty and unsound. It was reserved for an enterprising scholar of South India, Mr. Nārāyaṇ Shāstrī, to pursue the seemingly obscure reference to धृष्टक in the Kāvyaprakāśa-passage, and to deduce some very ingenious theories about the authorship of these plays. The learned scholar's conclusions and arguments, if they are proved to be correct, would disturb the chronology of many authors and make it necessary to revise and rewrite the early history of Kāvya literature; but for reasons shortly to be stated, we must say we are unable to concur in Mr. Shāstrī's conclusions. Mr. Shāstrī identifies धृष्टक with the famous poet भास, who is eulogized by Kālidāsa, and thirteen of whose dramas were recently discovered in Travancore; he also identifies the हृष्ट of the Preludes of these plays with a certain king Vikramāditya whom he places between 552 and 457 B. C.; and he ascribes the authorship of our plays to Bhāsa, a court-poet of this Sri Harsha-Vikramāditya, thus carrying back the age of the plays by some ten centuries or so !

This edifice of conjecture and theory is based on a quotation given by Mr. Shāstrī as from the कविविमर्श of राजशेखर, which runs as follows:—

भास्तो रामिलमोऽप्तिष्ठो वरसत्तिः श्रीसाहस्राङ्गुः कवि—
मेण्टो भारविकालिदासतरलः स्कन्धः सुबुद्धयः ।
दण्डी बाणदिवाकरो गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य संवैर्णपि हे ॥
कारणं तु कविवस्थ न संपन्नकुलीनता ।
द्यावकाऽपि हि यद्यासः कवीनामस्मिन्नोऽभवत् ॥
आदौ भासेन रचिता नाटिका प्रियरचिका ।
निरीर्घस्य रसज्ञस्य कस्य न प्रियदर्शना ॥
तस्य रन्नावली तूने रत्नमालेव राजत ।
द्वारास्तपकामिन्द्र्या वक्षस्यत्यन्तशोभना ॥
नागमन्देव समालोक्य यस्य श्रीहर्षविक्रमः ।
अमन्दानन्दवभरितः स्वस्यमकरोत्कविष् ॥
उदात्तराथव नूनमुद्वात्तरसंयुक्तिष्ठ ।
यद्वीक्ष्य भवभूत्याद्याः पणिन्युनोदकानि हे ॥

शोकपर्यवसानाऽस्य नवाङ्गा किरणावली ।
 माकन्दस्येष कस्यात् पदवाति न निर्वितम् ॥
 भासनाटकबोक्तिप्रचेषः सुमे परिक्षितम् ।
 स्वप्रवासवदनस्य दाहकोऽधूतं पादः ॥

Dhāvaka, *lit.* ‘a washerman,’ was a title by which, no doubt, Bhāsa was known, as it is said he was a washerman by profession. But since Bhāsa preceded Kālidāsa,¹ the श्रीहर्षविक्रम in the quotation above cannot be identified with the king Harshavardhana of the seventh century, and hence Mr. Shāstri discovered an earlier Harsha, from a verse of the Rājataranginī.² Mr. Shāstri further argued from the similarity in idiom and ideas between the Priyadarśikā and the Mālavikāgnimitra, that the former play of Bhāsa must have served as a model for Kālidāsa’s work. The latest supporter of the theory of Bhāsa’s authorship of the plays is Prof. S. M. Paranjpe³ of Poona.

It is not possible so easily to brush aside the quotation given by Mr. Shāstri. But the manner in which it was originally offered is highly suspicious, and creates in our mind grave doubts whether such a work as the कर्णितमशी, from which those verses are cited, actually exists. And till that work comes to light, no inquiry can profitably be conducted to enable us to form a conclusion directly on the strength of this statement ascribed to Rājaśekhara. Because, when Pandit R. V. Krishnamachariar, the learned editor of the Priyadarśikā in the Vani Vilas Sanskrit Series (Srirangam, 1906) challenged Mr. Shāstri to produce the source of his information, the latter wrote back in reply that he borrowed the quotation from a friend of his,⁴ and thus the whole thing apparently based on hearsay, came to almost nothing. And therefore it becomes necessary to suspend judgement on other questions arising out of these quoted verses. Prof. Paranjpe, fully conscious of the weakness of Mr. Shāstri’s position

1 Kālidāsa mentions Bhāsa in the Prologue to his Mālavikāgnimitra.

2 तत्रानेहसुखयिना अभिमानशर्पिताभिषः । एकच्छमशक्त्वर्ती विकलादिष्य इत्यप्यत् ॥ Rājatar. III. 125.

3 In an article in Marathi in the monthly Chitramaya Jagat, for December 1915.

4 See p. xxvii. of the Sanskrit Bhāmikā of the Priyadarśikā, Vani Vilas Edition.

which was thus rendered quite untenable, passes over that point and tries to argue independently that Bhāsa was the real author of the Nāgānanda. He has picked up similar ideas¹ and grammatical and literary peculiarities,² from the published writings of Bhāsa and the two plays Nāgānanda and Priyadarśikā; and relying on them he endeavours to show that the same hand must have produced all the plays. We must say with reference to this attempt that the learned critic has relied too much on a generous imagination, and he is prejudiced as he starts with a declared purpose to be on the look-out for similar ideas. If we are to apply the same argument, almost any classical work in Sanskrit can be shown to be written by almost any famous poet, as there is bound to be some similarity, more or less, everywhere. Similarity of ideas is to a certain extent common in all works having similar themes; very frequently it arises out of the fact that the works owe their composition to a common source, as in the case of the Pañchatantra and the Hitopadeśa; still more frequently it arises when an author, who is acquainted with the works of his predecessors, deliberately imitates them or unconsciously repeats the ideas and words with which he is familiar. Thus the works of Kālidāsa are abundantly besprinkled with phrases, constructions, similes and ideas from Vālmīki's Rāmāyaṇa. But who will venture to assert that Kālidāsa had a hand in the composition of the Rāmāyaṇa, or *vice versa*? In fact, Prof. Paranjpe has stepped beyond the limits which a cautious critic must always set to such an argument. There is not a shred of evidence to deny King Harshavardhana's authorship of the Nāgānanda. Granting that all these resemblances set forth by Mr. Paranjpe, and many more, do occur, we can at the best argue that Harshavardhana must have read and admired the plays of Bhāsa. To jump at any other conclusion would be unsafe and is most certainly unwarranted. For in

1 E. g., the worship of Agastya; the extreme heat of the Sārad season; the idea of कन्दक विनिर्देशिता प्रसन्न (Nāg. p. 17) similar to that of कन्दकार्त्तिनि निर्देशिति कृत्या (Bhāsa's Pratijñā-Yaugandharayana); the affection of the heroines for trees and plants; the attempt at suicide by hanging; and some others.

2 The most common of these is the recurrence of the phrase आपस्तव्य, which Prof. Paranjpe compares to अप्स्तव्य इति at Nag. p. 118 (variant given in the foot-notes to our ed. of the play).

the first place there is the question of style. Bhāsa's style is comparatively crude and his language more easy-flowing; it must have evidently belonged to an earlier date than the polished refinement of Harsha's works whose style resembles much more that of Kālidāsa. Next it might be urged, though it lacks confirmation, that Harsha might have written these plays on the model of, and as revised or modified versions of, those of his predecessor, Bhāsa, in the same way in which Śīdraka wrote his *Mṛichchhakaṭīka* on the basis of Bhāsa's *Chārudatta*. But for this we must wait till more plays of Bhāsa come to light, including his originals of Nāg., Pri.y. and Ratn., if at all he wrote these. But the most convincing testimony, to our mind, to prove that King Harsha of Kanauj wrote the Nāgānanda in the seventh century, is afforded by the Chinese traveller-pilgrim I-Tsing,¹ with which for the present we can safely conclude this brief inquiry into the genesis of our play. He writes:—"King Śīlāditya² versified the story of the Bodhisattva Jimutavāhana who surrendered himself in place of a Nāga. This version was set to music; he had it performed by a band, accompanied by dancing and acting, and thus popularized it in his time."

III. THE PLAY.

(1) THE STORY OF THE RATNĀVALI.

The *Ratnāvalī* or the *Jewel-Necklace*, is a drama in four Acts; it is so named after the Heroine, the Simhala princess Ratnāvalī, whose union with King Udayana of Kausāmbī forms the theme of the play. In order that the student may fully understand the various points subsequently to be discussed, it is desirable that he should be acquainted with the outline of the plot, which is therefore given below:—

Act. I. After the Benediction (Nāndī), the Sūtradhāra in the Prolude (Prastāvana) introduces to the audience the play to be enacted, viz. *Ratnāvalī* by King Sri Harshadeva. After this begins the Act proper. King Vikramabāhu of Simhala had a daughter, named Ratnāvalī. A sage (Siddha) had prophesied that whoever would marry her would be a paramount sovereign (Sārvabhauma). Yaugandharāyapa, the chief minister of King

1 English Tr. by Takakusu, p. 163.

2 This was one of the titles of King Harshavardhana.

Udayana, heard this rumour, and acting upon it, sought Ratnāvalī in marriage for his master. King Udayana had already a wife, the Queen Vāsavadattā, and for fear of offending her, the request was disallowed by king Vikramabāhu. Thereupon Yauga, got a rumour circulated that Queen Vāsavadattā perished in a fire at Lāvānakā. The only objection to the proposed marriage being thus removed. Vikramabāhu gave his consent, and sent Ratnāvalī to Kausāmbī on board a ship. The ship was wrecked in mid-ocean; the princess, however, was luckily rescued by a trader of Kausāmbī while she was clinging to a plank. He recognized her by the Jewel-Necklace (Ratna-mālā, whence her name Ratnāvalī), which she always wore. The minister Yaugandharāyaṇa, to whom the rescued princess was brought by the trader, did not announce her identity, for obvious reasons, but introduced her into the Queen's apartments, where she worked as an attendant-maid, appropriately named Sāgarikā ('rescued from the sea'). In a soliloquy on the stage Yaugandharāyaṇa explains all these previous incidents. The ship which carried Ratnāvalī also carried Bābhṛavya (Udayana's chamberlain) and Vasubhūti (Vikramabāhu's minister) as the escorts of the princess. They, too, were rescued, but they were unaware of the similar rescue of Ratnāvalī. Hence, believing her to have perished, they kept the affair to themselves, and straightway joined the army of General Rumanvat, whom Udayana had ordered to lead an expedition against the Kosala country. Thus the only two persons who could have disclosed Sāgarikā's identity were away, and Yaugandharāyaṇa thought that she (Sāgarikā) would be able by means of her uncommon beauty to win Udayana's heart under her assumed name and position as a common maiden; it would then be happier and better to make known her identity as a princess of the royal blood. These plans also are briefly touched upon in Yaugandharāyaṇa's soliloquy. Then enters on the stage Udayana, accompanied by the court-jester (Vidushaka). They discuss and describe the annual Cupid's carnival which was then in full swing. Then enter two maid-servants, Mīdanikā and Chūtālatikā, who dance and sing on the stage. The Vidushaka, too, feels inclined to join them in a spirit of general gaiety. After a little diversion, the maids deliver a message from the Queen to the King, requesting his presence that day in the Makaranda garden. The King and the Vidushaka accept the invitation and forthwith repair there, where shortly arrives the Queen accompanied by her attendants, Kāñchanamālā, Sāgarikā (i.e. Ratnāvalī) and others. The Queen perceives the necessity of keeping the extremely young and beautiful Sāgarikā out of the sight of her husband, and sends her away on some pretext. But Sāgarikā, who was full of curiosity as to how the Cupid's festival was celebrated in this strange land, hides herself behind a tree and looks on. In the meanwhile the Queen offers worship to Cupid, and then to her husband.

Sāgarikā, who had never seen the King before, feels for him love-at-first-sight, and later, learning that he was the same King Udayana to whom she had been betrothed and sent by her father on board the ship, her love waxes strong. It being evening, the festival closes with the departure of the royal party off the stage.

Act II.

In an Interlude (Praves'akā) two maid-servants announce that the King was to go that day to visit the *Nicamlikā* creeper with a view to try upon it an experiment which would make it blossom out of season, and that Sāgarikā had gone to a bower of *kadali* plants with painting materials. We are then introduced to Sāgarikā herself who is love sick and diverting her longing by drawing the picture of her lord and looking at it. In this state she is observed by Susangata, her friend, to whom she had entrusted the cage of the queen's pet bird (a *sṛīla*). A conversation ensues between them in which Sāgarikā confesses her love for the King. A diversion is created at this stage by the news that a monkey had got loose and was frightening women and children. Sāgarikā and the maid Susangata who was with her, both leave the stage in a hurry; the *sṛīla* flies away from her cage which was broken open by the monkey. Then enters the Vidūshaka with the news of the success of the experiment on the creeper *Nicamlikā*, which he relates to the King. They then come upon the bird (*sṛīla*) who, parrot-like, repeats in their hearing the impassioned utterances of Sāgarikā which she had listened to, as well as the replies of Susangata to them. There are no names mentioned, and the King and the Vidūshaka discuss as to whom those words could refer to. They wander about, and come upon the painting hastily left behind by Sāgarikā. The Vidūshaka therein recognizes the King, but neither of them can recognize Sāgarikā whom Susangata had painted at his side and whom they had not seen before. In the meanwhile Sāgarikā and Susangata come back for their bird and painting-board; and finding there the King with the Vidūshaka, they listen to their conversation. It soon becomes clear to them that the King too has fallen in love with the unknown maiden (i. e. Sāgarikā) of the picture; Susangata thereupon introduces her friend to the King. Apprehending a visit from the Queen, Sāgarikā goes away. Then enters Queen Vasavadatta who catches sight of the painting-board, recognizes her maid therewith by the side of her husband, gets angry with the latter who gives evasive answers, and leaves in a huff. The crest-fallen King, thereupon, departs with the Vidūshaka.

Act III.

In an Interlude (Praves'akā) two maid-servants relate how Susangata has planned to bring about a meeting between the King and Sāgarikā who is to be disguised as the Queen, Susangata taking

the disguise of the Queen's maid Kāñchanamālā. Then enters the King whom the Vidūshaka acquaints with this scheme. Then they both repair to the place of rendezvous. In the meanwhile the Queen, too, learns of the plot and she also arrives there. The King and the Vidūshaka take her for Sāgarikā (disguised), and address her as such; the King perceives his mistake and tries to reconcile her, but the Queen departs in high dudgeon. Then there comes the real Sāgarikā (dressed like Vāsavadattā), but she proceeds to commit suicide by hanging herself in despair as she suspects the plot might be discovered by her royal mistress. The King now mistakes her for Queen Vāsavadattā, and when he goes with to rescue her, he sees his mistake and is very much rejoiced at having been unexpectedly united with his beloved. But just then the Queen, repenting of her ill-temper towards the King, comes back prepared to be reconciled to him, to find him engaged in paying his attentions to Sāgarikā. The King feels now thoroughly abashed, and the curtain drops on the scene as the Vidūshaka is marched off, bound, along with Sāgarikā, by the Queen who follows both herself.

Act IV.

The Queen circulates a report that Sāgarikā was sent away to her father at Ujjayinī, while she keeps her secretly a prisoner in her palace so as to prevent her being seen by anybody. In an Interlude the maid Susangata gives to the Vidūshaka the jewel-necklace which was worn by Sāgarikā and which the latter had handed over to her to be given to some Brāhmaṇa as a gift, when she herself despaired of her own life. The Vidūshaka visits his royal master, informs him that Sāgarikā was said to have been sent to Ujjayinī and shows him the jewel-necklace. In the interval news is brought about the success of the expedition against the Kosala country in which Rūṇavat had been engaged. Then enters a magician whose performance the King witnesses; but this is interrupted by the arrival of Bāhuvyā and Vasubhūti, who were with the army of Rūṇavat, and who had now returned to the capital. Vasubhūti sees the jewel-necklace with the Vidūshaka and recognizes it as the same that once belonged to the Princess Rāṇavatī. He next proceeds to give a full account of the proposed marriage between Rāṇavatī and Udayana, but the narration is interrupted by the commotion caused by the news of a fire having broken out in the royal household. Vāsavadattā is afraid that Sāgarikā (who was a prisoner) might lose her life in the fire, and in her terror she asks the King to save her. The King promptly rushes to the rescue, and brings Sāgarikā safe out of the fire. It is then discovered that the fire was unreal, having been the work of that magician. Vasubhūti at once recognizes his princess in Sāgarikā, and then everything is satisfactorily cleared up. Vāsava-

datta regrets the treatment she gave to her rival, who turns out to be her cousin; Yaugandharṣayāna enters next to explain his part in the affair; the magician had been sent in by him in order to bring about the release of Śāgarikā. Everyone is happy, and the Queen consents to the long-deferred marriage of Udayana and Ratnāvalī. The play then closes with the customary *Bharatavākyā*, praying for peace, prosperity and contentment all round.

(2). THE SOURCE OF THE PLOT.

It is a noticeable feature of dramatic literature in Sanskrit that few, if any, play-writers have troubled themselves with inventing *entirely* original plots for their plays. Most of them, among whom is our author, have been content to borrow their plots from ancient sources, either from the inexhaustible fund of the great Indian Epics, or from the semi-legendary stories current among the people. The largest collection of these legends, ever made, was probably the *Bṛihatkathā*, attributed to one Gunādhyā. This work, which is supposed to date from the first century A. D., was written in the *Pais'āchi*¹ language. It is, however, unfortunately no longer extant in the original; but we have two excellent and fairly extensive abstracts of it in Sanskrit both compiled in the 11th century, the *Bṛihatkathāmañjari* of Kshemendra and the *Kathásaritságara* of Somadeva. The latter (which is larger and less condensed than the version of Kshemendra) is a veritable mine of ancient Hindu legendary lore and makes as entertaining reading as the *Arabian Nights' Entertainments*. The originals of the plots of Harsha's three plays would be found in the *Kathásaritságara*. But it is difficult to pass any definite criticism on these originals and the changes worked in them by the poet. For, the *Kathásaritságara* is a later paraphrase, which was not before Harsha, who probably had direct access to the *Bṛihatkathā* itself: and we do not know how far Somadeva has improved upon the *Bṛihatkathā* in minor details.

In our edition of the *Nágāranda* we have given a long extract to show how closely the plot of that play was taken from the *Bṛihatkathā*. The plots of the two plays *Priya-*

¹ "A term applied to a number of low Prakrit dialects spoken by the most ignorant and degraded classes."—Macdonell.

darsikā and Ratnāvalī have also been borrowed from the same source ; but it should be stated that the borrowings here have not been wholesale as in the case of the Nāgnānda. The story of the loves of king Udayana of Kauśāmbī and his Queen Vāsavadattā seems to have been exceedingly popular in ancient India, as it is referred to by many poets of note, including Kālidāsa—(who says in his Megh. प्रत्यावन्तीकुदयनकथाकाविद् यामवृद्धाच्, प्रयोतस्य प्रियद्वितरं वस्त्राज्ञांड्र जहे &c.) and Sūdraka (in his Mrichchh. वैगमधरायण इवादयनस्य राज्ञः). It is given at length in the Kathāsaritsāgara. As Harsha does not borrow that story we have not given any extracts from it here ; the curious student may consult the beginning of the third Lambaka for the same. In the Kathās. is given an account of how Yaugandharāyaṇa, the minister of Udayana, brought about a marriage of his king with Padmāvatī. Harsha has taken this broad fact for his basis, and some names (such as पौरगःयरायण, the General रुपदत्त, वस्त्राक, वासवदत्ता, कैशाम्भी, लावानक &c.) are common to his play and the original story. But the actual development of the plot, as it runs through the four Acts to the *dénouement*, is practically his own invention. In the Kathās. the princess is the daughter of king Pradyota of Magadha, Padmāvatī¹ by name, and it was prophesied by a seer that she was destined to be the wife of Udayana ; but Harsha names her Ratnāvalī and makes her a daughter of King Vikramabahu of Ceylon. The rumour of Vāsavadattā being killed in the Lāvānaka fire is common to both the accounts, but the use made of it by Harsha is not in the original and constitutes a novel feature, as also does the prophecy of the sage concerning Ratnāvalī.

In short, while originality of plot has to be denied to our poet, it must be admitted that in the Ratnāvalī his inventive genius and constructive skill shine out so pre-eminently as to make his indebtedness to the original quite insignificant. This has endeared the Ratnāvalī to the later critics and students of the play, and Dāmodaragupta, a poet of the eighth century,

¹ The poet Bhāsa, thirteen of whose dramas have been recently recovered, has written two plays on the Udayana and Vāsavadattā story, the *Sapnavasavatī* and the *Pratijñāyaugandharāyaṇa*. These follow the original as represented by the Kathās. much more closely than *Ratnāvalī*. Harsha, therefore, does not appear to be indebted to Bhāsa in this respect.

has in his *Kuṭṭanimata*¹ given a detailed summary of the first Act of Ratnāvalī, with the encomium—

अक्षितसंविवरं समावतुर्वर्णयोजने द्रुताम् ।

निपुणपरीक्षकदृष्टं राजांत रथावलीरथम् ॥ (924)

—which undoubtedly it deserves.

(3) TIME-ANALYSIS OF THE PLAY.

The action of the Ratnāvalī is spread over a period of four consecutive days (probably more), roughly according with the four Acts. The time when the action begins is the season of Spring (*cf.* अद्याहु वदन्तेऽस्ते p. 5, प्रयोत्तम्य द्रुता वसन्त-समयः p. 10).

Act I.—begins late in the afternoon of one of the days of the Madana-festival; and this must be the full-moon-day of the month of Chaitra (इह पूर्ण मण्डः &c. I. 15). For this is clearly shown by the fact that the moon is described as rising just after the sun has set (*cf.* उत्तरतास्तिरिक्षये पार्वे शुचयति दिशं विशानायम् p. 27). The actual events narrated probably take up two hours, when the sun sets and the Act ends (नमस्तः पारं प्रयाते रथे p. 26, संपति परिष्णतमहः p. 27).

Act II. The time of this Act cannot be conclusively ascertained; but that it comes the next day immediately after the events of Act I. is sufficiently clear. For in Act I. Sāgarikā hands over the bird sārikā to Susamgatā (p. 22); as she has forgotten to take it back, Susamgatā is shown at the beginning of Act II. as seeking her friend in order to restore the bird to her keeping (p. 29). This must be evidently the next day. The time, though not definitely mentioned anywhere, is probably early afternoon; for it was on that same day (अय p. 29) that the King learnt the कुट्टम-संजननदीहृद from श्रीबलदृशः, and that must have happened in the morning. Again, Sāgarikā is mentioned as going to the

1 See the ed. of the *Kuṭṭanimata* in Kāryamāla, Guchchihaka III. (1889) pp. 105—110. Dīmodaragupta not only mentions शारिका, कालगाला, the sārikā बैताविनी &c., but actually quotes the verse उद्यगतास्तिरिक्षये &c. from the first Act of the play.

2 And not the 13th, as supposed by Prof. Jackson; see p. 91 of his article in the *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 21 (1900). For the नृग्रीव see p. 9 of our text.

plantain-bower, with a picture-board and painting materials; this must have been in the afternoon, as then alone she could have got leisure to do it. The subsequent events follow consequently without a break, and the Act ends some time before sunset, for otherwise a description of sunset would most likely have come at the end.

Act III — begins late in the evening of the next day. Some have imagined that the events of Acts II. and III. take place on the same day, with only an interval of two or three hours between. But this appears hardly likely. For the King is described as being love-sick and in ill-health (अस्तु सागरिका वर्जनेन्द्रा p. 6), and the Queen as sending Kāñchana-mālā to learn about the condition of his health (अस्तशयस्तिरस्य मर्तुः p. 62). Surely, at least a day's interval is necessary for the King to manifest signs of his indisposition and the Queen to get anxious on his account. The action begins at about dusk (पद्मोऽपि p. 61, पर्वतिसम्भवः p. 66), and is continued for a few hours, the darkness (प्रसाति धूर्णिदर्श प्रच्छादयितिसिंहः p. 67) affording a ready ground for the series of mistaken identities upon which so much of the interest of this Act depends. Later on there is moon-rise (रेतः प्रकल्पात्तिशानाथः p. 74), the Act thus closing late in the night of probably the 2nd day of the dark half of the month.

Act IV. The events of this Act follow the very next day; the reference to Sāgarikā being said to have been sent away at "mid-night" (उपरियते रुद्रांगे p. 86) obviously indicates the mid-night intervening between the two days on which respectively the events of Act III. and IV. take place. As to the actual time of this Act, there is no conclusive proof, but it may be taken to be early afternoon, in the absence of any mention to the contrary.

(4) TECHNICAL REMARKS.

The *Ratnākara*¹ is pre-eminently a Sanskrit play which conforms strictly to the various canons of Sanskrit dramaturgy, and is for this reason more often quoted in the later treatises on dramaturgy than many other plays.² It belongs to the class

1 E.g. Prof. M. Windisch as quoted by Prof. Jackson, *op. cit.*

2 In this respect it is to be compared with the *Venimayūha* which also is very largely drawn upon in Sanskrit treatises on dramaturgy.

of *Uparūpaka*s known as the *Nāṭikā* and is divided into four Acts. As regards the three chief requisites, the *प्रस्तुति* or Plot is प्राच्यात् or historical, as the story of Udayana and Vāsavadatta was popularly received as history in the poet's own days. The नेता here is धीरलिलितः, "firm, sportive and tender-hearted" (निविन्नो धीरलिलितः कलासकः सुखी मुदुः D.-R. II. 3). The Heroine belongs to the variety known as मुदुषा, who is defined as मुदुषा नववयः कामा रती वामा मुदुः कुचि (D.-R., II. 16). There is no प्रतिनायक or प्रति-नायिका as in other plays. The prevailing रस or sentiment is गृह्णार (Love). There is an occasional infusion of करुण as in the lament of Sāgarikā (p. 79) and of गृह्ण्य as in the jokes of the Vidūshaka ; but these are all subordinate to गृह्णार which permeates the whole. The पञ्चप्रकृतिः, कार्यावस्थाः, the five संस्कृतेः and their various अध्यातः, have been pointed out in the commentary in the various places.

As regards the *dénouement* and the external setting, the play opens with the customary नाट्यार्द्धः. Then in the प्रस्तावना or Prelude the Sūtradhāra informs the audience of the name of the poet, the title of the play and the occasion of its performance. Then there is a फैक्सेप्ट in which the minister Yaugandharāyana briefly relates that portion of the story which is anterior to the period where the play actually begins. Then each of the three succeeding Acts has a प्रवेशक or interlude, and finally there is the भरतशाक्य as usual. This is the broad structural outline of the arrangement of the play; for details and minor divisions and sub-divisions of topics (e. g. कलायोग, करण, नर्म, गृह्ण, तीरुक् and others too numerous to mention) the student may consult the *Dasaṛtpaka* which deals with these fully.

(5) THE GEOGRAPHY OF THE PLAY.

The scene of the play is laid at Kauśambi, the capital of king Udayana, who ruled over the Vatsa country. Vatsa is thus described in the Kathās.—आदिं इति इति कथां त्रैशो द्वयो-प्राच्यात्येऽस्य निमित्ते षष्ठी प्रतिसङ्ग इति स्तिं ॥. The city of Kauśambi was very famous in ancient times, being mentioned in the Rāmāyaṇa of Valmīki. The Kathās, describes its grandeur as लक्ष्मीविलासवस्तिर्येत्येव कर्णिका (II. 1. 5). In many Ceylonese books it is named as one of the nineteen capital cities of ancient India. It was founded by Kusāmba (son of

Kus'a), tenth in descent from Purúravas. Time has deprived it of its glory and now it is represented by the comparatively insignificant village of Kosam, on the river Jumna, about 30 miles above Allahabad.

कोसल—The country of Kosala against which Rumanvat led an expedition, is the southern Kosala, as it is mentioned in the fourth Act that the Kosala-king had taken refuge in the Vindhya fortress (विन्ध्यदुर्गाविश्वतस्य p. 93). This is distinct from the Uttara-Kosala, where reigned the celebrated kings of the solar dynasty (see Ragh. IX. 1). It lay to the south of the Ganges and stretched as far as the modern Berar. According to the Vāyupurāna, Kus'a, the son of Rāma, ruled over this country at his capital कुशली or कुशवती, built in the defiles of the Vindhya mountain.

सिंहल—is identified by some with the modern Ceylon. Others hold that it was an island different from Ceylon as the two are separately mentioned in the Bhāg.—P. Sk. V., जम्बुद्वीपस्य च राजपन्नद्वीपानांष्टी हेक उपविशन्ति । तदथा—स्वर्णप्रस्थभन्नगुणं आवर्तने रमणको सुदाहरणः पञ्चजन्यः सिंहलो लक्ष्मीतः । Varāhamihira also mentions these differently; see Brih.-Sam. Oh. XIV. 11, 15 (कांचो मल्लचोपतन वेर्यायंकसिंहला ऋषभाः ।).

लालापानक—was the name of a village adjacent to Magadha, and was probably situated on the south bank of the Jumna, near its confluence with the Ganges.

(6) CRITICAL AND GENERAL REMARKS.

Of the three plays of Śrī Harshadeva, the Nāgānanda, which is a Nātaka, is of a unique type and stands quite by itself, being intended to teach a lofty moral; while the two remaining ones (Ratnāvali and Priyadarśika) may be called sister plays, their subject being common, viz. the love-intrigue of King Udayana. They are, like the Mālavikāgnimitra¹ and Vikramorvāsiya of Kālidāsa, essentially love-plays, and

1 The plot of the Mālav. resembles that of our play in some details. There also we find Mālavikā, the Heroine, like Ratnā, thwarted in her assignations with the King Agnimitra by his second queen Dhārinī. There also Mālavikā is put in fetters and confined in a room by the chief queen Dhārinī and is released by means of a scheme, and the queen herself, as here, gives her in marriage to the King.

the poet herein neither desires to teach any moral nor aims at illustrating any of the great concerns of worldly life. Thus these plays lie on a lower plane than the Nágánanda; none the less they are sufficiently interesting on the stage. The Ratnávali, in particular, by reason of its well-conceived and well-developed plot, has attracted admirers ever since the days when it was first exhibited at Harsha's royal theatre. We have already quoted the enthusiastic praise accorded to it by Damodaragupta; and we might here quote Dr. Macdonell, who writes:¹ "Altogether, *Ratnávali* is an agreeable play, with well-drawn characters, and many poetical beauties." His play which has thus elicited admiration from both eastern and western scholars, holds no insignificant position in Sanskrit literature, and, as has been stated elsewhere, is very frequently quoted (by way of illustration or authority) by writers on poetics. Evidence of style shows that the *Ratnávali*, which is more polished and distinctly more graceful than the *Priyadarśikā*, must be a later production, while the Nágánanda must be put last, as it was obviously written² during the closing years of Harsha's life.

The Ratnávali is deservedly the best of the works of Harsha; it observes the unities of time and place, and maintains the spectators' interest in the story right up to the end, where finally the ingenious little plot of the minister, Yaugandharáyaṇa, is revealed to the King. How cleverly the poet has manipulated the incidents for keeping up the interest may be observed in each Act. Thus he ingeniously makes use of the talking-bird, Sáriká, both for the purpose of frightening the Vidúshaka and allowing the audience to enjoy a joke at his expense (कोटि भूषः पत्रस्ति p. 43) and of informing the King of the beginnings of his own love-affair. Next in Act III. the poet has, by dressing Sáriká as Vásavadattí

¹ *A History of Sanskrit Literature*, p. 362. Cf. also "The story is romantic, the incidents are well contrived, the situations are eminently dramatic, and although the spectator is let into the secret of the plot from the beginning, the interest is very successfully maintained. The intrigue corresponds perfectly with the definition given by Schlegel; it is the union of un-expected combinations, resulting from the contending operation of accidental occurrences and premeditated designs."—(Wilson).

² See p. XLVI. of our ed. of that play.

and Susampatā as Kāñchanaśā, finely used the opportunity thus provided for creating a number of mistaken identities which not only help the plot but must also have been very amusing to the spectators. The fire-scene in the last Act is again an excellent display of ingenuity, without which the entrance of Sāgarikā on the stage at the required time would not have been possible, except in some bare, humdrum, manner. That Yaugundharāyana should have planned and worked out the whole marriage-scheme on his own responsibility, without letting the King know anything about it, seems strange. The minister himself feels it when he says सोऽचारायी
मिति द्वारास्म मत् (p. 9). But by the above device the poet has given such a finish to the whole thing as to make it impossible for the King to blame his minister, or the Queen to withhold her consent to the intended match. The only draw-back in the play is that the poet has represented the Heroine as somewhat simple-minded. For, in his anxiety to describe the supreme handsomeness of his Hero, he makes Sāgarikā conceive him as Cupid in bodily form (p. 25) and then suddenly recognize him as a human personage. Another weak point is the hanging-scene in the third Act; the poet seems to be rather fond of painting his Heroines as unable to hold out against distress even for a short time and seeking relief therefrom in this extreme and exaggerated fashion; for he has used a similar device in the second Act of the Nāgānanda also. At any rate, it does not speak much for the Heroine's strength of mind.

The Ratnāvalī is a court-comedy and not a social comedy like the Mṛichchhakatīka; hence it is natural if it does not give us much detailed information about the social customs or the domestic habits of the people in those days. It appears that music (p. 13), dancing (p. 14) and painting (p. 30) were the fine arts cultivated by cultured ladies then—a contrast with the present day Hindu society. Shipping is referred to as a commercial enterprise (p. 8). Magic seems to have had a firm hold on the popular mind (cf. अप्यन्तरे रा
मणिपूर्णविषयत प्रयतः p. 39, and also the देवतालेक-scene in the fourth Act). Belief in ghosts was then as common as it is now (cf. how the Vidūshaka is frightened at p. 40). Beyond these stray facts we get few glimpses into the daily life of the people of Harsha's times.

The style of Harsha is simple and easy-flowing, though consciously elaborate in a few places. It has not the grace or rhythm of Kālidāsa, but it is also remarkably free from the artificial ponderousness of latter-day Sanskrit. S'ri Harsha evidently took Kālidāsa for his model and many of his stanzas and sentences are reminiscent of Kālidāsa. Thus प्रारम्भेऽस्मिन्द्वा-
मिनो वृद्धिहेतौ &c. (p. 9) reminds us of इष्टाविगमनिमित्तं पर्याप्तवैकान्त-
सापुत्रपि मत्वा &c. (Mālav. IV. 5). Compare also न कपलाकरं
दर्जयित्वा राजहंस्यन्यवाभिरमते (p. 32) with सागरमुज्ज्वलत्वा कुञ्ज वा महा-
नद्यवतरति &c. (S'k. III.), दुल्लहस्यापुराओ (p. 35) with दुल्हो
पिओ ने (Mālav. II. 4) and many other passages pointed out
in our Notes. Verses like उद्यतटान्तरितमिष्यं &c. (p. 27) and
दृशः पुश्तीकृता जिवनिजाक्षपत्रस्त्रियः &c. (p. 53) are not unworthy
of the distinguished author of the Śākuntala. It has to be
admitted, however, that coming after Kālidāsa, Harsha has
not quite escaped from the deterioration in style that is observ-
able in post-Kālidāsian authors. Puns like those in
लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः &c. (p. 45) or दशपुष्यनस्ये-
न्द्रियिव &c. (p. 27), long compounds like संस्थासुषुप्तावशिष्टस्तकरपरि-
करत्पद्महेमरपाङ्क (p. 66) or सान्द्रोद्यानदुमायरलपनपिशुनितात्पन्तीवा प्रि-
तापः (p. 103), and jingling collocations of words like those in
अच्छापस्तशिरज्ञशब्दकपणोत्कृतोत्तमाङ्के (p. 94) are of very rare
occurrence in Kālidāsa's verse.

In simplicity and easy intelligibility of style, Harsha would rank next to Kālidāsa, and above Bhavabhūti. But the same cannot be said of him as a dramatic artist, or as a master of language either. As the author of the three plays taken together, Harsha's position among Sanskrit writers is in the second class. He calls himself, in modesty, only a निषुण कवि (p. 5); but Jayadeva (the author of the Prasannarāghava) calls him 'the Delight of the Muse of Poetry' (हर्षो हर्षः—कविताक्षमिष्या :). It is possible that in his enthusiasm and love of alliteration Jayadeva was led into conferring upon our author a position to which sober critics would demur. We on our part are content to endorse the poet's own estimate of his work, that he was a "skilful" (निषुण) writer, a star of lesser brilliancy than Kālidāsa or Bhavabhūti, but certainly not inferior to Bhatta-Nārāyaṇa or Viśakhadatta in constructive art.

(7) THE PRINCIPAL CHARACTERS
IN THE PLAY.

VATSARAJA (HERO).

It may be remarked at the outset that the interest in the story of this play depends on the incidents, and not so much on the development of any particular character; this is also due to the fact that the action of the play is spread over the very short period of a few days, and not over a number of months or years, in which latter case there is sufficient scope for developing a character more fully. As it is, we shall content ourselves with pointing out the salient characteristics of the *dramatis personæ* as delineated by the poet. They are all cast in the conventional mould. The Hero is King Udayana of the Vatsa country, chosen for the purpose of showing him in the enjoyment of courtly life, the charming incidents of his public life (लोके हारि च वृत्तराजचरितं p. 5) having already won for him great popularity. He was a good ruler who understood and discharged his duties and responsibilities (cf. राज्ये निर्जितशुभं योग्यसन्धिं भ्यस्तः समस्तो मरः सम्यक्पालनलालितः पशुः मिताशेषोपसर्गः प्रजा : I. 9). We get few glimpses into his political career, as this is not a political play ; still, one stray remark that falls from him in appreciation of a vanquished foe (साधु कोसलपते साधु ! मुख्यादि ते श्लोद्यो यस्म शब्दोदयेऽप्युपुष्करं वर्णयन्ति । p. 94) shows his generous and noble nature; while his surprise at Yaugandharāyana's action (कथमसौ मासविदेय किञ्चिद्दरिष्यति p. 108) shows that the minister had to consult him in all state-matters before they were finally disposed of. We need not look askance at his love-intrigue; polygamy was common in India among sovereigns in those days, and it is excusable if the King felt attracted by a new face. He himself was very handsome, as is shown by his being mistaken by Sāgarikā for Cupid (p. 25). That this was not his first love-affair is clearly shown when he narrates his covert experiences in verses like उपामोक्षलिङ्गां &c. (p. 38) and उपामोक्षाद् एव एव &c. (p. 70). Although forced to tell a lie when the occasion demanded it, as when he denied having ever seen Sāgarikā (न उपामोक्षाद् p. 57), he does it equivocally and does not tell a downright lie. Being a past master in dealing with the jealousies and counter-jealousies in his harem, he is careful not to wound the feelings of his old love, as is shown by his uniform respect for his Queen.

Vāsavadattā and his constant endeavours to conciliate her. Gallant speeches like मदनिके नवाज्ञापयतीत्येव रमणीयस् and न तु एकद्युत्सवान्तरमापत्तिमेति (p. 17) are a further testimony to his courtesy towards the Queen. He is a kind master, as is clear from the familiar manner in which Susamgatā speaks to him at p. 51.

THE VIDU'SHAKA.

The Vidūshaka is a necessary, conventional character in most Sanskrit plays. He is a Brāhmaṇa, the privileged court-wit and a constant companion of the Hero. His apparel, stupidity, and general air of self-conceit serve to excite laughter on the stage; he is generally described as ugly in appearance (cf. how he is mistaken for a monkey ; p. 37). His business is also to assist in forwarding the progress of love-affairs of his friend the hero; this he accomplishes in this play to a great extent, and the rendezvous in Act III. is brought about by his agency. He is made to dance and sing with the two maid-servants (p. 16) to show him up as a simpleton. His character as a glutton is shown by his constant references to भोजकाः (pp. 16, 86). As a Brāhmaṇa he is fond of boasting of his knowledge of the Vedas; what that consists of is known when he mistakes a गायत्री for a कृष्ण (p. 42). His taste for study is seen in his remark यदि पश्चते तदल्पेतेन (p. 16). He is somewhat greedy and is ever ready to receive gifts and presents (pp. 17, 45). His wits are not really dull, however; they can become quite sharp if the occasion requires it (e. g. वरस्य नैते भग्नकाः दूपुराशब्दमधुरान्तिः दूपुरशब्द एवेष देव्याः परिजनस्य । p. 20). His emotions are easily excited; he is easily frightened (e. g. एतस्मिन्बहुलपादेष कोऽपि चूतः पतिवर्षते p. 40; यो लघ्वाचक्षतः वैपत हव मे हृदयस् p. 93) and as easily and readily delighted (e. g. at p. 56 when he dances in wild joy and lets fall the picture-board). Generally considered, he constitutes the chief source of the comic element on the stage. Nevertheless, now and then we get a glimpse of the nobility of his mind. For although the ratnamāḍī was given to him as a present (p. 86) he hands it over to the King for his diversion without saying a word about it (p. 91), and finally restores it to Ratnāvalī (according to one reading; see p. 109). Again, his love for his master is unbounded—to him none is as great—as is clear from his words अथ या कोऽम्यः कुम्हमधाप-ध्यधेशेन निहृयते (p. 43), and यो वरस्य पस्य मूढः.....आदमन उपरि कः परामः &c. (p. 48).

SA'GARIKA'.

Although the play is named Ratnāvalī after the Heroine, yet, for reasons already stated in the case of the Hero, there is nothing especially noteworthy about her character. She is described as a young and an uncommonly beautiful princess, charming and accomplished—one who captivates the Hero's mind at the mere sight of her picture. Her character is not drawn with a view to represent her in the glory of a maiden of high birth like Mālatī, or to paint her in the grandeur of married life either. The chief noticeable thing about her is her great love for the King, with whom she falls in love-at-first-sight, thinking him as handsome as Cupid (p. 25). Her another trait is her extreme sensitiveness of feeling, and the slightest untoward incident plunges her into a depth of despondency so that she immediately thinks of death and suicide. Compare सर्वथा मरणमेव मम मन्दमायिन्या उपस्थितम् p. 31, जीवितमरणयोगत्तरे वर्णे p. 47, and वरमिदार्जी स्वयं-मेवात्मानमुद्भव्योपरता न शुनज्ञातसंकेतवृत्तान्तया देव्या परिष्कृता p. 79, हीरे रत्नमाला जीवितनिराशया तया &c. p. 85. This representation of weakness detracts not a little from her character as a Heroine. The only relieving feature of her character indirectly indicated is her high sense of family honour which prevents her from disclosing her identity even to her friend Susāngatā.

VA'SAVADATTA'.

She is the chief Queen, elderly and staid; her love for her lord is deep-rooted, and is recognized as such by the latter when he remarks मिया मुख्यय स्फुटमसहना जीवितमसो पङ्कटस्य मेष्यः स्फुलितमविवर्ध्य हि भवति (p. 77). She is well aware of the King's fondness for a pretty face, and hence tries (p. 21) her best to keep Sāgarikā out of his sight. Failing there, she is naturally jealous, and as such interrupts the King in his love-passages; but she is really affectionate at heart and her anger is of short duration. This is amply illustrated by her almost instantaneous repentance at having spurned the King's reconciliation (p. 81). Her tenderness of heart is shown when she readily confesses her secret, viz. the imprisonment of Sāgarikā in fetters, the moment she perceived her to be in danger of life. Her magnanimity is shown finally, when she willingly accepts Sāgarikā as her rival and sharer in her lord's affection, her character thus appearing in a generous and lovable light.

IMPORTANT ABBREVIATIONS.

<i>Ak.</i> , <i>Amara</i> .—Amarakośa.	<i>Megh</i> .—Meghadūta*
<i>Amaru</i> .—Amaruśataka.	<i>Mṛīch</i> .—Mṛīchchhakaṭīka*
<i>Bg</i> .—Bhagavadgītā.	<i>M</i> .— <i>S</i> .—Manuṣmṛīti.
<i>Bh</i> .—Bhartṛibari's Śatakas. (N. and V.).*	<i>Mudrā</i> .—Mudrārākshasa.*
<i>Bhaṭṭī</i> .—Bhaṭṭīkāvya. (I.-V.).*	<i>M</i> .— <i>W</i> .—Monier Williams.
<i>Bṛih</i> .— <i>S</i> .—Bṛihatsaṃhitā.	<i>Nāg</i> .—Nāgānanda *
<i>Bṛih</i> .— <i>Up</i> .—Bṛihadāraṇyako- panishad.	<i>N</i> .— <i>Ch</i> .—Naishadhīyacharita.
<i>Cf</i> .—Compare.	<i>Pāṇ</i> .—Pāṇini's Ashtādhyāyī.
<i>Ch</i> .—Chapter.	<i>Priy</i> .—Priyadarśikā (N. Ed.).
<i>Com</i> .—Commentary; commen- tator.	<i>Pt</i> .—Pañcīchatantra.*
<i>Die</i> .—Dictionary.	<i>Ragh</i> .—Raghuvamśa.*
<i>D.-K</i> .—Daśakumāracharita.*	<i>Rām</i> .—Rāmāyaṇa.
<i>D.-R</i> .—Daśa-Rāpaka.	<i>Ratn</i> .—Ratnāvalī.*
<i>Gīt</i> .—Gitagovinda.	<i>Rig</i> .— <i>V</i> .—Rig-Veda.
<i>H.-Ch</i> .—Harshacharita.	<i>Ritus</i> .—Ritusambhāra.*
<i>Hitop</i> .—Hitopadeśa.*	<i>S</i> .—Sātra.
<i>H. S. Gr</i> .—Higher Sanskrit Grammer (by the Editor).	<i>S'āk</i> .—Śākuntala of Kālidāsa.*
<i>Kād</i> .—Kādambarī.*	<i>S.-D</i> .—Sāhityadarpana.
<i>Kathás</i> .—Kathásaritságara.	<i>Sid</i> .— <i>Kau</i> .—Siddhānta- Kaumudi.
<i>Kāv</i> , <i>K.-D</i> .—Kāvyādārśī.	<i>S'is'</i> .—Śiśupālavadha.
<i>Kir</i> .—Kiratārjunīya (I.-III.).*	<i>Subhā</i> .—Subhāshita.
<i>K.-P</i> .—Kāvyaprakāśa.	<i>Snap</i> .— <i>Vās</i> .—Svapnavāśava- datta of Bhāsa.
<i>Kum</i> .—Kumārasaṃbhava.*	<i>S'v</i> .— <i>Up</i> .—Śvetāśvatara- panishad.
<i>Mah</i> .— <i>Bh</i> .—Mahābhārata.	<i>Uttar</i> .—Uttarārāmāchārīta.*
<i>Mālān</i> .—Mālavikāgnimitra.*	<i>Vārt</i> .—Vārtīka.
<i>Mallī</i> .—Mallinātha.	<i>Venś</i> .—Venśasambhāra.*
<i>Māl</i> .— <i>Mādh</i> .—Mālati- Mādhava.*	<i>Vikr</i> .—Vikramorvaśīya.*
	<i>Vikr</i> .— <i>Ch</i> .—Vikramāñkadeva- charita of Bihāra.

*Annotated by the Editor.

DRAMATIS PERSONÆ.

— : O : —

MALES.

दृष्टपारः—The stage-manager.

राजा (उदयनः)—The Hero, king of Kauśāmbī.

विदूषकः (वसन्तकः)—A Brāhmaṇa, the Hero's companion and court-wit.

यौग्नवराधणः—The chief minister.

विजयवर्मा—The nephew of Rumanavat who is the commander-in-chief of the King.

बाहुदत्तः—The chamberlain of the King.

विक्रमभूतः—The minister of Vikramabāhu, the king of Simhala.

ऐन्द्रजालिकः—A magician.

FEMALES.

नटी—The stage-manager's wife.

रस्तावली (known as सागरिका)—The Heroine, daughter of king Vikramabāhu of Simhala.

वासवदत्ता—The Queen, wife of King Udayana.

काञ्चनमाला—An attendant-maid of the Queen.

दुसंगता—A maid-servant, friend of the Heroine.

चूतलतिका—A maid-servant.

मदनिका—A maid-servant.

निपुणिका—A maid-servant.

घट्ठधरा (प्रतीहारी)—The door-keeper.

OTHER PERSONS &c. MENTIONED.

विक्रमबाहु—The king of Simhala, and father of the Heroine.

जमण्डान्—The commander-in-chief of the King.

भेषाविनी (सारिका)—A talking-bird.

SCENE.

Kauśāmbī, the capital city of king Udayana.

भूमिका ।

थस्याद्योराधिकुलनिकुरः कर्णपूरो भयुरो
भासो हासः कविकुलगुहः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवत्तिः पञ्चबाणस्तु बाणः
केवं नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

—जयदेवस्य ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठेऽस्मिन्मारते वर्णे निजयशः मुरभीकृत-
दिग्नतरालाः प्रतिभाशालिनः परःशताः कवीश्वरा भासकालिदासादयः स्वकृत्या-
भर्हैर्वाप्वधू मण्डयन्ति स्म । तेषां च केवल प्रबन्धप्रमोदितरसिकमण्डलाः शब्दसर्गार्जिं-
तोर्जितयशस्त्रा विदध्युरीणाः प्रतापसंतापितारातिचक्रा वक्त्रव्याप्यार्जवमुत्पादयन्तव्यक-
वर्तिनो राजानोऽभूत्यित्यहो नवनवाश्रयेनिर्माणवातुरी विषेः । श्रीसरस्वत्योः स्थात-
निर्सर्गभिज्ञास्तद्योरप्येकसंस्थानं कस्य हि सहृदयस्य चेतः कुत्तहलिते प्रमोदनिर्भरं च न
कुर्यात् । एतेषु श्रीमच्छूद्रकयशोवर्मीभट्टोजादियु कविन्प्रेषेष्वग्रेसरीभूतः श्रीहर्षाभिष्ठः
स्थानेश्वरेश्वरः चक्रवर्तिश्रीहर्षवर्धनाल्यया पुरावृत्तकोविदैरुद्युष्यमाणकीर्तिरृपति-
रितखयोदशशताद्वर्षेभ्यः प्राप्तमारतम्भुग्ण्डलं प्रशशास । यस्य च प्रियदर्शिका—
रत्नावली—नागानन्दसमाल्यं रूपकत्रयमय यावदसिकान्तः करणभ्रहणेनात्मनो
निर्मातुर्यथार्थनामत्वं प्रस्त्रापयद्विकानां हर्षं संवर्धयन्नाटकगिर्वन्धेषु गुणानुकूल्याद्वारी-
वर्तीति जानन्त्येव विपादितः । यस्य केव्यस्य सभ्यो गद्यकविसूच्यन्यपदकीमारुदः काद-
म्बर्याः प्रणेता श्रीभद्रवाणः स्वस्त्रामिनः शरस्य वदान्यस्य विकान्तस्योदारन्वरितस्य
चरितमाल्यायिकाल्पेण सुलिलपदबन्धं निवन्धनं । सोऽयं चित्तवभत्कारी
हर्षचरिताल्पो गद्यप्रबन्ध एव श्रीहर्षनपतेशितिवृत्तादिविज्ञाने प्रधानतया सद्यायतो
समुपगच्छति प्राचीनवार्ताविविद्युषामिति सुविदितमेव सुधियाम् । केचित्तु नव्य-
शिक्षिता नागानन्ददिव्यकप्रणेतुवं न श्रीहर्षवर्धनपतेः किं तु कस्यायपरस्य तद-
नुजीविनः केवलिति साप्त्वं प्रत्यवतिष्ठते । तेषापि भिज्ञभिज्ञामतप्रणाल्या महती
विप्रतिपत्तिः । केचिद्योर्विशितसंस्थकरूपककृतः श्रीमतो भासस्य, अन्ये हर्ष-
वर्धनाक्षितपणितपारिषदानामेकतमस्य धावकस्य, अपरे चोपरिनिर्दिष्टगद्यगीर्वधू-
प्राणस्य श्रीबाणस्य न कर्थन्निदपि तावच्छीहर्षस्य त्रितयमिदं रूपकाणामिति
नानापरं पराज्ञसरणशीला वस्त्रम्यमाणाः कष्टप्रित्येति चेतः शिष्णानाम् । सोऽयं सर्वो-
ऽद्यूहसम्भूतो न विश्वसनीयत्वकदामवगाहत इति सर्विस्तरं विमशितमन्यत्रास्मा-
भिरिति नात्र परतरं प्रस्तृयते ।

श्रीमान्हर्षः सर्वत्र भासकालिदासादिमहाकक्षुपदिष्टपथानुसरणपरः स्वकृतिपु-
चेदन्नभिष्ठ रीतिमवलम्बितवानिति स्फुरमेवावलोक्यताम् । यो च सीति श्रीविल्लण

इत्यमुपवर्णयामास—“ अनश्रवृष्टिः श्रवणागृहस्य सरस्वतीविक्रमजन्मभूमिः । वैदर्भे-
रीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥ ” इति । प्रसादलेषमात्रा-
यादिकाव्याद्युपौद्दिग्योकृतसरसलवमस्य प्रबन्धत्रये सर्वतः समुद्दिसतिराम । पद्ये
शासमस्तपदप्रत्युत्तरप्रचाराद्ये च सरलायाः सुस्थिरायां वाचो निवन्धनात्कविरयं भव-
भूत्यादिपद्यात्तनकव्यपेक्षया सुतरां संमानार्ह इति संभातमेव संख्यावताम् ।

एतदीयप्रबन्धत्रये परस्परागुणगुणागणकमेष रत्नावलीसामाल्या नाटिकैव
शेखरीभूता ग्राम्याद्याह कुट्ठीमते श्रीदामोदरगुप्तः — “ आशिष्यसंविधवन्ये
सत्पात्रपूर्णयोजितं सुतराम् । निषुणपरीक्षकद्वं राजति रत्नावलीरत्नम् ॥ ”
इति । तदेष्वक्षणं प्रियदर्शिका न्यूनगुणाऽध चैतदेषेकातो नाशानन्दद्वं न्यून-
गुणतरम् । एवमधराघरकमाच्छृङ्खलापात्मयकमेषे नाशानन्दमस्य कवे: चरमैव कृतिर्भवेदिति
तस्य शान्तवस्त्रप्रधानाद्वस्त्रस्वरूपात्मयकमेषे । कालानुक्रमेण रत्नावलीस्थिर्यं
मध्यस्थातामाल्या । अस्या नाटिकात्मेन चत्वार एषाङ्गाः । अत्र नायकः
सुशिख्यात्मस्त्रितसौरभोः बृहलूपादिषु वर्णितहारिकृतान्तो वस्तराज उदयनो नाम
वीरस्त्रितः । नायिका च सिंहलेश्वरप्रक्रमबाहोरामजा रत्नावली यस्या अत्र
सामग्रिकेतिनामा अव्याहारः । सा च सुमधुरा । रसोऽत्र प्रधानः शङ्कार एवाङ्गी ।
द्वितीयांश्च चास्ता आशामभूते बृहत्कव्यादितिवस्तराजचरितं यदुपजीव्य प्रादुरासन्वद्वृन्ना
कविप्रकाष्ठानां प्रबन्धाः । अस्यां च नाटिकायामुपवर्णितं कथावस्त्रवृत्तानुक्रमतो
विश्वरूपं सार्वाक्षयेषण सुखाक्षयेषायां प्रविष्टव्यतो—

प्रथमाङ्के तावदादै नान्दीपठनम् । ततः प्रस्तावनायां सूक्ष्मधारनां शंखवादेन
नाटिकायां अस्याः कर्तृत्वाभिशानादीनामुपन्यासः । ततो विक्रमके वस्त्रराजप्रधा-
नामात्यस्य यौगम्बरायणस्य प्रवेशस्तन्मुखेन च पूर्ववृत्तस्य वस्तुनः किमपि निवेदनम् ।
तथाथ । वस्तराजे महीं शासनि केनापि सिद्धेनादिष्टं सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहो-
द्वृपतेद्वृहितू रत्नावल्यायः पाणि ग्रहीष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यसीति ।
ततस्तस्त्रियादेन मन्त्रिणोदयनस्य स्वामिनोऽर्थे बहुवर्णं प्रार्थिषोऽपि विक्रमबाहुः
प्रथमपरिसीतात्मा देव्या वासवदत्तस्याधित्वेऽपि परिजिहीष्वस्य प्रणयं स्तीचकार ।
तत्र लावणिकेन वहिना वासवदत्ता दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य यौगम्बरायणः सिंहले-
श्वरान्तिके वात्रांश्च कञ्जुकिन्नु नुना रत्नावलीं प्रार्थयितु व्रेष्यामास । प्रदत्ता च रस्म-
वर्णी सिंहलेश्वरेण पक्षालदमाल्येन बुद्ध्युतिना बाप्रव्येण च सहानगच्छन्ती समुद्रे यान-
भङ्गाच्चिमामा । किं तु वैवशालक्ष्मासाद्य जीवितं धर्मवन्ती सा केनापि कौशाम्बी-
यन वणिजा सिंहलेश्वः प्रत्यागच्छता संभाविता रसमालीं च तत्कषणाता विलोक्य
प्रत्यविश्वाय कौशाम्बीं प्रापय्य यौगम्बरायणहस्ते समर्पिता । सोऽपि सम्भूत-
प्राप्तेर्य दारिकैति भणित्वा तां सागरिकेतिनामा परिज्ञामाला देव्या वासवदत्तस्याः
परिज्ञात्वेन स्थापितवान् । इसं कलापां लक्ष्मी विवेष्य निकान्ते यौगम्बरायणे चर्त-
सज्जिवृष्टकयोर्मदनमहोत्सवं सम्बद्धं च भावत्वेकथयतोः भवेतः । तत्र

नृत्यन्त्योथेष्वाः साकं विदूषकोऽपि गृह्यति गाथति कीडति च । नैटीमुखेन वासवदत्तायाः सदेशं—‘ प्रवृत्ते मदनोस्त्वेऽय खलु मया मकरन्दैयानं गत्वा रक्षाशोकपादपत्ले संस्थापितस्य भगवतः कुमुमायुस्य पूजा निर्वर्तैयितव्या । तत्रायुपत्रेण सनिहितेन भवितव्यम्’ इत्येवंविवरं समुपलभ्य यावच राजा तत्र गच्छति तावद्वासवदत्तायपि सपारिजना तत्रोपरिस्थिता । परिजनमध्यमां चाङ्गुतमनोरमलाचम्पां सागरिकां दृष्ट्वा यस्य दर्शनात्रयस्तेन रक्ष्यते तस्यैव हश्चिंगोचरे पतिता भवेदिति कृत्वा राज्ञी तां कुम्भचिदन्यत्र श्रेष्ठतवती । सागरिका तु मदनपूजाङ्गुत्तुलाक्रान्तिवित्ता तत्रैव प्रच्छन्नाऽतिष्ठित । वसराजं दृष्ट्वा च तस्मिन्बद्धमावा वभूत् ।

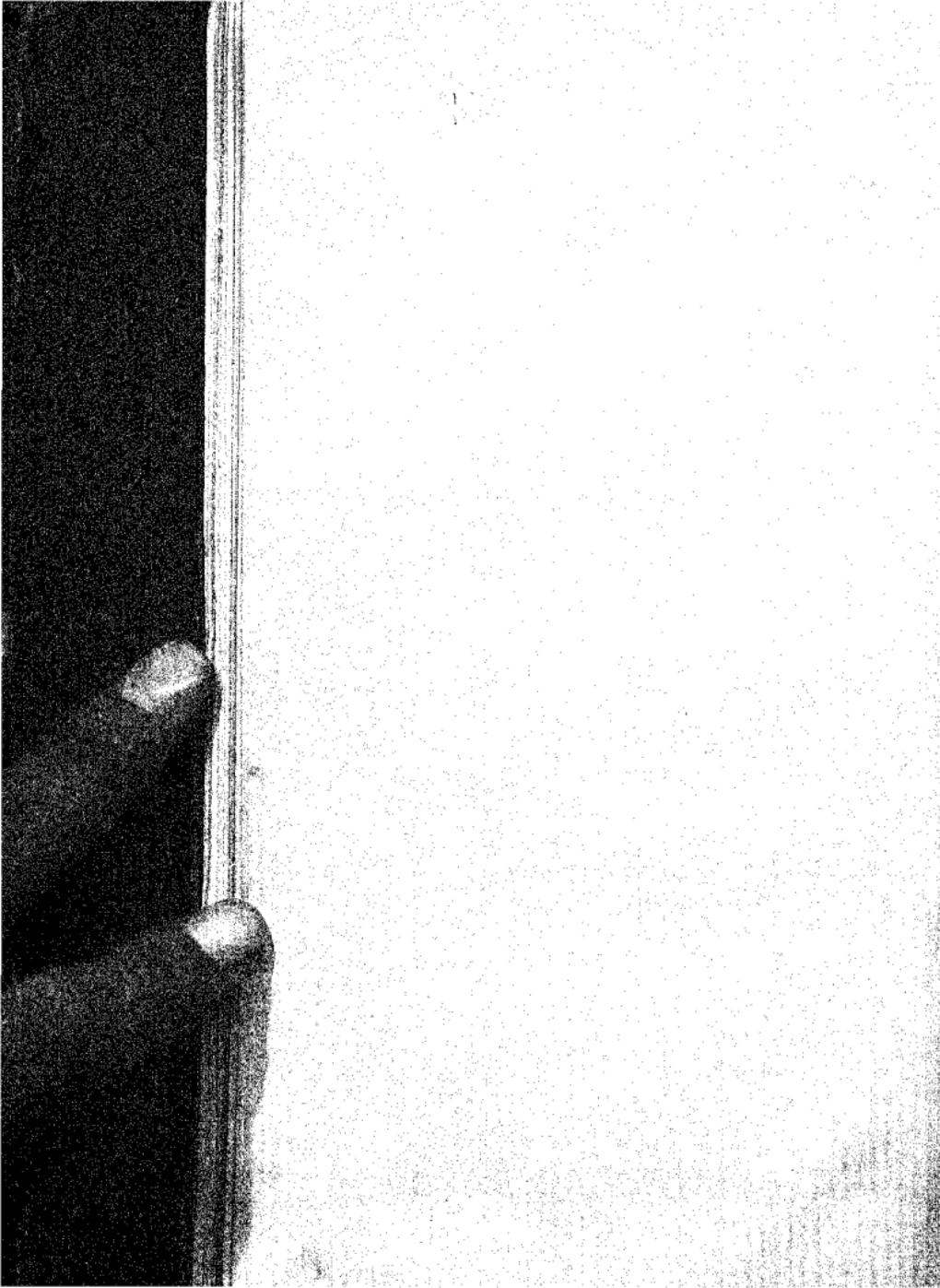
द्वितीयाङ्के प्रथमे तावद्यवेशके सुसंगतानिपुणिकासंवादाज्ञायते अनमदनोत्क्षस्त्वदया सागरिका गृहीतचित्रफलकर्तिकायुपकरणा कदलीगृहै ग्रवित्यावस्थितेति । ततस्तथाविवरां नायिका सुसंगतोपातिष्ठद् । सागरिकाऽऽलिखिते वत्सराजे तद्वावं ज्ञात्वा सुसंगताऽपि तत्पार्थे सागरिकामालिखितवती । ततो युक्त्या ज्ञातसखीहृदया सा तस्या अभिलाषमभिननन्द । पञ्चरस्या मेधाविनी नाम सारिका मिथो मन्त्रयमाणयोस्त्वोरालापस्य गृहीताक्षरा वभूत् । अत्रान्तरे कोऽपि वानरो मन्तुरायाः प्रप्रष्टस्त्वैव दिशागमिष्यतीति शङ्कयोभे निष्कान्ते । सारिका च वानरेणोद्घाटितपञ्चरोऽद्वयापससार । ततो वत्सराजविदूषकौ प्रविशतः । तयोर्वा समीपे वृक्षस्था सारिका यानि मदनपरबद्धतया सागरिकया वचांस्युक्तानि तान्यैव भणितुमुपकम्य सर्वे तद्रहस्यं तयोः ध्रवणपथं प्राप्यामास । उद्दीय गतां तामनुसरन्तौ द्वावपि सागरिकया त्वराक्रान्तया विस्मृतं चित्रफलकं दृश्यन्तौ । ततः सुसंगताऽपि फलकापनयन्व्याजेन तत्रागत्य राजानं नर्मवन्नोभिः प्रसाद्य तस्य सागरिकया संगमे कारितवती । ततश्च वासवदत्तागमनभयेन निष्कान्ते सुसंगतासागरिके । आगतया च वासवदत्तया चित्रफलकं विलोक्य कृतः कोपानुबन्धः निष्कान्ता च साऽऽङ्गुत्तैव प्रसादम् ।

तृतीयाङ्के प्रवेशक आदौ मदनिकाकाङ्क्षनमालयोः संवादेनेद ज्ञाप्यते यद्योजानमस्ववृशशरीरं दृष्ट्वा वसन्तके: सुसंगतया सह संकेतं कृतवान् । यथा—सुसंगते न हि सागरिकां वर्जयित्वान्वस्तिमपि राजोऽत्यस्तथायाः कारणं तच्चिन्तयात्र प्रतीकारमिति । तया च प्रत्युक्तं यथा—विरचितवासवदत्तावेषां सागरिकां गृहीत्वाहमपि देव्याथेष्वाः काङ्क्षनमालया वेषवारिणी भूत्वा प्रदोषे माधवीलतामण्डपं समागत्य तत्रैव तथा सह भर्तुः समागमे संपादयिष्यामीति । एते संकेतमनु वसन्तकेनानुगम्यमानो वसराजः प्रस्तुते तिमिरसंघाते रजनीमुखवेलायां माधवीलतामण्डपमुण्डगमत् । तत्रैव नौपरिस्थिता कथमस्युपलङ्घोदन्ता देवी वासवदत्ता । ततो वासवदत्तामेव संकेतिनी सागरिका मन्यमानो राजा यावत्प्रणयचनैस्तामाराघयितुमुपचक्रमे तावदसा सरेष्यमवगुण्ठनमपनीयामानं दर्शितवती । निष्कान्ता चाङ्गुत्तैव भर्तुः प्रसादम् । गतार्थां च तस्यो वासवदत्तावेषवारिणी सागरिकैकिनी तमेवा-

द्वेर्षं प्राप । किं तु देव्या आत्मसंकेतो ज्ञात इति समुपलक्ष्य निराशाकान्तहृदया
सा यावदात्मानमुद्भव लतापाशेन व्यापादयितुमुपचक्रमे तावद्राजा विद्युकोऽपि तावद्धृ
सहस्रोपशृत्य तत्या आरम्भं निष्ठार्थं व्यद्धाताम् । एतस्मिन्नेवान्तरे जातानुतापा देवी
वासवदत्ता राजानमुनेतुं तत्रैव प्रत्यागतवती । उभयोऽथ मेलनं दृष्ट्य भृत्यं संकुद्धा
तेनैव लतापाशेन विद्युकं भर्तुः साहाय्यकरं बद्धा सागरिकामध्ये कृत्वा निर्जगाम ।

चतुर्थोऽपि प्रवेदके सुरंगवा “ सागरिका वासवदत्तयोजयिनी नीयत इति
प्रवादं कृत्वोपस्थितेऽर्जुनो कुत्रापनीता तत्र ज्ञायते । इयं च रत्नमाला सागरिका-
कण्ठस्था तया जीवितनिराशया अर्थवसन्तकस्य हस्ते ग्रतिपादयेति भणित्वा
मम हस्ते समर्पिता । तदङ्गीकरोत्तेतां भवान् । ” इति विद्युकेण यह संकार्पं कृतवती ।
विद्युकोऽपि तां गृहीत्वा राजः समीपमुपसर्पे । सागरिकायाश्च यथोपलब्धं
वृत्तान्तं वयस्याय कथयित्वा रत्नमालां चादर्शयत् । ततो विरहपर्याङ्को राजा
यावस्तिष्ठति तावत्कोसलोच्छित्ये गतवता सेनापतिना फूट्यता जिता: कोसला: इति
प्रवाचित तद्भागिनेयाद्विषयवर्भमण उपलभ्य किंचित्तमाहितान्तरकरणो बभूत् । अत्रान्तरे
कोऽयैन्द्रजालिको यौगन्धरायणप्रभुक्त आगम्यात्मनो खेलनस्य दर्शनाय राजानं व्यज्ञा-
प्यत् । उपकान्ते खेलनेऽसमापित एव सिंहलेखरामात्मो वसुभूतिः कक्षुकिना वाप्रव्येण
सह तुं दृष्टुभागतः । ततो विश्रम्यतामिति प्राप्ताङ्ग ऐन्द्रजालिकः “ एको मम खेल
उर्वरितो देवेनावद्यं प्रेक्षितव्यः । ” इति संप्राच्यं निवक्ताम । प्रवृत्तार्थं च वाप्रव्य-
वृभूतिवत्सराजसंकथायाभन्तःपुरेऽमिश्रित्यति इति महान्कोलाहलः संबभूत् ।
ततो वासवदत्ता “ मया निर्विग्रायाऽन्तःपुरे निगडसंयमिता संस्थापिता सागरिका
विपत्स्यते । तत्परित्रियतामेनामार्थपुत्रः । ” इति राजानमुक्तवती । सोऽपि वहिं
प्रविश्य सागरिकां वहिरानश्यत् । तस्मिन्नेव क्षणे प्रशान्तो वहिः । ततः किं चिव-
मिन्द्रजालमिति सर्वे शशिङ्कूरे । बहिरानीता च सागरिका वसुभूतिना वाप्रव्येण
चापि प्रत्यग्निशाता । यौगन्धरायणावागत्य सर्वमात्मनो निपुणमुपकमं स्वप्रयुक्तं चैन्द्र-
जालिकवृत्तान्तं समाच्छ्वयौ । ततो या सागरिका सैव स्वभागिनी रत्नावलीनी समभि-
ज्ञाय वासवदत्ता स्वीयाभरणैस्तामलंकृत्य हस्ते गृहीत्वा देवीशब्दभागिनीं च कृत्वा
“ गृहाविमां रत्नावलीमार्यपुत्रः । ” इति भर्ते समर्पयामास । एवं च सर्वेषां प्रिय-
संजननमुपदर्श्य कविरन्ते भरतवाक्येनेम वस्तराजचरितैकदेवामुपसंजहार ।

महाकविश्रीहर्षदेवविरचितां

खलावली ।

प्रथमोऽङ्कः ।

पादाधस्थितया सुहुः स्तनभरेणानीतया नग्रता॑

शम्भोः सस्पृहलोचनब्रयपर्थं यान्त्या तैवाराधने ।

हीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया

विश्लिष्यन्कुसुमाजलिगिरिजया क्षिसोऽन्तरे पातु वः ॥ १ ॥

ब्रह्मानन्दनिमशाय चित्तस्वरूपाय केवलम् ।

भक्तकामप्रदात्रे च कस्मैचिद्योगिने नमः ॥

अथ तत्रसवान् कविप्रवरः श्रीहर्षेवः काव्यस्य यशोआदिसंपादनद्वारा व्रेयः—
साधनां पश्यन् । नाथं भिस्त्वेर्जनस्य थुधायेकं समाधनम्’ इत्याशुक्रत्या अव्य-
काव्याद् दद्यकाव्यस्य औत्कृष्टर्थं निवित्य दद्यकाव्यप्रभेदं शृङ्गाररसस्य सर्वाङ्गादकरत्वा-
चृङ्गाररसप्रधानां रत्नावलीं नाम नाटिकां निर्मेते । नाटिकादिलक्षणानि उपोद्घाते
लिखितानि तत्र द्रष्टव्यानि । तत्राप्रत्युचिद्धिकाम आदौ मङ्गलमूर्ता—‘आशीर्नेमस्किया
वस्तुनिर्देशो वापि तनुमुखम्’—इति वचनानुरोधेनाशीर्णपीया नान्दीमवतारयति-पादाश्रेति।
गिरिजया पार्वत्या शम्भोः शिवस्य शिरसि ईहितः । पातयितुमिष्ट इति यावद् । किं तु
क्षिप्तः सन् अन्तरे उभयोः मध्ये विशिष्यन् विशीर्णः पतनं कुसुमाजलिः वः सामाजिकान्
अस्यात् । पातु इत्यन्वयः । कीदृश्या गिरिजयेत्याह—तदाराधने शम्भोः सेवावसरे
इवर्थैः । पादयोः अये पादप्रे ताम्भां स्थितया । तथापि सुहुः स्तनयोः भरः भारः
स्तनभरः । ये भरणे इत्यस्मात् ऋद्देवप् इत्यप् । तेन सुहुः पुनः पुनः नग्रतामवनलि
आनीतया प्रापितया । पुनर्थं शम्भोः । स्मृहया इच्छाया सहितं सस्पृहं तज्ज तल्लोचन-
प्रथं तस्य पत्था ॥० त्रयपथः ॥१ ऋक्यपूर्वधूपयामानक्षे’ इति अप्रत्ययः समाप्तान्तः ॥
तं यान्त्या गच्छन्त्या । सस्पृहलोचनैसेन दृष्ट्येति यावद् । पुनर्थं कीदृश्या । पुलक
रोमाशाः स्वेदोद्ग्रहः घर्माविभावः उत्कम्पः वेपथुः तैः सहिता तया सपुलक-
स्वेदोद्ग्रहोत्कम्पया । अनेन सार्विकमावोदयेन मदनाविर्भावः सूचितः । अतः एव
हीमत्या आतलजयेत्यर्थः । अत एतस्मभरेत्यादिहीमत्यान्तानां पदामामज्जलिविलेपे
द्वितीयात्काव्यलिङ्कमलंकारः । ‘हेतोर्वीक्यपदार्थले काव्यलिङ्कमुदाहृतम्’ इति तत्रक्षणात् ।
शार्दूलविकीर्णीहितं वृत्तम् । तत्रक्षणं तु ‘सूर्योर्वीर्यदिः मः सजौ सततगः । शार्दूलविकीर्णीहितम् ।’
इति । नान्दीश्वेदकस्वादेवास्यादौ भगणः प्रयुक्तः । तदुक्तं भाष्महेन—‘क्षेमं सर्वं वृक्षं वृक्षं

अपि च ।

औत्सुक्येन कृतव्यरा सहस्रा व्यावर्तमाना हिया

तैस्तेर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्यादे वरेमान्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे

संरोहत्युलका हरेण हसता शिल्पा शिवायास्तु वः ॥ २ ॥

अपि च ।

संप्राप्तं मकरध्वजेन मथनं त्वतो मदर्थं पुरा

तयुक्तं [किं युक्तं] बहुमार्गं मम पुरो निर्लज्ज वोहुं [वोहुद्वा] तत्र ।

तामेवालुनयस्वभावकुटिलो है कृष्णकण्ठश्च

मुख्येत्याह रुचा यमप्रितनया लक्ष्मिश्च पायात्वं वः ॥

मगणो भूमिदैवतः । ' इति ॥ १ ॥ बहुविद्वासङ्कृया तनिरासाय पुनर्मङ्गलमेव तनोति—
अपि चेति । औत्सुक्येनेति । नवे संगमे विवाहानन्तरं प्रथमसमाप्तमे औत्सुक्येन
उत्सुकस्य भाव औत्सुक्यं तेन हेतुना कृता त्वरा संरम्भो यथा सा कृतव्यरा । सह
मवतीति सहशूः तया सहज्या हिया लज्जा व्यावर्तमाना परावर्तमाना । बन्धुवधूनां
जनस्य सम्भूत्य तैस्तैः समर्पयैः वचनैः प्रोत्साहनभास्यैः । वीक्षाया द्विर्वचनम् । पुनः
आभिमुख्यं नीता पत्तुः संमुखं प्राप्तिता । ततः अत्रे पुरतः वरं परिणेतारं दृष्टा आत्मा
साध्वसस्य भयस्य रसो यथा सा आत्मासाध्वसरसा । यद्या आत्मा साक्षसं च रसः
रागश्च साध्वसरसौ यथा तादृशी । तथा च संरोहत्युलका संरोहन्तः पुलका रोमाढ्वा
यस्याः सा तथोक्ता । तथाविद्यां दृष्टा हवता हरेण छिद्य कृतालिङ्गना गौरी वः
शिवायास्तु । कल्याणं विद्यतु इत्यर्थः । अत्र नवोदाया यथाविक्रियावर्णनात्स्वभावोक्ति-
रलंकारः । तदुक्तं— ' स्वभावोक्तिस्तु विभ्वामये : व्यक्तियाख्यपर्वगम्भू ' इति । शर्वदू-
विकीडिते दृष्टम् । लक्षणमुक्तम् ॥ २ ॥ अतः परं प्रक्षिप्तमपि पर्यं आख्यायते—

संप्राप्तमिति अद्वितनयासम्मुद्रनययोः स्वस्वभन्तराद्वितनययिष्टोक्त्या संरोपवचनास्याह ।
तद शिरःस्थितौ गङ्गां दृष्टा सपलद्विवाद्विद्वितयोर्योक्तमह-हे कृष्णकण्ठं नीलकण्ठं पुरा
तपश्चरतस्त्रव विवाहार्थं मनआवर्धणकाले मकरो धज्जो यस्य स मकरध्वजः कामस्त्रेन
मदर्थं । मी पुरस्कृत्योदयनत्वात् । त्वनः मथनं संप्राप्तं मृत्युर्लब्ध्य । तचस्त्रात् हे निर्लज्जा
हर । यस्या मम कृते कमिनापि प्राणास्त्रकालस्या ममोक्षणाविति भावः । मम
पुरः समर्कं बहुमिः मार्गेऽच्छन्तीनि बहुमार्गं विषया गङ्गा तो वोहुं मुक्तं स्तुलं
इन्द्रयुपहासः । यद्या युक्तमिति काकुः । न उक्तमेव इत्यर्थः । स्वभावेन प्रकृत्या कुटिलो
वक्त्राः नदीत्वात् । तामेव गङ्गामेव अदुन्त्रय चालिङ्गमितरवर्जय । अर्हं मृत्युर्लब्ध्य अहं
मद्वैहग्रहणम् । आलिङ्गमिति यावत् । वा मुखः । इति यं हरमद्वितनया पार्वती रुपा
कोपेनाह स हरः वा पायाद्रक्षस्तु । आशिषि लिङ् । पक्षे-स्वीकृतायां कुञ्जायां परि-
पीक्षायां सुरस्त्वया वा हे कृष्ण दृष्टा द्वार्घ्योविमन्यनकाले मकरध्वजेन मकरलङ्घनेव
सापरेण मदर्थं । लक्ष्या मैथ्यमनसागरीत्यन्नात्मा । त्वन्तः भगवता मन्दरवारणा-
विति भावः । मध्येन मध्येन संप्राप्तम् । तचस्त्रात् हे निर्लज्ज । बहुना मार्गं गच्छ-

अपि च ।

कोधेद्वैर्द्विपातैश्चिभिरुपशमिता बह्योऽमी त्रयोऽपि
आसार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोज्ञीषपद्माः पतन्ति ।
दक्षः स्तौत्यैस्य पत्नी विलर्पते कैरुणं विदुतं चापि देवैः
शंसस्त्रियांच्छासो मखमथनविधौ पर्तु देवैः शिवो वः ॥ ३ ॥

अपि च ।

जितमुदुपतिना नमः सुरेभ्यो द्विजब्रुषभा निरुपद्मावा भवन्तु ।

भवेत्तु च पृथिवी समृद्धस्या प्रतपतु चेन्द्रवपुनरेन्द्रचन्द्रः ॥ ४ ॥

तीति । कुलाटात्मात् । नां कुब्जाम् । अथ वा बहुमार्गैः श्रुतिस्मृत्यादिभिः वैद्यर्मीडीपा-
दिभिर्वा गच्छतीति तां सरस्वतीम् । वोहं युक्तमिति पूर्ववत् । भावेनाभिप्रायेण
कुटिलां वकां रेषवक्त्रोक्त्यावियुतां फक्षे भावेन हृदतेनाभिप्रायेण अङ्गविक्षेपादि-
चेष्टया वा कुटिलाम् । तमेवानुवयस्व प्रणय । कण्ठस्य प्रहृणं प्रहृणं मुखं । इति
लक्ष्मीः यं रुचा आह स कृष्णः वः पायात् । शेषालंकाराः । शार्दुलविकीर्णिं छन्दः ॥

कोधेद्वैरिति । मखमथनविधौ मखमय दक्षसंभृत्यग्रस्य मध्यनं विध्यंसः तस्य
विधिः विधानं तस्मिन् विषये तमधिकृत्येत्यर्थः । देवैः पार्वतैः । क्रियया यम-
भिप्रैति इति संप्रदानम् । इति वशमाणप्रकारेण शंसन् कथयन् । आत्मः गृहीतः
हासो येन स आत्महासः । स्वस्य स्वाभाविकालाकृतसंरभदर्शनादिति भावः ।
अष्टव्यास इति पाठे अष्ट उच्चो हासो यस्येत्यर्थः । शिवः वः पातु इति योजना ।
उक्तमेवाह—क्षोधेन रोषेण इद्यैः प्रदीपैः । ति इन्धीत्यस्मात् क्षप्रत्ययो नलोपद्ध
त्रिभिः द्विपातैः तिसूर्णां हृषीनां पातैः पतनैः अमी प्रसिद्धाः त्रयोऽपि दक्षिणगार्ह-
पत्याहृवनीयाख्याः वह्यः उपशमिता: निर्वापिता: । त्रासेन भयेन वीरभद्रोप्रहृ-
दर्शनजेन आर्तीः विह्वलाः । चपलैः चपलैः गणैः प्रमधादिभिः हृताः उष्णीष्यर्थं
शिरोवेष्टनार्थं पष्टाः उष्णीष्पष्टाः येषां ते तथोक्ताः । ऋत्विजो याजकाः पतन्ति ।
इति स्तौतो धावन्त इति शेषः । दक्षः स्तौति । मम कोपप्रशमनार्थमित्यर्थात् । अस्य
पत्नी कश्यं दीनं यथा तथा विलपति कोशति । देवैरपि विदुतं पलायितं च । क्षोणिदेवैः
इति पाठे ब्राह्मणैः इत्यर्थः । ‘भूदेववाड्वाः । विप्रक्ष ब्राह्मणः’ इत्यमरः । इति शंसत्रिति
संबन्धः । अत्र मुरा किल विततयहैन दक्षेषोपस्थितः यिषेऽपमानितो जटास्फोटनोत्पत्तेन
वीरभद्रेण तथां विश्वस्यामासेत्यादि कथानुसंधेया । विशेषस्तु भागवते चतुर्थस्कन्धे
द्रष्टव्यः । अत्रानुप्राप्तः स्फुट एव । संश्वरा वृत्तम् । ‘ब्रह्मेग्नां ब्रयेण त्रिमुनियतियुता
संश्वरा कीर्तितेयम्’ इति तत्क्षणम् ॥ ३ ॥ उनरापि मङ्गलमेव विस्तारयति—
जितमिति । उद्धर्ना नक्षत्राणाम् । ‘तारकास्युद्ध वा ब्रियाम्’ इत्यमरः । पति-
अन्द्रस्तेन जिलं सर्वोत्कर्षेण स्थितम् । तेन ते प्रति प्रणतोऽस्मीऽस्यथो लभ्यते । चन्द्रवशीयेन

१ कोधेद्वैः कोधेन्द्रैः, कोधेन्द्रैः २ मुहुरुः ३ त्येष ४ प्रलः ५ कृष्णाणांग-
६ साणिदेवैः, वेषि देवैः, चापिदेवैः ७ हासैः, अद्वासैः, आसहर्षैः ८ धूमादि-
पातु युज्मान् ९ वेषः, वेष्याः १० भवति, जयति, ११ कीर्ति

(नान्दन्ते ।

राजा श्रीहर्षेण इत्यपि ध्वनितम् । सुरेभ्यः नमः । द्विजवृषभा ब्राह्मणेण्टः । 'स्युर्स्तर-
पदे व्याग्रपुंगवर्षभक्तज्ञारः । सिंहशार्दूलवागायाः पुंसि श्रेष्ठोर्गोचराः ॥' इत्यमरः ।
'उपमितं व्याग्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समाप्तः । निर्गत उपदवो येषां ते
निष्पत्रवाः पीडारहिता भवन्तु । पृथिवी च समुद्रं विषुलं सर्वं व्रीहादि । एतत्प-
सवान्तरस्याप्युपलक्षणम् । यस्यां सा समुद्रस्या भवतु । नरेन्द्रः चन्द्र इव । द्विजवृषभ-
वत्समाप्तः । नरेन्द्रचन्द्रः राजश्चेषुः चन्द्रवुः चन्द्रस्थ इव वृष्यस्य तथा सर् प्रतपतु ।
सर्वान् तुख्यवन्नतापि दर्शयन्तु इत्यर्थः । समाप्ताग्ना उपमालाकारः । पुष्पितामा वृत्तम् । 'अयुजि
नयुगरेफतो यक्तरो युजि च नजौ जरगाथ्य पुष्पितामा' इति लक्षणात् ॥ ४ ॥ एवं
श्लोकचतुष्टय- (मतान्तरे श्लोकचित्तय-) विद्वित्येऽनन्दी । वान्दा मनाकृ कव्यार्थसूचनं
कर्तव्यमित्युक्तव्यात्तदपि प्रदश्यते- तत्र प्रथमश्लोकेन प्रथमाङ्कार्थः सूचितः । तदित्य-
गिरिजाशब्देन सागरिका पुष्पाङ्गलिक्षेण ताकृतं कामदेवपूजनं च सूचिते । शम्भोः
लोचनत्रयपर्यं यान्त्या इत्येनेन नायकस्य दृष्टिपथाद्वितायाः सागरिकायाः वासव-
दत्तया दर्शनं तेन च अहो प्रमादः परिजनस्य इत्यादिः कामदेवमालाया हस्ते समर्पय-
इत्यन्तः संदर्भैः सूचितः । औत्सुक्येन कृतव्येत्यादिना हृदय प्रसीद प्रसीद इत्यादिभ्य
सुसंगता-भर्तैः अतिकोपना खल्वेषा तद् हस्ते गृहीत्वा प्रसादैयैनामित्यन्तः कव्यार्थः
सूचितः । दृश्ये वरमालासाक्षरसेत्येन सागरिका-राजानं दृष्टा सहर्षी ससाक्षं...
एवं ग्रेश्य अतिशाय्यसेन न शक्नोमि पदात्पदमपि गन्तु तरिकं वात्र करिष्ये इति
काव्यार्थः सूचितः । हेरणेत्येनेन राजा गौरीत्येनेन गौरवणी सागरिका । लिष्टेयेनेन
राजा—(सानन्दम्)—यथाह भवती । (सागरिका इत्येते गृहीत्वा ।) इत्यादिप्रथमः
सूचितः । एवं द्वितीयश्लोकेन द्वितीयाङ्कार्थः सूचितः । तृतीयश्लोके-श्लोकेदैरित्येनेन
वासवदत्ताक्रोधः । दक्षः स्तौतीत्येनेन राजा कृतं वासवदत्तासान्वनं, अस्य पत्नी
करुणं विलपतीत्येनेन—सागरिका—हा तात एषाहमनाशाऽधरणा विपद्य इति
सागरिकाविलपनं—इत्यादिस्तृतीयाङ्कार्थः । तथा च उपशमिता वह्य इत्येनेन त्रासाती
इत्यादिना च चतुर्थाङ्कप्रतिपादितः ऐन्द्रजालिकप्रदर्शीतामिकृतसंरब्धमः तत्प्रशामनं
चेत्यर्थजातं सूचितम् । जितमुषुपतिनेति पद्यां नान्दन्यतर्गतमेवेति मध्यमानानां
मते जितमित्येन चतुर्थाङ्कनिदिष्टो रुपपत्तो विजयः राजा च रत्नावलीलाभः
सूचितः । नान्दन्यन्त इति । नान्दीपदव्युपीतीर्णोद्यग्रदीपे—'नन्दनित काव्यानि
कवीन्द्रवर्णः कुशीलवाः पारिषदात्म सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुर्दंसी तस्मादिव्ये
सा कथितोह नान्दी ॥' इति । नान्दीपदव्युपीतीर्णोद्यग्रदीपे—'आशीर्णैरस्तिक्याङ्कः श्लोकः
काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते तस्यां पदादिनियमोऽपि च । नान्दीपदैदृदश-
भिरष्टभिर्वार्ष्यलंकृता ॥' इति । पदस्वरूपं नाटयप्रदीपे—'श्लोकपादः पदं केचित्सु-
सिद्धन्तमथापे । प्रेरङ्गवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूच्चे ॥' इति । तत्र श्लोकपादः पदसिति
मते द्रावदशपदा योदशपदा वेष्य नान्दी । इवं च पत्रावलीसंज्ञा । ततुर्त्ता नाटयर्थार्थे-

सूत्रधारः - - अलमतिविस्तरेण । अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमान-
माहूय नानादिग्रेषांगतेन राज्ञः । श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना
राजसमूहेनोक्तो यथा - - अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालङ्कृता
रत्नावली नाम नाटिका कृता । सा चास्माभिः श्रोत्रपरपरया श्रुता न तु
प्रयोगतो दृष्टा । तत्स्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाहृदिनो बहुमानादस्मासु
चौनुभ्रहुद्धच्या यथावर्त्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्येति । तद्याचाँदिदार्भी
नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलापितं संर्पदयामि । (परिकर्म्य अवलोकय च ।)
अये आवर्जितानि सकलसामाजिकानां मनासीति मे निश्चयः । कुतः ।

श्रीहर्षो निषुणः कविः परिषद्विष्येवा गुणाद्विष्णी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च वक्षा वथम् ।

वस्त्वेकैकमपीह वातिछतफलप्रतिः पदं किं पुन-

र्भज्जायोपचयादैर्यं समुद्दितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ५ ॥

‘यस्यां वीजस्य विन्यासो लभिष्यत्यस्य वस्तुनः । लेषणे वा समासोक्त्या नान्दी पत्राव-
लीति सा ॥’ इति । उडुपीतनेति चन्द्रनिर्देशाच्चन्द्रनामाङ्किता च । सूत्रधार इति ।
सूत्रं प्रयोगानुशानं धारयतीति सूत्रधारः । तदुक्तं ‘वर्तीनीयतया सूत्रं प्रथमे येन सूच्यते ।
रक्षभूमिं समाकृत्य सूत्रधारः स उच्यते’ ॥ इति । अलमिति । अतिविस्तरोऽधिक-
मङ्गलश्चोकपठनं तेन किंचिद्विष्येयं नास्ति । स मास्तु इत्यर्थः । ‘अलं भूषण-
पर्यालिसिशक्तिवारणवाचकम् । इत्यमरः । वसन्तोत्सवः प्रायः फाल्मुनपौर्णमासी-
मारभ्यं पश्चापयैर्वनं वर्तते । नाना दिशः येषां ते नानादिशः । ते च ते देशाद्ये
तेभ्य आगतेन । पादी पद्मे इव पादपद्मे ते उपजीवतीति तच्छीलेन । मुप्यजातौ
इत्यादिना यज्ञिनः । अविद्यमानं पूर्वं यस्याः सा अपूर्वा । अपूर्वा या वस्तु इतिवृत्तं तस्य
रचना तया । श्रोत्राणां परंपरा तया । यथा अहृतीति यथावत् । यथावत्प्रयोगः
यथावत्प्रयोगः तेन । नाटयितव्या अभिनेतव्या । नेपथ्यरचना नेपथ्यं प्रसाधने
रङ्गभूमिः वा । तस्य रचनां व्यवस्थापनम् । ‘नेपथ्यं स्याजवनि । । रङ्गभूमिः प्रसाधनम् ।
इत्यजयः । अये इति संच्छ्रेण अवगमयम् । अये कोविदिवादयोऽन् । संश्रमः । इति द्वैः ।
आवर्जितानि अभिसुखीकृतानि । समजन्यस्यिमज्जना इति समाजः । चतु अविकरणे ।
समाजं समवद्यन्ति सामाजिकाः । समवायास्पदमवैति इति द्वैः । श्रीहर्ष इति ।
निषुणः प्रवीणः । परितः दीदन्त्यस्यां जगा इति परिषद् । लक्षणया तत्स्या जनाः ।
गुणमन्मुद्दृति तच्छीला । ताच्छील्ये यज्ञिनः । अवश्यं हरतीति हारि सनोहरसः ।
वत्सराज उद्धवः । नाथे अभिनयेनावस्थानुकृतौ । वक्षा निष्णाताः इह नाटिकाः ।

१ अतिप्रसङ्गेन । २ देशावागतेन, देशान्तरागम । ३ यासावस्म० कृतेत्यस्म० कुनौ-कुनै
म् च । ४ राज्ञः श्रीहर्षस्वरूपं सर्वजन० । ५ वा । दुष्कृद्धया वा । ६ वस्तुप्र० । ७ तत्प्रवाचीन० ।
नद्यावज्ञ० । ८ व्यापि । आव० च मया सामाजिकम० । ९ राज-जन०-म० ।
१० परिषद्वमव० । परितो चिलोक्य । ११ वसौ ।

तथावद् गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्य वेपथ्यमिसुखमवलोक्य च ।) इदस्मदीयं गृहम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।) आर्ये इतस्तावत् ।

(प्रविश्य ।)

नटी—आर्यपुत्र इथमस्मि । आज्ञापयत्वार्थः को नियोगोऽनुष्ठायतामिति । (क)

सूत्रधारः—आर्ये रत्नावलीदर्शनोत्सुकोऽयं राजलोकः । तद् गृहातां नेपथ्यम् ।

नटी—(निश्चस्य । सोद्देशम् ।) आर्यपुत्र निश्चिन्त इदानीमसि त्वं तत्कस्मान्न नृत्यसि । मम पुरुषन्दभास्याया एकैव दुहिता । सापि त्वया कस्मिन्पि देशन्तरे दत्ता । कथमेव दूरदेशस्थितेन भर्ता सहास्याः पाणिग्रहणं भविष्यतीत्यनया चिन्तयात्य्सापि मे न प्रतिभाति । किं पुनर्निर्तिव्यय । (ख)

(क) ईजउत्त इअनिद् । आणवेदु अओ को जिकोओ अणुचिह्नाबदुलि ।

(ख) अजउत्त निकिन्तो दार्पि सि तुमे ता कीस ण पञ्चसि । मह उण भैन्दभाकाए एका जेव दुहिता । सावि र्तुए कहिंपि देशन्तरे दिल्ला । कह एवं दूरेसाडिएण भर्तुणा सह से पाणिग्रहणं भविस्वदिति इशाए चिन्ताए अप्यावि मे ण पदिहादि । किं पुनर्निर्तिव्यय ।

प्रयोगे । एकैकमपि वस्तु वाङ्छितं अभीष्टं यथकलै सामाजिकहृदयावर्जनकृष्टं तस्य प्रारंभीभस्य पदे स्थानम् । किं पुनः मम भावयं मद्राग्यं तस्य उपचयः समृद्धिः तस्मात् । समुदितः संस्थूप मिलितः अयं गुणानामतुकूलवस्तुलोगः वाङ्छितफलग्रासे: पदे भवेदिति वक्ष्याम् । शारूलूचिकीदिति वृत्तम् ॥ ५ ॥ एवं कविप्रभृतीनौ प्रशंसनेन द्यम्यानां प्रस्तुताभिनयोन्मुखीकरणाद् भारतीइते: अङ्गभूता प्रोत्तवान इथम् । तदुक्तं दशरूपके—‘उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्रोत्तवान्’ इति । वंशीतमेव संगीतकम् । स्वार्थेकः । ‘सृष्टं गीतं तथा वाचं त्रये संगीतत्सुच्यते’ इति संगीतत्स्नाकरे । अस्माकमिदमस्यदीयम् । उदाच्छः । आर्यपुत्रेति—‘संवक्षीभिः पतिवीच्य आर्यपुत्रेति यौवने’ इति भरतः । नादकादिषु स्त्र्यादीनां शौरसेनी भाष्विवाचिता । तदुर्क्षं मातृपुसाचार्ये—‘आर्यवर्तंप्रसूत्यु सर्वास्वेव हि जातिषु । शौरसेनी समाश्रित्य भार्ता काव्ये प्रयोजयेता’ इति । रत्नावली लक्षणया । रत्नावलीनाटिकाप्रयोगस्तस्य दर्शने उत्सुकः । नेपथ्यवेषः । ‘रामादिव्यज्ञको वेषो नन्दे नेपथ्यमिष्यते ।’ इति भरतः । सोद्देशं द्वैरेण सहिते

१ विलोक्य, २ उच्चः, ३ प्र उच्चः, ४ नस्तु, ५ निक्षयती संगीतकम्, ६ सावेगम्, ७ अज्ञ...० अवि, ८ अमाहीणः नास्येतत्कवित्, ९ तुए निक्षणेन, १० द्वैरेण, ११ जामातुणा,

सूत्रधारः— आर्ये दूरैस्थितेनेत्यलमुद्गोन । पर्यंथ ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलानिधेविशोऽप्यन्तात् ।

आनीय इटिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये ।)

साधुं भैरतपुत्र साधुं । एवमेतत् । कः संदेहः । (द्वीपादन्यस्मादिति पठति ।)

सूत्रधारः— (आकर्षं नेपथ्याभिसुखमवलोक्य । सर्वम् ।) आर्ये एष

मम कनीयान्भ्राता गृहीतयौगन्धरायणभूमिकः प्राप्त एव । तदेहि । आचा-
मपि नेपथ्यग्रहणाय सज्जीभूवाः ।

(इति निष्कान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

यथा तथा । ब्रवीतीति शेषः । एवमेऽपि । दत्ता वाग्देत्यर्थः । उद्गोन विमलस्कतया ।

द्वीपादिति । विधिः दैवम् । अभिगतं सुखमस्य असौ अभिसुखः न अभिसुखः अनभि-
सुखः । अनभिसुखः अभिसुखः संपत्ति अभिसुखोभूतः अनुकूलः । चिवप्रत्ययः । सन् ।

कुरुतिरिति समासः । अन्यस्मादपि द्वीपात् । द्वीर्णता । आपः अत्र इति द्वीपःऽश्वपुरित्यादिना
अः समाप्तान्तः । 'व्यन्तस्पसरेभ्योप ईत्' इति ईदादेशः । जलानि निधीयते अस्मिन्निति
जलनिधिः सागरः । 'कर्मण्यविकरणे च' इति किप्रत्ययः । तस्य मध्यादपि । दिशः
अन्तादपि । अभिमते इष्टं वस्तु इटिति हुतमानीय घटयति मेलयति संपादयति वा ।

अतो द्वे वर इति चिन्ता न कार्या । आर्यो वृत्तम् । 'अस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा
तृतीयेषि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥' इति तत्त्वाक्षणम् ॥ ६ ॥

प्रवक्षं विनैव यज्ञवलिकान्तरे उच्यते तत् नेपथ्ये इत्युच्यते । यौग०—एवमेतत् इति
आरम्भ सुखसंधिः । अस्यान्येषां चाङ्गानां लक्षणानि इदं विस्तरभिया नोच्यन्ते ।

द्वीपादिति—पठति । अत्र यौगन्धरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीश्रास्त्रिहृत्युभूतमचुक्लदैवं
स्वव्यापारं वीजत्वेनोपस्थित्यवानिति उपक्षेपो नाम सुखसंबोधकामिदम् । गृहीता
यौगन्धरायणस्य वत्सराजप्रधानामात्यस्य भूमिका वेषान्तरं येन । नेपथ्यग्रहणाय
वेषान्तरग्रहणाय । इति निष्कान्तौ इति । तदुक्तं—'एषामयतरणार्थं पात्रं
वाक्षिप्य सुत्रभूतं । प्रस्तावनान्ते विर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रवचयेत् ॥' इति ।

प्रस्तावना— अस्या लक्षणं दशरूपके—'सूत्रधारो नदीं ब्रूते सार्वं वाशं विद्युकम् । स्वकार्यं
प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्तव्या यत्तदामुखम् ॥' प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथो द्वातः प्रवृत्तकम् ।

प्रयोगात्मिश्रयव्याथं वीर्यङ्गानि त्रयोदशा ॥' इति । अत्र द्वीपादिस्यादिवाक्यं गृहीत्वा
प्रवेशात्कथोद्वातरूपा प्रस्तावनेयम् । तदुक्तं—'स्वेतिवृत्तसंमं व क्यमर्थं वा यत्र सूक्ष्मिः ।

१ वृत्तम्, २ यतः, ३ नास्त्येतन्त्युत्कान्तरे, ४ आर्ये किमतः परं विलम्बसे—व्यपत्ते—
विलम्बनेन । वस्त्रये भूमि, ५ नदवहमपि वत्सराजभूमिका संपादयामि, नदवहमस्यवान्तरान्तरे—
पीयवेषाक्षेत्रानापारभूमिका सज्जीभवामः, ६ अस्मापारं—नटी—जे एवं—जे अज्ञो
आणवेति, इ०.

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः ।)

यौगन्धरायणः—एवमेतत् । कः सदेहः । (द्वीपादन्यस्मादिति पुनः पठित्वा ।) अन्यथा कः सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे यानभर्जपशोत्थितायाः फलकांसादनं कः च कौशास्मीयेन वणिजा सिंहलेश्वरः प्रत्यागच्छता तदवस्थायाः संभावनं रेतनमालाच्छिह्याः प्रस्त्य-भिज्ञानादिहानयनं च । (चर्हष्टम् ।) सर्वथा स्पृश्यन्ति नः स्वामिनमस्युदयाः । (विचिन्त्य ।) मयापि चैर्ता देवहिस्ते सगौरवं निक्षिपेता युक्तमेवानुष्ठितम् । श्रृंतं च मया—बाब्रव्योऽपि ककुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसुभूतिना सह कथं कथमपि समुद्रादुर्तीर्य कौशालोच्छित्तये गतवता रुपमवता मिलित इति । तदेवं निष्पत्रप्रायमपि प्रभुप्रयोजनं नैः मे धृतिमावहतीति कष्टोऽयं खलु भैर्यं भावः । कुर्तः—

यद्दीता प्रविशेषात्रं कथोद्धातो द्विधैव सः ॥ इति । यौगण एवमेतदित्यादि । अथ वत्सराजस्य रहनावलीप्रासिद्धेहुतुरुक्तलैदो यौगन्धरायणव्यापारः कः सदेह इत्यादिना प्रारम्भेस्मिन्नामिनो श्रुद्धिहेतौ इत्यन्तेन विकल्पमेकं न्यस्तो वीजम् । तदुक्तं—स्वल्पोऽद्विष्टु तदेतुवर्जित विस्तार्यनेकधा । इति । सिद्धस्य प्राप्तयोगायिदेः अदेशः कथनं तेन जानितो यः प्रत्ययः विश्वासः तेन प्रार्थितायाः याचितायाः । चिंहलो नाम लङ्कानिकवर्तीं द्वीपायिकेषाः तस्येषाः स्वामी । 'स्वेशामासपिसक्सो वरन्' इति ईदोः वरच् । समीचीना उद्धा जलवराविशेषा यस्मिन्स समुद्रः । सुद्धाया मर्यादया सहित इति वा । यानभर्जेनेति । यानमत्र पोताः । तस्य भर्जन आदौ निमधा । समुद्रजले इत्यर्थत् । पश्चादुर्थिता तस्याः । पाठान्तरे प्रवहणस्य पोतस्य भङ्गः । प्रकल्पयुते अनेनेति प्रवहणम् । कणे व्युद । कृत्यच इति णावम् । तेन निमधायाः जले मधायाः । कः च—द्वौ कशव्यौ उभयोरस्यन्तासंभवित्वं योत्यतः । कुशामेन निर्वृत्ता कौशास्मी नगरी । तेन निर्वृत्तमिति अण् । अण्णन्तात् ढीप् । तत्र भवः कौशास्मीयः । वृद्धाच्छः । सा अवस्था यस्याः सा तदवस्था तस्याः । रत्नमाला चिह्नं ज्ञापकं यस्याः तस्याः प्रस्त्यभिज्ञानं सा एव राजपुत्रो इयमिति ज्ञानं तस्मात् । देवी वासवदत्तः । 'देवीति महिषी वास्या राहः परिजनेन तु' सगौरवं सादरम् । युक्तमेवोत्ति । योग्यत्वमत्र प्रकृतकार्यानुकूलवस्तुम् । कञ्जुकी—ककुकः अस्त्यस्य इति । ककुकिलक्षणं भरते—ये विशास्यां संपन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः ककुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ ३ इति । अन्यत्र कः अन्तःपुरवरो राहो वृद्धो विशेषं युग्मान्वितः । उक्तिप्रत्युक्तिकुशलः ककु-

१ यथानिर्देशः—हृष्टः यौगण ० २ पुनः श्लोकं पठन्ति ३ वेशजनित ४ सुनायाः ५ अन्तः—समुद्रे ६ निमधायाः प्रवहणमध्यनिमधायाः ७ फलहक्का ८ समासादनं ९ सरत्नमायाश्च परिज्ञानां १० स्वरत्नमालाच्छिह्यो च परिज्ञायेहुत्यनमम् ११ नवत्यस्त्वान् १२ सर्वप्रयत्नाः १३ कथितं च मम...गतस्य रुपमवता १४ वोसलेश्वरस्योऽपि रुपमवता सह अट्टेन्ति १५ मनसो मे प्रतिन नावहनि १६ अमात्यो १७ यतः

प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ
दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।
सिंहोऽग्निनांस्ति सत्यं तथापि
स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥ ७ ॥

(नेपथ्ये कलकलः ।)

यौग०—(अौकर्य ।) अये यैथायमभिहन्यमानमृदुमृद्जानुगत-
मीतमधुरः पुरः पौराणां समुच्चरति चर्चरीध्वनिस्तथा तर्क्यामि मदनमह-
महीयांसं पुरजनप्रमोदमवलोकयितुं प्रासादाभिमुखं प्रस्थितो देव इति ।
(उर्ध्वमवलोक्य ।) अये कथमधिरूढ एव देवः प्रासादम् । य एषः—

विश्रान्तविग्रहकथो रतिमाङ्गनस्य
चित्ते वसन्निध्यवसन्तकं एव साक्षात् ।
पर्युत्सुको निंजमहोत्सवदर्शनाय
वत्सेश्वरः कुसुमर्चाप इवाभ्युपैति ॥ ८ ॥

कीत्यभिधीयते ॥ ८ इति । अमात्येन—अमा सह भवः अमात्यः । अव्यास्यप् । तेन ।
‘ अमाऽग्निकसहार्थ्योः’ इति भेदिनी । कथं कथमपि महता प्रयासेनेत्यर्थः । स्मण्वता
तमामकसेनापतिना । लिष्टमः सिद्धः प्रायः बाहुल्यं यस्य । धृतिं धैर्यं परितोषं वा ।
प्रारम्भ इति । स्वामिनः वत्सराजस्य वृद्धिः अभ्युदयः चक्रवर्तिवलाभृषः तस्य
हेतौ कारणे अस्मिन्नामभे कर्मणि दैवेन इत्थं दत्तहस्तावलम्बे दतः हस्तेन हस्तस्य वा
अवलम्ब आश्रयो यस्य तस्मिन् सति सिद्धेः साफल्यस्य । इष्टकार्यनिष्पत्तेः इत्यर्थः ।
प्रान्तिः संशयो नास्ति । सत्यामिदम् । तथापि स्वस्येच्छा स्वेच्छा तथा चरतीति
तच्छीलः । सुप्यजातौ इति जिनिः ताच्छीलये । यद्वा स्वेच्छाया आचारः अस्यास्तीति
स्वेच्छाचारी । राजोऽनुमतिमन्तरेणास्मिन्कर्मणि प्रवृत्त इति यावत् । अहं भर्तुः
वत्सराजात् भीत एवास्मि । शालिनी वृत्तम् । लक्षणं—‘मातौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकेः’
इति ॥ ९ ॥ अये इति संभ्रमयोत्कमव्ययम् । ‘ अये कोधविषादे च संभ्रमे-
स्मरणेष्यि च ’ इति भेदिनी । [पाठान्तरे । मधुरं यथा तथा] अभिहन्यमानः ताङ्ग-
माना ये सृदवः सृदुस्वनाः सृदुक्षासैरतुगतं यज्ञीतं गानं तेन मधुरः मनोहरः ।
मुरे भवाः पौराः । तत्र भवः इत्यण् । तेषां चर्चरीध्वनिः करताडनशब्दः । चर्चरी
वाशीविषेष इति केचित् । अनेकशब्दानां मिश्रीभवनामित्यपरे । मदनस्य मह उत्सवः
तेन महीयांसं महतरम् । महच्छब्दादीयसुन् दोरित दिलोपथ । प्रासादस्याभिमुखम् ।
वेद्य इति । तदुर्कं—‘देवेति नृपतिर्बाच्यो भृषैः प्रकृतिभिस्तथा’ इति । विश्रान्तेति ।
य एष साक्षात् कुसुमर्चापः कामदेव इवाभ्युपैति । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—विश्रान्त-

१ आर०, २ सिद्धे, ३ कर्णी दत्त्वा सहर्षम्, ४ मधुरम् सर्गी तर्क्यामि भवन्,
५ सकलमधुरम्, ६ एष, ७ जन, ८ राज, ९ चापधरोऽयुः ।

तद्यावद् गृहं गत्वा कार्यशेषं चिन्तयामि । (इति निष्कान्तः ।)
विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्यो गृहीतवसन्तोत्त्ववेषो राजा विद्युषकव ।)
राजा - - (संहृष्टमवलोक्य ।) सखे वसन्तक ।

विद्युषकः—आज्ञापयतु भवान् । (क)

राजा—

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे^१ न्यस्तः समस्तो भरः
सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
प्रद्यातस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नामा धूर्ति
कामः कामसुपैत्वर्यं मम पुर्नमन्ये महानुस्तवः ॥ ९ ॥

(क) आज्ञवेदु भवे ।

विग्रहकथः विश्रान्ता उपरता शत्रोरभावात् विग्रहस्य युद्धस्य पक्षे अनद्यत्वात् हरकोपायिना
दग्धवेहत्वाद्वा शरीरस्य कथा यस्य स तथोक्तः । रतिमान् प्रजाप्रेमवान् अनुरागवान्
वा । पक्षे रतिः स्वप्रिया तद्वान् । जनस्य चित्ते वसन् तद्वास्तत्त्वात्पक्षे मनसिजलादिति
भावः । प्रियः वसन्तकः तत्रामा विद्युषकः । पक्षे वसन्त एव वसन्तकः । स्वार्थं कन् ।
तत्वंः कृतुर्यस्य । पर्मुखुक्तः सोक्तः सन् । जिजः स्वर्यं प्रवर्तितत्वात् पक्षे आत्माने
उद्दिश्य कृतत्वात् यः महावासी उत्सवश्च महोत्सवः तस्य दर्शनाय एवाभ्युपीतीति
संबन्धः । लेषालंकार उत्प्रकाशलंकारश्च । तयोरकुम्भावेन संकरः । छेकानुप्राप्तोऽनु-
प्राप्तश्च । वसन्ततिलकं बृतम् । तलक्षणं—^२ हृष्ये वसन्ततिलकं तम्भजा जग्नी गः ।
इति ॥ ९ ॥ तद्यावदिव्यवारणे—कार्यशेषं रत्नावलीप्राप्तिरूपं यत्कार्यं तव यदविशिष्टं
तत् । विष्कम्भकः—एतत्क्षणं दशरूपके—बृत्वातिर्थ्यमाणाना कथावान्ति निर्दर्शकः ।
संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ एकानेककृतः कुदुः संकीर्णो नीचमध्ये ।
इति । अयं च एकेन मध्यमपात्रेण कृतत्वाच्छुद्दः । तत इति—गृहीतः परिहितः
वसन्तोत्त्वस्य वेषो येन स तथा । विद्युषकः—अस्य लक्षणं—कुसुमवसन्तात्ययितः
नामपुरेषभाषयौ । हास्यरसः कलहरातिर्विद्युषकः स्वास्त्वकर्मजः ॥ १० ॥ इति दूर्जे ।
अन्यत्र च—‘नर्ममेदप्रयोगाङ्गो हास्यकृत्यकस्य च । नर्मवादी स वै नर्मसन्धिवश
विद्युषकः’ ॥ इति । अस्य प्राकृतं पात्रम् । तदुक्तं—‘विद्युषकविटादीर्मा पात्रं तु प्राकृतं
भवेत् ।’ इति । वसन्तकः—व्यस्येत्यथ वा नामा वाच्यो राजा विद्युषकः । इत्युक्त-
त्वानामा निर्देशः । राज्यमिति । निर्जेपेण जिताः । स्ववशमानीता इत्यर्थः ।
निर्जिताः शत्रव वसन्त तथा भूतं मे राज्यम् । योग्यः राज्यकार्यक्षमः स चासौ
साचिवः मन्त्री तस्मिन् समस्तः भरः राज्यतन्त्रविनता न्यस्तः वाहितः । प्रजाः
प्रशमिताः विनाशिताः अशेषाः सकलाः उपसर्गाः वाच्याः तद्वायः । सम्भू-
सुविहितं यत्पालनं यस्य तेन लालिताः संवर्धिताः वर्तन्ते । प्रयोत्तस्य तदभिवर्स्य

^१ दहमि गृ०, २ अनुच॒०, संपादपामि ३ समन्वाद०, सानस्क॒०, सादरच॒०,
४ अंसमात्परं—प्रियवर्यस्य पदम्, ५ व्यस्तवः, ६ लालनपा०.

चिदूषकः—(सहर्षम् ।) भो वयस्य एवं निवदेष् । अहं पुनर्जनामि
न भवतो न कामदेवस्य ममैवैकस्य ब्राह्मणस्यायं मदनमहोत्सवो यस्य प्रिय-
वयस्येनैव मन्त्र्यते । (विलोक्य ।) तत्किमनेन । प्रेक्षस्व तावदस्य मधुमत्त-
कामिनीजनस्वयंग्राहगृहीतशृङ्गकजलप्रहारनृत्यवागरजनजनितकौतूहलस्य
समन्ततः शब्दायमानमर्दलोहामचर्चरीशब्दमुखररथ्यामुखशोभिनः प्रकीर्ण-
पटवासपुञ्जपिञ्जरितदशादिशामुखस्य सश्रीकतां मदनमहोत्सवस्य । (क)

(क) भो वयस्य एवं ष्ठेदम् । अहं पुण जाणामि ण भवदो ण कामदेवस्य
मम ज्ञेव एकस्य बद्धृण्सस्य अर्जं मध्यामहूसवो जैसस विअवैस्येण एवं मन्त्रीअदि ।
ता किं इमिणा । पेण्व दाव इमस्य महुमत्तकामिणीजणसर्वगाहगाहिदसिङ्गकजलप्रहार-
णचन्तनाअरजणजणिदकोवृहलस्स समन्तदो धुम्भन्तेमहृद्धामचर्चरीसहित्तुहररच्छामुह-
सोहिणो पद्मणपैदवा सपुञ्जपिञ्जरिञ्जन्तदशदिशामुहस्स संसिरीअदैर्द मअणमहूसवस्स ।

उज्जयिनीतृपत्य छुता वासवदता रमणीयगुणा रतिसदाशी मम पत्नी ।
भोगानुकूलो वसन्तस्य समयः कालः । मम प्रियकरणदक्षः त्वं च । अद्वा वसन्तस्य
इव समयः आचारः मम नर्मसहायत्वायस्य तादृशः त्वम् । इति पूर्वोक्तेभ्यः पद्म्भ्यो
द्वेष्ट्व्यः । कामः नामना मदनमहोत्सव इति नाममात्रात् कामे पर्याप्तं वया तथा
धृति संतोषसुपैतु प्राप्नोतु । पुनः इति भेदे । अहं तु अयं महानुत्सवः ममेति सन्ये ।
अत्र ममैवायमुत्सव इत्यस्य राज्ये निजितशत्रु इत्यादिभिर्हुभिः समर्थनात्काव्य-
लिङ्गमर्लंकरः । शार्वलिङ्गिभिर्तु वृत्तम् । अत्र धृतिनाम व्यभिचारी भावः । स च
शक्तिः (द. रु. ४, १२) । अत्र चिन्ताराहित्यादिध्वननाद धीरललितो नायक उक्तः ।
तदुक्तं—‘निधिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ॥’ इति । विशेषस्तु दशरूपके
द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणबटुकस्येति पाठे ब्राह्मणशास्त्रो बटुव ब्राह्मणबटुः क्षुद्रब्राह्मणः ।
कडारादित्वाद्ब्राह्मणशब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुकूलितः ब्राह्मणबटुः ब्राह्मणबटुकः ।
अनुकूलितः कन् । अस्य मदनमहोत्सवस्य सश्रीकतां शोभो प्रेक्षस्वेति अन्वयम्
कथंभूतस्येत्य-मधुना मधेन मत्तः मधुमत्तः । काम आसां विद्यते इति कामिन्यः ।
अत इनितनो इति इनिः । क्षुद्रेभ्यो छीप् इति छीप् । तासां जनः कामिनीजनः ।
मधुमत्तशास्त्रो कामिनीजनश्च तस्य यः स्वयंग्राहः स्वेच्छाग्रहणं तेन गृहीतः । शृङ्ग-
प्येव शृङ्गकाणि तेषां ये जलप्रहारस्तैः हेतुभिः नृत्यन् यः नागरजनः तेन जनिते
प्रेक्षकाणां कौतूहलं यस्मिन् । पुनः किंभूतस्य । शब्दायमाना ये मर्दला मृदकात्तः
उद्धामा उद्धामो वा यः चर्चर्या गतिविशेषस्य शब्दस्तेन च मुखराणि सशब्दाति याति
रथ्यसुखानि तैः साधु शोभते तस्य । पुनश्च किंभूतस्य । प्रकीर्णः विक्षिसा ये पदे

१ बद्धमणबटुकस्स (बटुकस्य), २ जस्स किंदे [कृते], जेण पिअव...मनीजनि
[मन्त्रते]. ३ बद्धमणस्से ये मन्त्रेवि, ४ द्वच्छन्द [त्वच्छन्द], छुवृत्त [सुवृत्त], ५ रज्ज-
पूष्टिण, ६ पिजिति, ७ सज्जन्ददिसाद्धस्स, ८ दशविसस्स. ९ सिरिअ [अिरिअ].

राजा—(समन्तादेवलोक्य ।) अहो परं कोटिमधिरोहति प्रभोदं पौराणाम् । तथा हि ।

कीर्णः पिष्ठातकौर्यैः कृतदिवसमुखैः कुदुमक्षोदैगौरै—

हेमालंकारभाभिरनमितश्चिरैः शौखरैः कैक्षिरातैः ।

एषा वेषाभिलक्ष्य स्वविभवविजिताशेषविच्छेशकोशा

कौशाम्बी शातकुम्भद्रवद्वचितजनेवैकपीता विभाति १०

अपि च ।

धारायन्त्रविमुक्तसंततपथः पूर्णुते सवतः

सद्यः सान्द्रविभर्मद्वक्षमकुत्क्रिडे क्षणं प्राङ्गणे ।

उद्भामप्रमदाकपोलनिर्पततिसन्दूररागाम्बणे:

सिन्धूरीकिरयते जनेन्मं चरणान्यासैः पुरुः कुट्टिमम् ॥ ११ ॥

वासयतीति पटवासः पिष्ठातकस्तस्य पुक्षासैः पिष्ठारितानि पीतीकृतानि दशदिशानां मुखानि यस्मिन् तथाविषये । कीर्णैरिति । एषा कौशाम्बी नगरी शातकुम्भे पर्वतविवेषे भवते शातकुम्भे मुख्ये तस्य द्रवो रसः तेन खचिता व्याप्ता जना यस्यां सा शातकुम्भद्रवद्वचितजना इव । एकः मुख्यः पीतः पीतवर्णो यस्यां सा । एका केवला पीता चेति वा । एकपीता विभाति । तत्र हेतुनाह—कुदुम्भ द्रुतरुणं तस्य क्षोदः चूर्णं तेन गौरैः अर्णुः । अतः कृतं दिवसस्य मुखमारम्भं प्रत्युषं इत्यर्थः । यैः तथापिर्यैः कीर्णैरितस्ततः क्षिप्तैः पिष्ठातकस्य पटवासस्य ओरैः पुरुः । तथा च हेमोलंकाराणां जनवृत्तानां भाषिः दीप्तिभिः । अपि च भेरेण भेरण नमिताः नश्चोक्ताः । णम् धातोर्णिजन्ताकर्मणि कः । ‘मितां हृत्वः’ इति हस्तवम् । शिखाः शिरायि इत्यर्थः यैः तार्णैः । कैक्षिरातानामशोकानां लक्षणया तस्युपाणां विकाराः कैक्षिराताः तैः । तस्य विकारः इति विकारयैः अथ । पाताशोकपुष्पदिटैः । शौखरैः आपीडैः च हेतुभिः । तथा च वेषेण वस्त्रालंकारादिधारणेन अभिलक्ष्यः उत्तेयः यः स्वविभवः निजेश्वर्ये तेन विजितः अशेषः सकलः वित्तस्य कुभेरस्य कोशो वित्तसंचयो यथा तादृशी । अत्र कौशाम्ब्या उत्तर्वर्षीर्णादुदात्तालंकारः । शातकुम्भद्रवद्वचितत्वेत्रेष्याऽहेतुप्रयोगे च । सा वेषादवाच्या । स्वान्धरा छन्दः ॥ १० ॥

धारायन्त्रेत्यादि । सर्वतः धारायन्त्रैः जलोद्धारयन्त्रैर्निलिकाभिर्व विमुक्त उद्धीर्णः यः संततः अवित्तः पयः पूरः जलसंधातस्तेन षट्टुते लाविते तथा च सद्यः तत्क्षणमेव सान्दः निविडः यः विमर्दः पदैः निष्पेषस्तेन यः कर्दमः पङ्कस्तत्र कृता क्रीडा यस्मिन् । एताहशे प्राङ्गणे उद्धामा उद्धामानो वा अप्रतिबन्धं सूत्यन्तं इत्यर्थः । याः प्रकृष्टे यदो यासी ताः प्रमदाः तासां कपोलेयो निपत्नैः यः सिन्धूररागः तेन अस्त्रैः रक्तैः चरणन्यासैः पादविक्षेपैः पुरुः समीपवर्ति कुट्टिमं बद्धमुमिः क्षणं सैन्धूरी-किरये सिन्धूस्यामिव सिन्धूररक्षं वा किरयते । सिन्धूरस्य इदं सिन्धूरेण रक्षमिति वा

१ सहृष्णे समयः २ प्रमोदः पुरुः ३ क्षीवद्वासैः ४ शिः शौः ५ लक्ष्या ६ स्तुते ७ रस-कृत-क्रीडाक्षमे ८ विलसत्सिन्धूरसाम्ब्रुद्धरूपाणः सिन्धूरनूर्णारूपैः चृणीरूपैः ९ चृणी-रामा-रूपैः १० सैन्धूरे ११ जनस्य १२ पुनः

विदू०—(विलोक्य ।) इदमपि तावत्सुविदग्धजनभरितशुद्धकजलप्रहारमु-
क्तसीक्तरामनोहरं वारविलासिनीजनविलासितमवलोकयतु प्रियवयस्यः(क)

राजा—(विलोक्ये ।) वयस्य सम्यग्दृष्टं त्वयौ । कुतः ।

अस्मिन्प्रकीर्णपटवासकैतात्थकारे

द्वृष्टो मनाद् मणिविभूषणरस्मिजालैः ।

पातालमुद्यतफणाकैतशुद्धकोऽयं

मामद्य संस्मरयतीर्ह भुजद्वलोकः ॥ १२ ॥

विदूषकः—(विलोक्यै ।) भोः एषा खलु मदनिका मदनवश-
विसंधुलं वसन्ताभिनयं नृत्यन्ती चूतलतिकया सहेत एवागच्छति ।
तदवलोकयत्वेतां प्रियवयस्यः । (ख)

(क) ईमे पि दाव सुविद्धर्जनभरिदसिङ्गकजलैप्रहारमुक्तसिकारमणहरं वार-
विलासिणीजनविलसिदं औलोएदु पियववशसो । (ख) भो^३ एसा वखु मणिभा-
मं अणवसविसंधुलं वसन्ताभिनयं पञ्चन्ती चूभलदिआए सह इदो जेव आअच्छादि ।
ता अवलोएदु एदं पि भव अशसो ।

सैन्दर्भम् । उभयत्र अण् । न सैन्दर्भमर्तुं अवेन्द्रुं सैन्दूं संपथमानं क्रियते
सैन्दर्भीक्यते । अभूततद्रावे चिदः । अनुप्रासालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥
सुविद्धर्घेति । सुविदग्धः तादक्षीकापतवः ये जनाः तैः भरिताः पूरिताः ।
भर एषां संजात इति भरिताः । 'तदस्य संजात तारकादिभ्य इत्तच्' इति इत्तच् ।
यद्वा भूत इति च्छाया । ये शृङ्ककास्तेषां जलेन ये प्रहारास्तैः हेतुभिः मुक्तः सीतारा-
स्तैर्मैहरम् । वारस्य जनसृहस्य विलासिन्यः वारविलासिन्यः गणिकाः ।
अस्मिन्निति । अस्मिन् प्रकीर्णशासौ पटवासथ तेन कृतश्चौ अन्वकारथ तस्मिन् ।
अनेन प्रकीर्णपटवासपुजानां सान्द्रवृत्तमप्रभूतच्च च सूचितम् । मणिमयानि सणियुक्तानि
वा पक्षे मणय एव विभूषणानि मणिविभूषणानि । तेषां रस्मिजालैः किरणसमूहैः ।
इह मनाकृ किंचिदपश्यामति याचत् । दृष्टः । उच्यताः फणा इव आकृतिशेषां ते फणा-
कृतयः शृङ्कका येन । पक्षे फणाकृतयः शृङ्कका इव येन । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति
समाप्तः । व्याघ्रादेवाराकृतिगणत्वात् । यद्वा उथतं फणाकृति फणारूपं शृङ्ककं चिह्नं येन ।
एवावधः अवे भुजद्वा विटास्तेषां लोकः समूहः । पक्षे सर्पलोकः । अथ मा पातालं
संस्मरयति । स्मु आघ्याने इति घटादौ पाठात् मित्तेन हस्तः । स्परणालंकारः क्लेषश्च ।
वसन्ततिलङ्कं वृत्तम् ॥ १२ ॥ मदनस्य वशेन आथलत्वेन विसंधुलं दिष्मे यथा

१ एस्य सविस्पद्यम्: समन्वादवलोक्य । २ दृष्टे भवताः साधु इदीन्द्रिय । ३ महार०
४ विभूषितरत्नम् ५ मणि । ६ तीव्र । ७ पुरोषवलोक्य । ८ मो ववस्स इमे: चिन्म०—(पुरोष-
लोक्य ।) इमिणा किं, एवं पेतस्त, इमं—एवं । ९ अद्धुविडजणो—णा—वहरिव (विटजणो—
ना—पहन); जणापूरव० । १० पवाह, ११ वणिवलोक, १२ अवलो०, १३ भी
व अस्स पेतस्य एवा । च्छादिति अष्ट० । १४ मआ(मद)वस०; मणिमपरवसं पञ्चन्ती; मणिमप-
विभूषितरमिणजे, मणिमासविसादुनामिणजे; मणिमवसा वसन्त०; मणिमवसा
विसंबद्धनामिणजे, पञ्चन्ती चूतल०, मणिमवसावेसं चहन्ती अमिणजे पञ्चन्ती ।

(ततः प्रविशतो मदनैलीलां नाटयन्त्यौ द्विपदीखण्डं गायन्त्यौ चेत्यौ ।)
चेत्यौ—

कुसुमायुधप्रियदूतको मुकुलाधितबहुचूतकः ।
शिथिलितमानग्रहणको वाति दक्षिणपवनकः ॥ १३ ॥
विकसितबकुलाशोककः काङ्गितप्रियजनमेलकः ।
प्रतिपालनासमर्थकरस्ताम्यति युवतिसार्थकः ॥ १४ ॥
इह प्रथमं मधुमासो जनस्य हृदयानि करोति मृदुलानि ।
पश्चाद्विभ्यति कामो लक्ष्यप्रसरैः कुसुमबाणैः ॥ १५ ॥ (क)

(क) कुसुमारुद्धिअदूतओ मैउलीकिदबहुचूतओ ।
दिडिलितमाणग्रहणओ वाऽधिदिदाहिष्पवणओ ॥
विभसिअबउलसोर्ध्वां कहिंअपि अजगेलको ।
पदिबालगासमर्थयो तम्मइ जुवईसत्ययो ॥

तथा । वसन्तनियं वसन्तव्यञ्जकं यथा स्यात्तथा । मदनैलीलां कामविलासम् । द्विपदी
भीतिविशेषः । तदुच्चं—‘भवेद् द्विपदिका गीर्तिभरेतनं प्रकीर्तिं ता । युक्ता चतुर्भिर्भरणे-
क्षयोदशकलामयैः ॥’ इति । तस्याः खण्डस्तम् । अत्र भरतः—‘शुद्धा खण्डा च मात्रा च
संपूर्णोति चतुर्विधा । द्विपदी करणाल्येन तालेन परिगीयते ॥... खण्डा स्याच्छुद्धार्थ्यवैयाह ।’
इति । विशेषस्तु भरते द्रष्टव्यः । कुसुमायुधेत्यादि । दक्षिणः दक्षिणदिग्युत्तमः ।
पवन एव पवनकः । अल्पार्थं कः । मन्मह इत्यर्थः । दक्षिणशासी पवनश्च दक्षिणपवनः
वाति । कीटश्च इत्याह । कुसुमान्यायुधान्यरथं कुसुमायुधः कामः तस्य प्रियश्चादौ
दृतकथं प्रियदूतकः । मुकुलायिताः मुकुलैरयिताः गमिताः । संजातमुकुलाः कृता
इत्यर्थः । बहवः धूतका आप्रवृक्षका येन स तथोक्तः । मुकुलीकृतेति पाठं मुकुला एषा
विद्यते इति मुकुलिनः । न सुकुलिनः अमुकुलिनः असुकु० मुकु० कृता मुकुलीकृताः ।
अश्रूतद्वावेदिवः । शिथिलितं शिथिलं कृतम् । त्याजितमिति यावद् । मानिनीना-
सिति शेषः । मानस्य रमणविषये प्रणयकृतस्याभिसाचस्य प्रहृष्टं येन तादाः ॥ १३ ॥
विकसितेत्यादि । विकसिताः । पुष्पिता इत्यर्थः । बकुलाध अशोकाक्षयेन
तथोक्तः । मधुगृह्यदानेन पादतादानेन चेति भावः । एतच विषयमवाद । तदुच्चं—
‘पादाहतः प्रमदया विकस्यशोकः शोकं जहाति वकुले मुखसीमुसिकः ।’ इति ।
विशेषोऽप्रेऽद्यादशकलाक्ष्य व्याह्याने द्रष्टव्यः । काङ्गितः प्रियजनानां भेलकः सप्तहः
येन । प्रतिपालने प्रियागमलकालप्रतीक्षणे असमर्थः । सुसुपेति समाप्तः । स्वार्थं कः ।
सार्थं एव सार्थकः । युवतीनां सार्थकः सप्तहः ताम्यति ॥ १४ ॥ इहौति । इह आस्मन्व-
सन्नावतारे । मधुआसीं माधवं भूमुमासः । प्रथमं जनस्य हृदयानि मृदुलानि कोमलानि

१ गृहीनमदनोत्सवेषेण मधुनावस्था नाट० २ शतां गृहीनवसन्तेषै-बोपोत्सवे-
३ मदनिका गायति, ४ मठलालद्विवरणचू०, कुसुमा...द्वामां भद्रलालस्तो चूतवै-
(कुसु०...द्रूतं मुकुलयंश्चूतं), ५ मोत्रओ (मोदेकः), ६ प्रियजनम (तम्)
उड्काण्ठा (उड्काण्ठन) प्रियमेलओ, ७ अस्मात्परे-अहवा (अपरा) इन्न० कृचित्,

राजा—(निर्वर्ण सविस्मयम् ।) अहो निर्मरः क्रीडारसः परिजनस्य ।
तथौ हि ।

व्यस्तः स्नगदामशोभां त्वजति विरचितामाकुलः केशपाशः
क्षीबाया नूपुरौ च द्विगुणतर्तीमिमौ क्रद्वितः पावलम्बौ ।

व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्याः

कीडन्त्याः पीडयेवं स्तनभराविनमन्मध्यभङ्गानपेक्षम् ॥ १६ ॥
विदूषकः—सो वयस्य अहमप्यत्यर्थमध्ये गत्वा नृत्यन् गायन्
मदनमहोत्सवं मानयिष्यामि । (क)

राजा—(सस्मिलम् ।) वयस्य एवं क्रियताम् ।

विदूषकः—(उत्त्याय वेत्योर्धेष्ये नैत्यन् ।) भवति मदनिके भवति
चूतलतिके मामप्येतां चर्चरीं शिक्षयतम् । (ख)

इह पठमं भगुमासो जणस्त्व इविआइ कुण्ड मितलाइ ।

पच्छा विद्वद् कामो लद्धप्यस्त्वरेहि कुंसुमबाणेहि ॥

(क) सो वशस्त अंहपि एतांयं मज्जे गुदु णवन्तो गाथन्तो मध्यमहोत्सवं
माणइस्मम् । (ख) भोदि मध्याणि भोदि चूतलदिए मंपि एवं चौरैरि सिक्खावेहि ।

कुमुमशरभोदार्हाणीत्यर्थः । करोति । पश्चात् कामः लङ्घः प्रसरः अवकाशः यैः तैः
कुमुमबाणैः कुमुमरौपैर्धौणैः तानि हृदयानि विष्वति भिनति । ‘अरविन्दमराकं च चूतं च
नवमलिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चावाणस्य सायकाः ॥’ इति कामस्य बाणाः ॥ १७ ॥

अहो इत्यार्थये । क्रीडारसः विहारासक्तिः । निर्भोऽतिमात्रः क्रीडारसस्य निर्भरत्वमिति
यावद् । निर्भरत्वमेव प्रतिपादयति—स्त्रस्त इति । क्षीबाया मधुपानोन्मत्तायाः ।
‘अनुपसर्गांकुलक्षीविकुलोलायाः’ इति निपातनात्सामुः । अत एव स्तनमोर्भरः
स्तनभरस्तेन विसमन् नशीभवन् यो मध्यः कटिभागस्तस्य भङ्गस्तत्र अनपेक्षा अनवधानं
यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा कीडन्त्याः । अस्याः पुरो दृश्यमानायाः स्त्रस्तः बन्धनाद्विग्लितः
द्वाकुलः व्यस्तः केशपाशः केशकलापः पीडयेव विरचिता स्नगदामः । तक्षतामित्यर्थः ।
शोभा त्यजति । इमौ पादलम्बौ नूपुरौ मज्जीरौ पीडयेव द्वौ युग्मौ लकड़ती यस्य
तद् द्विगुणम् । अतिशयेन द्विगुणं द्विगुणतरं अत्यन्तमित्यर्थः । कम्दतः शदित इति ।
उद्दमर्त्तायाः कर्मः अङ्गानो दोलनं तस्य अनुबन्धात्संतत्वाद् व्यस्तः इतस्ततः
क्षिप्तोऽयं पुरो दृश्यमानः हारः मुकाहारः पीडयेव अनवरतं सततमुरो हन्ति । अत्र
शोभात्यागादिक्रियाणां पीडोहुतुवेनोन्निक्षणात् द्वैसूत्रेक्षालकारः । स्नगदाम वृत्तम् ॥ १८ ॥
एतासां बद्धपरिकराणामिति पाठे वदः परिकरः यामिः । वधुपरिजनानामिति पाठे वक्त

? विलोक्य २ अहो मधुरोयमासां नि०...रसः; (सहवै) अहो; (निर्वर्ण)
अहो मधुरं प्रदृशः भद्रनमहोत्सवः ३ पश्य ४ तरमिव ५ मुचैः ६ यैव ७ वैश्यम्
८ एतचालि क्षीति ९ अस्मायाक—जं भवे आपावेति इत्य० १० चृत्याति ११ अ-
स्मायाव०—इति गायत्यन्त्यो त्रुत्यवेक्षत्वौ । इत्य० १२ पदाण चक्र (वृष्टि) परिजनाणं
वज्ज्ञपरिवाराणं (बद्धपरिकराणां), णवन्तो मध्यण० १३ चक्षतिर्यं,

उभे—(विहस्य ।) हताशा न सख्तेषा चर्ची । (क)

विदूषकः—तत् किं सख्तेतत् । (ख)

मदनिका—द्विपदीखण्डं सख्तेतत् । (ग)

विदूषकः—(संहर्षम् ।) किमेतेन खण्डेन मोढ़काः क्रियन्ते । (घ)

चेष्ट्यौ—(विहस्य ।) न हि न हि । पठ्यते खलिकद्य । (ङ)

विदूषकः—(संविवादम् ।) अदि पठ्यते तदलं समेतेन ।

बधयस्य सकाशमेव गमिष्यामि । (चैन्तुमिच्छति ।) (च)

उभे—(द्वते यहीत्वा ।) एहि कीडामः । वसन्तक कुञ्ज गच्छसि ।

(इति बहुविवेच वसन्तकमाकर्षतः ।) (छ)

विदू०—(आकृष्य द्वर्तं प्रपलाय्य राजानमुपस्थित्य ।) बयस्य नर्तितोऽस्मि ।

न हि न हि । कीडित्वा पलायितोऽस्मि । (ज)

राजा—साधु कृतम् ।

(क) हृदैख ण क्षु एसा चचरी । (ख) तौं किं क्षु एदं । (ग) दुर्भै-
खण्ड खु एदं । (घ) किं एदिणा खण्डेण मोढ़काँ कीरीअविदि । (ङ) यैं ण हि ।
पढीअदि क्षु एदं । (च) र्जू फटीआदि ता अलं मम एदिणा । वरस्तरस्य साधारं
जेव गमिस्सम् । (छ) एहि कीलम्ब । वसन्तक कहि गच्छसि । (ज) वरस्त-
रस्तिदोऽन्ति । ण हि ण हि । कीलिअ पलाइदोऽन्ति ।

एव पर्जनाः परिचिका इत्यर्थः । भानयिष्यामि सत्क्रियामि । हताशा इति कुरुत्वा-
याम् । हताः आशा यस्य असौ हताशः । किमेतेनेति । खण्ड इति शब्दश्रवणेन
खण्डशर्करेति मन्वानस्य मोदककरणसंबद्धः प्रश्नः । विहस्यति । भोजनाप्रयस्यास्य
सर्वे भोजनपंचदमेव इति विस्मयो हासकारणम् । बहुविवेचनकार्यारं यथा तथा ।

१ सावरम् २ अस्मात्प्राक्—(सत्क्रिये) पटीअदि क्षु एदं इन्य० क्षमित्य-
३ गन्तुमुद्यतः तथा करोति ४ भो वरस्तः हृदास...००ि । दुर्भैखण्डं क्षु एदं
५ भोदि (भवति) किं ६ मोदका लड्डुआ या ७ भो वरस्तः हृदास, हृदास
पढीवन्नं क्षु एदं ८ भो पढीअदि जइ क्षु एदं ता मम अलं इमिणा । जदि पढी-
अदि न भुजीअदि ता एदिणा न मम कज्जे । ९ वरं पिष्ठे ज्ञेव समाप्ता-
१० मदनिका—(हस्ते ग०) हृदास कहिं गच्छसि, हृदास चन्चरिये सिक्षय (इति
बहुविवेच ताडयति ।); हृदास चिठ्ठ । विना कीलिमं कहिं गमिस्ससि । (इति आक-
र्षतः—बहुविवेच ताडयतः ।), विदू०—(चलाइदूऽन्ति । राजानमुपस्थित्य ।) जडाङु
जडाङु मडाँ । भो वरस्तः पञ्चिदोऽन्ति । उभे—आकर्षतः । विदू०—आकर्षतः ।
मव०—हृदास कहिं गच्छसि । इह ज्ञेव कीलम्ब ।

कृत०—हजे मदनिके चिरं खल्वावाभ्यां क्रीडितम् । तदेहि ।

निवेदयावस्तावद्वर्च्याः संदेशं महाराजाय । (क)

मदनिका—सखि एवं कुर्वः । (ख)

उभे—(परिकम्य उपसृत्य च ।) जयतु जयतु भता । भर्तः देव्याज्ञा-

पथयति—(इत्यबोक्ते लज्जा नाटयन्त्यौ ।) न हि न हि । विज्ञापयति । (ग)

राजा—(विहस्य सादरम् ।) मदनिके नव्वाज्ञापयतीत्येव रमणीयम् ।

निरेष्वर्णोऽय मदनमहोत्सवे । तत्कथय किमाज्ञापयति देवी ।

विदू०—आः दास्याःपुत्रि । किं देव्याज्ञापयति । (घ)

उभे—एवं देवी विज्ञापयति—अच्य खलु मया मकरन्दोद्यानं
गत्वा रक्ताशोकणादपतले संस्थापितस्य भगवतः कुमुमायुधस्य पूजा
निर्वर्तयितव्या । तत्रार्यपुत्रेण संनिहितेन भवितव्यम् । (ङ)

राजा—(सानन्दम् ।) वयस्य ननु वक्तव्यमुत्सवादुत्सवान्तरमा-
पतितमिति ।

विदूषकः—भो वयस्य तदुत्तिष्ठ । तैव गच्छामो येन तत्र गतस्य
ममापि ब्राह्मणस्य स्वस्तिवाचनं किमपि भविष्यति । (च)

(क) हजे मधागिए चिरं कलु अम्हाहिं कीलिदम् । ता एहि । निवेदम्ह दाव
भक्षणीए संदेशं महाराजस्स । (ख) सैहि एवं करम्ह । (ग) जेदु जेदु भद्धा ।
भद्धा देवी आणवेदि—ए हि ण हि । विणवेदि । (घ) आः दासीएवीए । किं देवी
आणवेदि । (ङ) एवं देवी विणवेदि—अज कलु मए मवरन्दोद्याणे गदुअ रक्ताशोअ-
पाअस्तवले संठावेदरम् भवतदो कुमुमायुधस्य पूजा गिवक्तदव्यवा । तहिं अजउत्तेण
संणिहितेण होइवम् । (च) भो वर्त्तस्य ता लेडहि । तहिं जेव गच्छम्ह जेण तहिं
गदस्य ममापि ब्राह्मणस्य सोत्यिवाचनं किवि भवित्वदिः ।

हजे इति चेटशा चेटी प्रति आहाने । लज्जां नाटयन्त्यौ इति । आज्ञापने हि व्यापेक्षया
निकृष्टं प्रति भवति । राज्या राजानं प्रति तदनुचितम् । अतो वाप्यास्तथा
निर्गतवाङ्ग्यानाटयम् । कुमुमायुधस्यार्थात्त्वातिकृतेः । अन्य उत्सव उत्सवान्तरम् ।
मयूरख्येसकादिकादभार्थकान्तरम्हवेन समाप्तः । स चारवद्विमहः । स्वस्ति
वाच्यत आलेन इति स्वस्तिवाचनम् । यद्या स्वस्तिवाचनमिति संस्कृतम् ।

१ सानन्दम्; सहस्रं विहस्य सात०, २ वतश्चाद्य...तदुत्त्वतां, ३ कि, ४ त्रुवलक्ष्मि
खडु दुण् समरिं (सुते) एव । ५ हि त्वरम्ह, ६ किं ति देवी आणवेदिचि, ७ मो नहाहि ।
लहुं गच्छम्ह । ममा वि कलु तहिं जेव सोत्यिवाचनगिमित्तज्ञो बहुमाजो भवित्वादि ।

राजा—मदनिके गम्यतां देव्यै निवेदयितुमर्यमहमागत एव मकरं न्दोद्यानमिति ।

चमे—यद्भर्ताऽज्ञापयति । (इति निकान्ते ।) (क)

राजा—वयस्य एहि । अवतरावः । (उभौ प्राचादावतरणं नाटयतः ।) वयस्य आदेशाय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

विदूषकः—यद्भवानाज्ञापयति । एत्वेतु भवान् । (ख) (उभौ परिकामतः ।)

विदूषकः—(अग्रतोऽप्तेऽक्षय ।) भो एतत्न्मकरन्दोद्यानम् । तदेहि । प्रविशावः । (इति प्रविशेषतः ।) (ग)

विदूषकः—(अवलोक्य सविस्मयम् ।) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत्खलु तन्मलयमारुतान्दोलनप्रफुल्लत्सहकारमञ्जरीरेणुपटलप्रतिबद्धपट-वितानं मत्तमधुकरमुक्तज्ञंकारमिलितमधुरकोकिलारावसंगीतश्रुतिसुखं तवागमनदर्शितादावरमिव मकरन्दोद्यान लक्ष्यते । तत्प्रेक्षतां भवान् । (घ)

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) अहो रम्यता मकरन्दोद्यानस्य । इह हि ।

(क) जं भद्रा आणवेदि । (ख) जं भवं आणवेदि । एदु एदु भवं । (ग) भो एदं तं मधरन्दुज्ञाज्ञम् । ता एहि । पविसम्भ । (घ) भो वर्वेस्म पेक्ख वेक्ख । एदं क्वां तं मळभासाश्दान्दोलगपहुङ्कन्तसहारमञ्जरीरेणुपटलप्रतिबद्धपटवितानं मैत्तमधुबरमुक्तज्ञाकारमिलिदमधुरकोकिलारावसंगीतद्विदुहि तुहागमैर्णंसितादरं विद्य मधरन्दुज्ञां लक्षीत्वा । ता पेक्खदु भवं ।

मलयेति । मलयस्य मारुतो मलयमास्तस्तेन आन्दोलनं तेन प्रफुल्लत्यो याः सहकाराणामतिसौरभवतामाग्रवृक्षाणां मर्यमस्तासां रेणवः परागास्तेषां पटलं तेन प्रतिबद्धं पटवितानं यस्मिन् । मत्ताश्व ते मधुकराश्व तैर्सुकः यः जंकारस्तेन मिलितो यः कोकिलारावः स एव संगीतं तेन श्रवणसुखम् । तवागमने दर्शित आदरो येन । तव इत्यस्य सापेक्षत्वेऽपि गमत्वात्समाप्तः । यद्या त्वदगमनेति पठनीयम् ।

१० तुमसहमा २ वयस्य तदविशेषय मार्गं मक ०स्य, ३ विलोक्य, ४ प्रेवेशं नाटयतः, ५ वृद्धौ, ६ मक ० परा शीः, ७ (अप्रती भूत्वा) एदु एदु भवं, ८ भद्रा, ९ भो भीः परं मधु० १० ता पवितदु भवं, ११ महाराज्ञ, १२ मारुतावेलिवभुलन्त (भुक्तावभान) सह०, मारुदंडेलिपरिसरन्त-मण्डलत-पङ्कविव, १३ मिलिद, समन्नदोपषुषपरिमत्त-महुरगिवह०, १४ लालाव (लालाप) संगिम्बहरं (मुखरं), १५ बहुमायाती०

उद्यद्विदुमकान्तिभिः किसलयैस्तामां त्विं विभ्रतो
भृङ्गालीविरुद्धैः कलैरविशद्व्याहारलीलाभृतः ।
धूर्णन्तो मलयानिलाहातिच्छेः शाखासमूहैर्गुडे-
र्भान्ति प्राप्य मधुप्रसङ्गमधुना मत्ता इवामी दुमाः ॥ १७ ॥

अपि च ।

मूले गण्डूषसेकासव इव बकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या
मध्याताञ्चे तरुण्या मुखशशिनि चिराच्चम्पकान्यद्य भान्ति ।
आकर्ण्याशोकपादाहतिषु च रण्तां निर्भरं नूपुराणां
झंकारस्थानुगीतैरनुरणनमिवारभ्यते भृङ्गसार्थैः ॥ १८ ॥

उद्यादिति । अधुना संप्रति अमी दुमाः मधोः वसन्तस्य मधुनः मद्यस्य च प्रसङ्गे
प्रकृष्टसंपर्कं प्राप्य मत्ताः पानशीला इव भान्ति । आन्तिभिति वाठे मधुप्रसङ्गः
वसन्तसंपर्कस्तत्पर्याधि यन्मधु तेन आन्तिसुमादं प्राप्य मत्ताः पानशीष्ठा इव
इत्यन्ते इति शेषः । तदेव प्रतिपादयति । उद्यातं प्रोहृतां विदुमाणां प्रबालानां
कान्तय इव कान्तयो येषां तैः किसलयैः । हेत्वयै तृतीया । ताम्रा त्विं कर्मिति
विभ्रतो धारयन्तः । सधुमत्तोऽपि रक्तवर्णा त्विं धारयति । कलैः अव्यक्तमधुरैः भृङ्गा-
लीना भ्रमरपङ्गतीना विरुद्धैः गुडितैः हेतुभिः । अविशदः अस्पष्टः यो व्याहारः भावितं
तस्य लीलां विभ्रतीति व्याहारलीलाभृतः । मधुमत्ता जना इव अस्पष्टं व्याहरन्त
इत्यर्थः । तथा च मलयानिलस्य दक्षिणपवलनस्य आहतिभिस्ताडनैः चलैः शाखासमूहैः
मुहुः मुनः उनः धूर्णन्तः भ्रमन्तः । उद्येक्षालंकारः श्लेषकः शार्दूलचिकीडितं द्रुतम् ॥ १७ ॥
मूल इति । बकुलैः केसरवृक्षैः कर्तृभिः चिराद भूले यः तरुण्याः गण्डूषसेकासवः
स पुष्पवृष्ट्या वास्यते सुरभीकियते । यद्वा भूले गण्डूषसेकासवे सति बकुलैः पुष्पवृष्ट्या
वास्यते आच्छायते । अधःप्रेदश इति शेषः । तरुण्या मुखं एव शशी मुखशशी तस्मिन्
मधुना आतोन्न ईर्ष्यके सति । पदुमदुहसनरूपदोहदप्रापणादित्यर्थः । चिरादश्य
चम्पकानि चम्पकपुष्पाणि भान्ति आविर्भवन्ति इत्यर्थः । चम्पकशद्वात् पुष्परूपविकारे
विहितस्याणः ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ इति छप् । भृङ्गसार्थैः भ्रमरसमूहैश्च अशोकेषु
याः पादभ्यामाहतयः दोहदपूरणार्थं ताडनानि तासु निर्भरं रण्तां कण्ठां नूपुराणां
झंकारस्य शिखितस्य आकर्ण्य अनुगीतैः अनुकरणमारभ्यत इव । अत्र कविसमयः—
‘ छीणा स्पर्शात्प्रियं गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकापादाधातावशोकस्तिलककुरबकौ
धोक्षणालिङ्गनाभ्याम् । भन्दरो नर्मवाक्यात्पदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवाताच्छ्रूतो गीता-
भ्रमरार्थैकघ्रति च पुरो नर्तनारक्यिकारः ॥’ इति उद्येक्षालंकारः खगधरा छन्दः लक्षणमुखं

१ ताप्रास्तिविषः, ताप्राविषः, २ भृशः, ३ भ्रान्तिः, ४ जनितां, ५ रसतां, रसतः,
रणितैः, ६ स्पात्तार्गी०, ७ विनिरुद्धसरणे-भणने, ८ वास्यते,

विद्रूषकः—(आकर्ष ।) भो वयस्य नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनु-
हरन्ति । नूपुरशब्द एवैष देव्याः परिजनस्य । (क)

राजा—वयस्य सम्मुणुपलक्षितम् ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला पूजोपकरणैहस्ता सागरिका विश्वतत्त्व-
परिवारः ।)

वासवदत्ता—हज्जे काञ्चनमाले आदेशाय मे मकरन्दोद्यानस्य
मार्गम् । (ख)

काञ्चनमाला—एत्वेतु भर्ती । (ग)

वासवः—(परिक्रम्य ।) हज्जे काञ्चनमाले अथ कियद्वै स
रत्नाशोकपादपो यत्र मया भगवतः कुमुमायुवस्य पूजा निर्वत्यितव्या । (घ)

काञ्चनः—भर्ति आसन एव । किं न प्रेक्षते भर्ती । इयं स्वलु-
सा निरन्तरोद्धित्वकुमुमशोभिनी भर्त्या परिगृहीता माधवी लता । एषाप्य-
परा नवमालिका लता यस्या अकालकुमुमसमुद्रमश्रद्धालुना भर्तीऽनुदिन-

(क) भो वयस्स ण एदे महुभरा येउरसदं अणुहरन्ति । गेउरलदो जेव एसो
देवीए परिजणस्स । (ख) हज्जे कञ्चणमाले आदेशहि मे मअरन्दुजाणस्स समर्थे ।
(ग) पटु एदु भट्टिणी । (घ) हज्जे कञ्चणमाले अथ केत्तिअ द्वो रो रत्नासोअ-
पादवो जहि मए मअवदो कुमुमोउहस्स पूजा गिवत्ताइदव्या ।

प्राक् ॥ १८ ॥ उपलक्षितमवगतम् । पूजायाः उपकरणानि हस्ते यस्याः सा । हज्जे हृष्ण-
दलाहुने नाचां नेती साली ऋति' इत्यमरः । निरज्जतरति । निर्गतमन्तरं यस्मा-
त्याथा तथा निरन्तरं उद्विजानि कुमुमानि हैः शोभेत इति निरन्तरोद्धित्वकुमुमशोभिनी ।
परिगृहीता शास्त्रीयत्वेन स्वीकृता । नवमालिका समला (बटोगरी इति महाराष्ट्र-
भाषायां स्थाता) । अकालेति । स्वकुमुमोदाचिकालादन्यः कायः अकालः ।
तदन्यत्वं नवर्ती । तस्याऽद्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पते' इति वन्नाम । अकालं कुमुमाना-

१ शुन्या, २ गवधारिति, गवधार्यताम्, ३ उड्डवलोपा वा०, ४ गृहीतपूजेपकरणा,
५ गिर्धोसमण्डकरन्ति; सामिति; अणुहान्दो (हरमनः), ६ अश्यायर्तं—(इति परिक्रामति ।)
काञ्चनः—ऐक्षवदु भट्टिणी कुमुमशकुमुमिभिविहतरहलदापरिगृहित्वमहुभरन्दुकृगिर्व-
मभरन्दुज्जाणस्त्वरीभवेत् । वासः०—संहु वेसिंड । काञ्चः०—एवं वि वाव आलोअदु
भट्टिणी । कोमिलाकिसलभरन्दवत्तणमणहरा सहभारभजरीगृहित्वरन्दाणिलीणालिम्बर-
केसपाणा कलपरहुविरुद्धानांचिणी चुक्काणाणे भग्ननी विव वसन्तलच्छ्री । वासः०—
नं संबं अद्विसभरमणीभद्राकिस्त्वहित्वधारे में दिक्षी कहिं वि पर्वते परिमढा-
ण गिवत्तदि । हज्जे काञ्चः० इ०, ७ दार्णि सा, ८ मअणस्स.

मायास्यत आत्मा । तदेताभिकम्य दृश्यत एव स रक्तशोकपादपो
यत्र देवी पूजा निर्वर्तयिष्यति । (क)

वासव०—तदेहि । तत्रैव लवु गच्छामः । (ख)

काञ्चन०—एत्वेतु अर्था । (ग)

(संवादः परिकामन्ति ।)

काञ्चन०—भर्त्री अर्यं खलु स रक्तशोकपादपो यत्र देवी पूजा
निर्वर्तयिष्यति । (घ)

वासव०—तेन हि मे पूजानिमित्तान्युपकरणान्युपनय । (ङ)

उग०—(उपसूत्य ।) भर्त्री एतत्सर्वं सज्जम् । (च)

वासव०—(निष्ठै वासवगतम् ।) अहो प्रमादः परिजनस्य । यस्यैव
दर्शनपात्प्रयत्नेन रक्षयते तस्यैव दृष्टिगोचरे पतिता भवेत् । भवतु एवं ताव-
द्विषिष्यामि । (प्रकाशम् ।) हज्जे सागरिके कस्मात्त्वमध्य मदनमहोत्सवपराधीने

(क) भट्टिणि वासण्यो ज्ञेव । किं न पेत्रखदि भट्टिणी । इवं कल्प सा निरन्तर-
ठिभण्डकुमुखोद्दिणी भट्टिणीए परिभिद्वा माहवीं लडा । एसा विअवरा योमालिजा
लदा जाए अकालकुमुखमुग्मसदालुग्म भट्टिणा अणुविणं वाआसीअदि अपा ।
तीं एदं अतिक्षमि भ दीसदि जेव सो रक्तासोअपाअदो जाहि देवीं पूजा गिवत्तद्वसदि ।

(ख) ता एहिताहि ज्ञेव लहु गच्छम्ह । (ग) एहु एहु भट्टिणी । (घ) भट्टिणि
अओ खु सो रक्तापेअपाअदो जाहि देवीं पूजा गिवत्तद्वसदि । (ङ) तेण हि मे
पूजानिमित्ताई उवरणाई उवरणेहि । (च) भट्टिणि एदं सर्वं सज्जम् ।

समुद्रमः अकालकुमसमसमुद्रमः तस्मिन् अद्वालुना विश्वासवता । 'स्तुहिगृहि'—इत्यादिना
श्रव्यच्छ्वप्येद लुधान्धातोस्ताच्छील्ये आलूच् । आयास्यते कदा पुष्पोद्भूमः स्यादिति
विनित्या खेदं नीयते । पूजानिमित्ताने पूजानिमित्तमेष्मिति । उपांकथते एमीरीत
उपकरणानि । ल्युट् करणे । सज्जं संभृतम् । प्रमादः अनवदानता । दर्शनस्य पन्थाः
दर्शनपथः तस्मात् । गावः इग्नियाणि वरन्तरस्मिन्निति गोचरः विषयः । गोचरसंचरे-
त्यादिना अधिकरणे धः । दृष्टे गोचरे दृष्टिगोचरे । ० गोचरमिति पाठे दृष्टे गोचर
यथा तथा । परस्मिन्निति इति पराधीनः । मदनमहोत्सवेन पराधीनः तस्मिन्मदन-

१ हति परिं २ सहस्रा० ३ सागरिका दृष्टा० ४ जाद किदै—५ कुमसदा०
५ ० विभ्रंहं (विभ्रंह), ६ ता एहु एहु देवीं (इति परिकामन्ति), ७ वास०—अओ सि...
नहिं अहं पूजा गिवत्तद्वस । तेण हि—ता—मे पूजा० उच्चोहि ।

परिजने सारिकामुजिज्ञत्वेहागता । तत्त्रैव लघु गच्छ । एतदपि सर्वं पूजोपकरणं काञ्चनमालाया हस्ते समर्पय । (क)

साग०—यद्भृद्ध्याज्ञापयति । (इति तथा कृत्वा कतिनित्यदानि गत्वा । आत्मगतम् ।) सारिका मया पुनः सुसंगताया हस्ते समर्पिता । एतदप्य-स्ति मे प्रेक्षितुं कौतूहलं किं यथा तातस्यान्तःपेर भगवाननङ्गोऽचर्यते इहापि तथैव किमन्यथेति । तदलक्षिता भूत्वा प्रेक्षिष्ये । यावदिह पूजा-समयो भवति तावदहमपि मगवन्तमनङ्गमेव पूजयितुं कुसुमान्यवेच्यामि । (इति कुसुमावचयं नादयति ।) (ख)

बासव०—काञ्चनमाले प्रतिष्ठापयाशोकमूले भगवन्तं प्रद्युम्नम् । (ग)

काञ्चन०—यद्भृद्ध्याज्ञापयति । (तथा करोति ।) (घ)

(क) अहो पमाओ पैरिभणस्स । जस्स जेव दैसंणपश्चादो पवर्तेण रक्षीभदि तस्य जेव दिङ्गोऽरे पठिदा भवे । भोदु । एवं ताव भणिस्सम् । इच्छे साभारेण कीस तुम् अज्ञ मध्येण सहस्रसवपराहीणे परिभणे सारिभं ऊँजिक्षय इह आगदा । ता तहि जेव लहुं गच्छ । ऐं वि सब्बं पूजोवारणं कवचणमालाए हस्ये समर्पेहि । (ख) जं भणिणी आणवेदि । सारिर्णी मणे उण सुसंगदाए हस्ये समर्पिदा । ऐं वि आत्मि मे पेक्षिदुं कोदुहलं किं जहा तादस्स अन्तेऽरे भअवं अणङ्गो अचीभदि इह वि तह जेवं किं अण्हेति । ता अर्लंकिखदा भवित्वं पेक्षिस्सम् । जाव इह पूजासभाओ होइ ताव अहुं पि भर्वैवन्तं अणंगं जेव पूजाहुं कुसुमाइं अवचिणिस्सम् । (ग) कञ्चनमाले पडिङ्गोवहि असोअभूले भभवन्तं पउजुण्णम् । (घ) जं भणिणी आणवेदि ।

महोत्सवपराधीने । ०परिहीने इति पाठे ०८सवेन परिहीने विरले । सारिका पक्षिविशेषः । लघुं हुतम् । कुसुमानामवचयः कुसुमावचयस्तम् । 'हस्तादाने चेरस्तेष्ये' इति ध्यि कृते अवचाया इति स्थान् । अत्र तु आदेयस्य प्रत्यासत्यभावाद्वाभाव इति समाख्येयम् । अत्र—“ वासवदत्ता-उपनय मे पूजोपकरणानि ” इत्यारभ्य—“ तदलक्षिता प्रेक्षिष्ये ” इयन्नेन वासवदत्ताया रत्नावलीवस्तराजयोर्दर्शनप्रतीकाशारात्सारिकायाः सुसंगतापिणेन अलक्षितप्रेक्षणेन च वस्तराजसमागमहेतोर्बीजस्थेयादानात्समाप्ताने नाम सुखादेवरङ्गम् ।

१ काञ्चनमालाया अर्पयित्वा...पदानि दत्त्वा; काञ्चनमाला समर्पये । २ नास्येतक्तचित् । ३ मे परि, ४ पक्षिवेष इति...जेव कहं वि गोअरं गवा । ता भोदु...; गोइह गवा भविस्सदि—मध्ये (विचिस्स्य) । ५ मअ (मद) पराहीणपिणिये हमरिस्त मञ्जणमङ्गस्त्रै । ६ मोत्तूण (मुक्त्वा), ७ एवं अ सञ्ज कञ्च ८ सम० । ९ ०आ दाव, १० जेव आयु (अथ वा) अण्ण० । १० ऋक्षिलदा एवं पे०; सिंजुवारविडवान्तरिद्वा भवित्वा, ११ मस्य जेव समविदुं, १२ आणहस्त्य०

विदू०—भो वयस्य यथा विश्रान्तो नूपुरशब्दस्तथा तर्कयामि
आगता देव्यशोकमूलमिति । (क)

राजा—(अवलोक्य) वयस्य सम्यगवैधारितम् । पश्येयं देवी या किलैष
कुसुमसुकुमारमूर्तिर्धती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।
आभाति मक्करकेतोः पार्वत्यस्था चापयाद्विरिच ॥ १९ ॥

तदेहि । उपसर्पावः । (उपसर्पत्य ।) प्रिये वासवदत्ते ।

वासव०—(विलोक्य ।) कथमार्यपुत्रः । जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।
एतदासनम् । अत्रोपविशत्वार्यपुत्रः । (ख)

(राजा नाय्येनोपविशति ।)

काञ्चन०—भर्त्रि स्वहस्तदत्तकुङ्गमचर्चिकाशोभितं कृत्वा रक्ता-
शोकपादपमर्च्यतां भगवान्प्रद्युम्नः । (ग)

वासव०—उपनय मे पूजोपकरणानि । (घ)

(काञ्चनमालोपनयति । वासवदत्ता तथां करोति ।)

(क) भो वयस्स जघा वीर्णन्तो ऐउरसदो तहा तकेमि आबदा देवी असोअ-
मूलंति । (ख) कैंधे अज्जउत्तो । जअदु जअदु अर्जुउत्तो । एदं आसां । एव-
विसदु अज्जउत्तो । (ग) भटिणि सहस्रदिव्यकुङ्गमचर्चिकासोहिदं कहुअ रत्तासोअ-
पाथवं अच्छीष्ठु भवत्वं पञ्जुण्णो । (घ) उवणेहि मे पूजोबारणाईं ।

‘वीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते’ इति तलक्षणम् । विश्रान्तः विरतः । अव-
धारितं निश्चितम् । कुसुमेत्यादि । कुसुमसिव सुकुमारा दूर्तिः यस्याः सा । यष्टिपदे
कुसुमाच्येव सुकुमारा सूर्तिर्थस्याः सा । मदनधनुषः पुष्पमयत्वात् । नियमेन उपवासादि-
वतेन तनुतरमतिशयेन कृशं मर्थं कटिं पक्षे नियमेन तनुतरं पूर्वापरभागापेक्षया लघुतरं
मध्यं धर्वती । मक्करः केतुर्थस्य तस्य मक्करकेतोः मदनस्य पार्वत्यस्था तस्य चापयाद्वि-
धनः काण्डमिति वाभाति । लेपानुप्राप्तितेऽप्यक्षालक्कराः । आर्थी छन्दः ॥ १९ ॥

कथमिति संब्रामे । कथं प्रग्ने प्रकारार्थं संब्रामे संभवेऽपि च इति हेमचन्द्रः । स्वहस्तेन
त्वयात्महस्तेन दत्ता या कुङ्गमस्य बुद्धिश्च चर्चिका चर्ची तथा शोभितं विभुषितम् ।

१ समन्नादव०; विलोक्य; वासवदत्ता दृष्टा; (दृष्टा) वयस्य हर्ये देवी यैषा । २ गुण-
लक्षितं, ३ कुसुमः, ४ इत्युपसर्पतः, विदू०—(उपसर्पत्य) सोयि भोदीप । काञ्च०—भद्रिणि
सहन्त्य०, विदू०—भो वयस्स पहि उपसर्पम् । राजा—क्षण निष्ठा मा द्वारमाधिभक्तो देव्यापि
निर्वितयुतु पुजा भन्मथस्य । ५ पुजयति । अस्माप्त०—विदू०—प्रेक्ष वयस्स अण्ये अच्छन्ती
विद्विअं सोहइ भद्रिणी । राजा०—सम्यगभिन्नम् । ६ परिसन्धोऽखो...संपत्ता । (संपत्ता)
दधी विषयसमीये—समीये, ७ अस्मी । कथं आअज्जा ज्जव, ८ ऊच्ची । अलकरहु हम देस
आसुणपरिगणेण । एदं आसां—इ०, ९ णाहिं विलेवणं चि ।

राजा—प्रिये ।

प्रत्यग्मज्जनविशेषविविक्तकान्ति:

कौसुम्भराग्रहचिरस्फुरदशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवालविट्ठिप्रभवा लंतेव ॥ २० ॥

अपि च ।

स्पृष्टस्त्वयैव दर्यिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेव ।

उज्जिञ्चापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽग्राहः ॥ २१ ॥

अपि च ।

अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमध्य निनिध्यति हृष्टम् ।

यदनेन न संप्राप्तः पौणिस्पर्शोत्सवस्तव ॥ २२ ॥

काञ्छन०—मर्ति अर्चितो भगवान्प्रद्युम्नः । तत्कुरु भर्तुरुचितं
पूजास्त्कारम् । (क)

(क) भैष्णिं आचिदो भक्तये पञ्जुण्णा । ता केरेहि भन्तुणो उद्देव पूजासकारम् ।

प्रत्यञ्चेत्यादि । मकरकेतनं कामदेवमर्चयन्ती द्वं थाला नूतनाः प्रवालाः पद्मवा
यस्य तादशो विपी वृक्षः स प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्याः तादशी लता इव विभ्राजसे
योग्यसे । तत्र साम्यं दर्शयति विशेषणद्वयेन । प्रत्यग्मचिरवृत्तं यद् मज्जनं सनानं तेन
विशेषे ग अधिकं विविक्ता उड्जवला कानितर्यस्याः हा तथोक्ता । पक्षे प्रत्यञ्च यन्मज्जनं
जलेन सिङ्गनं तेन विशेषेण विविक्ता पूर्ता । स्वच्छेत्यर्थः । कानितर्यस्याद्यादशी । पुनरु
कौसुम्भेन कुसुम्भपूष्यजन्येन राजेण रजावद्वेषण हीचिरं सुन्दरं यथा तथा रक्तं न् लक्षणं
भंशुकान्तो यस्यास्तादशी । पक्षे कौसुम्भं कुसुम्भपूष्यं तस्येव रागो लोहित्ये तेन
शचिरा चासौ स्फुराद्विरुद्धाः किरणैः कान्ता रसगीया च सा तथोक्ता । उपगालकं रः
वस्त्रन्तिलका चतुर्म् । उदाहृतमेतत्यर्थं काव्यप्रकाश उपमादेवप्रकरणे । अत्र लता विभ्रा-
जते न तु विभ्राजये इति संबोध्यमाननिष्टुप्य परमागस्य असंबोध्यमानविषयतया
व्यत्यासात्मुखमेदः इति भग्मप्रकमतादेवय दर्शयतः । एतद्वारावरायां प्रिये इत्यनन्तरं
भवती इति पदमश्याहल्य विभ्राजते इति पठन्तीशम् ॥ २० ॥ स्पृष्टु इति । हे दर्यित
त्वया स्मरपूजाया व्यापृतेन व्याप्रेण हस्तेन सूक्ष्मः अग्रमशीकः उपम उद्दतः अपरः
विद्यमानेभ्यः अन्यः मृदुतरः किसलयः पद्मवः यस्य तथाविद्य इव लक्ष्यते । उप्रेक्षा-
लंकारः । आर्याद्वितम् ॥ २१ ॥ अनङ्ग इति । अयं वासित अङ्गं गस्य सः
अनङ्गः कामः । अश्च आसनः अनङ्गत्वं गात्ररहितव्यं त्रुट्ये निधिनं निनिध्यते । अत
गस्मात्कारणादनेन तव पाणिस्पर्शः तस्माद्य उम्बवः । स एव उम्बव इति वा । न
संप्राप्तः । शिवेन भालस्वनत्रासिनः दग्धाङ्गादादिति भावः । उप्रेक्षालंकारः ॥ २२ ॥

१ (निरूप्य) प्रिये । प्रिये वासुकिदेवे, २ सूनि: ३ चिटप: ४ त्वयीच-यैक, ५ व्याप्रितम्,
६ प्रिये, ७ त्वयापिण्डिग्रहणोत्सवः । ८ भाष्टिणि करोह... समुद्रद् १०.

वासव०—तेन हि उपनय मे कुसुमानि विलेपनं च । (क)
काञ्चन०—मार्त्र एतत्सर्वं सज्जम् । (ख)

(वासवदत्ता नाट्येन राजानं पूजयति ।)

सागरिका—(श्वीतकुसुमा ।) हा धिक् हा धिक् । कथं
कुसुमलोभोत्सहृदयातिचिरमेव मया कृतम् । तद्यावदनेन सिन्धुवार-
विटपेनापावारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षे । (तथा॒ कृत्वा॑ विलोक्य॑ सविस्मयम् ।)
कथं प्रत्यक्ष एव भगवान्कुसुमायुधं इह पूजा प्रतीच्छति । अस्माकं
तात्स्थान्तःपुरे पुनश्चित्रगतोऽर्च्यते । तद्यमपीह स्थितैवैभिः कुसुमै-
भगवन्तं कुसुमायुधं पूजयिष्ये । (कुसुमानि प्रक्षिप्य ।) नमस्ते भगवन्कु-
सुमायुधं अमोघदर्शनो म इदानीं त्वं भविष्यति । (इति प्रणम्यै ।)
दृष्टं यद्रूष्टव्यम् । तद्यावद्या कोऽपि मां प्रेक्षते तावदेव गमिष्यामि ।
(इति कैतिचित्पदानि गच्छति ।) (ग)

(घ) तेण हि उवगेहि मे॑ कुसुमां विलेपणं च । (ख) भैष्णिण एवं सब्वं
सज्जं । (ग) हृद्वा॑ हृद्वा॑ । कहं कुसुमलोहोनिक्षत्तिहित्वाए॑ अदिचिरं जेव्व मए॑
किदम् । ता जाव इमिणा॑ सिन्धुवारविडेवै॑ ओवारिअसरीरा॑ भविता॑ पेक्खामि॑ ।
कहं पञ्चक्षो एवं भवत्वं कुसुमाउहो॑ इह पूजां पदिच्छैदि॑ । अम्बाणं तादस्स अते-
ते उण चित्तशदो॑ अैच्छीधादि॑ । ता अहं चिह्नं चित्तदा॑ जेव्व इमेहि॑ कुसुमेहि॑ भवत्वन्दं
कुसुमाउहं पूजास्तं । णमो॑ दे भवत्वं कुसुमै॑ह अमोहदर्शणो॑ मे दाणी॑ तुमे॑ भवि-
त्संसि॑ । दिँ जं दिँव्वम् । ता जाव ण कोवि॑ मै॑ पेक्खादि॑ तौवज्जेव गमिष्यस्म् ।

पूजा॑ एव पूजालूपो वा सत्कारस्तम् । कुसुमानो॑ लोभः तेन उक्षिसं॑ हृदयं यस्याः॑ ।
सिन्धुवारो॑ निर्गुणीयुक्तः॑ तस्य विटपेन शादावारिस्तारेण अपवारितमन्तर्द्वितं॑ शरीरं यस्याः॑
सा तथा॑ । कथं प्रत्यक्ष एव॑ इत्यारभ्य॑ पूजयिष्यामि॑ 'इत्यन्तेन परिभावनालयं॑ मुखसंवेद-
रङ्गमुक्तम् । 'अनेन वस्तराप्रस्तानङ्गरूपतया॑ पूजावादनङ्गस्य॑ च प्रत्यक्षस्य॑ पूजाप्रहणस्य॑
लोकोत्तरत्वाददुर्लभसावेदः॑ परिभावना॑ । 'इति॑ दशरूपकम् । अमोहं सकलं॑ दर्शनं॑ यस्या॑
तथाविषयः॑ । ममाशीष्ट्य संप्राप्तियेत्यर्थः॑ । 'नमस्ते॑...प्रेक्षते॑ तावदामिष्यामि॑' इत्यन-

१० यति॑ । सर्वे॑ उपविशान्ति॑ २ दृष्ट्वा॑ सविं॑ ३ परिवृत्य॑ कुसुम०॑, इति॑ पुष्पान्जलिं॑ श्वीत्वा॑
पत्रव्याहितं॑ क्वचित्॑ ४० मति॑ ५ पराकृत्य॑ पद्मदर्शं॑ दशाति॑, निष्कामाति॑ ६ द्वाव मे॑
७ जं मद्भिणी आणवेवि॑ । (तथा॑ करोति॑ ।) वास०—उपविशदु॑ अज्ञो॑ । (राजा॑
उपविशान्ति॑ ।), ८ अमो॑ कुसुम०॑, ९ वारन्तरेण, विडवन्तरेण—विडवान्तरणवारिदि॑-
सरीरा॑-पैक्षितसम् १० कहं पैक्षिकदो॑ जेव्व अपूर्वो॑ कुसुमाउहो॑, ११ पदिच्छैदि॑ ।
ता अहं चिह्नं चिह्नास्तं । (पूजाणां क्षिप्ताणि॑ ।), १२ अज्ञि॑ इह पञ्चक्षीकिवो॑ । ता॑
अहं॑ चित्तशदो॑ वा पदिमग्नाणो॑ भवत्वन्तो॑ अणग्नो॑ पूज्वं पदिच्छैदि॑, १३ अंदि॑ । सञ्चया॑
पृथ्वे॑ अज्ञं॑ चित्तशदो॑ १४ उह सुभवेत्सगो॑ मे भवित्सामि॑ । दिँ...॑ अमो॑
वंसुक्षी॑ मे भवित्सामि॑ १५ असामायरं॑ क्वचित्॑-अच्छिर्यं॑ अच्छिर्यं॑ । दिँतामि॑ दुष्का॑
पैक्षितदत्त्वे॑ ता जाव इ० १५ ताव तुरिवे॑ ।

काञ्चन०—आर्य वसन्तक एहि सांप्रतं र्वमपि स्वस्तिवाचनं प्रतीच्छ । (विद्वक उपसर्पति ।) (क)

बासव०—(विलेपनकुरुपौभरणदानपूर्वकम् ।) आर्य स्वस्तिवाचनं प्रतीच्छ । (इत्यर्थति ।) (ख)

विदू०—(सहवै गृहीत्वा ।) स्वस्ति भवत्यै । (ग)

(नेपथ्ये वैतालिकैः पठति ।)

अस्तापास्तस्मस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-
वास्थानीं समये समं नृपजनः सायंतने संपतन् ।

संप्रत्येषं ल्लरोरुहुतिमुषेः पावांस्तवासेवितुं

श्रीत्युर्कंषेकृतो हृशासुद्यनस्येन्द्रोरियोदीक्षते ॥ २३ ॥

(क) अज्ज वसन्तव एहि संपदं तुमे दि सोत्यिवाअणं पडिच्छ । (ख) अर्जुनं सोत्यिवाअणं पडिच्छ । (ग) सोत्यि भोदीए ।

नानन्तरङ्गप्रकृतिर्विधिर्वर्णनारभगात्करणं नाम मुखसंधेरकं दर्शितम् । आर्य—विद्व-
कस्य व्राद्धाणत्वादायेऽति संबुद्धिः । 'आयेति व्राद्धार्ण बूवात्' इति भरतः । प्रतीच्छ
गृहण । वैतालिकः विविधशासौ तालव्यं वैतालस्तेन वरतीति वैतालिकः । 'चरति' इति
ठूः । वितालः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' इति ठूः वा । अस्तेत्यादि । अस्ते
अस्ताचले अपास्ताः निक्षिपाः समस्ताः भासुः किरणा येन ताहेन रूपै नभसः पारं
प्रवाते । सायंतने सायंभवे । सायंचिरमित्यादिना ट्युप्रत्यायस्तुडागमव्य । समये
आस्थानीं राजसभाम् । आतिष्ठनस्यामिति आस्थानी । अधिकरणे ल्युदं त्वांर्णीपृ ।
संपतन् युगपत्रान्तुवन् । एष पुरोहित्यमानः नृपजनः संप्रति अधुना दशा नयनाना
प्रतिष्ठुर्कृष्टः । श्रीतोः आनन्दस्य उक्तव्येऽतिशयस्तं करोतीति तस्य । उद्गुर्ध्वमयनं
गमनं यस्य तस्य उदयनस्य उदयनस्यामस्येत्यर्थः । इन्दोश्चन्द्रस्य सरोहृद्युतिमुषः सरो-
हृणां पश्चाना गुर्ति कान्ति मुष्णिनि हरन्तीति तथोक्तान् । अन्नोदये तेषां जिमी-
लमात् । पादान् मयूखान् इव दशा श्रीत्युर्कृष्टकृतः । सम्यक्पालनेन प्रजानामानन्द-
जननादिति भावः । उदयनस्य एतश्चामकन्तपेतस्तव । उद्देष्यमाणसेत्यपि ध्वनिः ।
सरोहृद्युतिमुषः कमलतुल्यकान्तीन् पादानासवितुमुद्गृष्टते उन्मुखः प्रतीक्षते इत्यर्थः ।
ठेषाय उपालंकारः अनुप्रासव । शार्दूलविकीर्तिं बृहत् । अत्र वैतालिकमुखेन
चन्द्रतुल्यवस्तराजगुणवर्णनया सापरिकायाः समागमहेत्वतुरागवीजानुगृष्णेनैव विलो-
भनाद्विलोभनमिति । तथा च कुप्राण्युधवप्तेषागूरुस्य वस्तराजस्यात्र उदयनस्येत्यनैव
उद्देदनाद् उद्देव इति च मुखसंधेरक्षयमुत्तम् ॥ २३ ॥ कथमिति विस्मये । परस्य

१ ओमानि गृहीत्वा, २ बलिकैः पठन्ते, ३ त्येव ४ भूषणः, ५ प्रग्न्युः, ६ कृता दशा,
कृतो दशा, ७ अज्ज एवं सो०, ८ अज्ज वसन्तव गहाण इवं सोत्यि ।

सागरिका—(श्रुत्वा सहीं परिवृत्त राजानं सस्पृहं पश्यन्ती ।) कथमयं
स राजा उदयनो यस्याहं तातेन दत्ता । (दीर्घं निःशस्य ।) तत्प्रेरण-
दूषितमपि मे जीवितमेतस्य दर्शनेनेदानीं बहुपतं संवृत्तम् । (क)

राजा—अये कथमुत्सवापहृतचेतोमिः संध्यातिक्रमोऽप्यस्माभिः
नोपलक्षितः । संप्रति परिणतमहः । देवि पश्य ।

उदयतंदान्तरितमियं प्राची सूचयतिं दिङ्गिनशानाथम् ।

परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रूपमणी ॥ २४ ॥

देवि तेदुक्तिष्ठ । आवासाभ्यन्तरमेव प्रविशावः । (सर्वे उत्थायै परिक्रमन्ति ।)

सागरिका—कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । तद्वहमपि त्वरितं गमि-
ष्यामि । (रैजानं सस्पृहं दृष्टा । निःशस्य ।) हा धिक् हा धिक् । मन्द-
भागिन्या मया प्रेषितुमपि चिरं न पारितोऽयं जनः । ('इति राजानं पश्यन्ती
निष्कामता ।) (ख)

(क) कहं अथ सो राथा उद्देश्यो जस्य अहं तोदेण दिणा । ता परप्येसं-
द्वयिदं पि मे जीविदं एदस्य दंशगेण दार्ढीं बहुपतं संवृत्तम् । (ख) कहं पत्यैर्दौ
देवी । भोदु । ता अहंवै तुरिदं गमिस्थम् । हृषी हृषी । मन्दभागिणीए मए प्रतिष्ठदुमपि
चिरं पारिदो अथं जणो ।

प्रेषणं प्रेरणं पराङ्गानुष्ठानमिति यावत् । तेन दृष्टिम् । अत्र सागरिकायाः सुखागम-
लापिलां मुखमेवरहम् । उत्सेवेनापहृतमाकृष्टं चेतो येषां तैः । अन्यतिक्षिद्वेतयाद्वि-
रित्यर्थः । उद्दयेत्याद्वि । रमणी विरहिणीति शेषः । परिपाण्डुना मुखेन हृदयाभ्यतं
प्रियमिव प्रिय यथा सूचयति तथा इयं प्राची दिग् उदयस्य उदयाचलस्य तटेव
अन्तरित छन्दं निष्पानाथं चन्द्रं सूचयति । उपमालंकरः । आर्यो ॥ २५ ॥

१ आकर्णं सोद्वेगमः दृष्टा सलज्जम् २ (कथमस्तलोक्य, सर्वनोऽप्लोक्य) अये,
३ चेतसा...क्रमो मया ४ परिक्रमितः ५ नास्येतत्क्रन्तिः ६ नथा हि ७ उदयमिति-
नटान्तरितं-नटस्यगतं-प्राची ८ तरुणी ९ नदेहि, नदुष्टानम् १० उडिष्टानिति,
११ इनि राजानं चिलोक्य सकहणं निःशस्य । राजानं सस्पृहमालोकयन्ती निः
१२ इनि निष्कामता; साभिलाष्यमालोकयन्ती निः १३ सो ज्येष्ठो वस्त्राओ १४ पोषण
१५ गदा वेषी ता तुरिदं एव; उदिष्टा वेषी । अहं वि तुरिदं १६ कर्षं मत्त्वा १७ मणे
मन्दभाग्येभाषापि चिरं प्रसिद्धं पा पारिदे, कहं मन्दभाग्यापि अदिचिरं गमिष्ठदुष्टा
पारिभिदि,

राजा—(परिक्रमन् ।)

देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा
पश्याद्वजानि विनिर्जितानि सहस्रा गच्छन्ति विच्छायताम्
शुस्था त्वंत्परिवारवारवालितागीतानि भृङ्गाङ्गना
लीयन्ते मुकुलान्तरेषु शनकैः संजातलज्जा इव ॥ २५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मद्वन्महोत्सवो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

आवासाभ्यन्तरं गृहान्तर्भीगम् । देवीति । हे देवि पश्य । अवजानि शशिनः शोभा-
तिरस्कारिणा शोभा शिवं तिरस्करोति प्रत्यादिशीति तेन । 'सुप्तजातौ गिनिः' इति
गिनिः । तव मुखमेव पङ्कजं तेन त्वन्मुखपङ्कजेन विनिर्जितानि अभिभूतानि सन्ति ।
सहस्रा अक्षस्मात् । विगता छाया कान्तिर्थेण तानि विच्छायानि तेषां भावो विच्छा-
यता तां गच्छन्ति । परतिरस्कृतिन्यविमनस्कर्तयेति भावः । तथा च तव परिवाराथ
ताः वारवनिताः गणिकाथ तसा गीतानि क्षुत्वा भङ्गाङ्गना अमर्वैः संजातलज्जा इव
शनकैः मुकुलानां कमलकुड्मलानामन्तरेषु गमेषु लीयन्ते गृहांस्तिष्ठन्ति । अत्र प्रतीप-
द्वैत्वलेकारयोर्स्त्रेष्या संकरः । शार्दूलविक्रीष्टिं छन्दः ॥ २५ ॥ निष्क्रान्ताः सर्वे इति ।
तदुक्तं दशरूपके 'एकाहानरितैकार्थमित्यमासमनाथकम् । पात्रैष्विच्छुरैरङ्के तेषाम-
न्तेऽस्य निर्गमः ॥' इति ।

इति रत्नावस्थादीकायां प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

१ छाया० २ ते ३ इङ्कस्मा० ४ प्रथमोऽङ्कः समाप्तः; रत्नावस्थीनामध्यालयादि-
कायां प्र०

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सारिकापञ्चरब्यग्रहस्ता सुसंगता ।)

सुसंगता—हा धिक् हा धिक् । कुत्रेदानीं मम हस्ते सारिकापञ्चरं निषिष्य गता मे प्रियसत्त्वी सागरिका । तत्क पुनरेनां प्रेक्षिष्ये । (अप्रतोऽन्तेलोक्य ।) कथमेषा खलु निपुणिकेत एवागच्छति । तद्यावदेनां प्रक्षयामि । (क)

(ततः प्रविशति निपुणिका ।)

निपुणिका—(सवैर्मयम् ।) आश्र्वयमाश्र्वयम् । अनन्यसदृशः प्रभावो मन्ये देवतायाः । उपलब्धः खलु मया भर्तुवृत्तान्तः । तद्दत्त्वा भद्रिन्दै निवेदयिष्यामि । (इति परिकामति ।) (ख)

सुसं०—(उपसत्य ।) सखि निपुणिके केदानीं त्वं विस्मयोत्सिस्त्वदयेव इह स्थितां मामवधीर्येतोऽतिक्रामसि । (ग)

निपु०—कथं सुसंगता । हला सुसंगते सुषु त्वया ज्ञातम् । एतत्खलु मम विस्मयस्य कारणम् । अद्य किल भर्ता श्रीपर्वतादागतस्य श्रीखण्डदासनामधेयस्य धार्मिकस्य सकाशाद्काल्कुसुमसंजननदोहदं शिक्षि-

(क) हृदी हृदी । कहिं दाणि मम हृथे सारिकापञ्चरं णिकिखचित्र गदा मे पित्रसही साअरिथाँ । तीं कहिं पुण एनं पेकिखस्सम् । कह एसा खु णिगणिआ इदो ब्रेव आअच्छादि । ता जाव एँदं तुच्छिस्सम् । (ख) अचरिं अचरिं । अणणस्सदिसो पभावो मण्णे देवदाए । उवलदो खु मए भद्रिणो त्रुतन्तो । ता गर्डुअ भद्रिणीए जिवेदस्सम् । (ग) संहि णिडणिए कहिं दाणि दुमं चिह्नांकिखत्तद्विभया विअ ईह दिर्दं मे अवधीरिअ ईदो अदिकामसि ।

अथ प्रथमाङ्कोपस्थिस्त्वय सागरिकाया वरस्तराजदर्थनीत्यमस्य सर्याविभावस्योत्तिविसादानुभावादिनिः परियोषार्थं परस्ताद्यन्वयमारभमाणः कविद्वितीयोऽङ्क नाथिकायाः सागरिकायाः प्रवेशस्त्रुत्यार्थमादौ प्रवेशकमारभते—तत इत्यादिना । सारिकायाः पञ्चर व्यप आसक्तः हस्तो यस्याः सा सारिकापञ्चरब्यग्रहस्ता । अवधीर्ये विगणश्य । अनालोक्य अतिकम्य पुरस्ताद्यमनादिति भावः । कथमिति संभ्रमे अक्षमादर्शनात् । श्रीपर्वतः श्रीदैलः । धर्म वर्तति धार्मिकः सादुः । उक्त प्रथयः । वोभादन्यः कालः अकालः । तदन्यत्वं नवोऽर्थः । अकाले यस्कुसुमानां

१ गुहीतपञ्चर, २ निरूप, ३ सहर्षप, अस्याद्वाराभ्य 'मन्ये देवतायाः' इत्यन्तः अन्यानास्ति कविचिद् ५ अथ कहिं, कहिं उण, ५ ०आ मविस्सदि, ६ शोदू अणेणसम्मिय ७ एवं परदेवालिय (प्रतिपाद्य) पुण, ८ गदुब्र जाव, ९ हला, १० युक्त्यविभृत्याक्षवत्, ११ पिण्ठसही वि मे, १२ कुदो, अण्णादो गच्छासि,

त्वात्मनः परिगृहीतां नवमालिकां कुसुमसमृद्धिशोभितां करिष्यतीति
तत्रैतं बृत्तान्तं ज्ञातुं देव्या प्रवितास्मि । त्वं पुनः कुत्र प्रस्थिता । (क)

सुसंगता—प्रियसखीं सागरिकामन्वेष्टुम् । (ख)

निषुणिका—सखि दृष्टा मया ते प्रियसखीं सागरिका गृहीत-
चित्रफलकर्तिकासमुद्रका समुद्रिभेव कदलीगृहं प्रविशन्ती । तद्वच्छ
त्वम् । अहमपि देव्याः सकारां गमिष्यमि । (ग)

(निष्ठान्ते ।)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशेति गृहीतचित्रफलकवतिका सदनावस्था नाट्यन्ती सागरिका ।)

सागरिका—(निष्ठावैत्य ।) हृदय प्रसीद प्रसीद । किमनेनायासमात्र-
फलेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन । अन्यच्च । येनैव दृष्टेन त ईद्धशः

(क) कैवं सुसंगदा । हला सुसंगदे चुड तुए जाणिए । एवं कछु भग्न विम्हअस्स
काथणम् । अज्ञ किल भग्न सिरिपिवतादो आधादस्स सिरिखण्डदासामधे अस्स घ्रिम-
अस्स सआसादो अकाल्कुसुमसंजणणदोहल्लभैं सिकिखर्णी अस्सों पडिग्नीदं जोमा-
लिभैं कुसुमसमिद्दिसोहिंदं कैरिसादिति तहिं एवं बृत्तान्तं जाणिए हृदीए पेसिदम्भि ।
तुम्हं उग कहिं परिष्यदा । (ख) पिंजसिंहि साअरिं आणोसिदुम् । (ग) सहि
दिङ्गा मंए दै पियसही साआओं गहिद्वित्तफलकवतिकासमुग्नां समुविभगा
विअ कदलीवरधं पविसन्ती । ता मंच्छ तुम् । अहं पि देवीए सआसं गमिसद्यै ।

संजननसुपाप्तिः तस्य । दोहं ददातीति दोहृः । 'आतोनुपस्तेः' कः इति कः । पुष्टो-
त्पतिसाधनं किंचित् । तम् । 'तसुपुमलातादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्टादुत्पादकं
द्रव्यं दोहृद स्यात् तकिया ॥' इति शब्दार्थवैः । कुसुमानां समृद्धिः विपुलता तथा
शोभिताम् । इहातः चित्रफलकः वर्तिका तूलिका तस्याः समुद्रकः संपुटकः च यथा
सा तथोक्ता । समुद्रिमा विमनस्का । प्रवेशकः इति । एतत्क्षणं—प्रवेशकोऽनुदातोक्त्या
मीचयात्रप्रयोजितः । अङ्कुद्वयान्तविष्णेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥' इति । हृदय
प्रसीदेति । इतः प्रतिसुखसंधिः । 'क्षत्र वन्सराजसा गरिकासमागमहेतोरुगगीजस्य
प्रयत्नाङ्कुपक्षिस्त्वा सुरुगताविदृशकाभ्यां ज्ञायमानतया किंचिलक्ष्यस्य वासवदस्या
च चित्रफलककृत्तान्तेन किंचिदुत्तीयमानस्य दृश्यादृश्यकपत्तयोऽत्रेदः प्रतिसुखसंधिः ।'
इति दशकपक्षम् । आयासः खेद एव आयासमात्रम् । मध्यूरव्यमकादिः । तत्पक्ष-

१ इनि-उमे-निं. २ प्रविशान्त्युपापिणी मद्भ०. ३ सफरणी निं. ४ (चिलोक्य) कहै.
५ कण्ठ, खण्डवास०, ६०३ तेण, ७ स्तंषि । ता तुम दार्जी कहिं प०. ८ सर्वि, इत
गिरिपिए पिज०, ९ मध साझ०, १० रिआ, चुर्स० कहि । निष्ठ०-दिङ्गा गहीद० ११ गच्छ
पिअसहि, ०संआसं एव; ता गच्छदु पिअसही । अहं पि एवं बृत्तान्तं जाउथ चैतीप
गिवेन्द्रि, १२ गच्छामि ।

संतापो ननु वर्धते तमेव पुनरपि प्रेक्षितुमभिलषसीत्यहो ते मूढता ।
कथं चातिनृशंसं जन्मतः प्रभृति सहसंवर्धितमिमं जनं परित्यज्य
क्षणमात्रदर्शनपरिचितं जनमनुगच्छन्न लज्जसे । अथ वा कस्तव दोषः ।
अनङ्गशरपतनभीतेन त्वयैवमद्य व्ययसितम् । (साक्षम् ।) भवतु । अनङ्गं
तावदुपालप्स्ये । (अज्ञालिं वद्वच्च ।) भगवन्कुसुमायुध निर्जितसकलसुरासुरो
भूत्वा खीजनं प्रहरन्कर्थं न लज्जसे । (विविन्त्य ।) अथ वा अनङ्गोऽसि ।
(दीर्घं निःश्वस्य ।) सर्वथा मम मन्दभागिन्या मरणमेवानेन दुर्निमित्तेनोप-
स्थितम् । (फलकमवलोक्य ।) तद्यावत्त्र कोऽपीहागच्छति तावदाशेख्य-
समर्पितं तमभिमतं जनं प्रेक्ष्य यथासमीहितं करिष्यामि । (साक्षम्भसेक-
कमना भूत्वा नाश्वेन फलकं गृहीत्वा निःश्वस्य ।) यद्यपि मेऽतिसाधवसेन वेपते-
इयमतिमात्रमग्रहस्तस्तथापि नास्ति तस्य जनस्यान्यो दर्शनोपाय इति
यथातथालिख्यैनं प्रेक्षिष्ये । (इति नाश्वेन लिखति ।) (क)

(क) हिंशं पैसीद पर्सीद । किं इमिणा आआसमेतकलेण दुष्कृत्याणप्यत्यणाण-
बन्धेण । अर्ण च । जेण एव विडेण दे ईदिसो संतावो ण बहुदि ते एव एव पुणो वि
पेक्षित्वदु अहिलसासिति अहो दे मूढदा । किंह अ अदिनिंसं जम्मदो पहुदि सह-
संविक्रिय ईमं जणं पार्श्वैद्वाख्यामेतद्वासपरिचिदं जणं अणगच्छन्तो ण लज्जसे ।
अह वा को तुह देसो । अणङ्गसरैपैदणर्थोदेण तुह एव अज्ञ वैवसिदम् । भोडु ।
अणङ्गदाव उत्तराहिस्सं । भअवं कुसुमाउह निजिअसअलसुरासुरो भवित्र ईत्यिक्षा-
जणं पहरन्तो कर्वं ण लज्जसि । अह वा अणङ्गोसि । सर्वेहा मम मन्दभाइर्णीए
मैरणं एव इमिणा दुष्कृत्येण उवत्यिदम् । ता जाव ण को वि इह आशच्छादि
ताव आलेक्ष्यसमपिदं ते अहिमदं जणं पेक्षित्वा जहौसमीहिदं करिसम् । जह वि
यस्य स आशासमप्रकल्पतेन । दुर्लभमासी जनश्च दुर्लभजनः वत्सराजहूप तस्य
प्रार्थना अभिलाष इति यावत् । तस्या अनुबन्धः तेन । क्षणमेव क्षणमात्रे क्षणमात्रे
यहून तेन परिचेतस्तम् । व्यवसितमाचारितम् । उपालप्स्य दोषं दास्यामि इत्यर्थः ।
निर्जिताः सकलाः सुरा अमुराश थेन स तथोक्तः । अनङ्गोऽसीति । अतः शरीर-
राहित्यादन्तःकरणाभावाहुचित एव ते लज्जाभाव इत्याक्षणः । मन्दः भागोऽस्या
अस्तीति मन्दभागिनीं कुर्भीया तस्याः । यथासमीहितं समाहृतमनतिकर्म्य वर्तते इति ।

१ साक्षा, साक्षम्भलिं वद्वच्च । २ वद्वच्चा जातुभ्यो रिथ्यन्या । ३ ऋग्रहसनकर्म्य नाट-
यन्ती निं, ४ समस्तसं समस्तसं, ५ ०० अर्थ, ६ ००दि (सविस्तम्य) पुणो वि ते रज्ञ,
७ ००दि गिलजद्वा अ, ८ अद्वा गिसंस हिअं, ९ मं पर...अणं जण, १० विहित्या
११ खण्डण, १२ अङ्गस्तसिदं (अध्यवसित), १३ इत्यजण, १४ सम्भासरण एव
मे इमिणा पि, १५ अवस्तु म०, १६ कलगदं ते जणं कदुञ्ज, १० जहा र० तहा,

(ततः प्रविशति सुसंगता ।)

सुसं०—एतत्तक्त्वदलीगृहम् । तत्प्रविशामि । (प्रविश्याम्यतो विलोक्य सविस्मयम् ।) एषा मे प्रियसखी सागरिका । किं पुनरेषा गुरुकानुरागो-त्क्षप्त्वाद्येव किमप्यालिखन्ती न मां प्रेक्षते । भवतु । तद्यावदस्या दृष्टिपथं परिहृत्य निरुपयिष्यामि किमेषाऽलिखतीति । (स्वैरं पृष्ठोऽस्याः स्थित्वा दृश्यं सर्वम् ।) कथं भर्तालिखितः । साधु सागरिके साधु । अथ वा न कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यत्राभिरमते । (क)

साग०—आलिखितः खलु मर्यैषः । किं पुनरनवरतनिपतद्वाष्प-सलिलेन न मे द्विष्टः प्रेक्षितुं प्रभवति । (मुखमुत्तानकृत्याशूणि निवारयन्ती सुसंगतां दृष्टेतरीयेण फलकं प्रच्छादयन्ती सविलेक्षस्मितम् ।) कथं प्रियसखी सुसंगता । साधि इत उपविश । (स)

सुसं०—(उपविश बलात्कर्त्त्वमाकृष्य ।) सखि क एष त्वयाऽत्रालिखितः । (ग)

मे अविसद्वलेण वेवदि अब अतिमेतं लक्षणात्मो तद्वा वि गतिं तस्य जपस्थ अणो दंसणोवाक्षो ति ज्ञातदा आलिहित णं पेक्खिस्मयम् ।

(क) ऐदं तं कदलीवरभम् । ता पविसामि । एसा मे पिभसही साअरिआ । किं उण एसा गुह्याणुराओंकिखत्तिहितावा विवि आलिहन्ती ण मे पेक्खदि । भोद्दु । ता जाव से दिविष्वं परिहृत्य गिरवद्वर्षे कि एसा आलिहिति । कहं भैंडा आलिहिदा । साहु साअरिए साहु । अहं वा ए कमलाकरं वज्रिं राथंही अणिहं अहिरमदि । (ख) आलिहिदो छ्व मए एसो । किं उण अणवरदणिवडन्तवाप्स-सलिलेण ण मे दिनी पेक्खदु प्रभवति । कहं पिभसही सुसंगदा । सहि इदो उवाविश । (ग) सहि को एसो तुए पैर्यै आलिहिदो ।

अप्रकासौ हस्तश्च अग्रहस्तः इति समानाधिकरणः समाधः । अवयवाक्यविनोरभेद-त्समानाधिकरण्यम् । हस्ताऽप्राग्रहस्तयेर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् इति वाममः । यथात्यथा यथाकथ्यचित् । भर्ती उदयन इत्यर्थः । न कमलाकरमित्यादि । वस्त्रात्र एवोचितस्तवानुराग इति भावः । अनवरते यथा तथा निपत्यद्वाप्यस्तिलिङ्गं तेन । हेतौ त्रुतीया । ० सलिलेति । पाठे ० सलिलं यस्याः सा तथोक्ता । उत्तानीकृत्य कर्वे कृत्वा ।

१ प्रवेशं नादयति । अग्र०; प्रविश्यावलोक्य, प्रविश्य सागरिको दृश्या २ पश्यति ३ विधारयन्ती, संहरन्ती; उत्तानीकृत्य सुसंगतां दृश्यं प्राप्त्याशूणि सारयन्ती बल्ल-येण फलकं पिभातुमिच्छन्ती सलज्जा ४ स्मित छत्वा ५ कं गहीत्वा दृश्या च; (उपादि-श्याम्यगतं) कहं मे पेक्खिअ फलहको छादितो; एसा मे पेक्खिअ विलक्षणा हादि; एष दाव । (प्रकाशं फलकं गृहीत्वा-इकृष्ण प्रकाशं) सहि विसेहि (दर्शय) को उण आलिहिदो । कहं ण हुणादि । हला पिभसही णं भणामि साअरिए को एसो तुए आलिहिदो, ६ तं जहा ॥आलिखिस्मय ॥ एवं कर्तु ॥ अध तुए एसा गुरुभारा (तरा गुरुज्ञालिङ्ग ॥ समीवगद् ॥ वि मे ७ भेदु भेदु ॥ विद्धि० से प० १० एसाए भद्रा ॥ ११ पैर्यै विचाफलक् ॥

साग०—(सलजम् ।) सखि प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्गः । (क)

सुसं०—(समितम् ।) अहो ते निपुणत्वम् । किं पुनः शून्य-
मिवैतचिन्म प्रतिभाति । तदहमप्यालिख्य रतिसनाथं करिष्यामि ।
(वैरिको यहीत्वा नाट्येन रतिव्यपदेशेन सागरिको लिखति ।) (ख)

साग०—(विलोक्य सासूयम् ।) सुसंगते कस्मात्त्वयाहमत्रा-
लिखिता । (ग)

सुसं०—(विहस्य ।) सखि किमकारणं कुप्यसि । यादवशस्त्वया
कामदेव आलिखितस्तादशी मया रतिरालिखिता । तदन्यथासंभाविनि
किं तवैतेनालिपितेन । कथथ तावत्सर्वं वृत्तान्तश्च । (घ)

साग०—(सलजा स्वगतम् ।) ननु ज्ञातास्मि प्रियसस्या । (छ-
र्णता हस्ते यहीत्वा प्रकाशम् ।) प्रियसखि महती खलु मे लज्जा । तत्था
कुरु यथा न कोऽप्यपर एतं वृत्तान्तं आनाति । (ङ्)

सुसं०—सखि मा लज्जास्व । ईदृशस्य कन्यारत्नस्यावश्यमेवेदशो वरे
अभिलाषेण भवितव्यम् । तथापि यथा न कोऽप्यपर एतं वृत्तान्तं ज्ञास्यति

(क) सहि पउत्तमभणमहूसवे भवत्वं अण्डो । (ख) अहो दे णिउणत्तणम् । किं
पुण सुण्गं विभ एवं चित्तं पैंडिभादि । ता अहं पि आलिहिद्य रतिसणाहं करिसम् ।
(ग) सुसंगदे कीस तुए अहं एव्य आलिहिदा । (घ) संहि किं अआरणं कुप्यसि ।
जादिषो तुए कामदेवो आलिहिदो तादिसी मए रद्य आलिहिदा । ता अण्डासंभा-
विणि किं दुद एदिणा अलिविदेण । कहेहि दाव सर्वं वृत्तान्तम् । (ङ्) णं जाणि-
दमिहि पिभसहीए । पिभसहि महदी कहु मे लज्जा । ता तहा करेसु जहा ण को वि
अवरो एवं जुत्तान्तं जाणिदि ।

अकारणं असति कारणं इत्यर्थः । अविद्यामानं कारणं यस्मिन् तदकारणं तस्मिन् विषये ।
अकारणमिति पाठः साधीयान् । अन्यथा वास्तवादन्यप्रकारेण संभावयति कल्पयति
इति उपपदसमाप्तः । सुप्तजातौ इति णिनिः । ज्ञातास्मि भर्दनकृतैवेषं ममावश्या
इति ज्ञातमिति तात्पर्यम् । ईदृशस्य त्यदादिभु इद्यादिना ईदृशबदे उपपदे दशः कल्-

१ (विविन्द्य फलकं दर्शयन्ती) सहि पउत्ते इ० २ फलकं यहीत्वा नाट्येन लिखति
३ निवेष्यैः सासूयं-सक्तोर्य, सलजम्, ४ सुसंगताया हस्तैः प्रकाश०-सालजम्, ५ ऐसवामि,
एवं आलिहिदं, ६ सहि मा कुण ।...तुए अर्जं काम०—रहस्यि, ७ अणासम्भा०, अस-
भाविणि (असद्वापिणि) किं इपिणा । कहेहि दाव एतं इपिणा संभवणा, सर्व-
सक्तं, ८ ते जाणिदं ज्जेव (तज्जावत्येव),

तथा करोमि । एतया पुनर्मेधाविन्या सारिक्यात्र कारणेन भवितव्यम् । कदाच्येषास्यालपस्य गृहीताक्षरा भूत्वा कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते । (क)

साग०—तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । अतोऽप्यधिकतरं मे संतापे वृद्धते । (मर्दनावस्था नाटयति ।) (ख)

सुसं०—(सागरिकाया हृदये हस्तं दर्शा ।) सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि । यावदस्या दीर्घिकाया नलिनीपत्राणि मृणालिकाश्च गृहीत्वा लब्धा-गच्छामि । (निष्कैम्य पुनः प्रविश्य च नाटयेन नलिनीपत्रैः शशीनीयं मृणालवलयानि च रक्षयित्वा परिशिश्चानि नलिनीपत्राणि सागरिकाया हृदये निक्षिपति ।) (ग)

साग०—सखि अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालवलयानि च । अल्पमैतैः । किमित्यकारणं आत्मानमायासयसि । ननु भणामि । (घ)

(क) सहि मा लज्ज । ईदिसस्पै कैण्ठारात्मणस्य अवस्थे एव ईदिसे वरे अहिलासेण होदव्यम् । तैविज जहा ण कोवि अवरो एवं तुलतं जापिसदि तह कोरमि । एदाए उण मेधाविणीए सारिकाया एत्य कार्याणेण होदव्यम् । कदा वि एसा इमस्स आलावस्स गहिदवक्षरा भवित्वा कस्स वि पुरुषो भूत्वात्सदि । (ख) ताँ किं वाणि एत्य करइस्सैम् । अर्द्दोवि अहिअदरं मे संतापो वृद्धि । (ग) सहि समस्सस्य समस्सस्स । जाव इमाओ दिगिवाओ णलिणीवत्ताइ मृणालिकाओ अ गिजिअ लुहुं आभन्धमि । (घ) सहि अवजेहि इमाइ णलिणीवत्ताइ मृणालवलयाइ अ । अलं एदेहि । कीस अकारणे अताणं आआसेहि । ण भणामि ।

प्रत्ययः । ' इदंकिमोरीक्षकी ' इत्यनेनादेशः । प्रशास्ता भेदास्यस्ता इति भेदाविन्या । 'धीरीरणावती मेदा' इत्यमरः । अत्र एतद्वस्यप्रकाशने । अस्यास्मल्कृतस्य आलापरय भाषणस्य गृहीतान्यक्षराणि । न त्वर्थः । यथा । दीर्घिकाया वायाः । मृणाली बिसे एव मृणालिका । स्वार्थं कन् ततः द्वाप् । यथापि मृणालशब्दो बहुरो मृणालमिति नपुस्के उपलभ्यते तथापि कान्ति शिळायामि प्रयुज्यते । लुहु शीश्रम् । मृणालवलयानि-कवित् मृणालकानि इति पाठः । मृणालिकानि पाठे 'कवित्शश्चिका' प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तते इति न्यायेण समाधेयम् । तव श्रम आयासमात्रफलः स्यादिति

१ संतापै । २ (परिक्रम्य तथा कृत्वा नलिनीपत्रैरासरणं रचयित्वा सागरिकाया हृदये तानि दम्पा) समस्ससदु समस्ससदु पियसही । ३ कण्ठाणा । ४ ता ण...स्सवि । किं पुण एडाए मे० । ५ सहि साद्विव्वं । किंडु एसा मे० । ६ साठ णी साङ्केतिक्ष्वाम् । ७ मास्तेनपुस्तकान्तरे । ८ सहि साद्विव्वं संवापो वाहवि । (इनि मृणाली नाटयति ।) ९ वापेहि । १० (तानि क्षिपन्ती ।) ता सहि अ० मे णालिं मृणालिकाओ (मृणालिका ।) अ० एदेहि अज्ञा० अताणं आसेहि । अणी भ०,

दुर्लभजनामुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसत्त्वि विषमं प्रेम मरणं शरणं न वरमेकम् ॥ १ ॥ (क)
(इति सूच्छैति ।)

सुसं०—(सकलम् ।) सखि सागरिके समाधसिहि समाधसिहि । (ख)
(नैपथ्ये ।)

कण्ठे कृत्तावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्ष-

न्कान्त्वा द्वाराणि हैलाचलचरणरण्टिककिणीचक्रबालः ।
दत्तान्तङ्कोऽङ्कनानामनुसृतसरणिः संभ्रमादभ्वपालैः

प्रभ्रष्टोऽयं ष्टुवङ्गः प्रविशति नुपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः ॥ २ ॥

अंपि च ।

नष्टं वर्षेवरेमनुष्यगणनाभावाद्यास्य ब्रया-

मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशाति ब्रासादयं वामनः ।

(क) दुष्टज्ञामुरागो लज्जा गुरुहृ परवशो अप्पा ।

पिअसहि विषमं प्रेमं मरणं सरणं ण वरमेकम् ॥

(ख) सहि सागरिए समस्सस समस्सस ।

यदुक्तं तदेव विशदयति—दुर्लभ इति । दुखेन लभ्यत इति दुर्लभः दुष्टापः ।
दुलभश्वासो जनश्व तस्मिन् अनुगागः । अतः इदैशैरुपायैर्म तापापनोदनमशक्यमिति
भावः । एवं चेत्सुपुगम्य किमित्यास्मनः प्रेम नाविकियते इत्यत्राह—लज्जा गुर्वीति ।
तथापि लेखप्रवणादिना तत्रापस्युपाथः कर्तव्य इति चेतेत्याह । अतः परस्य वास्तव-
दत्तायाः इत्यर्थः वशः परवशः आत्मा शरीरम् । एवं हे प्रियसत्त्वि ममैतयेमामुरागः
विषमं विपरीतम् । अतः एकं केवलं मरणं वरं शरणमाश्रयः न किमिति शेषः । यद्वा
नवरमित्येकं पदम् । नास्ति वरं यस्मात्त्वरं मरणमेकं शरणं रक्षितु । नवर्थेन नशब्देन
समाप्तः । नान्वदिवित्यर्थः ॥ १ ॥ कण्ठ इति । मन्दुराया अवशालायाः प्रभ्रष्टः
निर्गतः । अश्वपालैः संभ्रमाद्यवरया अनुसृता अनुगता सरणिः मार्गः यस्य सः
अनुसृतसरणिः । अयं ष्टुवः वासरः कण्ठे स्तिं त्रृत्यं कृत्तस्य शेषसवशिष्टं कनकस्य
विकारः कनकमयं सुर्वर्णादिते कनकप्रज्ञुर्व वा शृङ्खलाया दाम अथः कर्णू । हेत्या
लीलया चला ये चरणाः तेषु रणत् शब्दायमाने किंकिणीनां शुद्धचट्टिकानां
चक्रवालं मण्डलं यस्य तथाभूतः । द्वाराणि कान्त्वा अतिकम्य अङ्कनानां खीणां दक्षः
आतङ्कः भयं येन तथाविधः सन् नुपते भन्दिरं भवनं प्रविशति । द्ववाषोक्ति-
रलेकारः । द्वयवरा छन्दः ॥ २ ॥ नष्टुमिति । वर्षेवरैः षष्ठेः । मनुष्यगणनाभावात्
मनुष्येषु गणना अन्तर्भीवः तस्याभावो विरहः । पुस्तवङ्गीत्वाभावादित्यर्थः । तस्मात्
नृपां लज्जामपास्य नष्टं विहृतम् । अयं युरोवर्ती वामनः खर्वः त्रासाद वानरमयात्

३ भूमी पति, २ नैपथ्ये कलकलः, ३ कृत्ता ५ लीला, ५ व्यालम् ६ निष्ठा
७०, ७ पुनर्स्तैवैय, ८ धौरः, ९ वङ्कन्त्वा,

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नामः किरातैः कृतं

कुञ्जा नीचतैव यान्ति शनैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥ ३ ॥

सुसं०—(आकर्ण्यग्रतोऽवलोकय संसारमुख्याय सागरिकां हस्ते यहीता ।)

साखि उत्तिष्ठति च । एष खलु दुष्टवानर इत एवागच्छति । तदलक्षितं तमालविटपान्वकारे प्रविश्यैनमतिवाहयावः । (तथा कुञ्जा उमे सभयं पश्यन्तौ स्थिते ।) (क)

साग०—सुसंगते कथं त्वया चित्रफलक उज्जितः । कदापि कोऽपि तं प्रेक्षते । (ख)

सुसं०—अयि सुस्थिते किमद्यापि चित्रफलकेन करिष्यसि । एष खलु दधिभक्तलम्पटे सारिकापञ्चरमुद्धाट्यापकान्तो दुष्टवानरः । मेघाविन्यप्युड्डीनैषा गच्छति । तदेहि । लघ्वनुसरावः । अस्यालापस्य गृहीताक्षरा कस्यापि पुरतो मन्त्रिष्यत्यते । (ग)

(क) साहं उद्धीहं उद्धीहि । एसो खु दुष्टवाणरो इदो ज्वेव आबच्छदि । तां अलविष्वदं तैमालविटपान्वकारे प्रविसिभ इयं अदिवाहेम । (ख) सुसंगदे कैहं तु च चित्रफलहठो उज्जितो । कदापि कोपि तं पेक्खदि । (ग) अहं सुतिवेदे किं अज्ञ विचित्रफलएण करिस्सति । एसो कुमु दधिभक्तलम्पटे सारिकापञ्चर उरधाडिभ अवकन्दो दुष्टवाणरो । मैहीविणी वि उड्डीणा एसा गच्छदि । ता एहि । लहु अणुसरेम्ह । इमस्त आलावस्त गद्विक्षरा कस्ति वि पुरदो मन्त्रहस्तदि ।

कञ्जुकिनः कञ्जुकस्य चोलकस्य अन्तः विशति । किरातैः किरं पर्यन्तभूमिमतन्ति गच्छन्तीति किराताः म्लच्छभेदाः राजसेषायां वर्तमानासैः । पर्यन्तं प्रान्तभूमि मया-द्याश्रयन्त इति तैः पर्यन्ताश्रयिभिः । निजस्य नामः सदृशं कृतं चेष्टितम् । कुञ्जा आत्मनः । कर्मणि षष्ठी । ईक्षणं वानरेणैति शेषः । तद शङ्केते इति तथोक्ता: नीच-तया अनुच्छतया एव यान्ति । अत्रापि स्वमावेक्षिः । उभयोः अङ्गकर्णार्थयानको रसः । शारदूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ ३ ॥ तमालाना विद्याः शाखास्त्रैषामन्वकारः तस्मिन् । सुस्थिते इति । सुषु श्विता शोभनं श्वितमस्या इति वा सुस्थिता तत्संबोधनम् । सति त्वराकारणे किं निश्चिन्ता तिष्ठतीति भावः । तदेव व्यनक्ति किमित्यादिना । दद्मा भक्तः ओदनः दधिभक्तः । अशेन व्यज्ञनमिति सामासः । तस्य लम्पटः छुष्ठः । उड्डीना उत्सुक्ता । उत्पूर्णं ढीङ् विहायसा गतौ । इत्यस्तीव-

१ ऊर्यार्द्धलोक्य च ०८८ लम्पुत्याय । २ तिष्ठतः परिकम्भेये...एकान्ते पर्यवस्थिते । ३ साग०—किं वाणि करेम्ह । ४ सुर्स०—एहि इमस्ते तमां । ५ कदातीविडवन्नो । ६ सहि कि, कहिं सो... । ७ मा कदापि...प्रक्षिलस्तसेदि । ८ ०४७...०५८८ भेगिहङ् । एसो कुमु...लम्पद्वद्यापः एसाए सारिआप, एसो कुमु तीहि उवगदो सारिः । एसा कुमु मेहा० उड्डीणा अणदो ग०, ७ ०४९१ । (हति निष्कान्ते)

साग०—सखि एवं कुर्वतः । (इति परिकाम्तः ।) (क)

(नेपथ्ये ।)

ही ही भोः आश्र्वर्यमाश्र्वर्यम् । (ख)

साग०—(विलोक्य सभयम् ।) सुसंगते ज्ञायते पुनरपि स दुष्टं
वानर आगच्छतीति । (ग)

सुसं०—(विदूषकं द्वाहृ विदृश्य ।) अयि काष्ठरे मा बिमीहि । भर्तुः
पार्श्वर्ती आर्यवसन्तकः खत्वेषः । (घ)

साग०—(सस्त्रहमवलोक्यै ।) सखि सुसंगते दर्शनीयः खत्वयं
जनः । (ङः)

सुसंगता—अयि सुस्थिते किमनेन दृष्टेन । दूरे भवति खलु
सारिका । तदेहि । अनुसरावः । (च)

(उमे निष्क्रान्ते ।)

(ततः प्रविशति प्रहृष्टो विदूषकः ।)

विदूषकः—ही ही भोः आश्र्वर्यमाश्र्वर्यम् । साधु रे श्रीखण्ड-
दास धार्मिक साधु । येन दत्तमात्रैव तेन दोहदेनेद्वदी नवमालिका
संवृत्ता येन निरन्तरोद्दिक्षकुसुमगुच्छशोभितविटपा उपहसन्तीव लक्ष्यते
देवीपरिगृहीतां माधवीलताम् । तद्यावद्वत्त्वा प्रियवयस्यं वर्धयिष्यामि ।

(क) सहि एवं करेम । (ख) ही ही भो अचरितं अचरितम् । (ग) सुसं-
गदे जाणिष्ठादि पुणो वि सो दुद्रवाणरो आश्चर्यदिति । (घ) अई काष्ठरे मा
भेद्यि । भत्तोणो पासवत्ती अज्जवसन्तको वक्तु एसो । (ङः) सहि सुसंगदे दंसर्षीओ
क्वचु अर्जं जणो । (च) अड सुरित्वे किं इमिणा दिठेण । वैरे भोदि क्वचु सारिआ ।
ता एहि । अणुसरम् ।

कप्रत्ययः । आदितस्वामिणानत्वम् । ही ही इति विष्प्रकस्य दर्शनसूत्रको निषावः । श्व
ही वैदूषकः' इत्युक्तत्वात् । दत्तमेव दत्तमात्रं तेन । मयैरव्यतिकाविलोक्यनासः ।
निरन्तरेति । निर्गतमन्तरं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ब्रह्मिश्च ये कुञ्जमगुच्छः
तैः शोभिताः विटपाः शाखाः यथाः साः । वर्धयिष्यामि दिष्टिक्षिद्धि करिष्यामि ।

१ निष्क्रान्ति, २ द्वाहृ, ३ सबहुमानध, ४ अवलोकयति, ४ सुसं०—सहि कि पदिणा,
५ पटालेषण प्र०, ५ ण सुणीअदि, ६ अदिकाक्षरे मा भाषाहि मा भाषाहि । भट्टिणो
पस्सपरिणाहि अज्ज० एसो आश्चर्यदि, ७ भेद्यि..परिकरी क्वचु एसो अज्ज० अन्या०
परिष्ठ० (ततः प्रविशति वसन्तकः—विदूषकः) चस०, विदृ०—अचरितं । साधु रे सिद्धि
खण्डदास धम्भिः साधु, ५ दुरेण मोदि, इतीश्वरा०

(परिकम्प्यावलोक्य च ।) एष स्वलु प्रियवयस्यस्तस्य दोहदस्य लब्धप्रत्यग-
तया परोक्षामपि तां नवमालिकां प्रत्यक्षामिव कुसुमितां प्रेक्षमाणः हर्षे-
तफुल्लोचन इत एवागच्छति । तथावदेनमुपसर्पामि । (क)
(ततः प्रविशीति बथानिर्दिष्टो राजा ।)

राजा—(सहर्षम् ।)

उद्भासोऽकलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजूम्हां क्षणा-
दायासं अवसनोद्भैरविरतैरात्मवीभात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां गौरीमिदान्यां ध्रुवं
पश्यन्कोपविपाटलशुति मुखं देव्यांः करिष्याम्यहम् ॥ ४ ॥

तद्वृत्तान्तमुपलब्धुं गतो वसन्तकोऽद्यापि नायाति ।

(क) ही ही मो अचरितं अचरितम् । साहु रे विरिखाण्डर्दास धार्मिया साहु ।
जेण दिष्णोत्तेण जेव तेण दोहणे ईदिसी णोमालिया संवुत्ता जेण निरन्तरशब्दिण्ण-
कुसुमगच्छशेभिश्चिदिवाऽ उबहसन्ती विश्व लक्षितव्यादि देवीपरिगहिदं माधवी-
लदं । ता जाव गदुव विभवअस्सं बहुंवद्विस्तम् । एसो वहुं विभवअस्सो तस्सं
दोहदस्स लद्वपच्छादाए परोक्षंवि तं णोमालियं पच्छादे विश्व कुसुमिदं पेक्खीन्तो
हरिसुफुल्लोभ्यो इदो जेव आभच्छदि । ता जाव णं तेवैसप्पामि ।

लब्धः प्रत्ययो विश्वासः । जातानुभवादित्यर्थः । यस्त तस्य भावस्तता तथा लब्ध-
प्रत्ययतया । कुसुमितां कुसुमानि संजातानि वस्यास्तां तथोक्ताम् । ' तदस्य संजाते
तारकादिभ्य इतच् ' इति इतच्छ्रत्ययः । हर्षेण उत्कुले विक्षिते लोचने यस्य सः ।
उद्भासित्यादि । अद्य इमां हृदयसंसिद्धितां उद्यानलतां सदेन सहिता समदना तां
समदनामन्यां नारीमिव पश्यन् अहं ध्रुवं देव्या वासवदत्ताया मुखं कौपैन विपाटला
विशेषेण श्वेतरका त्रुतिर्थस्य तत्कोपविपाटलशुति करिष्यामि । उभयोः साम्यमाह—
क्षणाद् दोहददानक्षणे नायकावलोकनक्षणे च इत्यर्थः । उद्भासोऽकलिकां उद्भासा
अतिप्रभूता इत्यर्थैः । उद्रताः कलिका यस्या तादृशीम् । पक्षे उद्भासा अस्युक्त्या उत्क-
लिका उत्कृष्टा यस्यास्तथाविचाम् । विपाण्डुररुचं विशेषेण पाण्डुरा शुभ्रा विपाण्डुरा ।
सर्वत्र उपोद्घामात् । पक्षे विमनस्कतया । रुक्मि कग्निर्थस्याः तां संयोक्ताम् । तथा
च प्रारब्धा जृमा कलिकाविकासः जृम्भणं च यथा सादरीम् । पुनर्थ अविरतैः संतोः
क्षसनानां बातानां पक्षे निःश्वासानां उद्भैः अविर्भावैः आत्मनः आयासे लोद्भासन्व-
तीम् । श्वेतालंकार उपमा च । शार्दूलविकीर्तिं बृत्तम् ॥ ५ ॥ युद्धुमचिन्त्यो ही-

१ भग्नतो दृष्टा, २ भृशति राजा, ३ धृम्भेषणात्, ४ तस्या, ५ नास्येनद्वार्द्धं
कन्तित, ६ दृष्टास णाम, ७ सा णोमाऽलदा, ८ दृष्टिद्वा इति विद्वादो उच्च०... नै
देवीए परिं, युद्भास्त्रादिविजित०, ९ गिवेदेमि, १० तस्तु जेव, ११ योक्तिवा दोहल
दोहद) इसेषुद्भू०, १२ अस्मापरं—इति १३ जाने प्रति गतः । इत्य०

विदूषकः—(संहस्रपत्रस्य ।) जयतु जयतु प्रियवयस्य । भो
वयस्य दिष्टच्छ वर्धसे । (जेण दिष्टमेसेण जेव तेण दोहण ईशिसी जोमौलिआ
संबुतेत्यादि पठति ।) (क)

राजा—वयस्य कः संदेहः । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां
प्रभावः । पश्य ।

कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमस्य सैमरे द्वित्रा मणि शत्रुभि—

र्नष्टं मन्त्रवल्लाद्वासन्ति वसुधामूले भुजङ्गा हताः ।

पूर्वं लक्ष्मणवीरवानरभटा ये मेघनादाहताः ।

पीत्वा तेऽपि महौषधेर्गुणनिधेगच्छं पुनर्जीविताः ॥ ५ ॥

तदादेशय मार्गं येन वयमेषि तदवलोकनेन चक्षुषः फलमनुभवामः ।

विदूषकः—(साटोपम् ।) एत्वेतु भवान् । (ख)

राजा—गच्छाग्रतः ।

(उभौ संगर्बं परिकामतः ।)

विदूषकः—(आकर्षं समयं परावृत्य राजान् गृहीत्वा संसन्धमम् ।) भो
वयस्य एहि पलायावहे । (ग)

राजा—किमैर्थम् ।

(क) जर्जु जर्जु पिश्ववल्लसो । भो ववस्स दिशिभा वडुसि । (ख) एव
एदु भवं । (ग) भो ववस्स एहि पलाभम्ह ।

त्यादि तदेवोदाद्वरणेन समर्थयति—कण्ठं इत्यादिना । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः
विष्णुः । सुभूषेति समासः । तस्य कण्ठे मणिं कौस्तुभाल्यं द्वित्रा शत्रुभिः नष्टं विहुतम् ।
मन्त्रवल्लात् हता हतवीर्या इत्यर्थः । भुजैः भोगैः गच्छन्तीति भुजङ्गाः । खचो
डित्वाद्विलोपः । वसुधामूले पाताले वसन्ति । पूर्वं रामरावणयुद्धे वै लक्ष्मणवीराश्च
तेवादेशय लक्ष्मणवीरवानरभटा: मेघनादेन इन्द्रजिता आहताः तेऽपि
गुणानां विशल्यकरणादीनां निधिः गुणनिधिस्तस्याः महती चासौ ओषधिष्ठ तस्याः
गन्धं पीत्वा आद्राय पुनः जीविताः । तदुर्क्षं रामायणे युद्धकाण्डे चतुःसप्तति-
तमे सर्गे—तावप्युमौ मानुषराजपुत्रौ तं गन्धमाद्राय महौषधीनाम् । वभूवतुस्तत्र
तदा विशल्यादुत्तस्युरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ६ ॥ सर्वं विशल्या विरुजः क्षणेन हरिप्रवीराश्च
हताश्च ये स्युः । गच्छेन तासां प्रवरौषधीनां सुता निशान्तेऽन्वितं संप्रसुदाः ॥ ७ ॥
इति । शार्दूलविक्षीष्टिं छन्दः ॥ ५ ॥ आटोपेन गवेण सहितं यथा तथा साटोपम् ।

१ उपसूत्य । २ सापाणामा०, ३ नितरा०, ४ वृत्र०, ५ षड्ल०, ६ अद्य, ७ किमिति,
८ एतन्नास्ति कवित् ।

विदूषकः— एतस्मिन्ब्रकुलपादपे कोऽपि भूतः प्रतिवसति । (क)

राजा— धिङ् मूर्ख विश्वबं गम्यतास् । कुरु ईर्विविधानामत्र संभवः ।

विदूषकः— मोः एष खलु रुक्टाक्षरमेव मन्त्रयते । तद्यदि मम वचनं न प्रत्येषि तदग्रतो भूत्वा स्वत्यमेव तावदाकण्य । (ख)

राजा— (तथो कृत्वा श्रुत्वा च ।)

स्पष्टाक्षरमिदं यह्मान्मधुरं लीस्वभावतः ।

अल्पाङ्गत्वादनिर्हादि मन्त्रे बद्धति सारिका ॥ ६ ॥

(कैव्यं निरूप्य ।) कथं सारिकैवेयम् ।

विदूषकः— (कर्वैमवलोक्य ।) आः कथं सत्यमेव सारिका । (सरोषं दण्डकाङ्गुष्ठम् ।) आः दास्याः पुत्रि किं त्वया ज्ञातं सत्यमेव वसन्तको निभेतीति । तत्तिष्ठ मुहूर्तम् । यावदेनेन पिशुननहृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन परिपक्मिव कपिपथफलमस्माद्कुलपादपादाहत्यं भूमौ त्वां पातयिष्यामि । (इति हनुमुद्यतः ।) (ग)

राजा— (निवारयन् ।) मूर्ख किमप्येषा रमणीयं व्याहैरति । तत्किं मेनां त्रासयासि । शृणुवस्तावत् ।

(क) ऐश्वर्सि बउलपादवे कोवि भूदो पदिवसदि । (ख) मो ऐसो वसु फुड़-क्षरं एवं मन्तेदि । ता जइ मम वचनं न पातिभाष्यति ता अगदो भविष चर्थं एव दाव आक्षण्डिति । (ग) आः कथं सचं एव सारिकां । आः दासीर्वैषीए किं तु जापिण्डं सचं ज्ञेय वसन्तको भावदिति । ता निदं मुहूर्तम् । जाव इमिणा विशुणजणादिभकुटिलेण दण्डकेष्टणं पैरिपक्षं विअ कहत्यकलं इमादो बउलपादवाद्यो आहणिभ भूमीए तुमं पाडदस्तम् ।

स्पष्टाक्षरमिन्ति । इदं स्पष्टानि अक्षराणि यस्य तत्स्पष्टाक्षरं मन्त्रये यस्मात्कै-स्वभावतः मधुरम् । अल्पाङ्गत्वात् अर्लं लघु अङ्गं यस्याः सा अल्पाङ्गा तत्या भावः अल्पाङ्गत्वे तस्मात् अनिर्हादि अनुबैः श्रूयमाणं तस्मात्सारिका बदति इति मन्त्रे ॥ ६ ॥ अविकापो-भयालुकः । अत्र आच्छु चिन्त्यः । भीलुक इति साधीयः । दास्याः पुत्रीति 'धृष्ट्या द्वाक्षेषो' इति अलुगवा । पिशुः दुर्जनस्तस्य हृदयमिव कुटिलेन

१ ईर्विविधानामत्र प्रभावः । २ आकार्ण । ३ तावत् । ४ उपस्थित्योर्विषयकालीकम्, निरूप्य-निरूपणप्रज्ञलोक्य-स्मिन्न कृत्वा । ५ विचार्य, कर्त्तव्य निरूप्य । ६ मन्त्रयते । ७ अस्विसि बहु लक्षणः । ८ मो एतो क्षुद्रं इति नास्ति पुस्तकान्मेरे । ९ अस्मात्पर्यन्ताजामा—(विहस्य) रवम् । विदू—भो वावस्पुमं भमालुजो जेण सारिके भ्रुदेति मन्त्रेति । राजा— धिङ् मूर्ख यद्यानमता कृते तनमयि संभावयासि । विदू—मो जड़ एवं मा क्षुद्रं मै निष्परिति । इत्याचिको भ्रम्या केषुचिन्तुलकेषु । १० द्वासीए मै...मम वसा० । ११ उपरी० निष्प्र कर्तु...लक्षणां भूमीए सीसं (शीर्षं),

(उभावाकर्णयतः ।)

विदूषकः— (ओर्कर्ण ।) भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रितम् । एषा भणति सखि क एष त्वयात्रालिखितः । सखि प्रवृत्तमदन्महोत्सवे भगवानङ्ग इति । पुनरप्येषा भणति सखि कस्मात्त्वयाहमत्रालिखिता । सखि किमकारणं कुप्यसि । यादृशस्त्वया कामदेव आलिखितस्तादृशी मया रतिरालिखितेति । तदन्यथासंभाविनि किं तवैतेनाह-पितेन । कथय सर्वे वृत्तान्तम् । भो वयस्य किं निवदम् । (क)

राजा— वयस्यैवं तर्क्यामि । कैक्यापि हृदयवल्लभोऽनुरागादालिखिस्य कामदेवव्यपदेशेनै सखीपुरतोऽपहुतः । तत्सख्याऽपि प्रत्यभिज्ञाय वैदग्ध्यादसावपि तंत्रैव रतिव्यपदेशेनालिखितेति ।

विदू०— (छोटिकां दृच्चा ।) भो वयस्य युज्यते एवं खल्वेतत् । (ख)

राजा— वयस्य तूष्णीं भवं । पुनरप्येषा व्याहरति ।

विदू०— भो एषा भणति सखि मा लज्जस्व । ईदृशस्य कन्या-रत्नस्यावश्यमेवेदृशे वरेऽभिलोकेण भवितव्यम् । भो वयस्य यैषाऽऽलिखिता सा खलु कन्या दर्शनीया । (ग)

(क) भो वयस्सं भुदं तुए जं एदाए मनितदं । एसा भणादि सहि को एसो तुए पृथ आलिहिदो । सहि पउत्तमभणमहूस्सवे भव्यं अणङ्कोति । पुणोवि एसा भणादि सहि कोस तुए अहं पृथ आलिहिदो । 'संहि किं अथारणं कुप्यसि । जादिसो तुए कामदेवो आलिहिदो तादिसी मए रह आलिहिदेति । ता अणधासम्भाविणि किं तुए एदिणा आलिवेण । कहेहि सर्वं वृत्तान्तम् । भो वयस्स किं षोडम् । (ख) भो वयस्स जुज्जदि । एवं क्वाए एव । (ग) भो ऐसा भणादि सहि मा लज्जा । ईदृशस्स कण्णारअणस्स अवस्सं एवं ईदिसे वे अहिलोकेण होदक्षवम् । भो वैयस्स जा एसा आलिहिदा सा क्वाए कण्णा दंसणीआ ।

वकेण । अधिकपाठे—उदरे प्रतितः औदरिक उदरपूरणपरः । तस्य अभ्यवहरे धन्ते । हृदयस्य जलमः हृदयवल्लभः । कामदेवो मदनः तस्य ब्यपदेशेन व्याजेन । यदनत्वेन प्रति-पादेवस्यै । अपहुतः अपलपितः । वैदग्ध्यान्नेपुष्यात्तद् अपहुवकरणं प्रत्यभिज्ञाय जात्वा । छोटिकामेति अद्युष्टस्य मध्यमामाघव्य ज्ञानिवानयनाज्ञायमानः शब्दः छोटिकासङ्गः ।

१ विदू०—एवं भणादि । इमस्स वग्नेणस्स भोजणं दिजेति । राजा—सर्वमत्यौ-दरिकस्याम्पवहार एवं पर्यवस्याति तन्सत्यं वद किमालपति सारिका । इत्य० २ श्रुत्वा, ३ कर्याचिद्युतवल्लभाङ्ग०, ४ अभिलिप्ति०, ५ ईन निष्ठुतः०, ६ ऽपमनिमि०—य—न्द्रान्—नया०, ७ नवलिलिय रतिव्य० दलितेति०, ८ ददाति०, ९ आस्त्र०, १० भो वयस्स०—अणङ्कोसि० । पुणोवि एसा भणादि—इत्यस्य स्थाने किं भणादि इत्येव पठयते कैरक्षत् । ११ साहे मा कुप्य मा कुप्य । जादिऽ अञ्ज काम०... रह जि०, १२ किं किम्, १३ रवत्तादित दुष्म० ।

राजा—यदेवमैवहितौ श्रृणुवस्तावत् । अस्त्यत्रावकाशो नः कुतूहलस्य । (इत्युभावाकर्णयतः ।)

विदूषकः—मो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रितम् । सखि अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालबलयानि च । अल्लमेतेन । कथमकारण आत्मानमायासयसि । (क)

राजा—वयस्य न केवल श्रुतमभिश्रायोऽपि लक्षितः ।

विदूषकः—मो मा त्वं पादित्यगर्भमुद्ध्रह । अहं त एतस्या मुखाच्छ्रुत्वा सर्वे व्याख्यास्यामि । तच्छृणुवः । अद्यापि कुरुकुरायत एष सारिका दास्याःपत्री । (ख)

राजा—युक्तमभिहितम् । (पुनराकर्णयतः ।)

विदूषकः—मो वयस्य एषा खलु सारिका दास्यादुहिता चतुर्वेदी ग्राहण इव अद्वचः पठितुं प्रवृत्ता । (ग)

राजा—वयस्य कथय किमप्यन्यचेतसा मया नावधारितं किमन्योक्तमिति ।

विदूषकः—मो एतदेतया पठितम् ।

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवशं आत्मा ।

प्रियसाक्षि विषमं प्रेमं भरणं शरणं न वरमेकम् ॥ ७ ॥ (घ)

(क) मो वयस्य सुदृढं तुए जं एदाए मन्त्रितम् । सहि अवणेहि इमैँइ गालिणी- बलाइ मुणालैबलआइ अ । अलं एदिणा । कीस अनारणे अलाणं आकासेचि ।

(ख) मो मा तुमं पर्णिंअव्यगव्यं उव्वह । अहं दे एदाए मुहादो सुणिग सर्वं शोकवाणाइस्तम् । ता सुणाह । अजं विं कुरुकुराकडि एष एसा सारिका दासीए- शीक्षा । (ग) मो वयस्स एसा कुरु सारिका दासीएदुहिदा चतुर्वेदी बम्हणो विअ रिच्चाइ पठितुं प्रवृत्ता । (घ) मो ऐंदे एदाए पठितम् ।

दुल्लिङ्गाणुराखो लज्जा गुर्वी परवशो थप्पा ।

विअसहि विसमं प्रेमं भरणं शरणं न वरमेकम् ॥

कुरुकुरायते-कुरुकुरेति व्यनेत्रमुकरणवा॑नि पदम्।ततः‘अव्यक्तानुकरणाश्यजवरांश्च॒त्’इति डानि॑ ‘लोहितादिद्वाउभ्यः कवय॑’ इति कवय॑ । महाबाह्याणेत्यत्र कुरुतार्यां महर्च्छब्दः ।

१ नदवहिः श्रीनवयम्, २ ज्ञात एव, ३ तन्मिम्...कथ, ४ मे, ५ मृणालिज्जाओ अ ।
एद्वहु अवारणे अनाणं ते सहि किं आव्याऽ, ६ पर्णिंअग्नो, ७ के वि कुर०, ८ चतु-
र्वेदो विअ ज०, ९ एदं भागादि ।

राजा—(सौमित्रम् ।) साधु भवन्तं महाबाहाणं मुक्त्वा कोऽन्य
ऐवसुमचामभिज्ञः ।

विदूषकः—ततः किं नु खल्विदम् । (क)

राजा—नेतु गायेथम् ।

विदूषकः—किं गाथा । (ख)

राजा—केयापि श्लाघयोर्वैनया प्रियतममनासादयन्त्या जीवितं
निरपेक्षयोक्तम् ।

विदूषकः—(उच्चैर्विहस्य ।) भौः किमेतैर्वक्तमणितैः । अज्ज्वेव किं
न भणसि यथा मामनासादयन्येति । अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचाप-
व्यपदेशैनैव निहृयते । (हस्तांतरं दत्त्वौचैर्विहसति ।) (ग)

राजा—(कर्वमवलोक्य ।) घिङ् मूर्खं किमुच्छैर्हसता त्वयेयेमुत्रा-
सिता येनोद्दीयान्यत्र कापि गता ।

(उंभौ निरूपयतः ।)

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो एषा खलु कदलीगृहमेव गता ।
तदेहि । लघ्वनुसरावः । (घ)

राजा—

दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।

(क) तदेहि किं एष क्षु एवं । (ख) किं गाथा । (ग) भो किं एदेहि वक्तमणि-
देहि । उच्चु एवं किं ण भणसि जहा में अणासादयन्तीपुति । अणहा को अणो
कुसुमचापवदेशेण एवं णिण्हीविदि । (घ) भो एसा क्षु कदलीघरं एवं गदा ।
ता एहि । लहु अणुसरम्ह ।

तदुक्तम्—‘शहु तैले तथा मासे वैये ज्यैतिविके द्विजे । यात्रायां पर्थि निदाया
महच्छब्दो न दीयते।’ इति । गाथा प्राकृतभाषापाठ्यम् । अत्रार्थः । ‘गाथा लोके संस्कृ-
ताभ्यभाषायां गेयवृत्तयोः ।’ इति मेदिनी । श्लाघ्यं लोभनीयमित्यर्थः । अहोर्थं ज्यत् ।
यौवनं यस्यातया । प्रियतममभिमतवक्तम् । वक्तमणितैः कृतिलभाषणैः । अज्ज सरलं
स्पष्टमित्यर्थः । अन्यथा एवं न चेत् । दुर्वाराशमिति । दुर्वेन वायते इति दुर्वारा ता-

१ विहस्य २ साधु महाबाहाणं साधु । कोऽन्यः एवंविर्यं भवन्तं ब्राह्मणः अहो
महाबाहाणं वसन्तकं त्यक्त्वा, अहो महाबाहाणः खल्वितः । राजा—साहृतं शृणोति ।
३ एवंविधानां ४ शूर्वैः ५ वयस्य कया । ६ वृनफल—रमण—मनासादयन्त्या; प्रियतम
मासादयितुमपरयन्त्या । ७ (उच्चैर्विहस्य ।) अहहि । ८ विह० ९ त्वया नपास्त्वनी
आसित्वेय । १० इति । ११ मदनकृता । १२ किं क्षु दाव तप जापिते । १३ उच्चैर्विह-
१४ भो वअस्त अणणा मा संभाविति । एसा.

तद्गूथः शिंशुशुकसारिकाभिरुक्तं

धन्यानां अवणपथातिथित्वमेति ॥ ८ ॥

विद्रूषकः—एत्वेतु भवान् । (परिकामतः ।) (क)

विद्रूषकः—भोः एतत्खलु कदलीगृहम् । यावत्प्रिविशावः । (ख)
(उत्तौ प्रिविशतः ।)

विद्रूषकः—भोः गता दास्याःपुत्री । अत्र तावन्मन्दमरुतोद्गुल्ल-
द्वालकदलीदलशीतले शिलातल उपविश्य मुहूर्ते विश्राम्यावः । (ग)

राजा—यदभिरुचिं भवते ।

(इत्युपविशतः ।)

राजा—(निःश्वस्य । दुर्वारामित्यादि पुनः पठति ।)

विद्रूषकः—(पौर्णतोऽवलोक्य ।) भोः एतेन खलूद्धाटितद्वारेण
तस्याः सारिकायाः पञ्चरेण भवितव्यम् । एषोऽपि स चित्रफलकः ।
यावदेन गृह्णामि । (फलके गृह्णीत्वा निरुप्य च सहर्षम् ।) भो वयस्य
दिष्ट्या वर्धसे । (घ)

(क) एडु एडु भवं । (ख) भो ऐदं कछु कलीघरअम् । जाव पविसम्ब ।
(ग) भो गैदा दासीपटीआ । एथ दाव मन्दमारुद्धेलतबालकअलीदलसीदले
सिलातले उपविशिअ मुहूर्तं वै सम्ब । (घ) भो एदेण कछु उग्याडिअतुवारेण
ताए सारिआए पडारेण होदवम् । एषो वि सो चित्रफलभो । जाव णं गेह्यामि ।
भो वयस्स दिङ्गा बहुसि ।

दुर्वारां दुष्परिहराम् । 'ईषुसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खर्ष' इति खल् । कुसुमसरस्य कामस्य
व्याधा वहन्त्या धारयन्त्या कामिन्या सुन्दर्या सखीनो पुरः यदामनोऽनुरागस्य व्याजक-
मुक्तं तद भूयः पुनः शिशावः च शुकाक्ष सारिकाक्ष ताम्भः उक्तं धन्यानां भाग्यशालिनां
अवणस्य पन्थाः श्रवणविररं तस्य असितिथित्वं गोचरत्वमेति । धन्या एव तद्
शृण्वन्तीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽन्यान्तरन्यासोऽलंकारः । अनुप्राप्त्य ।
प्रहविणीं हृष्टम् । तल्लक्षणं तु—‘झो ज्ञो गखिदशयतिः प्रहविणीयम्’ इति ॥ ८ ॥
मन्दवेति । मन्देन मासेन चायुता उद्देलति कम्पमानानि यानि बालकदलीनो
दलानि पक्षाणि तैः शीतले । उद्दाटितद्वारेण दुष्टवानरेण इति पाठे दुष्टवानरेण
उद्दाटित द्वारं यस्य तेन इति योजनीयम् । किमेतदिति किं ते हृष्टकारणं

१ शुकशिष्ठः २ पाशाणी ३ हर्ष नाटयनि ४ एवं तं... ५ ता पविसदु भवं ५ भो
अलं दाव नाए दासीपटीआए सारिआए अणोसिद्वेण (अन्वेतिनम्)—अणोसिद्वेण
६ दुर्जेलिद्... कलीघरअं पविसिअ; मलभासाद्वेष्वयाण; सीमिवसिला.

राजा—(सकौतुकम् ।) वयस्य किमेतत् ।

विदू०—भोः एतत्खलु तद्यन्मया भणितम् । त्वमेवात्रालिखितः ।
कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निहृयत इति । (क)

राजा—(सर्वे हैस्तौ प्रसार्य ।) सखे दर्शय दर्शय ।

विदूषकः—न ते दर्शयिष्यामि । सापि कन्यकात्रैवालिखिता
तिष्ठति । तत्किं पारितोषिकेण विनेदृशं कन्यारत्नं दर्शयते । (ख)

राजा—(कटकमर्पयन्नेव बलाद् गृहीत्वा विलोक्य सविस्मयम् ।)

लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥ ९ ॥

अपि च ।

विधायापूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुखमभूद् ध्वनम् ।

धाता निजासनाम्भोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥ १० ॥

(क) भो एदं वक्षु तं जं मए भणिदम् । तुमं जेव एत्य आलिहिदो । को अणो
कुसुमचौवच्चवदेसेण गिर्भीभादिति । (ख) ऐं दे दंसइस्मम् । सा वि कण्णामा एत्य
जेव आलिहिदा चिद्विदि । ता किं पारितोसिएण विणा ईदिसं कण्णारअणं दंसीभदि ।

किमिति मा दिष्ट्या वर्धयसि इति भावः । ‘विदू०—भो वयस्य दिष्ट्या वर्धसे ।
राजा—(सकौतुकम् ।)...कोऽन्यो...व्यपदिक्ष्यते’ इत्यादिना ‘तत्राक्काशो भवतः
किमु स्यात् (श्लो. १५)’ इत्यन्तेन राजविदूषकसागरिकासुसंगतानामन्योन्य-
वचनेनोत्तरानुरागबीजोद्घाटनाप्रगमनमिति प्रतिसुखसंधेरङ्गमुक्तम् । परितोषः
प्रयोजनसम्य इति पारितोषिकं तेन । उद्धृ । लीलेत्यादि । लीलया विलासेन
अवधूता तिरस्कृता पद्मा लक्ष्मीः यथा सा लीलावधूतपद्मा । लीलया हेलया अवधूतं
भ्रमितं पद्मं कमलं यथा इति केन्द्रित् । किं त्वेतद्संगतमत्रेति भाति । राजहंसीपक्षे
लीलया लीलाभ्यम् नेत्यर्थः अवधूतानि कम्पितानि पद्मानि यथा सा तथोक्ता । चित्र-
गता चित्रं गता आलिखितेत्यर्थः । पक्षे चित्रं विविधं गतं गमनं यस्याः सा तथा ।
इत्यं का नः अस्माकं अस्मत्वं ददमधिकं सविशेषं पक्षे पातः पक्षपातः तं पक्षपातमनु-
कूलतामित्यर्थः । पक्षे पक्षयोः पातः विधूतनं पक्षपातस्तं कथयन्ती ख्यापयन्ती । राज-
हंसीव मानसं मनः पक्षे मानसाल्यं सरः । उपैति । शेषोपमे अलंकारौ । आर्य-
वृत्तम् ॥ १ ॥ विधायेति । धाता ब्रह्मा अस्याः कन्यायाः मुखम् । मुखरूपमित्यर्थः ।

? (हलन प्रसारयति ।) सखे उपनय-समर्पय; (अधोपुखः सहर्षमुत्त्याय हस्तं प्रसार-
यति ।) २ बलाद् गृहीत्वा सविस्मयं पश्यति, गृहीत्वा पश्यति; सविं वयस्य पश्य पश्य
इवावासमाणरूपोन्निः अण्णहा (अन्यथा) को । ४ भो ण दे, भो एदं वैः ता परितोसेण
द्वैहसं, ५ कण्णआ-इतिथ्याऽ ।

(ततः प्रविशति सागरिका सुसंगता च ।)

सुसं०—सखि न समासादितावाघ्यां सारिका । तच्चित्रफलकमपि
तावद्‌समात्कदलीगृहाद्गृहीत्वा लघ्वागच्छावः । (क)

संग०—सखि एवं कुर्वः । (ख)

(उभे परिक्रामतः ।)

विदूषकः—भो वयस्य कस्मात्पुनरेषाऽवनतमुख्यालिखिता । (ग)

सुसं०—(आकर्ष्य ।) सखि यथा वसन्तको मन्त्रयते तथा तर्कयामि
भर्त्राप्यत्रैव भावितव्यम् । तत्कदलीगुरुस्मान्तरिते भूत्वा प्रेक्षावहे तावत् । (घ)
(उभे पर्यातः ।)

राजा—वयस्य पश्य पश्य । (विधाय पूर्वपूर्णेनुभित्यादि पुनः पठति ।)

सुसं०—सखि दिष्टन्ता वर्धसे । एष ते हृदयवल्लभस्त्वामेव निर्वर्ण-
यस्तिष्ठति । (ङ)

साग०—(सलज्जम्) कस्मात्परिहासशीलतयेमं जनं लघुं करोचि । (च)

विदू०—(राजाने चालैयित्वा ।) ननु भणामि । कस्मादेषाऽवनत-
मुख्यालिखितेति । (छ)

(क) सहि ण समादादिवा अम्भेहि सारिथा । ता चित्तफलाणि पि दाव इमादे
कदलीघरादो गोहिक्ष लहुं आगच्छम्ह । (ख) सहि एवं करेह । (ग) भो वैवस्स
कीस उण एसा अवणदमुही आलिहिदा । (घ) सहि जहा वसन्तको मन्त्रेदि
तहा तकोमि भट्टिण वि एथ जेब्ह होदध्यम् । ता कबलीर्मुमन्त्रिदाओ भाविक
पैक्यं खम्ह दाव । (ङ) सहि दिष्टिभा वड्हसे । एसो दे हिंदुभालहो तुमं जैव
पि वैविष्णवान्तो चिद्विति । (च) कीसै परिहासशीलदाए इमं जणं लहुं करेसि ।
(छ) णं भणामि । कीस एसा अवणदमुही आलिहिदेति ।

पूर्वः पूर्वं निर्मितः न भवतीत्यपूर्वैः । पूर्णशासी इन्दुश्च पूर्णेन्दुः तम् । कलङ्कराहित्या-
स्तदैव पूर्णावादपूर्वत्वम् । विधाय सूष्मा खुवं निश्चितं निजं यदासाम्भोजं आसनभूतं
पद्मं तथ्य विनिमीलज्जेन संकोचेन । पूर्णेन्दुः सतताविभावादिति भावः । दुःस्थितः
असुखमाप्नः अभूत् । दुःखितः इति पाठः साधीयान्मवेत् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १० ॥
अवनतं नम्रं मुखं यस्या या । भर्त्रा वत्सराजेन । कदलीनां पुलम् स्तम्भः तेनान्तरिते ।
चालयित्वा—एतदन्यत्र व्यासक्तचित्प्रस्य राजा । स्वभावणश्चवृणपरवा प्रादनार्थम् ।

१ साग०—सहि सुसं० २ सुसं० ३ उपसर्पतः ४ आकर्ष्यतः ५ दाहित्य ६ सहि सीअरिपि
७ दिवा सा ८ वैवस्स... एसा उण रुणा (फूलित) मुही, ९ घरग० १० सुणाह० ११ गिरणा.
१२ एकं पञ्चं परिहासलीलाणि १३ मो अण्ण १० कीस उण एसा रुणामुही.

राजा—ननु सारिकैव सकलमावेदितम् ।

सुसं०—सखि दर्शितं खलु मेधाविन्याऽऽत्मने मेधावित्वम् । (क)

विद्व०—भो वयस्य अपि सुखयति ते लोचनम् । (ख)

साग०—(सासाध्वसमामगतम् ।) किमेष भणिष्यतीति यत्सत्यं जीवितमरणयोरन्तरे वर्ते । (ग)

राजा—सुखयतीति किमुच्यते । पश्यै ।

कृच्छ्रादूरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्याञ्चिवलीतरङ्गविषमे निस्पन्दतामागता ।

मैदृषिस्त्रुषितेव संप्रति शानैराक्ष्य तुङ्गौ स्तनौ

साकाङ्गं सुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने^५ ॥ ११ ॥

सुसं०—सखि श्रुतं त्वया । (घ)

साग०—(विहस्य ।) त्वमेव शृणु यस्या आलेख्यविज्ञानमेवं वर्णयते । (ङ)

(क) संहि दंसिदं क्षु मेहाविणीए अत्तणो मेहावित्तम् । (ख) भो वयस्य अवि सुहाओदि दे लोअणम् । (ग) किं ऐसो भणिस्सदिति जं सकं जीवितमरणाणं अन्तरे वौडामि । (घ) सहि चुरं दुँए । (ङ) तुमं एव दुण जाए आलेख्यविज्ञानं एवं वणीओदि ।

मेधाविनीतिं तुङ्गौ धारणपाटवम् । मेधावित्वमिति पाठे मेधाविनो मावो मेधावित्वमिति सामान्यनपुंकवमान्त्रित्य सामायेयम् । सुखयतीत्यत्र सुखशब्दात्तकरोतीति गिन् । लोचनयोरिति पाठे कर्मणः शेषत्वविक्षायां वष्टी । जीवितमरणयोरिति । न सुखयतीत्युक्ते जीवितधारणासंभान्मरणमेव शरणं भेवदन्यथा । जीवितमिति भावः । कृच्छ्रादिति । मदृषिः सम नयने अयः ऊर्णोः युगं ऊरुयुगं सकिष्टद्वयं कृच्छ्रात्प्रयासेन व्यतीत्य अतिकम्य । तदर्शवलोभात्स्यागे प्रयासः । एवमितरत्रापि । नितम्बस्थले कट्याः पश्चाद्गे सुक्षिरं भ्रान्त्वा । अनेन तस्य विशालतोक्ता । ततः तिक्तः वहयः त्रिवली । ‘दिक्षेष्वये संज्ञायाम्’ इति समाप्तः । तस्याः तरंगैः विषमे दुरतिक्तमे मध्ये निस्पन्दतां निश्चलवमागता । सतीं संप्रति तृष्णितेव संजाततुणा इव तुङ्गौ उत्तौ स्तनौ शनैः आरु जलस्य वाशुजलस्य लवान् प्रव्यन्दत इति जललवप्रस्यन्दिनी लोचने आकाङ्गया स्फृहया सहितं यथा तथा साकाङ्गं सुहुः वारंवारं मीक्षते । उत्प्रेक्षालंकारः । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ ११ ॥ विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानम् ।

१ वयस्य, २ सर्वम्, ३ अभिहितम्, ४ तथा हि, ५ कञ्चेणोऽ, ६ मे दृष्टिः, ७ अस्मात्परं-सुखयतीति किमुच्यते । इत्य०, ८ सहि दंसि क्षु द०, ९ (राजानं चालयम् ।) भो, १० लोअणाणं, ११ एव वेति, १२ हर्दी किं, हर्दी हर्दी एव अणं किं, १३ अरेष्यत्पर-विद्व०—(राजानं चालयम् ।) भो अणं भणामि । अवि सुहाओदि वै लोअणाणम् । इत्य०, १४ तु जं भविष्यना मतिदृ-

विदूषकः—भो वयस्य यस्य पुनरीहश्योऽप्येवं समागमं बहुमन्यन्ते तस्याध्यात्मन उपरि कः पराभवः येनाजैव तयाऽलिखितमात्मानं न प्रेक्षसे । (क)

राजा—(निर्वर्ण १) वयस्य अनयाऽलिखितोऽहमिति यत्सत्यं ममात्मन्येव बहुमानस्तत्कथं न पश्यामि । पश्य—

भाति पतितो लिखन्त्यास्तस्या बाष्याम्बुद्धीकरकणौधः ।

स्वेदोद्ग्राम इव करतलसंस्पर्शाद्विष मे वपुषि ॥ १२ ॥

साग०—(आमगतम् ।) हृदय समाश्वसिहि समाश्वसिहि । मनोरथोऽपि त एतावतीं भूमि न गतः । (ख)

सुसं०—सखि त्वंमैका श्लाघनीया यया भर्ताच्येवं मन्द्यते । (ग)

विदूषकः—(पार्वतीऽवलोक्य ।) भो वयस्य एतत्सरसकमलिनीदलमूणालिवरचितं तस्या एव मदनावस्थासूचकं शयनीयं लक्ष्यते । (घ)

राजा—वयस्य निपुणमुपलक्षितम् । तथा हि ।

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गाद्भयत-

स्तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिलनमप्राप्य हैरितम् ।

(क) भो वयस्स उण ईदिशीओ वि ऐंवं समागमं बहुमणान्ति तस्य वि अत्तणो उवरि को पर्दैहो जेण एत्य एव ताए आलिहिदं अत्ताणबंण पेक्खासि । (ख) हिअथ समस्सस समस्सस । मणोरथो वि दे एत्तिअं भूमि ण गदो । (ग) सहि तुमं एव एका सलाहृणीआ जाए भटा वि एवं मन्तीअदि । (घ) भो वयस्स एवं सरसकमलिनीदलमूणालिवरद्देव ताए एव भयानावस्थासूचकं सअणीअं उक्खोअदि ।

आक्षेप्यस्य विक्रमणो विकानमालेख्यविज्ञानम् । ईदृशः याभिस्तवापि कुत्तुलमूणायाते ताहृष्यः । आत्मन उपरि स्वामविषये । परिम्लोऽनादरः । भारीताति । लिखन्त्याः तस्याः मे वपुषि पतितः एष बाष्याम्बुद्धीकरकणौधः बाष्याम्बूर्णा शीकराः तेषां कणाः सूक्ष्मावयवाः तेषामोऽधः सञ्चहः तस्याः करतलसंस्पर्शाद्वेतोः स्वेदस्य धर्मस्य उद्गम इव भाति । उत्तेक्षालंकारः । आर्या वृत्तम् ॥ १२ ॥ मनोरथोऽपि ते इति । मनोरथादपि भर्ता मधि अधिकमनुरक्त इति भावः । सरसानि आर्द्धिण यानि कमलिनीानो दलानि पत्राणि मुण्णालानि विसानि च तैः दिरचितम् । मदनावस्था कामजनितसंताप इत्यर्थः तस्याः सूचकम् । निपुणं सूक्ष्मदृश्यत्यर्थः । परिम्लानमिति । पीनस्तनजघनसङ्गाद्भयत स्तनो च जघने च स्तनजघनम् । पीनं पुर्णं च तस्तनजघनं च तस्य

१. ० निव बहु०. २ यतः ३ भर्ता० ४ (फलके निर्वर्ण ४) भो, ५ फलगे आलिहित रथ० ६. जा उण ईरक्षीप० पिभस्त बहुमाणंतीए आलिखिदो तस्स दे अत्तणो परिहृषी० ७ परिहृषो जेण इमाप० ८ भूमि ग०. ९ संतीतीक्ष्मि० १० अपरं स०.

इहं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवर्वलनैः
कृशाङ्गव्याः संतापं बदति नलिनीपत्रशयनम् ॥ १३ ॥

अपि च ।

स्थितभुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेत-
त्कथयति न तैथान्तमैन्मथोत्थामवस्थाम् ।
अतिगुरुपरितापम्लांपिताभ्यां यथास्याः
स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥ १४ ॥

विद्रूपकः—(नायेन मृणलिका गृहीत्वा ।) भो वयस्य अयमपर-
स्तस्या एव पीनस्तनोषमाक्षिश्यमानकोमलमृणालहारः । तत्रेक्षतां
यवान् । (क)

राजा— (गृहीत्वोरसि विन्यस्य ।) अयि जडप्रकृते—

(क) भो वयस्स अङ्गं अवरो ताए एव षीणत्यणुम्हाकिलिस्तनकोमलमृणालहारे ।
ता पेत्रखदु भवं ।

सङ्गसंपर्कात् उभयतः उभयभागोः परिम्लानं तनिष्ठितापादिति भावः । तनोभिर्घस्य
अन्तः मध्यभागे परिमिलनं संपर्कमप्राप्य हरितं सोषाभावाद् हरिद्वर्णम् तथा च
मनसिंहसंतापात् श्लेष्मुजौ लते इव भुजलते तयोः आक्षेपाः वलनानि चलनानि
च तैः व्यस्तः विक्षिप्तः न्यासः रचना यस्य तद् । नलिनीपत्रशयनं कृशाङ्गव्याः कृश-
मङ्गलस्यस्तथोक्तायाः संतापं बदति कथयति सूचयतीत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ।
'रसै स्फैरिणी अमनसभलागः शिखरिणी' इति तलक्षणम् ॥ १३ ॥ स्थितमिति ।
अस्या उरसि स्थिते विशालमेतत् पद्मिनीपत्रम् । अतिगुरुतिमहांशासौ परितापथं तेन
म्लापिताभ्यां म्लानिं नीताभ्याम् । पाठान्तरे अतिशयश्वासौ परितापथं तेन म्लापितानि
निःसहृता नीतानि अध्वर्णि अवयवा यस्या इति अस्या: इत्यस्य विशेषणम् । मण्ड-
लाभ्यां मन्मथोक्तां कामपीडाजन्यामवस्थां दशा तथा न ब्रवीति कथयति यथा स्तन-
युगस्य परिणाहं विशालतां ब्रवीति । मालिनीवृत्तम् । दलेष्टणं—'ननमथययुतेयं मालिनी
भेगिलोकैः' इति ॥ १४ ॥ मृणालिका मृणालमालाभित्यर्थः । पीनस्तनयोः ऊमा
तेन पाठान्तरे पीनस्तनाभ्यां यस्तस्तनं तेन क्षिश्यमानश्वासौ मृणालहारश्च । पाठान्तरे
क्षिश्यमानानि म्लायमानाचीत्यर्थः कमलानि यत्र तादृशः । जडा मन्दा प्रकृतिः स्वभावो

१ चलनैः २ क्षिसिनी ३ तथा मे ४ मन्मथीयाम० ५ अतिशय ६ जलापि०
७ अङ्गं कडु उचलद्धो अवरो नव्यणजोगो किलिः ८ नव्यणकवर्णः ९ सम्बन्धकलाली
श्वपुणाहकिः १०

परिच्छुतस्तत्कुचकुमभमध्या-
त्कि शोषमायासि सृणालहार ।

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य
तावकाशो भवतः किञ्चु स्यात् ॥ १५ ॥

मुसं०—(स्वेगतम् ।) हा विक् हा विक् । गुर्वनुरागोत्क्षसहदयो
मर्ताऽसंबद्धमपि मन्त्रयितुं प्रवृत्तः । तत्र युक्तमतः परमुपेक्षितुश्च ।
भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) सखि यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते
पुरतस्तिष्ठति । (क)

साग०—(सामूह्यम् ।) मुसंगते कस्य कृतैऽहमत्रागता । (ख)

मुसं०—(विहस्य ।) अयि अन्यशङ्किते ननु चित्रफलकस्य
तद् गृहणैतम् । (ग)

(क) हही हही । गुरुआणुरागोत्क्षित्तहिथां भद्रा असंबद्ध पि मन्तेदुं
पड़ते । तां ण जुतं अदो वर्णं उवेक्षितुम् । भोदु । ऐर्बं दाव । सहि जस्त किरे
तुमं आगदा सो अभे ते पुरदो चिह्नि । (ख) मुसंगदे कस्स किदे अहं एत्थ
आगदा । (ग) अइ अणासङ्किदे पं चित्रफलअस्स । ता गेझ एदम् ।

यस्य स जडप्रकृतिः तत्संबुद्धिः जडप्रकृते इति । परिच्छुत इति । हे सृणालहार
तत्कुचकुमभमध्या त् कुचौ कुम्भौ इव कुचकुम्भौ । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
प्रयोगे' इति समाप्तः । तस्या कुचकुम्भौ तत्कुचकुम्भौ तयोः मध्यात् परिच्छुतः स्खलितः
इति कि शोषं शुष्कतामायासि गच्छसि । खिद्यसे इत्यर्थः । अकारणं खिद्यसे इत्यही
ते जडप्रकृतिलभित्यर्थः । यदाः तावकस्य तावयमिति तावकस्तस्य सूक्ष्मतन्तोरपि तत्र
तस्या स्तनान्तरे अवकाशः स्थानं नास्ति भवतः तदेक्षयातिभृतः किञ्चु स्यात् कथं
संस्मेवत । उपजातिश्चन्दनः । तदुक्तं—‘स्यादिदवजा यदि तौ जगौ ग उपेक्षदवजा
जतजास्ततो गौ । अनन्तरोद्दीर्शितलक्ष्ममाजौ पादौ यदीगायापुजातयस्ता’ ॥’ इति ॥ १५॥
गुरुआणौ अनुरागक्ष तेन उत्क्षसमाकृतिर्हृदयं यस्य स तथोऽकः । असंबद्धमसम-
झसम् । जडेपि हारे चेतनश्चापदाशदित्यर्थः । उक्तं च कालिदासेन—‘कामार्ती हि
प्रकृतिशृणामेवतमाचेतनेषु’ इति । न मुक्तमुपेक्षितुं सामारिकार्थमुत्ताम्यतोऽस्य तस्या
दर्शनेऽलं विलम्बेनेति भावः । शङ्का अस्य संजातासौ शङ्किता । अन्येन शङ्किता
अन्यशङ्किता । यद्या अन्यस्य शङ्का अन्यशङ्का सा संजाताऽस्याः । तस्येनोपनम् ।

१ सूत्र. २ आस्म०, ३ अस्मात्परं—कहिं मुणालहारो कहिं तस्स उपालभी इत्य०
भू ता अदो अवर उण ण जुन औपित्तम् (औपित्तम्), ४ इवं, ५ पश्चा कीं पा
एत्य चिह्निवि.

साग०—(सरोषम् ।) अकुशलास्मि तवेदशानामालापानाम् ।
तदन्यतो गमिष्यामि । (इति गैन्तुमिच्छति ।) (क)

सुसं०—(सागरिका इस्ते यहीत्वा ।) अयि असहने इह तिष्ठ ताव-
न्मुर्ती यावदस्मात्कदलीगृहाच्चित्रफलकं गृहीत्वागच्छामि । (ख)

साग०—सखि एवं कुरु । (ग)

(सुसंगता कदलीगृहाभिसुखं परिकामति ।)

विदू०—(सुसंगता दृष्टि संसंध्यम् ।) भो वयस्य प्रच्छादयैतं चित्र-
फलकम् । एषा खलु देव्याः परिचारिका सुसंगतागता । (घ)

(राजा पटान्तेन फलकं प्रच्छादयति ।)

सुसं०—(उपसृत्य ।) जयतु जयतु भर्ता । (ङ)

राजा—सुसंगते स्वागतम् । इहोपविश्यताम् ।

(सुसंगतोपविश्यति ।)

राजा—सुसंगते कथमहमिहस्थो भवत्या ज्ञातः ।

सुसं०—(विहस्य ।) भर्तः न केवलं त्वयमयमपि चित्रफलकेन सह
सर्वे वृत्तान्तो मया विज्ञातः । तदूत्ता देव्यै निवेदयिष्यामि । (च)

विदू०—(अपवार्थ संभयम् ।) भो वयस्य सर्वं संभाव्यते । मुखरा
खल्वेषा गर्भदासी । तत्पारितोषिकेण संप्रीणयैनाम् । (छ)

(क) अंडसलमिहं तुह ईदिसाणं आलावाणम् । ता अणदो गमिस्सम् ।
(ख) अइ असहणे इह चिंडौ दाव सुहुत्तां जाव इमादो कदलीधरादो चित्रफलहूं
गेन्दिका आआच्छामि । (ग) सहि एवं केरिहै । (घ) भो वयस्स पच्छादेहि
एवं चित्रफलअम् । एसा खलु देवीए परिचारिका सुसंगदा आगदा । (ङ) जबदु
जबदु भडा । (च) मङ्डा ण केवलं तुमं अथं पि चित्रफलएण सह सर्वो तुतन्तो
मए विणादो । ती गहुअ देवीए यिवेदहस्सम् । (छ) भो वयस्स सर्वं
संभावीआदि । मुहरा क्षु एसा गव्यदासी । ता पौरितोसिइण संपीणेहि पम् ।

वत्सराजो मेऽग्निप्रेत इति संजातशङ्के इति नमोऽस्ति । ईदशानामालापाना वक्तभूषणा-
नामित्यर्थः । संसंध्यमं सलवरम् । संभ्रमकारणमुक्तमेषा खलु इत्यनेन । मुखरा दुसुखा ।
अत्रियकथनतत्परत्यर्थः । गर्भदासी गर्भं दासीं गर्भादारभ्य दासीति वा निन्दावचनम् ।

१ प्रस्तिता पदद्वये ददाति, २ गृहप्रवेशं नाटयति, ३ सभयम्, ४ सुसंगते अउ०
सहि अणिडणिहि; अइ यिउणा क्षु तुमं वि ईदि०, ५ पडिकालेहि ६ झस्यात्य०
दुसं०—एवं केरिहि इत्य०, ७ पौरितोसेहि ण,

राजा—युक्तमुक्तं भवता । (सुसंगता हस्ते शृणीत्वा ।) सुसंगते क्रीडामात्रमेवैतत् । अंकारणे त्वया देवी न खेदयितव्या । इदं ते पारितोषिकम् । (कर्णभरणं प्रवैच्छति ।)

सुसं—(प्रणैष्य स्वितम् ।) भर्तः अलं शङ्कया । मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडित्येव । तत्किं कर्णामरणेन । एष एव मे गुरुः प्रसादो यत्क्षमात्वयाहमत्र चित्रफलक आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका । तदूत्वा प्रसाद्यत्वेनां भर्ता । (क)

राजा—(संस्कृतमुत्थाय ।) क्वासौ क्वासौ ।

सप्तम—इत इतो भर्ता । (स्व)

विदू०—मो गृहाम्येतं चित्रफलकस् । कदाऽपि पुनरप्येतेन
कर्यं मविष्यति । (ग)

मुसं०—भर्तः इयं सा । (घ)

(सर्वे कदलीगृहानिकामनि ।)

साग०—(राजानं हृष्ट्वा सहर्षं समाध्वसं सकम्पं च स्वगतम् ।) हा धिक्

(क) भद्रा अलं सङ्काएँ । मए वि भिडो पसाएण कीलिं एव्व । ता किं कणारभरणेण । एसो जेव मे गुरुओ पसाओ जं कीस हुए अहं एथ चित्तकलए आलि-हिदति कुविदा मे पिअसही सांकारिआ । ता गदुआ पैसादेहु यं भद्रा । (ख) इदो इदो भद्रा । (ग) ^१ भो गण्डामि एर्व वित्तकलालम् । कदा वि पुणो वि एदिणा कर्जं भविसुदि । (घ) भद्रा इंगं सा ।

कीडामात्र न तु वारतवमन्त्र किंचिदिति भावः । भर्तुः प्रसोदेन कीडिते भर्तुः प्रसाद-
मवलम्ब्य विनोद एष कृतः इति भावः । एष एव गुरुकः प्रसादः अयमेव महाननु-
प्राहो भवेदित्यर्थः । 'सुसं०-कष्टा...ता प्रसादोऽधु' इत्यनेन सुशंगतावसरा सामारिका
मयालिखिता सागरिक्या च त्वमिति सूचयता प्रसादोपभ्यासेन वीजोद्देवनाद्
उपन्यास इति प्रतिसुखसंवेदरङ्गमिदम् । क्रासौ क्रासौ इति-अत्र सागरिकानुरागीजस्य
हृष्णस्त्वय वस्त्राजेनानुरागलिपरिसर्प इति प्रतिमुखसंवेदरङ्गमुक्तम् । स्वर्हर्धमिति ।

१ युक्तमसिहितम् । (हुसेगताया अलकानन्दव्यते ।), २ अकारणं, तयपि ना-
कारणो...वेती लें ० व्याधिवित्तव्या—कोपयित्तव्या, ३ एतत्कारित मुख्तम् ० ४ समर्पणमि;
इत्तदिक्षणं दिवात्याभिरणं दातुमिच्छन्ति; हस्तावधतार्थं कठकं कणाभिरणं चात्मन उपवीय
हुसेगतायै दत्ता ५ स० प्र० गृह्णति ६ (सहस्रो ०) दर्शय वर्णय । क्ला० ७ निष्क्र-
मणं माटव्यन्ति; निष्क्रान्ताः ८ सम्पूर्णं दृष्टा सासाध्वर्यं चात्मगतम् ९ अलं सङ्क्षिप्त
एदिणा भृडाणो पसाइण अ । कीर्तिं जेत्वा; भट्टिणीए पसावेण चक्रतरं कीर्तिं जेत्वा ।
एसो उग्न म युक्तो पसावो करीत्तदु जं कीस घ्वेति भगिण कुविदि साग० पसावी-
अडु (प्रसाद्यताम्), १० एसा पसावीअडु, ११ (आसेगतम् १) गे० इमस्स कज्जल-
झिमिण...होदि.

हा विक् । एतं प्रेक्ष्यातिसाध्वसेन न शक्नोमि पदात्पदमपि गन्तुम् ।
तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । (क)

विदू०—(साधरिका दृष्टि ।) ही ही भोः आश्चर्यमाश्चर्यम् ।
ईदर्शं रूपं मनुष्यलोके न पुनर्दृश्यते । तत्कर्क्यमि प्रजापतेरप्येत-
चिर्माय विस्मयः समुत्पन्न इति । (ख)

राजा—वयस्य समार्पयेवं मनसि वर्तते ।

दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाद्बजपत्रत्विष-

श्रतुभिरपि साधु साध्विति मुखेः सम्बद्याहृतम् ।

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं वेदेसा

विधाय ललनां जगत्रयललामभूताभिमाम् ॥ १६ ॥

साग०—(सौसूर्यं दुर्गतामालोक्य ।) सखि ईदृशः चित्रफलक-
स्त्वयाऽनीतिः । (इति गच्छति ।) (ग)

राजा—

हार्षिं रुषा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां

क्षिरधेयमेष्यति तथापि न रुक्षभावम् ।

त्यक्त्वा त्वरां व्रज पदस्त्वलितैरथं ते

वेदं कैरिष्यति गुहार्निर्तरां नितम्बः ॥ १७ ॥

(क) हङ्की हङ्की । एदं पेक्षिक्य अतिमेद्दर्शेण न सक्नोमि पदादो पदं वि-
गन्तुम् । ता किं दीर्घं एत्थ करिस्मम् । (ख) ही ही भोः अचारिणे अचारिणम् ।
इदिति रूपं माणुसलोके ए पुणो दीर्घदृष्टिं । ता तक्षेभि पदावद्धेणो वि एवं गिम्बाविभ
विष्णुओ समुपष्णोति । (ग) सहि ईदिसो चित्रफलओ तुए आणीदो ।

अभीष्मजनदर्शनाद्वर्षः । आकर्षिमकदर्शनात्साध्वर्तं कम्पव्य । कन्यारलमिति पाठे
कन्याना रत्ने कन्यारलमिति संबन्धसामान्यवृष्ट्या समाप्तः । दृश इति । जगती
त्रयं जगत्वय तस्य ललाम भूता तां ललामभूता भूयणस्त्रवृष्टपामिमी ललनां विदाय सद्वा
वेदया व्रद्धाणा ध्रुवं निखितं विस्मयस्य वशादधीनत्वाद्विस्मयवशात् । जिता निजस्य
अःजस्यासनभूतस्य कमलस्य पत्राणां तिवृशी भूमा आभिस्ताद्दश्यः दृशः दृश्यः पृथुतरी-
कृताः विस्फारिताः । तथा चतुर्भिरपि मुखेः सम युगपत्साधु साधु इति व्याहृते
भाषितम् । शिरांसि चलितानि चालितानि च । उत्प्रेक्षालकारः । पृथ्वी श्रत्म् । 'जसौ
जसयत्ता वसुप्रदृष्टित्वं पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात् ॥ १६ ॥ दृशिमिति । हे
भामिनि कोपने । 'कोपना सैव भामिनी' इत्यमरः । यद्यपि इमां हार्षिं रुषा क्षेत्रेन क्षिपसि
तथापि क्षिरधा लोहपूर्णे रुक्षभावं रुक्षतां न एष्यति यास्यति । त्वरां त्यक्त्वा व्रज
गच्छ । यतः त्वरांगमने पदस्त्वलितैः पदानां विसंस्थूलैः पातैः अयं तद गुरुः पृथुः

१ व्यतदेव. २ वेदसः. ३ राजानं दृश्य सरोवरम्. ४ कोपाद् गच्छति. गन्तुमिच्छन्ति.
५ तत्र. पदे. ६ हि. ७ गमिष्यति. ८ नियतम्. ९ उत्पत्त्यमेण...पोमि इवोन्नतुः
चलिद्ग्रुम्. १० वा. ११ कण्ठामारणं, पि णाम रुः; मणुस्त्व. १२ छुसंस्थूलैः ईदिसो रो.

सुसं०—भर्तः अतिकोपना स्ववेषा । तद्वते गृहीत्वा प्रसादं
यैनाम् । (क)

राजा—(सानन्दम् ।) यथाह भवती । (सार्गरिका हस्ते गृहीत्वा स्पर्श-
सुखं नाट्यति ।)

विदू०—मोः एष खलु त्वयाऽपूर्वी श्रीः समासादिता । (ख)

राजा—वयस्य सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरथ्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा स्वेवत्येष स्वेवच्छिङ्गासृतद्रवः ॥ १६ ॥

सुसं०—सखि अतिनिष्ठुरेदानीमसि त्वं यैवं भर्त्रा हस्ते गृही-
तापि कोपं न मुञ्चसि । (ग)

साग०—(सम्भैङ्गम् ।) अयि सुसंगते अद्यापि न विरमसि । (घ)

राजा—अयि प्रसीद । नै खलु युक्तः सखीजन एवंविषः
कोपानुबन्धः ।

(क) भद्रा अदिकोवणा भद्रु एषा । ता हस्ये गोणिभ पसादेहि यम् । (ख) मो एषा
वखु तुए वापुर्वा सिरी समासादिता । (ग) सहि अदिणिर्हुरा दार्णि सि तुर्मो जा । एवं
भट्टिणा हृत्ये गिहीदा विकोवं पु मुञ्चसि । (घ) अह सुसङ्गदे व्याप्तं वि ण विरमेषि ।

नितमः ते नितरामत्यन्तं खेदं श्रमं करिष्यति जनयिष्यति । वसन्ततिलकं वृतम् ।
लक्षणमुक्तम् ॥ १७ ॥ कोपना कोपशीला कुप कोषे इत्यस्मात् ‘कुत्रमण्डोथेष्यश्च’
इत्यनेन ताञ्छील्ये युद्ध । श्रीरिति । एष इयं सुन्दरी श्रीः लक्ष्मीः । अस्याः पाणिष्ठ
पारिजातस्य कल्पवक्षस्य पल्लवः किसल्यः । अत्र हेतुमाह—अन्यथा एवं न चेत् कुतः
एष स्वेदः च्छ व्याजः यस्य स स्वेवच्छिङ्गासृतद्रवः असृतद्रवः असृतरसः स्वत्वं ।
० द्रवमिति पाठे एष पाणिः ० द्रवे स्वत्वं इति योज्यम् । सुपकाळकारः ॥ १८ ॥
अत्र राजा सार्गरिका हस्ते गृहीत्वा इत्यादिना स्वेवच्छिङ्गासृतद्रवः इत्यनेन नायकयोः
साक्षादन्यन्यदर्शनादिना स्विवेशासुरागोद्घाटनाः सुष्पालव्यं प्रतिमुखसंधेष्यम् । अति-
निष्ठुरा अतिकठोरहृदया । इतरा मानिन्यः प्रियेण हस्तप्रहृ माने मुञ्चन्ति त्वं तु तथा
न करोषि इति निष्ठुरत्वम् । सम्भद्रं भुवोर्भद्रः उक्तयनं तेन सहितं यथा तथा । न
विरमसि एवंविषभाषणादिति शेषः । अत्र सखि अतिनिष्ठुरासीर्त्यादिना विरमसीत्य-
नेन अनुरागबीजोद्घाटनान्वयेन त्रुतिः (नमेजा त्रुतिः) इत्यहं दर्शितम् । कोपानुबन्धः

१ सानन्दं तथा करोति । हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नां० २ पत्तेय०...प्रथम् ३० कृष्णी-
षाद्विहस्य ४ त्रिये सार्गिके न खलु सखीजने युक्त एवं कोपां...कर्तुम् युज्यते.
५ अस्माद्वन्नन्मां—विदू०—जुङ्गिकिद्वो वस्त्रणो विव किं कृपयसि । सुसं०—साहं तुर
सहं पु बोलहस्ते (वक्ष्यामि) । राजा—अयि कोपां नेतव्युक्तं समालप्रतिपादितु
सखीहु । इत्याधिः क्रतित् ६ अदिवच्छिरी ७ आदिकोपणा भद्रु ८ हृत्ये—स्था-
वलमिदा ९ अज्ञ वि दार्णि ।

विदू०—एषा खल्वपरा देवी वासवदत्ता । (क)

(राजा सचकिं सागरिकाया हस्तं मुच्छति ।)

साग०—(संस्कृम् ।) सुसंगते किमिदानीमन्त्र करिष्ये । (ख)

सुसं०—सखि एतां तमालवीथिकामन्तरयित्वा निष्कामावः । (ग)

(निष्कान्ते ।)

राजा—(पौर्वतोऽवलोक्य ।) वयस्य कै सा देवी वासवदत्ता ।

विदू०—भो न जानामि कृ सा । मया एषा खल्वपरा देवी वासवदत्ताऽतिदीर्घरोषतयेति भणितम् । (घ)

राजा—धिङ् मूर्ख ।

प्राप्ता कथमपि दैवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् अंशिता भवता ॥ १९ ॥

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासवदत्ता—हज्जे काञ्चनमाले अथ कियद्वूर इदानीं सार्थपुत्रेण परिगृहीता नवमालिका । (उ)

काञ्चनमाला—भर्ति एतत्कदलीगृहमतिकम्य दृश्यत एव । (च)

वासव०—तदुदेशय मार्गम् । (छ)

(क) एसा क्षु अवरा देवी वासवदत्ता । (ख) सुसंगदे किं दाणि एव करि-स्म॒ । (ग) सहि एवं तमालवीथिर्क्ष अत्तरिख जिष्कमङ्ग । (घ) भी ण जाणा-मि कृ सा । मए एसा क्षु अवरा देवी वासवदत्ता अदिदीहरोसदा एति भणिदं । (उ) हज्जे काञ्चनमाले अथ क्षेत्रं द्वे दाणि सा अबउत्तेण परिगृहीदा नौमालिका । (च) भणिदि एवं कदलीघरं अदिकमिक्ष दीर्घस्थिरं एव । (छ) ता आदेसहि रूपम् ।

अविरतः कोपः दीर्घरोप इत्यर्थः । एषा सागरिका । राज्ञावगतार्थस्तु एषा इथमागतापरा देवी वासवदत्तेति । अत्र वासवदत्तागमने । प्राप्तेति । कथमपि दैवात्मुदैवात्मासा । सागरिका रत्नावली च । प्रकटरागा प्रकटः स्पष्ट दृश्यमानः रागः अनुरागः पञ्चे प्रभा यस्याः सा । कान्ता हृदयंगमा । उभयत्र समानम् । सा रत्नावली रत्नमालेव कण्ठ-मानीता एव भवता त्वया मम हस्ताद् अंशिता प्रस्थ्याविता । लेपोपमयोरङ्गाक्षिभावरूपः संकरः । आर्यावृत्तम् ॥ १९ ॥ अत्र राजा धिङ् मूर्खं दृश्यारभ्य अंशिता भवता

? सञ्चमङ्गम्, २ पार्श्वणि; समन्तादृवः सविस्मयम्, ३ छासौ, ४ अनीत्वैव ५ दृत्ता मे पविभादि; अवरा वास० ६ तमालविड्य, कवलीविडिआए णि० ७ भो सा एवम्; सा क्षु; यस्त्र एवं क्षु मए भणिदं एसा क्षु; अदिकोपण केष; एसा वास० अवरा दीर्घरोसदाए संबुद्धानि, ८ एव । ता एषु एवै, ९ मम । तत्थ एव्व गच्छन्ह.

काञ्चन०—एत्वेतु भर्त्री । (क)

राजा—वयस्य केदानीं प्रिया द्रष्टव्या ।

काञ्चन०—भर्त्री यथा समीपे भर्ता मन्त्रयते तथा तर्क्यामि भर्त्रीमेव प्रतिपालयस्तिष्ठतीति । तदुपर्संपतु भर्त्री । (ख)

वासव०—(उपसूत्य ।) जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (ग)

राजा—(अपवार्य ।) वयस्य प्रच्छादय चित्रफलकम् ।

(विदूषकः कैक्ष्याद्या फलकं प्रक्षिप्योत्तरीयेण प्रच्छादयति ।)

वासव०—आर्यपुत्र अथ कुसुमिता नवमालिका । (घ)

राजा—देवि प्रथमिहागैरप्यस्मभिस्त्वं चिरयसीति नैव दैषा ।

तदेहि । सहितावेव तां पश्यावः ।

वासव०—(निर्वर्ण ।) आर्यपुत्र मुखरागदेव मया ज्ञातं यथा कुसुमिता नवमालिकेति । तच मग्निष्यामि । (ङ)

विदू०—ही ही भोः जितं जितमस्माभिः । (इति वाहु प्रसार्य नृत्यतः कक्षान्तराकलकः पर्ति ।) (च)

(राजा अपवार्य विदूषकमहूर्ण्याँ तर्जयति ।)

विदू०—(अपवार्य ।) भो मा कुप्य । तृण्णिकस्तिष्ठ । अहमेवात्र ज्ञास्यामि । (छ)

(क) एहु एहु भट्टिणी । (ख) भट्टिणि जहा समीपे भट्टा मन्त्रेदि तद तकेमि भट्टिणी एव पदिवालन्नो चिष्टिदिति । ता उदसपदु भट्टिणी । (ग) जअदु जअदु अज्ज-उत्तो । (घ) अज्जउत्त अंहु कुसुमिदा गोमालिका । (ङ) अज्जउत्त मूँखरागादे एव मए जगिंदे जहा कुसुमिदा गोमालिकाति । त ण मग्निस्त्वम् । (च) ही ही भो जिदं जिदं अहेहिं । (छ) भो मा कुप्य । तृण्णिओ चिठ । अहु एव एथ जागिंस्त्वम् ।

इत्यन्तेन वत्सराजस्य सागरिकासामगमरूपहितस्य वासवदत्तप्रवेशसूचकेन विदूषक-वचसा निरोधात् निरोधतात्पर्यं प्रतिमुखसंवेशरङ्गं दर्शितम् । उत्तरीयेण उपरिवर्णेण । उद्धरस्मिन्देहसागे भवसुत्तरीयम् । मुखरागात्वन्मुख कान्तिविशेषाद् आर्यपुत्रमुखरागादिति समस्तं वा पदम् । नृत्यत इत्थादि एवंविद्या विदूषकस्यानवधानता सर्वश्रुतेव ।

१ यित्रतमा २ अस्मात्परं देवि रवागतम् । इति आस्यनाम ३ गृहीना कक्षे निकिपति ४ राजा—(सस्मिन्द ५ न सा दृष्टा दृष्टा नवमालिका; समेताविच ६ अस्मात्परं तदू दृष्टा विषवं नाटयाति । इत्य० ७ ल्ययेण; ८ ल्यया दर्शयन्नसन्तकमुखं पदयति ९ तुम् १० अथ सज्जकं जेव ११ राण...सा गो० १२ भोदि जहा एवं ता जिदं १३ भो तुण्णीओ; तुम् चिं ।

काञ्चन०—(फलकं गैहीत्वा निरूप्यापवार्य ।) भर्त्रि प्रेक्षस्व तावत्कि-
मत्र चित्रफलक आलिखितम् । (क)

बासव०—(निरूप्यापवार्य ।) काञ्चनमाले अयमार्यपुत्रः । इयं
पुनः सागरिका । किं न्वेतत् । (ख)

काञ्चन०—भर्त्रि अहमप्येतदेव चिन्तयामि । (ग)

बासव०—(सकोपहासम् ।) आर्यपुत्र केनेदमालिखितम् । (घ)

राजा—(सैवैलक्ष्यस्मितम् । अपवार्य ।) वयस्य किं ब्रवीपि ।

विदू०—(अपवार्य ।) मो मा चिन्तय । अहमुत्तरं दास्यामि ।
(प्रकाशं वासनदत्तां प्रति ।) भवति मान्यथा संभावय । आत्मा किल दुःखेना-
लिखयत इति मम वचनं श्रुत्वा प्रियवयस्येतदालेख्यविज्ञानं दर्शितम् । (ङ)

राजा—यथाह वसन्तकर्त्तरैवैतत् ।

बासव०—(फलकं निर्दिश्य ।) आर्यपुत्र एषापि यापरा तव समीप
आलिखिता तत्किमार्यवसन्तकस्य विज्ञानम् । (च)

राजा—(संस्मितम् ।) देवि अलमन्यथा शङ्खेण्या । इयं हि कापि
कन्यका स्वचेतसैव परिकल्प्यालिखिता । न तु दृष्टपूर्वा ।

विदू०—भवति सत्यं सत्यम् । शोपे ब्रह्मसूत्रेण यदीदृशी कदाप्य-
स्मार्भिर्दृष्टपूर्वा । (छ)

(क) भैष्मिणि पेक्ख दाव किमेत्य वित्तकलए आलिहिदं । (ख) कञ्चणमाले
अर्थं अज्जउत्तो । इति उग्रं साम्भरिता । किं षणेदम् । (ग) भैष्मिणि अहं पि एदं एव
चिन्तेति । (घ) अज्जउत्त केण एदं आलिहिदम् । (ङ) मो० मा चिन्तेति । अहं
उत्तरं दाइस्मम् । भैष्मिणि मा अण्यथा संभावेति । अप्या किल दुक्खेण आलिहीभविति
मम वक्षणं युणिष्ठं पिभवथस्त्वय एतं आलेक्ष्यविज्ञाणं दिसिदम् । (च) अज्जउत्त
एसावि जा अवरा तुह सभीवे आलिहिदा ता किं अज्जवसन्तअस्स विष्णाणम् । (छ)
भीदि सञ्चं सञ्चाम् । सचामि ब्रह्मसूत्रेण जद॒ ई॑दृशी कदावि अर्हेति दिष्टपुव्वा ।

मा कुर्येत्यन्न निषेधार्थं माशब्दो न तु माडयम् । सैवैलक्ष्यस्मितिः । विलक्ष्यस्य भावः
वैलक्ष्यम् । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । वैलक्ष्ययोतकं स्मितं वैलक्ष्यस्मितं तेन
सहितं यथा तथा सैवैलक्ष्यस्मितम् । आत्मा स्वस्याकृतिः । ब्रह्मसूत्रेण यदीपवीतेन ।

१ (फ० शुहीत्वा) भट्टिणि २ (निर्वेष्यं स्वगतम् ।) अर्जे...रिवा । (प्रकाशं
राजानं प्रति ।) अज्जउत्त किं षणेदम् । ३ ० स्मितं कृत्वाप०, सैवैलक्ष्यं विद्युषकं संज्ञा-
पश्यति । विदू०—अप्या किल इ० ४ स्मितं कृत्वा; सैवैलक्ष्यस्मितम् ५. संभावितेन । इयं हि
भवता स्वचेतसा विकल्प्य कन्याभिलिं ६. पेरेखदु भट्टिणि किमेत्य आलि० नि ७. भैष्मिणि
अप्याप्य किल इ० ८. सञ्चं सञ्चामि ९. ब्रह्महन्तत्त्वेण (ब्राह्मणम्),

काश्च०—(अपवार्य ।) मार्त्रे वृणाक्षरमपि कदापि संभवत्येवा(क)

वास०—(अपवार्य ।) अयि ऋजुके वसन्तकः स्वल्पेषः । न जानासि
त्वमेतस्य वक्रमणितानि । (प्रकाशम् ।) आर्यपुत्र सम पुनरेतच्चित्रफलकं
प्रेक्षमाणायाः शीर्षवेदना समुत्पन्ना । तद्विष्याम्यहम् । (प्रस्थिता० ।)(ख)

राजा—(पटान्तेन गृहीत्वा ।) देवि॑ ।

प्रसीदेति वृणामिदमसति कोपे न घटते

करिष्यामेव नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।

न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि चै वृणास्यसि मृषा

किमेतस्मिन्वकुं क्षममिति न वेदिष्य वियतमे ॥ २० ॥

वासवदत्ता—(सविनयं पठान्तमाकर्णन्ती ।) आर्यपुत्र सम्यथा
समावय । सत्यमेव मां शीर्षवेदना बाधते । तद्विष्यामि । (ग)

(क) भृष्णिं हृष्णक्षवरं पि कदाचि संभवादि जेव । (ख) अह उर्जै वसन्तो
कम्बु एसो । ण जाणासि तुमं एदस्य वक्रमणिर्दृढं । अजउत्त मम उर्जं एदं चित्तफलं
पेक्खन्तीए सीसवेअणा समुपणा । ती गमित्यं अहम् । (ग) अजउत्त मा अणधा
संभवेहि । संचं एवं मे सीसवेअणा बाधेदि । ता गमिसम् ।

वृणाक्षरमिति । वृणास्यः कीटविशेषः दाक्षण लिखन यदच्छया । क्षराकारं रेखाविशेष
जनयति । अतो यदृच्छया अन्यवस्तुसंकादि किंविदपि वृणाक्षरमित्युच्यते । यथात्र
तथा प्रतिपादिता राजालिखिता आकृतिः । कृजुकं सरले । कपटमानति इत्यर्थः ।
वक्रमणितानि व्याजोक्तीः । शीर्षवेदना राजा॒ परगतचित्तत्वादिति भावः । अत्र
‘वास०—(फलकं निर्दिश्य ।) अजउत्त’ इत्यादिमा ‘सीसवेदणा समुपणा’ इत्यन्तेन
वासवदत्तया वस्तराजस्य सागरिकाकुरागेदेनायत्रयक्षनिष्ठाभिमानं वज्रमित्यकम् ।
प्रसीदेति । हे देवि प्रसीद मयि प्रसन्ना भव इति वृथा॑ चेद् इर्दं कोधे असति
अविद्यमाने । त्वया कोधे न दर्शेत इति न घटते । न मुक्तमित्यर्थः । एवं पुनः नो
करिष्यामि इति वृथा॑ चेद् अभ्युपगमः अकृतस्थाङ्किकारः भवेत् । मे दोषो नास्ति
इति वृथा॑ चेद् इदमपि स्वं मृषा॑ भिष्यामायितं इति वृणास्यसि । एवं हे॒ वियतमे अस्मि-
न्प्रस्तावे किं वक्तुमुचितमिति न वेदिष्य । काव्यलिङ्गमल्लकारः । विश्वरिणी वृत्तम् ।
लक्षणमुर्जं (२।१३) अत्र । वित्रगतयोर्नीशक्ययोर्दैर्येनात्कुपिताया वासवदत्ताया

१ इत्युत्थाय गच्छति, गच्छमित्तानि २ पटान्ते ३ देवि प्रसीद प्रसीद ४ करिष्येऽह
नैवे ५ हि ६ कवापि हिदिसं षु० संभ० ना अलं कोपण ७ अजा पञ्च ८ मणीदीपो
(मणिती ९ मामवि १० ना स्फृं निडु अजउत्तो । अह गमिं ११ सचक...म

(उमे निष्क्रान्ते ।)

विदूषकः—(पार्श्वाभ्यवलोक्य ।) भो दिष्ट्या वर्धसे । क्षेमेणास्माक-
मतिक्रान्ताऽकालवाताकली । (क)

राजा—धिङ् मूर्खं कृतं परितोषेण । यान्त्याऽभिजात्याचि-
गूढो न लक्षितस्त्वया देव्याः कोपानुबन्धः ।

भूमङ्गे सँहस्रोद्भतेऽपि बदने नीतं परां नम्रता-
सीषम्भौं प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्पुरम् ।

अन्तर्वाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रेयः ॥ २१ ॥

तदेहि । देवीमेव प्रसादयितुं गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति कर्द्दलीगृहो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

(क) भो विद्धिअं वहुसि । क्षेमेण अम्हार्ण अदिक्रान्ता अआलवादावली ।

अनुनयात्पर्युपासनमित्यङ्किमिदम् ॥ २० ॥ अयुक्तः कालः अकालः तत्र वाताकली
इय । भूमङ्गे इति । शुर्वोर्भदः श्वूमङ्गः श्वुकुटिबन्धस्तस्मिन्सहस्रा उद्रतेऽपि । क्रोधस्य
योतकमेतत । दयितया बदने परां नम्रतां नीतम् । मां प्रति मासुद्विश्य भेदं करोतीति
भेदकारि हृदयस्यर्थं हसितम् । तथापि निष्पुरं वचो नोक्तम् । अन्तः मध्ये यद्वाप्य तेन
जडीकृतमपि चक्षुः न विस्फारितं विकाप्तिम् । एवं दयितया कोपः प्रकटीकृतः च
प्रश्रेयः विनयः न मुक्तश्च । शार्दूलविकीर्णितं वृतम् ॥ २१ ॥

इति रत्नावलीटीकार्या द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

१ इति. २ अस्मापर्य-विदु०—फहं कुविदा गता, राजा—बयस्य आभिजात्यविनि-
शुद्धः...बन्धः । तथा हि, ३ सहसोत्तिने, ४ तस्याः संप्रति, ५ अस्मापर्य-विदु०—गदा
देवी वा० ता कीस तुमं अरणहुदिअं करेसि, ६ देवीसकाशमेव ग०; देवी प्रसादाय-
तुमभ्यन्तरमेव, देवी गत्वा प्रसादयामि, सर्वथा देवीप्रसादने मुक्त्वा नान्यजोपाय-
याकालयामि, ७ निष्क्रान्ती, ८ रत्नावलीनामप्रधाननाटिकावा द्वि०, ९ भो वदस्त
एसा चक्षु अदि० अम्हार्ण अकालाभासकारिणी,

त्रुटीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मदनिका ।)

मदनिका—(आकाशे ।) कौशाम्बिके कौशाम्बिके अपि दृष्टा
त्वया भर्तुः सकाशे काञ्चनमाला न वा । (कर्णं देत्वा ।) किं भणसि ।
कोऽपि कालस्तस्या आगत्य गताया इति । तत्कुत्रेदानी प्रेक्षिष्ये ।
(अंग्रेजोऽवलेक्य ।) कथमेषा खलु काञ्चनमालेत् एवागच्छति । तद्याद-
देन् मुपसर्पामि । (क)

(ततः प्रविशति काञ्चनमाला ।)

काञ्चनमाला—(सोऽग्रासम् ।) साधु रे अमात्यवसन्तक साधु ।
अतिशयितस्त्वयोऽमात्ययौगन्धरायणोऽनया संविग्रहचिन्तया । (ख)

मद०—(उपसृत्य समितम् ।) हला काञ्चनमाले किमार्यवसन्तकेन
कृतं येन स एवं श्लाघ्यते । (ग)

काञ्चन०—हला मदनिके किं तवैतेन ज्ञातेन । त्वमिदं रहस्यं
रक्षितुं न पारस्यि । (घ)

(क) कोसम्बिंद्रे कोसम्बिंद्रे अपि दिक्षा तुए भृष्टिणो सक्षासे कल्पणमाला ण वा ।
किं भणसि । कोवि कालो ताए आआच्छिक गदाए ति । ता कहि दाणि पैविखं-
स्सम् । कहै एसा व्यु कल्पणमाला इदो एव आआच्छिदि । ता जाव णं उवसप्पामि ।
(ख) साहु रे अमात्यवसन्तभ साहु । अदिसद्दो तुए अमवजोगन्धरार्णणो इमाए
संविग्रहचिन्तनाए । (ग) हला कल्पणमाले किं अजवसन्तएण किदं जेण सो
एवं सलाहिजादि । (घ) हलैं मध्येषि किं तव एविषा जाणिदेण । तुमं इमं
रहस्यं रक्षिखदुः ण पारस्यि ।

इत आरभ्य गर्भसंधिः यत्र प्रतिसुखसंघो स्तोकोद्दितस्य थोजस्य मुहुरन्वेषणं कि-
यते । अथ वत्सराजस्य सामरिकायामयुरागं वर्णयितुं प्रवेशकमतारयति-ततः प्रवि-
शतीत्यादिना । आकाशो इति । एतदेवाकाशाभाषितमित्युभ्यते—‘किं ब्रह्मीष्वेवमित्यादि
विना पात्रं ब्रैहीति यत् । श्रुतेवाद्युक्तमयोक्तस्तत्त्वादाकाशाभाषितम् ॥’ इति ताळक्षण्यम् ।
कोऽपि कियानपि । सोऽग्रासं सोल्लुर्णनं सोपाहासमिति यावद् । अमा सह भवः अमात्यः
संविश्व विश्वव्य संविश्वहौ तयोर्थित्यावा विचारण । विश्वकपङ्के संविश्वहौ
नायिकयोः संयोगविश्वयोगौ । अत्र साधु रे इत्यारभ्य प्रवेशकेन अभूताहरणार्थं

१ दुन्वाकर्णय, आकर्णय २ परिकम्पाप्र० ३ सोऽग्रासम् ४ कैमोदिर् ५ पिअसहि
प० ६ अवणो वि ७ सहि तद कि पूर्विणा पुच्छिवेण पञ्चाजणम् ८ ण मं इम
...०हुं पारस्यि ।

मद०—शपे देव्याश्चरणाभ्यां यदि कस्यापि पुरतः प्रकाशयामि । (क)

काञ्च०—यद्येवं तच्छृणु । अद्य खलु मथा राजकुलात्प्रतिनिवर्त-
मानया चित्रशालिकाद्वारे वसन्तकस्थ सुसंगतया सममालापः श्रुतः । (ख)

मद०—(सकौतुकम् ।) सखि कीदृशः । (ग)

काञ्च०—यथा सुसंगते न खलु सागरिकां वर्जयित्वा अन्यत्किमपि
प्रियवयस्यस्यास्वस्थतायाः कारणम् । तच्चिन्तयात्र प्रतीकारमिति । (घ)

मद०—ततः सुसंगतया किं भणितम् । (ङ)

काञ्च०—एवं तया भणितम् । अद्य खलु देव्या चित्रफलक-
वृत्तान्तशङ्कितया सागरिकां रक्षितुं मम हस्ते समर्पयन्त्या यज्ञेपद्यं मे
प्रसादीकृतं तेनैव विरचितभट्टिनीवेषां सागरिकां गृहीत्वाहमपि काञ्चन-
मालावेषधारिणी भूत्वा प्रदोष इहागमिष्यामि । त्वमपीहैव चित्रशालिका-
द्वारे मा प्रतिपालयिष्यसि । ततो माधवीलतामण्डपे तया सह भर्तुः
समागमो भविष्यतीति । (च)

(क) यत्वामि देवीए चलणेहि जदि कस्स वि पुरदो पथासेमि । (ख) जइ
एवं ता सुणु । अज्ज क्षु मए राजकुलाओ ऐडिणिउत्तमानाए चित्रसालिआदुओरे
वसन्तअस्त सुसंगदाए सैम आलाओ सुदो । (ग) सैहि कीदिसो । (घ) जहं
सुसंगदे ण वहु साअरिधं वजिक्ष अण्ण किं पि पिअवअस्तस्स अस्तच्छदाए कारण ।
ता चिन्तेहि एव यदिवार्तति । (ङ) तदो सुसंगदाए किं भणिदम् । (च) एवं
ताए भणिदम् । अज्ज खु देवीए चित्रफलकवृत्तान्तशङ्किताए सार्थिरिके रविखदु मम
हृत्ये समध्यअन्तीए जं गोर्वैथं मे पसादीकिदं तेण ज्ञव विरचिदभट्टिवेसे साअरिकं
गोर्विहा अहं पि कञ्चणमालावेषधारिणी भविष्य पैओसे इह आगमिष्यम् । तुम्ह पि
इह एव चित्रसालिआदुओरे र्म यदिवालहस्ससि । तदो माधवीलतामण्डपे ताए सह
भट्टिणो समार्गमो भविष्यसदिति ।

गर्भसंघेः अङ्गमुक्तम् । चित्राणां शाला चित्रशाला सैव चित्रशालिका । स्वार्थं कः ।
सागरिकां वर्जयित्वा सागरिकानुरागनिमित्तमेवेदमस्तवास्थम् । चित्रफलकसंबन्धी
वृत्तान्तः चित्रफलकवृत्तान्तस्तेन संजातशङ्किया । नेपथ्यं वक्षाभरणादि । वत्सोऽस्या

१ भट्टिणीए...जदि अग्नु...प्यकासुइसम्. २ कहिसम्. ३ पडि-णि-दुनत्तीए-
गिक्कमन्तीए. ४ सह अर्थ. ५ सहि केहिहि कीविसो सो आलाओ. ६ एवं वसन्तएण
भणिदं जह. ७ तवो अह. ८ फलअदेसणसं०. ९ सालारिके भम. १० जहापरिहिवे
(यथापरिहिते), जह पिण्डं अत्तणो सब्न मंडणं मह पसादीकिदं ना तेण पञ्च देवी-
पसादवलधेण अलंकरणेन धिर०. ११ पदोसकाले भट्टिणो आ०, भट्टिणो आ०,
भट्टिणो सआसं. १२ इह आहिदा पडि०, इह ज्ञव पडिवलहि. १३ संगमो
वर्गम् अस्तिसामोति.

मद०—(सरोषम् ।) सुसंगते हतासि खलु त्वं यैवं परिजनवत्सला
देवीं वश्यसे । (क)

काञ्चन०—हला त्वपिदानीं कुत्र प्रस्थिता । (ख)

मद०—अहं खल्वस्वस्थशारीरस्य भर्तुः कुशलवृत्तान्तं ज्ञातुं गता
त्वं चिरयसीत्युत्ताम्यन्त्या देव्या तव सकाशं प्रेषितास्मि । (ग)

काञ्चन०—अतिक्रमजुकेदानीं सा देवीं यैवं प्रत्येति । एष खलु
भर्तोऽस्वस्थतामिषेणात्मनो मदनावस्था प्रच्छादयन्दन्तोरणवलभ्या
तिष्ठति । तदेहि । एतं वृत्तान्तं भव्यैं निवेद्यावः । (घ)

(इति निष्कान्ते ।)

प्रवेशकः ।

(तदः प्रविशति मदनावस्था नाट्यनुपविष्टो राजा ।)

राजा—(निःश्वस्य ।)

(क) झुंसंगदे हतासि क्षु तुमं जा एवं परिअणवच्छर्लं देविं वज्रेति ।
(ख) हलैं तुमं दाणिं कहिं पाथिदा । (ग) अहं खु अस्सत्यसरीरस्स भट्ठिणो
कुसलेवृत्तन्तं जाणिदु गदा तुमं चिरयसीति उत्समन्तीए देवीं तुहु सकाशं पोषिदम्हि ।
(घ) अंदिरजुआ दाणिं सा देवीं जा एवं पैतीअहि । एसो क्षु भषा अस्सत्यदा
मिसेण अत्तणो मधणावत्यं पच्छादबन्तो दंन्तोरणवलभ्यो ए चिह्निदि । ता एहि ।
एवं बुत्तान्तं भट्ठिणीए जिवेदम्हि ।

अस्तीति वसला प्रेमवती । परिजनेषु वसला परिजनवत्सला ताम् । हतासि कृतज्ञेत्यर्थः ।
निन्दाव्यज्ञकमिदम् । वश्यसे प्रतारयसि । 'युधिष्ठियोः प्रलभ्नने' इत्यात्मनेपदम् ।
चिरं करोति चिरयसि । उत्सम्बवन्त्या चिन्ताव्याकुलचित्तया । अतिशयेन अक्षुका सरला
अतिक्रमजुका । दन्तस्य तोरणं दन्तनिर्मितं बहिद्वारैरवस्थाः सा । 'तोरणोऽङ्गो
बहिद्वारम्' इत्यरमः । दन्ततोरणा वलभी सौधार्थवेशम् तस्मिन् । प्रवेशकलक्षण-
मुक्तम् । सोत्कण्ठं निःश्वस्यति कचित्पाठः । तत्र उत्कण्ठा उक्तलिङ्का तया सहित
यथा तयेति विश्रहः । किं तु निःश्वसेनैवोत्कण्ठा व्यञ्यतेऽतो हेयोऽवं पाठः ।

१ आसनस्थो—मदनावस्थो रा० २ सोत्कण्ठं निं ३ हडा आसि हूसें० तुमं हडा
असि...पिअप्पसादवस्तुर्लं; हडा क्षु तुमं सुर्स० जा एवं बच्छलां चि भट्ठिणी व०.
४ हला मधणिके; सहि तुमं दाणिं कहि० ५ पद्माचि० ६ भट्ठिणीए द० ७ दूर समीप०
८ अङ्ग उ० दाणिं; काञ्च०—(चिरय ।) अरि० ९ पच्छिआआदि० १० बुत्तव०; ११भीषं
दवरि० १० अस्मात्यर०—मह०—हला पर्वं करोह । ता लहु गच्छन्हु; जै ते रोआदि०

संतापो हृदय स्मरानलकुतः संप्रत्ययं सशतां

नास्त्वेवोपशमोऽस्य तां प्रति पुनः किं त्वं मुषा ताम्यसि ।

यन्मूढेन मया तवैः कथमपि प्राप्तो गृहीत्वा चिरं

विन्द्यस्तस्त्वयि सान्द्रचन्द्रनरसस्पर्शो न तस्याः करः ॥ १ ॥

अहो मेहदाश्वर्यम् ।

मनश्चैलं प्रकृत्यैव दुर्लक्ष्यं च तथापि मे ।

कामेनैतत्कर्त्य विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥ २ ॥

(जीर्णमधलोक्य ।) भोः कुसुमधन्वन् ।

बाणाः पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसंख्यो जनः

प्रायोऽस्मद्विध एव लक्ष्य इति यहुको प्रसिद्धि गतम् ।

संताप हिति । हे हृदय यद् यस्मात्कारणात् तदा कदलीपृष्ठाम्बासे सागरिका-
समागमसमये कथमपि दैवातः प्राप्तः । सान्द्रः धनक्षासौ चन्द्रनरसश्च तस्य इव मुख-
शीतः स्पर्शः यस्तु स सान्द्रचन्द्रनरसपर्शः तस्याः करः । गृहीत्वा करेण धूतेष्यर्थः ।
मूढेन अकार्येन्नेन मया त्वयि चिरं बहुकालं न निहितः स्थापितः । तत् तस्माद् [अध्या-
हार्यमेतत्] संप्रत्ययुना स्मरः कामः अनल इव स्मरानलः तेज कुतः स्मरानलकुतः
अयं संतापः दाहः सशताम् । अस्य उपशमः शान्तिः नास्ति एव । तां प्रति तस्याः
प्राप्तिसुमिश्येत्यर्थः । त्वं पुनः मुषा व्यये किं किमर्थं ताम्यसि ग्लायसि । व्यर्थं एव ते
ताप इत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ १ ॥ महदाश्वर्यमेव
दर्शयति—ग्रन्थ इत्यादिना । मनः अन्तःकरणं प्रकृत्या स्वभावेनैव चलं चक्षलमस्थिर-
मित्यर्थः । तदुक्तं भावद्वीतायाः—‘असंशयं महावाहो मनो दुनिप्रह चलम्’ इति । दुर्लक्षेन
लक्ष्यते ज्ञायते इति दुर्लक्ष्यं चक्षुरग्राहमिति यावत् । च । अणुत्वादिति भावः । तथापि
एवं तस्य दुर्वैष्यत्वेऽपि मे एतन्मनः कामेन सर्वैः शिलीमुखैः बाणैः समं तुल्यकालं
कर्त्य विद्म । प्रथमं वेद एव दुःसाध्यः । तत्रापि न एकेन बाणेन किं तु सर्वैरपि ।
तत्रापि न यथा कार्यचिदवसरं प्राप्य किं तु समकालभित्यहो महदाश्वर्यमिति भावः ।
अत्र वेदस्य स्थैर्यत्वलक्ष्यत्वरूपेऽत्वोरसत्वेऽपि वेदस्य कार्यस्य वर्णनाद्विभावनालंकारः ।
अतुष्टुप् छन्दः ॥ २ ॥ कुसुमधन्वन् कुसुमानि धतुरस्य असौ कुसुमधन्वा तरसंबो-
धनम् । ‘धनुषवध । वा संज्ञायाम्’ इति वानड़ । बाणा इति । मनसि भव उपतिष्ठत्यस्य
स मनोभवस्तस्य मनोभवस्य कामस्य पद्म बाणा निशताः नियमितसंख्याकाः । तेषां
बाणानाम् । नास्ति संख्या यस्यासौ असंख्यः । अस्याकमिव विद्या प्रकारो यस्य सः
अस्मद्विधः प्रियाविप्रयुक्तः जनः एव प्राप्य बादुव्येन लक्षः वेद्यः । इति यद् लोके

१ नामो हि, २ संप्राप्ति, ३ नशा, ४ नावादात्, ५ आश्र्यं, ६ आ० आध०, ० दशर्यम् ।
तथा हि, ६ मनः प्रकृत्यैव चलं, ७ अपि च भो मे विषमायुष, ८ लक्ष्यमिति

हृष्टं तत्त्वाति विप्रतीपभद्रुना यस्मादसर्वल्पयैरयं

विद्धः कामिजनः शैरैरशरणो नीतस्त्वयां पञ्चताम् ॥ ३ ॥

(विविन्द्यै ।) न तथाऽहमेवंविधावस्थैमात्मानमनुचिन्तयामि यथाऽभ्यर्तिनिगृहके पैसंरभाया देव्यां लोचनगोचरगता तपस्विनी सागरिकाम् । तथा हि ।

हृष्टा सर्वस्यांसौ हरति विदितास्मीति वदनं

द्वयोर्द्विष्ट्रालापं कल्यति कर्त्त्यात्मविषयाम् ।

सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं

प्रिया प्रायेणास्ते हृष्टयनिहितातङ्कुविर्द्धुरा ॥ ४ ॥

तद्वातन्वेषणाय गतः कर्यं विरयति वसन्तकः ।

(ततः प्रविदाति हृष्टे वसन्तकः ।)

विदू०—(सपरितोऽपै ।) ही ही भोः । कौशाम्बीराज्यलभेनापि न ताहशः प्रियवयस्यस्य परितोष आसीद्याहशोऽद्य मम सकाशात्प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि । तद्यावद् गत्वा प्रियवयस्यस्य निवेदयिष्यामि । (परिकल्प्यावलोक्य च ।) कथमेव प्रियवयस्य इमामेव दिशमब्लोकयन्यस्तिष्ठति । तथा तर्कयामि मामेव प्रतिपालयतीति । तदुपसर्पी-

प्रसिद्धि गतं तद्भुना त्वयि विप्रतीपं विप्रतीते वृष्टम् । तत्र हेतुमाह—यस्मादुर्भाव्यैः गणनारहितैः शैरैः त्वया विद्धः अयं मादशः कामिजनः कामुकवर्णः अशरणः नास्ति वारपं रक्षिता यस्य ताहशः सन् त्वया पद्मतां पद्मसंख्यावत्ता पक्षे पद्मसूतात्मकताम् । मरणमिति यावत् । नीतः प्रापितः । शार्दूलविर्क्किर्दिंतं छन्दः ॥ ३ ॥

एवं विधा यस्याः सा एवंविधा तादशी अवस्था यस्य स एवंविधावस्थः । अन्तः हृदये निगृहः संयुतः कोपस्य संरम आवेशो यस्याः सा तस्याः । तपस्विनीं दीनाम् । हित्येति । विदिता अस्मि मम चेष्टितं रक्षा रक्षणि संगमादि ज्ञातमिति हेतोः हित्या लज्जया असौ सर्वस्य जनस्य । सर्वस्माज्जनादिति यावत् । वदनं हरति व्यावर्तयति । द्वयोः आलापं भाषणं दृष्टा आलपन्तौ द्वौ जनौ हृष्टेन्द्रियैः । आत्मविषयामाम-संबन्धिनीं कथां कल्यति । सद्वासु स्मेरासु सद्वासाषु अधिकं वैलक्ष्यं लज्जा प्रकटयति । एवं प्रिया प्रायेण बाहुद्येन हृदये तिहितः स्थापितः य आतङ्कः भयं पीडा च । ‘आतङ्को भयपीडयोः’ इति कोशः । तेन विभुरा व्याकुला आस्ते । शिखरिणीं वृत्तम् ॥ ४ ॥

१ यत्तेर०, २ त्वयेमां दशाम्, ३ निःशस्य, ४ पूषमव०, ५ तदव०; ०त्माने चिन्तन०, ५ रोष०, ०संभारायाः, ६ वैज्ञा गो०, तामेव तप०, ७ ह्यायो नवति, ह्यायो न०, ८ कथो नास्तम्, ९ वैलक्ष्यमिति मे, १० विद्धुम्, ११ प्रेषितश्च मया तद्वातन्वेषणाय वस० तत्कर्यं चिरगति, १२ (प्रविद्य) वस०, १३ सर्वधृष्य,

म्येनम् । (उपस्थिति ।) जथतु जथतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य दिष्टचा
वर्वसे समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्धचा । (क)

राजा—(संहर्षम् ।) वयस्य अभि कुशलं प्रियायाः ।

विदू०—(संगर्वम् ।) भो अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि । (ख)

राजा—(सपरितोषम् ।) वयस्य दर्शनमपि भविष्यति प्रियायाः ।

विदू०—(साहंकारम् ।) भोः कस्मात् भविष्यति यस्य ते उपहसित-
बृहस्पतिबुद्धिविभवोऽहममात्यः । (ग)

राजा—(विहस्य ।) नै खलु चित्रम् । किं न संभाव्यते त्वयि ।
तत्कथय । विस्तरतः श्रोतुभिच्छामि ।

विदूषकः—(कर्णे ।) एवमेवैष्म । (घ)

राजा—(संहर्षम् ।) साधु वयस्य साधु । इदं ते पारितोषिकाम् ।
(इति हस्तादपनीय कटकं ददाति ।)

विदूषकः—(कटकं परिधाय आत्मानं निर्वर्ण्य ।) भो इमं तावच्छुद्ध-
सुर्वण्कटकमण्डतहस्तमात्मनो ब्राह्मण्ये गत्वा दर्शयेष्यामि । (ङ)

(क) ही ही भोः । कोसम्बीरजलोहाणावि ण तादिसो पिभवअस्सस परितोसो
आसि जादिसो अज्ञ मम साक्षातादे पिभवअष्ट्रे सुणिः भविस्सदिति तक्षेभिः ।
ता जाव गदु अपिभवअस्सस पिदेहस्सम् । कवं एसो पिभवअस्सो इमं ज्वव दिसे
अवलोअन्तो चिह्निदि । तहा तक्षेभि मं एव पडिवालेदिति । ता उवसपामि णम् ।
जबदु जबदु पिभव अस्सो । भो वयस्स पिदिभा वढुसि समीहिदवभैविकाए कज्जसिद्धीए ।
(ख) भो अचिरेण सञ्च ज्वव पेक्षिकाय जाणिस्त्वासि । (ग) भो कौस ण भविस्सदि
जस्स दे उवहसिदविवृप्पहुद्धिविहवो अहं शमच्चो । (घ) एवमेवम् । (ङ) भो
इमं तीव सुद्धसुवर्णकदव्यमणिडहृत्यं अत्तणो बम्बगीए गदु अ दवहस्सम् ।

प्रियवन्नं अभीष्टसिद्धेः दर्शकं वचनम् । अन ही ही भो इत्याख्य सविष्यतीत तक्षयामि
इत्यन्तेन रत्नावलीप्राप्तस्वार्तापि कौशाक्षीराज्यला भादितिरच्यते इत्युक्तवोभिखानाद्
उदाहरिति गम्भेयरङ्गम् । समीहिताभ्यधिकया समीहितं सागरिकायाः कुशल-
वार्ताओऽभामः तस्मादभ्यधिका सागरिकासमागमसंवर्णतत्त्वपा सिद्धिः तथा । उपहासितः

१०याः सागरिकायाः २ वयस्य न खलु किंचिन्न सं० ३ वैष्म कथयनि ४ सप्त-
रितोष्म ५०योः ही ही भोः...लमेण ण तादिसो णसो सपरितोसो आही,
६ नक्षेभि । मं एव पडिगालाभ्यो चिह्निदि । ता डण० । (उपस्थित्य ।) जश्चु जश्चु अव-
समीहिदविहवाए कज्ज० । ७०हिदकज्ज० । ८०स्तवि । जस्स पिभवअस्सो दे उष०
वी अहं बडामि । ९ ताव सञ्च सौणण० मणिडं अत्तणां कुशलः भोदु एवव शाव ।
इमं सुद्धसो । इवं द्वाव अणवरण्मास्त्रिदिसोवणकडाव्युसिवं अणां गदुओ मे वह्न०

राजा—(हस्ते शृंगीत्वा निवारयन् ।) सखे पश्चाद् दर्शयिष्यासि ।
ज्ञायता तावन्मवशिष्टमहं हिति ।

विदूषकः—(विलोक्यै ।) भोः प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु गुरुभु-
रागोविक्षमहृदयः संध्यावधूदत्तसकेत इवास्तगिरिशिखरकाननभनुसरति
भगवान्सहस्ररश्मिः । (क)

राजा—(विलोक्य सर्वम् ।) सखे सम्यगुपलक्षितम् । पर्यवसित-
महः । तथा हि ।

अथवनं नैकचकः प्रभवाति भुवनभ्रान्तिदीर्घं विलङ्घय
मत्तः प्राप्तुं रथो मे पुनरिति मनसि न्यस्तचिन्तातिभारः ।
त्रिवृक्षावशिष्टस्वकरपरिकर्त्तस्पृष्टेहमारपद्धिः
व्याकुव्यावस्थितोऽस्तक्षितिभृति नयतीवेष दिवचकमर्कः ॥ ५ ॥
आपे च ।

(क) भो पेक्ख पेक्ख । एसो क्षु गुरुभ्राणुरात्रेविक्षतहिअओ संज्ञावृद्धिण-
संकेदो विअ अथगिरिशिरेकाणणं अणुसरदि भक्षयं सहस्रससी ।

बृहस्पते: वाचसप्ते: बुद्धेः विभवो येन । ततोऽयधिककुशाप्रवृद्धिः इत्यर्थः । कर्णे एव-
मेवमिति-अत्र तत्त्वार्थकथनात् मार्गार्थं गमीसंधेरङ्गमुक्तम् । शुद्धं यत्कुणीं तस्य
कटकेन मण्डितः हस्तः तम् । ब्राह्मणै स्वपन्तैः पुरुषासावनुरागय तेन उत्क्षितं
व्याक्षितं हृदयं यस्य । संव्या एव वधूः तवा दत्तः संकेतः अमुकसमये त्वया
अगुकर्त्यल आगान्तव्यमित्येवलः यस्य । अस्तगिरेः शिखरसम्भिरिशासनं तत्र
यत्काननं तत्र । सहस्रं स्यमः किरणा यस्य स सहस्ररश्मिः सूर्यः । पर्यवसितमव-
सन्नम् । अध्यानमिति । एकं वक्तं यस्यासो एकचकः मे रथः भुवनभ्रान्तिदीर्घं
भुवने आन्तिः अग्रं तेन दीर्घस्थानं विलङ्घय पुनः प्रातः प्रातःकाले प्राप्तुम्
उदयाचलमिति शेषः । न प्रभवति शक्षयति इति मनसि न्यस्तः विन्दाया अतिभारः येन
संन्यस्तचिन्तातिभारः एषः अर्कः सूर्यः अस्तक्षितिभृति अस्ताचले अवस्थितः सन् ।
संध्यया आमृष्टा विल्लसाः तेभ्योऽवशिष्टो यः स्वकिरणानां परिकरः समृहः स एव
इष्टां प्रकटं भासमाना हेमारपाङ्कुं हेमः अरणां नेत्र्यवष्टमकरदणां पद्मिः यस्य तद् ।
दिवचकमाकृष्ट्य द्वितीयचकस्याने योजयितुमिति शेषः । नयति इच । उत्तेक्षालंकारः ।

१ (विभूत्य) सखे, २ पुनः, ३ अवसितमहः, ४ विदू०-किं ण पेक्खदि भवेः जै
पिअवश्यस्तोऽचृ-आणवेदि, ५ परिकम्पावः च सर्वम्, ६ राजा—अये पर्वैः,
७ कृष्णां, ८ स्पृष्टः, करैः स्त्रौः, १० पंक्तिः, ९ बाहणीवः, १० गिरिकृहर-
कां, ११ अहिस०.

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो भैरव
सुप्रा मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।

प्रत्यायनाभयमितीव सरोक्षहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥ ५ ॥

तैदुत्तिष्ठ । माधवीलतामण्डपं गत्वा प्रियंतमासंकेतावसरं प्रतिपालयावः ।

विदूषकः—भोः शोभनं भणितम् । (इत्युत्तिष्ठतः ।) (क)

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु
बहलीकृतविरलवनराजिसन्निवेशो गृहीतवनपङ्कपीवरवनवराहमहिषकृष्ण-
च्छविः प्रसरति पूर्वदिशं प्रच्छादयंस्तिमिरसंघातः । (ख)

(क) भो सोहृणं भणिदं । (ख) भो वअस्स पैक्ख पैक्ख । एषो व
किदिविरलवनराजिसन्निवेशो गृहीतवनपङ्कपीवरवनवराहमहिषकिसिणच्छवी प्रसरति
दिशं पच्छादयन्तो तिमिरसंघातो ।

ज्ञायथरा वृत्तम् ॥ ५ ॥ यातोऽस्मीति । हे पद्मनयने पद्मं नयनं यस्यास्तरसंडादः ।
यातोऽस्मि गतोऽस्मि । एष सम समयः नियतः अस्तस्य कालः एष सुसेत्यादिना
वक्यमाणः सम समयः संकेतः इत्यपि ध्वनिः । मणि गतेपि न चिरविरहचिन्ता
कार्या इत्याह—सुप्रा । कमलनयननिमीलिनात् तथोक्तिः । भवती मयैव प्रतिबोधनीया
विकासयितव्या सान्त्वयितव्या च । इति उक्तप्रकारेण अस्तमस्तकनिविष्टकरः अस्त-
मस्तके निविष्टाः कराः किरणा यस्य स तथोक्तः । पक्षे अस्तं शोकादधोनिहित
यन्मस्तकं शिरः अर्थीक्षयिकायाः तत्र निविष्टः सान्त्वनार्थं निहितः करो हस्तो यस्य ।
सुखति कर्मणि लोकं प्रेरयति इति सूर्यः । ‘राजसूयसूर्य’—इत्यादिना निपातनात्मयप्
रुदागमश्च । सरोक्षहिण्याः नायिकायाः प्रत्यायनां विश्वासोत्पादनं करोतीव । अत्रै-
दमपि अर्थान्तरं प्रतीयते—हे पद्मनयने कमलनेत्रे अधुना यातोऽस्मि यतोयं सम गमन-
कालः । सुप्रा भवती संकेतं पालयता मयैवागत्य प्रतिबोधनीया जगरयितव्या । इति
सूर्यु दुधेषु साधुः सूर्यः कक्षिकायकः सरोक्षं लीलार्थमलंकारार्थं वा कमलमस्या
विद्यते इति सरोक्षहिणी । तादृश्या नायिकायाः । शेषं समानम् । श्लेषाश्रया समासोक्ति-
स्तप्रेक्षा च तयोः संकरः । वसनतिलका वृत्तम् ॥ ६ ॥ प्रियासंकेतावसरं प्रियागमनं
यावदित्यर्थः । न बहलः अबहलः अबहलः बहलः घनः संपद्यमानः कृतः बहलीकृतः ।
बहलीकृतः स्थगितान्तरालः कृत इत्यर्थः विरलः वनराजीना संनिवेशः संस्थानं येन
स तथोक्तः । गृहीतः घनः बहलः पङ्कः कर्वमः थैः ते गृहीतघनपङ्कः । धीवराः
स्थुला वनवासिनः वराहाश्च मदिवाश्च वनवराहसहिष्याः । शाकपार्थिवादिः गृहीतघन-

१ वदुने. २ मैत्रै, ३ वयस्य नदुः, ४ निष्ठ तैव ऋषेष, ५ प्रियासंकेतसमय
५ ऋषिति, ६ भो सोहृणं भणासि, ७ तरलवणगाहिद्...वनमहिष...विसणिषो (सिंगो)
ओवरादि पुराणिमि० (अष्टतराति पुराण्यि०).

राजा—(संमन्ताद्विलोक्य ।) संखे साधु दृष्टम् । तथा हि ।

पुरः पूर्वमिव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं

क्रमात्कामन्त्रिदुमपुरविभागांस्तिरथात् ।

उपेतः पीनन्वं तदनु शुचनस्येक्षणफलं

तमसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्विहरः ॥ ७ ॥

तंददेशय मार्गम् ।

विदू०—एत्वेतु प्रियवद्यस्यः । (क)

(परिक्रामतः ।)

विदू०—(निरूप्य ।) भो वयस्य एतत्खलु समासनं संसक्तबहु-

लताभिः पिण्डीकृतान्धकारमिव मकरन्दोद्यानम् । तत्कथमन्त्र

स्त्रयते । (ख)

जा—(गन्धमाप्राप ।) वयस्य गच्छाग्रतः । ननु सुपरिज्ञात एवात्र

मागः । तथा हि ।

पीलीयं चम्पेकानां नियतमथमसौ सुन्दरैः सिन्दुवारः

सान्द्रा वीथी तथेयं बकुलविटपिणां पाटलापङ्किरेषा ।

(क) एष एतु पिण्डैवतस्तो । (ख) भो वयस्स एवं वद्यु समासणं संसृतं वहलपत्पादवलदाहि पिण्डीकिदान्धारारं विभ मअन्दुज्ञाणम् । ता कहं एत्य मगो लक्ष्मीविदि ।

पङ्काश ते पीवरवनवराहमहिषाश लेघमिव कृष्णा छविः कनिर्दर्श्य । पुर इति । अयं पुरो दृश्यमानः इकण्ठद्विहरः हरस्य कण्ठः तस्य द्युतिः कनितः तां इति अनुकरो तीति तथोक्तः । कृष्णवर्णं इत्यर्थः । तमसंधातः पुरः प्रथमं पूर्वमेव दिशे स्थगयति । क्रमान् क्रमाददीणां द्रुमाणां पुराणां च विभागान् भिक्षानवधावान् तिरयति आच्छादयति । तदनु तथात् पीनन्वं धनतामित्यर्थः उपेतः शुचनस्य लक्षणया तद्वर्ति लोकस्य ईक्षणानां लोचनानां फलं पदार्थावलोकनस्पं हरति विलम्पति । स्वभावोक्तिः । शिखरिणी इतम् ॥ ७ ॥ समासनं समीपस्त्रियतम् । संसक्तानि अन्येऽन्यानुविद्ध नि वहलानि पत्रिणि यासां ताः पादपाश लताश ताभिः । पिण्डीकृतः पुरुषकृतः । पालीयमिति । नियतमियं चम्पेकानां पाली श्रेणिः । अथमसौ सुविज्ञातः सुन्दरैः सिन्दुवारः निर्णुदीवृक्षः । तथा इयं बकुलविटपिणां केसरशुक्षणां सान्द्रा निबिडा वीथी

१ सहवै सम० २ वयस्य सम्यग्म० ३ सम्युपलक्षितम् ४ पुरा ५ ततोऽन्यामिविशादः-विविशा ६ विभागां ७ च जनस्येक्षणपथे ८ तदेत्यवतराः ९ वयस्य द्युष्मि ज्ञातमेतत् १० पदये ११ सुपरिचितः १२ आलीये १३ चन्दनानां द्वारस्यमसौ १४ सिन्दुरः १५ भहलपादवद्याप (भहलपादपतया) ।

आद्रायाद्राय गन्धे विविधमाधिगतेः पादपैरेवस्मिन्-

न्द्यक्ति पन्थाः प्रयाति द्विगुणतरलभोनिहृतोऽङ्गव्येष चिह्नैः ८

(इति परिकामतः ।)

विदू०—भो एतं खलु निपतन्मत्तमधुकरं कुमुमामोदवासितदशदिशं
मसृणमरकतमणिशिलाकुट्टिमसुखायमानचरणसंचारसूचितं तमेव माधवी-
दत्तामण्डपं संप्राप्ती स्वः । तदिहैव तिष्ठतु भवान् यावदहं देवीवेषधारिणीं
सागरिकां गृहीत्वा लव्वागच्छामि । (क)

राजा—वयस्य तेन हि त्वर्थतां त्वर्थताम् ।

विदू०—भोः सोत्ताभ्य । एष आगतोऽस्मि । (इति निष्कामतः ।) (ख)

राजा—यावदहमप्यस्यां मरकतशिलावेदिकायामुपविश्य प्रियायाः
संकेतसमयं प्रतिपाल्यामि । (उपविश्य सञ्चिन्तम् ।) अहो कौडपि
कामिननस्य स्वगृहिणीसमागमेष्ठभाविनो जनसमिनवं प्रति पक्षपातः ।
तथा हि ।

(क) भो एवं कलु गिविडन्तमत्तमहुँहीरं कुमुमामोदवासिददसदिशं मसिणमरअद-
मणिशिलाकुट्टिमसुहाऽन्तबलणसंचारसूचिदं तं एव माहीलदामण्डपं संपत्तम् । ता इह
जेव्व चिह्न्हुँ भवें जाव अहं देवीवेसधारिणं साक्षिरिं गोष्ठिष्ठ लहुँ आअच्छामि ।
(ख) भो मा उत्तमम् । एस आगदेम्हि ।

आवलिः । एषा पादलानां पाटलीनां पद्मक्षिः । अस्मिन्नुद्याने अतिशयेन द्विगुण-
तरं तव तत्समथ तेन निहृतः तिरस्कृतः अपि एष मार्यः । एवं विशिष्टा विधाः
प्रकारा यस्य स विविधः तं विविधं गन्धमाद्रायाद्राय अधिगतैः ज्ञातैः पादपैः चिह्नैः
न्द्यक्ति प्रयाति स्फुरो भवति । घमधरा दृत्तम् ॥८॥ निपतन्तः मधुकरा यस्मिन् । कुमु-
मानामामोदः अतिमनोहरः गन्धस्तेन वासिताः । सुरभीकृता इत्यर्थः । दश दिशो येन
तव । मसुणा याः मरकतमणीनां शिलाः तासां कुट्टिम निवद्धभूमिः तस्मिन् सुखं बैदमते
भनुभवतीति मुखायमानः । ‘सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्’ इति कथम् । यः चरणसंचारः ।
संचारक्षेयमुखस्य संचारे उपचारः । तेन सूचितम् । देव्या वेदामवश्ये धरतोति
देवीवेषधारिणी । धृतातोः ‘आवश्यकाद्यस्पर्योर्णिनिः’ इति णिनिः । उपवदसमाप्तः ।
भूगान् कामोस्य इति कामी । भूमिन् इनिप्रयवः । कोपि अनिवचनीयः । स्वस्य
स्वा वा गृहिणी तथा तथा वा समागमः तं परिभवतीति तस्य । ताच्छीत्ये णिनिः ।

१ रेव य० २ तो ह्येष ३ संकेतं ४ किमपि ५ समागमं परिस्तज्य ६ ७ अवचल-
बैदल-कुमुम-वासिवदिसम्पुङ्म ७ चिह्न तुम जाप अहं पि देवीष्ठ

प्रणथविशदां दृष्टि वक्ते ददाति न शङ्किता
घटयति घनं कण्ठाम्लेषे रसाञ्च पयोधरौ ।
वदति बहुशो गच्छामीति प्रथनधृताऽप्यहो
रमयतितरां संकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥ ५ ॥

अये कैर्थं चिरयति वसन्तकः । तेत् किं नुखलु विदितः स्यादयं
वृत्तान्तो देव्याँ ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काशनमाला च ।)

वासव०—हज्जे काञ्चनमाले सत्यमेव मम वेषं कृत्वा सागरिका-
र्यपुत्रमभिसरिष्यति । (क)

काञ्चन०—कथमन्यथा भाट्टिन्यै निवेद्यते । अथ वा चित्रशालिका-
द्वारे स्थितो वसन्तक एव ते प्रत्ययमुत्पादयिष्यति । (ख)

वासव०—तेन हि तत्रैव गच्छावः । (ग)

काञ्चन०—एत्वेतु महिनी । (घ)

(उमे परिकामतः ।)

(क) हज्जे काञ्चनमाले सर्वे ज्वव भूमि कुरुते साधरिता उजाडतं अहि-
सैरिस्तदि । (ख) कर्व अणांशो भट्टिनीर्ण गिवेदीशदि । अथ वा चित्रशालिका-
द्वारे डिदौं वसन्तको ज्वव दे पञ्चकं उपादाइस्तदि । (ग) तेन हि तहिं ज्वव
गच्छन्ह । (घ) एहु एहु भट्टिनी ।

अभिनवं जनं नवलीरूपम् । पञ्चपातः गाढाभिलाष इति यावत् । प्रणथविशदा-
मिति । संकेते संकेतस्थाने लिष्टीति संकेतस्था कामिनी कामवती नायिका ।
परेण विदिता स्यां कोपि मां पदयति किमिति वा शङ्का जाता अस्याः सा शङ्किता
सर्ता प्रणथविशदा प्रणयेन प्रेषणा विशदां प्रसन्नां दृष्टि न ददाति । विश्रव्वं न पदयती-
त्वर्थः । कण्ठाम्लेषे आलिङ्गनविधीं रसाम्प्रीत्या स्तनो घनं दृष्टि न घटयति । स्तनोप-
पीड नालिङ्गीत्वर्थः । प्रयत्नेन चूपा प्रथनधृता अपि गच्छामीति बहुशः वदति ।
तथापि एवमरतिहृषु सत्सवपि । अहो इत्याथर्थे । रमयतितरां हि नायकमतिशयेन
रमयत्वेव । अत्र कारणाभावेऽप्यतिशयरसमण्डलकार्यरूपं वर्णनाद्विभावनाल्कारः । हरिणी
वृत्तम् ॥ ६ ॥ किं तु खलिति वित्तकैः । अन्यथा अलीकमित्यर्थः । प्रस्तयं विश्वासम् ।

२ तद्वातन्वेषणाय गतः कर्णः २ न खलु । ३ देव्या वासवदत्ताः वेच्याः ४ स-
रदिः ५ ऋथा वा ६ वेरीणः ७ वच्छिवों संगिहिवों ।

(ततः प्रविद्वाति कृतावशुण्ठनो वसन्तकः ।)

वसन्तकः—(कर्णे दत्त्वा ।) यथा चित्रशालिकाद्वारे पदशब्दः
श्रूयते तथा तर्केयास्यागता सागरिकेति । (क)

काञ्छन०—भट्टिनि इयं सा चित्रशालिका । तद्यावद्वसन्तकस्य
संज्ञा करोमि । (इति छोटिका वदाति ।) (ख)

विदू०—(सर्वमुपस्थ्य सम्मितम् ।) सुसंगते सुषुषु खलु कृतस्त्वयैष
काञ्छनमालाया वेषः । अथ सागरिकेदानीं कुत्र । (ग)

काञ्छन०—(अहूल्या दर्शयन्ती ।) नन्वेषा । (घ)

विदू०—(द्व्या सविस्मयम् ।) एषा स्फुटेष्व देवी वासवदत्ता । (ङ)

वासव०—(सौशङ्कमात्मगतम् ।) कथं ज्ञातास्मि । (च)

विदू०—(छोटिका ददाति ।) भवति सागरिके इति आगच्छ
(वासवदत्ता विहस्य काञ्छनमालामवलोक्यति ।) (छ)

काञ्छन०—(अपवायं अहूल्या तैर्जयन्ती ।) हताश स्मरिष्यस्येत्
दात्मनो वचनम् । (ज)

विदू०—त्वरतां त्वरतां सागरिका । एव खलु पूर्वदिश उद्गच्छति
भगवान्मृगलाङ्घनः । (परिकामति ।) (झ)

(क) जया चित्रसालिकाद्वारे पैदसदो दुषीअदि तदा तक्षेत्रि आगदा साध-
रिताति । (ख) भट्टिणि इयं सा चित्रसालिका । ता जय वसन्तअस्स सण्यं करोमि ।
(ग) सुसंगदे सुषु खलु किदो तुए एसो कञ्चणमालाए वेसो । अव साअरिका
दार्जिं कहि । (घ) णं एसाँ । (ङ) एसाँ फुडं एव देवी वासवदत्ता ।
(च) कथं जौँगिदभिह । (छ) भोदि साअरिए ईदो आअच्छ । (ज) हदाश
सुमेरिस्सपि एंदं अत्तणो ववधाम् । (झ) तुरभदु तुअरदु सौअरिआ । एषो खलु
पूर्वदिसादो उगच्छदि भवेत् मिथलञ्छणो ।

कृतावशुण्ठनः कृतमवशुण्ठनं मुखवेष्टनं येन स तथा । अत्र वासवदत्ताकाञ्छनमालास्यां
सागरिकासुरंगतवेष्टाभ्यां राजविद्युक्योरभिसंधीयमानत्वादधिबलमिति गर्भसंवेद-
रङ्गम् । तर्जयन्ती भर्तुर्यमाना । मृगः लाङ्घनं यस्य स मृगलाङ्घनः चन्दः ।

१ उपविष्टः कृता० २ निदर्शयति ३ संस्क्रममा०—मपवर्य ४ पश्यति ५ विदूषके
त० ६ सर्वे परिकामनि० ७ पृष्ठसदो० (मनिशा०) ८ देवी० ९ देवा० १० इव...
देवी० ११ पञ्चविष्णाहमिहि एवो (प्रत्यमिज्ञातास्येतेन ।) ता गमिस्सम् । (इति गन्त-
वेष्टि । १२ डवो इवो० परि पहि १३ सुपरिति० १४ भोदी० सा० १५ अस्मात्पूर्व-
(संस्क्रमपवर्य—सापसद्य) मपवर्य मिथलञ्छण णगो दे । मृगसंवेद
सरीरो (अपवारितशरीर ।) हृहि जेन पैक्षसामि से भाषाषुक्षम्यद्य लाप० क्षणिः ।

राजा—बैये उपस्थितप्रियासमागमस्यापि किमिदमस्यर्थमुत्तम्याति
मे नेतैः । अथ वा ।

तीव्रः स्मरसंतापो न तथाँदौ बाधते यथासंक्ष ।

तपति प्रात्रुषि निर्तराम्भ्यर्णजलागमो दिवसः ॥ १० ॥

विदू०—(कंण दत्त्वा ।) भवति सागरिके एष खलु प्रियवस्यस्त्वा-
मेवेद्विश्योत्कण्ठनिर्भरं मन्त्रयते । तत्त्वेदयाम्यस्मै तवागमनय । (क)

वासव०—(विरसंक्षा ददाति ।)

विदू०—(राजान्मुपस्त्व ।) भो वयस्य दिष्टचा वर्धसे । एषा खलु
मग्नानीता सागरिका । (ख)

राजा—(सर्वे सहस्रोत्थाय ।) वयस्य कासौ कासौ ।

विदूषकः—नन्वेषा । (ग)

राजा—(उपद्रव्य ।) प्रिये सागरिके ।

शीतांशुरुषुखमुत्पले तव दृशौ पद्मालुकारौ करौ

रम्भागभीनम् तथोरुद्युगलं बाहू मूणालोपमौ ।

इत्थाहावकरास्तिलाङ्गि रम्भसाचिःशङ्कमालिङ्ग्य मा-

मङ्गानि त्वमनङ्गतापचिद्युराणेयोहि निर्वापय ॥ ११ ॥

(क) भोदि सावरिए एतो खु पिंचबअस्सो तुमं ज्वेव उद्दिश्य उकण्ठा-
गिभरं मन्तेदि । ता णिवेदेनि से तुहागमैम् । (ख) भो वअस्स दिल्लिआ बहुसि ।
एसा बहु मए आणीदा सावरिआ । (ग) यं एसा ।

उपस्थितः आसवः प्रियासमागमः यस्य । तीव्रः इति । तीव्रः कठोरः स्मरस्य संतापः
कामकृतो दाहः आदौ प्रियादर्शने जाते तथा न बाधते यथा आसने प्रियासमागमे
बाधते । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रात्रुषि वर्षसु अभ्यर्णजलागमः अभ्यर्णः समीपः जलागमः
वृष्टिरिति यावत् यस्मिन् तादृशः दिवसः निर्तरा तपाते । न तु प्रात्रुषारम्भदिवस-
स्तथा । दृष्टान्तलंकारः । आर्या ॥ १० ॥ उकण्ठानिर्भरं उकण्ठा सस्मृहं जिन्तनं
सा निर्भरा यस्मिन्कर्मणि तथाता तथा । अत्र ‘राजा-अये उपस्थितप्रियासमागमस्य’
इत्यत आरम्भ ‘निवेदयामि तवागमयम्’ इत्यन्तेन वत्सराजस्य सागरिकासमागममभि-
लयतः एव आनन्दसागरिकाप्राप्तिरिति क्रमो नाम गर्भसंधरङ्गमुक्तम् । प्रिये सागरिके ।
शीतांशुरुषिति । तव मुखं शीतांशुः हिमकिरणः चन्द्रः तद्रसापहरणादाङ्गाव-

१ (सोत्कण्ठमात्मात्म ।) उप०, २ संगमोत्कुडीपि, ३ अकारणम्, ४ उत्तमपि,
५ मनः, ६ अथ वा सापुर्यं जनाधारदः—प्रद्वादः, ७ तथासौ, ८ प्राप्त, ९ सञ्चः,
१० छुतरां, ११ आकर्णये, १२ विराक्षालयति, १३ उपसर्पन्, १४ गमणम् । (सहस्रे-
पस्त्व ।) यो एसा आवर्दा सावरिआ.

वासव०—(सत्राष्पमपवार्य ।) काञ्चनमाले एवमपि मन्त्रियित्वार्य-
पुत्रः पुनरपि मामालपिण्यतीत्यहो आश्चर्यम् । (क)

काञ्च०—(अपवार्य ।) मर्ति एवं निवदम् । किं पुनः साहसिकानां
पुरुषाणां न संभव्यते । (ख)

विदूषकः—भवति सागरिके विश्रब्धा भूत्वा प्रियवयस्थमालप ।
अद्यापि तावदस्य नित्यरुद्धाया देव्या वासवदत्ताया दुष्टवच्नैः कटुकिते
श्रोत्रे सांप्रतं सुखयतु तव मधुरवच्नोपन्यासः । (ग)

वासव०—(अपवार्य सरोषस्मितम् ।) काञ्चनमाले अहमीदृशी कठ-
भाषिणी । आर्यवसन्तकः पुनः प्रियंवदः । (घ)

(क) कवणमाले ऐवं पि मन्तिश अज्जउत्तो पुणो वि मं आल-
अहो अच्चरिणः । (ख) भद्रिण ऐवं षेषदम् । किं उण साहसिकाणं पुरुषाण-
संभावीभद्रिण । (ग) भोदि साभरिए वीसद्वा भवित्र प्रियवरस्तं आलवेहि ।
अज्जवि दाव से णिच्छाए देवीए वासवदत्ताए दुष्टवच्नेहिं कठुददाइं सोत्ताइं संपर्दं
सुहोवेदु तुह मैंहुरवभणोवणासो । (घ) कवणमाले अहैं इदिसी कठुभासिणी ।
अज्जवसन्तको उण पियंवदो ।

करमित्यर्थः । ऐवं शीतलस्पर्शत्वादाङ्गादकरत्वं सर्वत्रोक्तेयम् । तदेति सर्वत्र संबध्यते ।
तत्र इशौ नयने उपले कुवलये । करौ पद्ममनुकुरुते इति पद्मानुकारै । कर्मप्यग् ।
तथा ऊसुगले सवियुगम् रम्भायाः कदल्याः गर्भः रम्भागर्भः अपहृतविरावरणः
रम्भाकाष्ठः तेन निम्ने तुल्यम् । बाहू चृणालं विसं उपमा यशोः ते तथा । यद्वा मृण-
लेन सदृशौ मृणालोपमो । इति ऐवं प्रकारेण हे आङ्गादकराखिलाङ्गि आङ्गादकराणि
आनन्दनानि अखिलानि अङ्गानि यस्यास्तथाविद्ये । एतेहि । संत्रमार्था द्विशकिः ।
रम्भाद्वेगान्मां निर्गता शङ्का यस्मात्तज्जिःशङ्कै यथा तथा आलिङ्ग्य त्वमनङ्गः काम-
स्तस्य यस्ताप्तेन विधुराणि विवशानि मे अङ्गानि निर्वापय सुखय । रूपकमुपमा
चालकारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥ ‘अत्र रजा—(उपस्त्र्य) प्रिये’ इत्यादिना
‘इह तदर्थस्त्रेव विम्बाधेरे’ इत्यन्तेन येषां मर्ते भावज्ञानं क्रमस्तम्भतेन वासवदत्तया
वस्त्राज्जभावस्य ज्ञातत्वात्कम इत्यङ्गमुक्तम् । कथं अन्यसंकान्तप्रेमा सन्निर्यर्थः । सहसा
वर्तन्त इति साहसिकाः । ‘ओजःसहोऽभसा वर्तते’ इति ठक् । साहसमत्र नायिका-

१ ऐवं सञ्ज मन्त्रिदि अज्ज०...वि मं काङ्ग आलविस्तुदि, २ एवं वासवदत्तावभणेहि कठुङ्ग-
किंवा कवणा सुहोवीभन्तु तव वभणेहि । ३ मउ (मुदु) महुर० ४ इदिसी । वसन्त०

काञ्च०—(अपवाये ।) हताशा स्मरिष्यस्येतद्वचनम् । (क)

विदू०—(विकेत्र ।) यो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु कुपित-
कामिनीकोलसंनिभः पूर्वदिशं प्रकाशयनुदितो भगवान्मृगलाङ्घनः । (ख)

राजा—प्रिये॑ सागरिके पश्य ।

आरुह्यै शैलशिखरं त्वद्वद्वनापहृतकानितसर्वस्वः ।

प्रतिकर्तुमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्तान्निशानाथः ॥ १२ ॥
अपि च । दर्शितमनेनोद्भूत्ता प्रकृतिजडत्वम् । कुतः ।

किं पद्मस्य हृचं च हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धिं वा ज्ञापकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

नेन्द्रौ तत्र सत्यं यथपरः शीतांशुरभ्युद्धृतो
दधः स्थाइमृतेन चेदिर्ह तदप्येवास्ति विद्वाधधेरे ॥ १३ ॥

हदास सुमरिस्ससि एदं बद्धणम् । (ख) मो वज्रस्स पेक्ख पेक्ख । एसो
कामिनीकोलसंनिभः पुर्वदिसं प्रकाशमन्तो उदिदो भवत्वं मिवलङ्घणो ।

तत्राद्युरागप्रद्वातिः । साहसिकैः सर्वमुनितमनुचितं क्रियते इति भावः । विश्रब्दा वीत-
शङ्का । कटुकिते केट्टुक कटुकं तत्खातातमनयोरिति । यद्धा कटुके कृते । गिर्च कर्मणि क्तः ।
मधुराणि च तानि वचनानि च तेषामुपन्यासः प्रस्तावनम् । कुपितकामिनीकोलसंनिभः
कुपित कुद्धा चासी कामिनी च तस्या कपोलतस्त्वंनिभस्ततुत्त्वाः । आरक्षवर्णं इत्यर्थः ।
आरुह्येति । तत्र बद्धनं तेनापहृतं कान्तिरेव सर्वस्वं यस्य स त्वद्वद्वनाप-
हृतकानितसर्वस्वः निशानाथः चन्द्रः शैलशिखरमारुहा उर्ध्वकरः कर्त्तव्यं करो यस्य । पद्मे
कराः किरणा यस्य । स तथोक्तः । प्रतिकर्तुमिव त्वन्मुखलूकानितस्तेयरूपापाराधस्य
प्रतिक्रियार्थं पुरस्तात्पुरुतः पक्षे पूर्वस्यां द्विषिः स्थितः । ऋषाधयोपमालंकारः । समादो-
क्तिरपि ॥ १२ ॥ जडत्वं त्रुदिमान्यं विचाराद्यमिति यावत् । तदेव विशदयति—किं
पद्मस्येत्यादिना । अपि तत्र वक्त्रेन्दुः सुखचन्द्रः पद्मस्य रूचं कनितं न हन्ति प्रत्यादिशाति
किमिति काकुः । अपि तु प्रत्यादिशायेव । प्रेक्षितुर्नेत्रानानन्दं न विधत्ते करोति किम् ।
अपि तु विधत्ते एव । वा अथ वा आलोकमात्रेण आलोकः दर्शनं स एव आलोक-
मात्रस्तेन । ज्ञापः मीनः केतनं यस्य स ज्ञापकेतनः कामः पक्षे समुद्रे वा तस्य वृद्धिं
न करोति किम् । अपि तु करोत्येव । यद यस्तात्कारणाच्च शीतांशुः उक्तकार्यकरण-
समर्थं तत्र वक्त्रेन्दौ सति विशामाने अभ्युत्ततः । अतः जडोऽहमिति भावः । अथ
बूद्यान्मयावस्थमुदेतव्यं यतोऽहमसृतमयो न च मत्कार्यं वक्त्रेन्दुः कुर्यादिति तदपि

१ अपवार्णकुल्या तर्जयन्ती । २ प्रिये पश्य । ३ उदयाद्रिश्यत—उदयोर्वीभूत-पृष्ठः

४ फूत्कर्तुमिव । ५ नहु प्रिये—दर्शितः, किं न दर्शि०... अनेन जडत्वं; उदयाता जडत्वं;
प्रकालितमन्तः, ६ शर्वः ७ अभ्युत्ततः; उज्जुर्भूमेतः । ८ वै तदविलं नन्वासिः; तवाप्यस्येष,
९ कबोलसप्तो (सप्तः) सञ्च ज्ञेवः । १० संविरो सञ्च ज्ञेव विसं पच्छात्तमानो-
पात्तांशुकरन्तो; उविद्वै-उविद्वै ।

वासवः ०—(सरोषमवगुणनमपनीय ।) आर्यपुत्र सत्यमेवाहं सागरिका ।

त्वं पुनः सागरिकोत्सिसहृदयः सर्वमेव सागरिकामयं प्रेक्षसे । (क)

राजा—(सैवलक्ष्यमपवार्य ।) कर्थं देवी वासवदत्ता । वयस्य किमेतत् ।

विदू०—(सविंशौद्धम् ।) भो वयस्य किमपरद् । अस्माकं जीवित-
संशयो जात एषः । (ख)

राजा—(उपविश्याञ्चालि बद्धा ।) प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद ।

वासवः ०—(तन्मुखाभिमुख हस्तौ प्रसार्यशूणि विघारयन्ती ।) आर्यपुत्र
मैवं भण । अन्यगतानीमान्यक्षराणि । (ग)

विदू०—(आस्मगतम् ।) किमिदानमित्र करिष्यामि । मन्त्रं एवं
तावत् । (प्रकाशम् ।) भवति महानुभावा खलु त्वम् ।
तावदेकोऽपराधः प्रियवयस्यस्य । (घ)

वासवः ०—आर्य वसन्तक ननु प्रथमसंशये विन्नं कुरु
वैतस्यापराद्धम् । (ङ)

(क) अज्जउत्त सचं एव अहं साअरिआ । तुमं उण सौअरिकोक्तिवत्तदिभयो सब्बं
एव साअरिआमर्थं पेक्खसि । (ख) भो ब्रह्मस कि अवरं । अम्हाणं जीवितसंशयो
जावो एसो । (ग) अज्जउत्त मा एवं भण । अण्णग्नदाइ इमाइ अव्वराइ ।
(घ) कि दाणि एत्य करिस्ते । भोदु । एवं दाव । भोदि महाणुभावा क्षु तुमम् ।
ता क्षमीओहौ दाव एको अवराद्वय विष्ववासस्त्व । (ङ) अज्ज वसन्तक णं पद्म-
संगमे विन्नं करन्तीए मए एव एदस्स अवराद्धम् ।

नेत्याह । अमृतेन दर्पः स्याद्वमेवामृतं धारयामि इति गर्वः स्याचेत्तदपि अस्मिन्
विष्वाधे विमृतं विमृतं लं तदिव अधरः तसिंमजास्येव । अतः व्यर्थोऽयमस्योदयः ।
इति प्रसिद्धस्योपमानस्य तिरस्कारफलकव्यर्थोत्तर्या ग्रतीपमर्लकारः । शार्दूलविकीर्णितं
मुत्तम् ॥ १३ ॥ अस्माकं मम सागरिकायाः सुसंगतायाः च । अन्यगतानि
सागरिकागतानि इत्यर्थात् । महानुभावा महानुभावः पराक्रमो यस्याः सा । अत एव
बहुक्षमा । प्रत्यक्षं दृष्टं व्यलीकं अप्रियकरणम् । अपराध इति यावद् । यस्य ।

१ अस्य स्थाने (१३ श्लोकाद्वानन्तरे)—(विलोक्य वासवदत्ताया मुखं...मुखय-
न्त्यमय्य...दृष्ट्वा सविषाद्धम् ।) कथं देवी वास० । वयस्य इ० २ हा विक् कटम् ।
कर्थं ३ सभयम् ४ तदमिष्वरमशूणि निपातयन्ती ५ आण्णरत् ६ हिंडभयो भविष्य-
साअरिआसरिसं ७ ०सकन्ना क्षु इदाणि एवे अक्षवरा ८ ०वदु सौ भवे । रायो
९ ०मस्केअस्त...अवराधं कर्वे (अपराधः कृतः) ।

राजा—देवि एवं प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं ब्रवीमि । तथापि
विज्ञापयामि । (पादयोः पठति ।)

आताम्रतामपनयामि विलंक्ष एष
लाक्षाङ्गुहां चरणयोस्तत्र देवि शूर्जा ।

कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुविम्बे
हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥ १४ ॥

बासव०—(हस्तेन वायन्ती ।) आर्यपुत्र उत्तिष्ठोतिष्ठ । निर्लज्जः
खलु स जनो य आर्यपुत्रस्येहश्च हृदयं ज्ञात्वा पुनरपि कुप्यति ।
त्वं च इष्टवार्यपुत्रः । गमिष्याम्यहम् । (हस्ति गैन्तुमिच्छति ।) (क)

न०—मर्ति कुरु प्रसादस् । एवं चरणपतिर्तं महाराज-
ताया देव्या अवश्यं पश्चात्तापेन भवितव्यम् । (ख)

बासव०—अपेहि अपणिडते कुतोऽत्र प्रसादस्य पश्चात्तापस्य वा
कारणम् । तदेहि । गच्छावः । (ग)

राजा—देवि प्रसादं प्रसोद । (‘आताम्रतामपनयामि’ इत्यादि पुनः पठति ।)

(क) अज्ञउत्त उड्हिः उड्हिः । णिल्लभो वसु सो जणो जो अज्ञउत्तस्य ईदिसं
हिवर्थं जागिभु पुणो वि कुप्यदि । तौ सुहं चिह्नदु अज्ञउत्तो । गमिस्ते अहम् ।
(ख) भट्टिणि कंरहि पसादम् । एवं चरणपांडितं महाराजं ऊज्जितं गदाए देवी ए अवस्ते
पच्छादावेण हादव्यम् । (श) अदेहि अपणिडदे कुदो एत्य पसादस्ते पच्छादावस्ते
वा कारणम् । ता एहि । गच्छाम्ह ।

आताम्रतामिति । हे देवि विलक्षः स्वाप्रियाचरणेन लज्जितः अहं तत्र चरणयोः
लाक्षया जतुरोगण कृताम्रताम्रानामर्षद्रक्तामेष शूर्जा तत्र शिरःसंघीर्णेन अप-
नयामि । पादपत्तेनापरावधिरिमार्जनं कोपीति भावः । मुखेन्दुविम्बे मुखमेवेन्दु-
विम्बे चन्द्रमण्डलं तत्र कोप एव उपरागः राहुग्रहः तेन जनितां आताम्रतां हर्तुं तु
क्षमः स्यां यदि तत्र परं करुणा स्यात् । वधन्तितिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥ अपणिडो
सुहे । पण्डा ब्रुद्धिः अस्याः संजाता पण्डिता । न पण्डिता अपणिडता । अत्र विषये

१ एवमपि प्रत्यक्षमापि... कि विज्ञा०, २ विवरी०, ३ एष-एव, ४ ता वीर्यस्य
(विश्रातः) भोदु अ०, ५ चलणविन्दन...०दाचो भवित्सदि० ६ को एत्य पसादकालो,
गदो क्षु पच्छादावस्ते कालो,

विदू०—भो उत्तिष्ठ । गता देवी । तत्कर्मादन्नारण्यसदितं
करोयि । (क)

राजा—(सुखमुर्मध्य दृष्टि ।) कथमकृत्वैव प्रसादं गता देवी ।

विदू०—कथं न कृतः प्रसादो यद्याप्यक्षतशरीरौ तिष्ठावः । (ख)

राजा—धिङ् मूर्ख किमवं मामैपहसासि । ननु त्वत्कृत एवायमा-
पतितोऽस्माकं महानैनर्पः । कुतः ।

समाख्या प्रीतिः प्रणयवहुमानादन्तुदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मथा ।

प्रिया मुश्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ

प्रकृत्युत्स्य प्रेमः सखलितमविषहा हि भवति ॥ १५ ॥

विदू०—भो रुषा देवी किं करिष्यतीति न जानामि
पुनर्दुष्करं जीविष्यतीति तर्क्यामि । (ग)

राजा—वैयस्य अहमप्येवं चिन्तयामि । हा प्रिये स

(ततः प्रविशति वासवदत्तावेषधारिणी सागरिका ।)

साग०—(सोद्वगम् ।) दिष्ट्या नाहमनेन विरचितदेवीविषेणास्या-

(क) भो उडेहि । गदा देवी । ता कीस एथ अरण्यसदितं करोयि । (ख) कहं
ण किदो प्रसादो जं अज्ञ वि अक्खदसरीरा निङ्गम्ह । (ग) भो रुषा देवी किं
करिष्यसदिति ण जाणामि । साअरिणी उण दुकरं जीविष्यसदिति तकेमि ।

कर्तव्यमजानति इत्यर्थः । अक्षन्तमपीडितं शरीरं यथोऽस्तौ । समाख्यदेति । प्रणयस्य
प्रेमः यहुमानादत्यादन्नार्थीः स्त्रेहः स-खडा प्रचयं गता । अतः खलु पूर्वे कृते
कृतपूर्वे न कृतपूर्वमकृतपूर्वमिदं व्यलीकं अकार्यमन्यत्वीप्रार्थनरूपमध्य मथा कृतं
वीक्ष्य दृष्टि असहना अमरण्यशाला असौ वासवदत्ता अय ईफुटमसंशयं जीवितं
मुश्च ति त्यक्ष्यति । हि यस्मात्प्रकृष्टस्य प्रेमः अनुरागस्य विषये सखलितं विपरीत-
करणमविद्यां सोदुमशक्यं भवति । सामान्येन विशेषधर्मर्थं न रूपोऽर्थान्तरन्यासो-
ऽल्कारः । शिखरिणी इत्म् ॥ १५ ॥ ‘राजा-धि मूर्खे’ इत्यादिना ‘साग-
रिक पुनः दुष्कः जीविष्यते ति तर्क्यामि’ इत्यनेन प्रकृत-मस्त्राल-न साग-का-
नुरागाजन्येन वासवदत्ताऽन्ना मरणस्याभ्युहनावसुमानं नाम गर्भसंयोः अङ्गम् ।

१ उत्तानीकृत्य २ किं माष्पू-परिहः ३ कृतं परिहासेन ४ वर्धकम् ५ वर्धकदः
६ भ्रष्टम्...महो ७ एवमेतत् ८ भो किं पुनः ९ वरिआ उण अज्ञ दुकरं जीविति ।
१० वरिआए उण जीविदं दुकरति ।

श्वित्रशालिकाया निष्कामन्ती केनापि लक्षितास्मि । तदिदानीं किं
करिष्यामि । (संखे चिन्तयति ।) (क)

विदू०—भोः किं मृढ इव तिष्ठसि । चिन्तयात्र प्रतीकारथ । (ख)

राजा—नैनु तमेव चिन्तयामि । बयस्य देवीप्रसादेन मुक्त्वा
नाम्यमत्रोपायं पश्यामि । तदेहि । तं त्रैव गच्छावः ।

(इति परेकामतः ।)

सागरिका—(विम्बय ।) वरमिदानीं स्वयमेवात्मानमुद्धृत्योपरता
न पुनर्जीतसंकेतवृत्तान्तया देव्या परिभूतास्मि । तद्यावदहमशोकपादपूर्वं
गत्वा यथासमीहितं करिष्यामि । (ग)

(औरकर्ष ।) तिष्ठ तावत् । तिष्ठ भोः । पदशब्दः श्रूयते ।

गृहीतपश्चात्तापा पुनरपि देव्यागता भवेत् । (घ)

ब्रस्य महानुभावा खलु देवी । कदाचिदेवमपि स्यात् ।

नस्त्वप्यैताम् ।

विदूषकः—यज्ञवानाज्ञापयति । (इति परेकामति ।) (ङ)

(क) दिहिआँ णाहै इमिणा विरहदेवीवेषेण इमादो चित्तसालिकादो गिक-
मन्ती केणावि लक्षियदम्भि । ता इदाणि किं करिस्यम् । (ख) भोः किं मृढो
विष चिह्नसि । चिन्तेहि एत्य पदिकारं । (ग) वरं दाणि संखं ज्वेव अपाणि
उच्चन्तिथ उच्चरेदा ग उण जाणिदस्यकेतुत्तमापै देवीए परिभूतम्भि । ता जाँवं अहं
असोअपादवं गदुअ जहासीहिदं करिस्यम् । (घ) चिह्न दाव । चिह्नैः भो । पदसहै
मुणीअदि । जौआमि कदावि गहिदपच्छादावा पुणोवि देवी आगदा भवे । (ङ) अ
भवे आणवेदि ।

भूडः ग्रातिपतिश्रव्यः । नाम्यमत्रोपायं पश्यामि—अत्र अनन्तराज्ञार्थविनुनाऽनेन देवी-
लक्षणापायस्य प्रसादेन निवारणजियता फलप्राप्तिः सूचिता । साक्षमैतैः सहितं
यथा तथा । उपरता मृता । ज्ञातः संकेतस्य वासवदत्तवेषधारिणी तंव सर्वप्रमा-
गमिष्यामीत्येवंस्य द्वात्मो यथा तथा । परिभूता अपमानिता । यथासमीहितं

१ साक्षा चिच्छि०, २ बयस्य ननु, ३ मूर्खं उत्तिष्ठ०, ४ उत्तिष्ठतः, ५ कर्णं द्वस्वा,
६ विलूपय, ७ विडा (दृष्टा)...महिलीवेषेण अविणीदा केणावि इ० लिआदो गि-
गाज्ञा, विरहदेवण देवी० संगमिसालादो, ८ जाणीहि दाव को अस्स उच्चाओतिथि,
९ उरदा भवित्स्तं देवीए सुसंगदा विज परि०, १० विदितसंकर० सुसंगदापै सह
देवीए परिभूता चिह्नामि, ११ जाव माहीलद्वाए पासे विरहाज जहाँ, असोअपाद-
दले ग०, १२ चिह्ने पदिसद्वो, १३ तक्षेमि...भवित्सरदि.

सागरिका—(उपस्थि ।) तद्यावदेताचा माधवीलतायाः पाशं विरचय्याशोकणदप आत्मानमुद्धृष्ट्य व्यापादयामि । (इति लतापादं रचयन्ती ।) हा तात हा अम्ब एषेदानीमहमनाथाऽशरणा विपद्ये मन्दभागिनी । (इति कल्पे लतापाशमर्पयति ।) (क)

विदूषकः—(विलोक्य ।) का पुनरेषा । कथं देवी वासवदत्ता । (सर्वभ्रमसुचैः ।) भो वयस्य परित्रायस्व परित्रायस्व । एषा क्षम्भु देवी वासवदत्तोऽध्यात्मानं व्यापादयति । (ख)

राजा—(संस्कृतमसुपूर्व्य ।) कासौ कासौ ।

विदूषकः—नन्वेषा । (ग)

राजा—(उपस्थि कण्ठात्पाशमपन्त्यन् ।) अयि साहसकारिणि किमिदमकार्यं कियते ।

मम कण्ठगताः प्राणाः पाशे कण्ठंगते तव ।

अतः स्वार्थः प्रयत्नोऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये ॥

सागरिका—(रींजानं दृश्य ।) अम्मो । कथमेष भता । ॥
गतम् ।) यत्सत्यमेनं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीवितामिलाषः संवृत्तः । अथ वैन

(क) ता जाव इम्मैंए माहवीलदाए धासे विरहइ असोअपादवे अप्याणकं उब्र-
निधि वावदेमि । हा ताव हा अम्ब एसा दाणि अहं अणाधा असरणा विवजामि
मन्दभाइणी । (ख) का पुण एसा । कहं देवी वासवदत्ता । भो वशस्त परित्ताहि
परित्ताहि । एसा क्षु देवी वासवदत्ता उब्रनिधि अस्ताणकं वावदेदि । (ग) एं एसा ।

समीक्षितमभीष्टं तदन्तिकम्य वर्तते तत् । उद्गन्धेन मरणमित्यर्थः । नास्ति नाथः
स्वार्थी वस्थाः सा अनाथा । नास्ति शरणं रक्षिता यस्याः सा अशरणा । विपद्ये
प्रिये । साहसकारिणि साहसं करोतीति साहसकारिणी तत्संबोधनम् । कर्तुमहं
कार्यम् । 'अहं कृत्यतुवक्ष' इति अर्हार्थं अत्यत्यर्थः । न कार्यमकार्यमयोर्यां कर्म ।
ममेति । हे प्रिये साहसं प्राणस्याग्रहं त्यज्यताम् । यतः पाशे तव कण्ठगते कले
स्थिते मम प्राणाः कण्ठं गताः कण्ठगताः । बहिर्गमनोमुखा इत्यर्थः । अतः कारणा-
दयं मम प्रयत्नः त्वक्षिवारेण इति शेषः । स्वस्माशयमिति स्वार्थः । असंगत्यलंकारः ।
'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशात्प्रसादसंगतिः' इति लक्षणात् ॥ १६ ॥ अम्मो इत्यार्थये ।

१ पदयच्छैः संस्कृतमम् २ उपस्थि ३ उनयाति ४ कण्ठस्थिते ५ स्वार्थप्रयोः ६ स्वार्थयत्नो ७ उत्तमगत्यन्तम् ८ एं पदाण...पासं करिस्तुष्ट । (कण्ठे पाशे निश्चिक ॥
हा ताव हा अज्ज एसा क्षु असरणा विं ९ इह उत्तेव पास ।

प्रेक्षय कृतार्था भूत्वा सुखेनैव जीवितं परिस्थित्यामि। (प्रकाशम्) मुञ्चतु
मुञ्चतु मा भतो । पराधीनः सख्यं जनः न पुनरीदशमवसरं मर्तु
प्राप्नोति । (इति पुनः कष्टे पार्थो दातुमिच्छति ।) (क)

राजा—(निर्वर्ण्य । सहर्षमात्मगतम् ।) कथं प्रिया मे सागरिका ।
(कण्ठात्पाशमाक्षिप्य ।)

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते
त्वरितमैचि विमुञ्च त्वं लतापाशमेतम् ।
चलित्मपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशो

क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥ १७ ॥

(इति बहुमाक्षिप्य कष्टे कृत्वा स्वर्यं नाटयत् ।) सखे इयमनन्ना वृष्टिः ।

ये एवं निवदं यद्यकालवातावली भूत्वा नायाति देवी
(ख)

सज्जं एसो भैंडा । जं सज्जं एषं पेक्खिअ पुणोवि मे जीविदाहिलासो
सम्यगालोक्य । अलमलमिति । अयि सागरिके अमुना ते अतिक्रान्ता
मात्रा अस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा साहसेन अलमलम् । एवं रूपमतिसाहसं सर्वथा
मा कुरु इत्यर्थः । त्वमेतत लतापाशं त्वरितं विमुञ्च । हे जीवितेशो चलितमपि त्वरिता-
हसं दधु गमनोन्मुखमपि जीवितम् । अर्थान्मम । निरोद्धुं प्रतिबन्धुं इह अस्मिन्मम
कण्ठे क्षणं बाहुपाशं बाहु एव पाशस्तं निधेहि । मामालिङ्गं मज्जीवितं धारय यत-
स्वं तस्येशासीति पर्येयो त्तत्वात्पर्योदेत्तमलकारः । मालिनी वृत्तम् । ‘न नमयय-
युतेर्य मालिनी भोगिलोकैः’ इति तळक्षणम् ॥ १७ ॥ न विद्यते अन्नं यस्या सा
अनन्ना । अताकिंतोपनता इत्यर्थः । अकाले वातावलीव अकालवातावली । सुप्तुयेति

१ कण्ठे सवानि; करोनि, अप्यनि, २ निरुप्य; आन्तगतमिति नस्ति पुलका-
न्तरे, ३ लतापाशमाक्षिप्नः; शीघ्रं लतापाशमाक्षिप्ताति, ४ भाषि, ५ एवम्, ६ मिव,
७ विधेहि, ८ बाहुपाशमाक्षिप्य कण्ठे गृहीत्वा स्पर्शस्त्रुत्यमभीत्य चिदूषकं प्रति,
९ अज्ञाततो । एवं पेक्खिअ इवाणीं करद्यता भ० ० स्तम् । (प्रकाशम्) अज्ञातन्
पृथि । हीणो ह० १० अस्मात्परे—तुमं पि वेदीए मा अपाणं अवराहिणीं
करोसि (कुरुष्व), ११ वली चिव देवी वाचो आअच्छुद्धा अण्णदो ण णडस्सादि; भवित्व
देवी आअच्छुद्धा-अण्णदो ण णडस्सादि-अण्णधा ण करिस्सादि.

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—हज्जे काञ्चनमाले त तथा चरणनिपतितमार्यपुत्रमव-
धीयागच्छन्त्या मयातिनिष्ठुरं कृतम् । तदिदानीं स्वयमेव गत्वार्यपुत्र-
मनुनेष्यामि । (क)

काञ्चन०—कोऽन्यो देवीं वर्जयित्वैवं भणितुं जानाति । वरं स
एव देवो दुर्जनो भवतु न पुनर्देवी । तदेत्वेतु भट्टिनी । (ख)

(परिकामतः ।)

राजा—अयि मुग्धे किमद्यापि मध्यस्थतैया वयं विफलमनोरथाः
क्रियामहे ।

काञ्च०—(कर्ण इत्वा ।) भट्टिनि एष खलु यथा समीपे भर्ता
मन्त्रयते तथा तर्कयामि त्वामेवानुनेतुमित एवागच्छति । (ग)

वासव०—(सहर्षम् ।) तेन ह्याक्षितैव पृष्ठतो गत्वा कृत्वा
प्रसादविष्यामि । (घ)

विदू०—भवति सागरिके विश्वस्ता भूत्वा प्रियवयस्यम्

(क) हैजे कञ्चनमाले तं तदा चैलणनिविदिं अज्ञउत्तं अवधीरित्वा आआच्छ-
न्तीए मए अदिगिहुरं किदम् । ता दाणि क्षेरं जेव गदुब अज्ञउत्तं अणुणाइस्सम् ।
(ख) को अणो देवीं वज्रिए एवं भणिदुं जाणादि । वरं सो जेव देवो दुजणो भोदु
ण उण देवी । ता एदु एदु भट्टिणी । (ग) भट्टिणि एसो वहु जहा समीवे भहा मनोदि
तहा तकोमि तुमे एवं अणुणेदुं इदो एव आआच्छदि । (घ) तेण हि अलक्षिदाँ
एव पुढ्रदो गदुब कण्ठे गेहिण्ड पसादइस्सम् । (ङ) भोदि साधरिएँ वीसत्या
भवित्र पिअवभस्सं आलेहि ।

समाप्तः । देवीं वर्जयित्वा देव्या महानुभावत्वादेव एतद्व्यते इत्यर्थः । स एव देवीं
दुर्जनो भवतु इति देव्या स्वयं गत्वा राज्ञः प्रसादनात्तस्या एव सौजन्यप्रकटना-
दिति भावः । मध्यस्थतया उदासीनतया । सागरिकाया भावप्रकटनाभावादिय-
मुक्तिः । मध्यस्थस्य भावो मध्यस्थत । सामान्ये नपुंसकात्तल्प्रत्ययः । अन्यथा
मध्यस्थातयेति स्पाव । त्वतलोपुर्णवचनस्य इति वचनान्मध्यस्थाशब्दस्य पुंवद्रावाप्राप्तेः ।

१ मध्यस्थितया २ हला ३ मह च० ४ तह चलणे पडिवे अज्ञउत्तं अदिगिहुरं गच्छ-
न्तीए मए ०५ उत्तं अवधीरित्वा गच्छन्तीए अदिगिहुरं जेव मए किदम् ६ उच्चं ७ का
अण्णा धण्णा ८ हैदिसं मनेतवि, देवीं तुमे...ईविसं चिन्तेवि ९ जेव दुजणो भोदु जा
भट्टिणी १० अनः पर्ण—ता उवसप्तदु भट्टिणी । इत्य० ११ ०खिदं एव गलिक्षिणि कण्ठे
गहिरस्सम् १२ ०१ कीस...स्ते न आलवासि (आलपसि),

वासव०—(आकर्ण । सविषादम् ।) काञ्चनमाले कर्थं सागरिकेत
एवागता । तच्छ्रेष्ठामि तावत् । पश्चादुपसर्प्यामि । (तथा करोति ।) (क)

साग०—भर्तः किमेतनालीकदाक्षिण्येन जीवितादपि वल्लभतराया
देवया आत्मानमपराधिनं करोचि । (स्व)

राजा—अथि मिथ्यावादिनी खल्वसि । करतः ।

श्वासोत्कम्पिणि कम्पितं कुचयुगे मौने प्रियं भाषितं
तदेवेत्याः कविलीकर्मणी देश ग्रामं भगा पार्वतोः ।

तत्थं नः सहजाभिजात्यजनिता स्वैर्वैव देव्याः परं

प्रेमाद्वन्धविवर्धिताधिंकरसा प्रीतिस्तु या सा त्वयि ॥ १८ ॥

वासव०—(सहसोपचुत्य सरोषम्।) आर्यपत्र युक्तमेतत् सहशमेतता।(ग)

(ख) क्वचिंगमाले कधं साधारिता इदो एवत् । आगदा । ता मुणिस्थं दाव । पन्था
 (ख) भट्टी किं एुदिणा अलिकृदकिष्वर्णेन जीवितादेवि वल्लहृतारए
 अवराहिण करेसि । (ग) अजउत्त जुत्त एंद सरिसं एदम् ।

नेति दक्षिणस्य मात्रे दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवारितवत् । ब्राह्मणादित्वाऽद्विविधाविदित्वाकृतिकं मिथ्या च तद्विक्षिप्तं च तेन । तदेव प्रकटयति—जीवितादपीत्यादिना । मिथ्यावादिनि अवद्यं मिथ्या वदतीति मिथ्यावादिनी तस्मीबोधनम् । 'आवश्यकाधारपूर्वोपिति' इति गिनिः । तत्र हेतु दर्शयति—अवासास्त्रकमितीति । अस्या देवाः कुचयोः युग्मं तस्मिन्कुचयुग्मे श्रासेन कोषर्षेवृद्धेन । अभीक्षणसुकम्पते इति उक्तमित्य । तस्मिन् श्रासोत्कम्पनि सति स्या कम्पितं कम्पः प्रदर्शितः । अस्या मौनै मौनमास्थितायामस्थी मया तस्या । संतोषार्थं ग्रियं भाषितम् । अस्या सुखे कुटिलीकृते वकीकृते भ्रुवो यस्मिन् न तस्मिन् न सति । कुटिलाशब्दात् 'कुम्भरित्यागो संपश्यकर्ति चित्' इति चित्वा । कुम्भरीति कृत्वाश्वेन समाप्तः । मया तथा तेन प्रकारेण तस्या पादयोः आहा तप्रसादानार्थं पादपत्रं कृतम् । इत्थं नः मम प॑पे केवल यस्त्वाभाविकमाभिजात्य कुलीनता तेन जितिता कारिता देवाः सेवैव । यत्कृतं तदैवपाचारिकं देवाः सेवायर्थेवेति भावः । या तु ग्रेम आज्ञवेन विवर्धिता उक्तर्थं नीता अधिको रसो यस्यां सा अधिकरसा प्रीतिः सा त्वयि एव । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ १८ ॥ सदृशं यस्त्वया

१ सविवाद कर्ण दन्वा, २ कुहत; इति तथा स्थिते, असमारं ब्रह्मचित्-राजा-आकर्णीयतलोचने शशिसुखि प्रोत्सञ्ज्य लज्जा यिये स्वाहैरङ्गमनशक्तापविधुरं गाहे समालिङ्ग मे। किं त्वं सामासुतापमेन वचसा भीत्या न सं [च तो] भावसे पीतैरैरुभैरसिद्धोक्ततु चैवक्षःस्थलं हावदय॥ इस्म०, ३ सन्मुह०, ५ छुचि, ४ रुपा, कुटिलाद्युग्मि प्रणताः सद्यो दृष्टु पादयोः, ६ प्राणवन्ध, ७ ०कतरा, ८ उपमुख्य स० ९ हजे कद्द० सात० वि एत्य एव चिदवि। ता सुग्रह० जाणिअ पच्छा, १० अज्ञउता कि इमिणा, ०णेण जीविदोवि अधिअवलभाए देवीए पुणोवि अनाणअ अव० कि करोसि,

राजा—(दृष्टि संवैलक्षण्यम् ।) देवि न खल्वकारणे मासुपालब्धुमर्हसि ।
सत्यं त्वामेव मत्वा वेषसाद्वैयिवप्रलङ्घा वयमिहागताः । तत्कर्म्यताम् ।
(इति पादयोः पताति ।)

वासव०—(सरोषम् ।) आर्यपुत्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । किमद्यापि
सहजाभिजातायाः सेवया दुःखमनुभूयते । (क)

राजा—(स्वगतम् ।) किमेतैदपि श्रुतं देव्या । तत्सर्वथा देवी-
प्रसादानं प्रति निराशीभूताः स्मः । (अधोसुखस्थितिः ।)

विद्य०—भवति त्वं किमुद्भव्यात्मानं व्यापादयसीति वेषसाद्वैय-
मोहितेन मया प्रियवयस्योऽवानीतः । यदि मम वचनं न प्रत्येषि तत्प्रेक्षस्वैतं
लतापाशम् । (ईति लतापाशं दर्शयति ।) (ख)

वासव०—(सकोपम् ।) काञ्चनमाले एतेनैव लतापाशेन बद्धा
गृहैनं ब्राह्मणम् । एतां च दुर्विनीतां कन्यकामग्रतः कुरु ॥

काञ्चन०—यदेव्याज्ञापयति । (लतापाशेन विहृतं विवृतं
अनुभेदानीमात्मनो दुर्नियस्य फलम् । सागरिके त्वमप्यग्रह

(क) अज्जउत्त उठेहि उठेहि । किं अर्जुवि सहजाभिजादाए सेवाए तु
हृषीभदि । (ख) भोदि तु मे कि उद्धवनिव अत्ताणं वाचादेसिति वेषसारिस्त-
मोहिदेण मए पिबवत्तस्यो एत्य आणिदो । जैं ह मम वचनं ण पत्तिव्याकासि ता पेक्ख एते
लतापाशम् । (ग) कवलामाले एदेण जेव्व लद्यापासेण वनिव गोर्जै एण वम्भणम् ।
एते च 'दुर्विनीतं कण्णकं अगदा' कोहि । (ध) ज देवी आणवेदि । हदास अणुहव
हैंधिं अत्तणो दुष्णास्त्वं कलम् । सागरिए तु मे वि अगदो हैहि ॥^{१२}

पूर्वोक्तं तस्य गोपयमित्यर्थः । संवैलक्ष्यं सविस्मयम् । उपालः चु चुगुप्तिस्तुम् । विप्रलङ्घा
वशिताः । सहजमभिजाता तस्याः सेवया । व्यापादयसि मारयसि । मोहितेन जातमेषेण
वशितेनत्यर्थः । दुर्विनीतां धृष्टामित्यर्थः । अत्र 'वास०—(उपश्यत्य)
आर्यपुत्र युक्तमित्यम्' इत्यत आरश्य 'एतामपि कन्यकामग्रतः कुरु' इत्यतेन वासवदत्ता-
संरक्षयक्षसा सामग्रिकासमानतरायभूतेन अनितप्राप्तिकारणं तोडकं नाम गर्भेष्ये-

१ (सत्रासः ० सं सागरिकां सुकृता); (देवीं दक्षान्मगतम् ।) अहो सत्यमेव तु गत-
मसुखावसानं नामेति । किमिदानीं करिष्ये । (प्रकाशम् ।) न खल द०, २ वियादिप०,
० याताः । तत्कर्तव्यं, तथा मे क्ष०, ३ कर्त्तम० भुतम् । सेवया ४ मसाक्षापाप्य, निष्पा-
त्यशाः, ०शीमुतेस्मि मन्दभग्यः, ५ विद्य०—(विचाद नामेति ।), ६ हत्तेन उद्देश्या
द०, ७ वसतकं गले नक्षत्रा ताडयति; वद्धवा, ८ अज्जावि अभिजादाः, ९ भिजादसेवा
० भिजादसेवा दूष्णम्, १० विवज्जसिनि, ११ ना कि ण पेक्खदि मेषी एव, १२ आणेहि
०णवङ्गं, दुष्णवङ्ग, १२ अष्वि, दुष्णकण्णां, १३ दाव अत्तणो आवि० । देवीए दुष्णवङ्गांहि
कक्षुद्वका कण्णांच्च सुमेरेहि तं वशेण, १४ अस्मात्संरं—इत्यप्रतः परस्परा विद्युतक-
माकर्षेनी प्रसिद्यता,

साग०—(स्वगतम् ।) हा खिक् कथमकृतपुण्यया मया मर्तुमप्यात्मन
इच्छया न पारितम् । (क)

विदू०—(विष्वादे राजानमवलोक्य ।) भो वयस्य स्मर मामनाथं
देव्या बन्धनाद्विपद्यमानम् । (ख)

(सर्वानांदाय निष्कान्ता वासवदत्ता ।)

राजा—(सखेदम् ।) कैष्ठं भोः कष्टम् ।

किं देव्या: कृतदीर्घरोषमुविताञ्चिरघस्तिं तन्मुखं
त्रस्तां सागरिकां लुसंभृतह्या किं तैर्यमानां तथा ।

बद्धा नीतमितो वसन्तमकमहं किं चिन्तयामीत्यहो

सर्वार्कारकृतवयथः क्षणमयि प्राप्नोमि नो निर्वृतिम् ॥ १९ ॥
तत्किमिदानीमिह स्थितेनैँ । देवीं प्रैसादायितुमस्यन्तरमेव प्रविशामि ।

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति संकेतो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

—५००—

कवं अकिदपुण्णाए मए परिदृष्टि पि अत्तो इच्छाए न पारिदम् ।

स्तु सुनरेह मं अणावै देवीए बन्धनादो विवक्षान्ते ।

रङ्गमुखान् । दुविनयस्य कुचेष्टितस्य । अकृतपुण्यया दुर्भीवयेत्यर्थः । यतः पुण्यवानेव
भाग्यवान् । पारितमित्यश्च 'पार्येते' इति दशाल्पकोद्रुतः पाठः । अत्र वासवदत्तायाः
सागरिकाया भयमित्युद्गो नाम गर्भसंधेत्रङ्गो । 'यो हि वस्त्रायपकारी स तस्यापि' इति
दशाल्पकम् । किं देव्या इति । देव्या वासवदत्तायाः तत्पुरिचिरं कृतः यः दीर्घः दृढ़
इत्यर्थः रोषः अर्थादेव्या तेन सुषितं विलोपितं लिपवं रुचिरं स्मितं यस्मिन्तत्तद् । मुखं
चिन्तयामि किं स्मृत्वा शोचामि किमित्यर्थः । अथ वा सुषु पंस्त्वा विद्धा सूक्ष्मोऽपि
यस्यास्तात्पद्या देव्या तज्ज्वेमानः भर्त्यैमानामतः त्रस्तां भीतां सागरिकां चिन्तयामि
किम् । किं वा बद्धा पाशेन नियन्त्रितं कृत्वा इतो नीतं वसन्तकं चिन्तयामि । इति
अनेन प्रकारेण । अहो इति खेदे । सर्वाकारेण सर्वप्रकारेण कृता व्यथा पादा यस्य
सोऽहं क्षणमयि निर्वृतिं चित्तस्वास्थ्यं न प्राप्नोमि लभे । शार्दूलविकीर्तिं दृतम् ॥ १९ ॥
तत्किमिदानीमित्यादि । अत्र देवोप्रसादायता सागरिकासमागमासिद्धिरिति
गर्भीजोद्देवदाक्षेष इति गर्भसंधेत्रङ्गम् ।

इति रत्नावलीटीकार्या तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

१ विदू०—(विष्वादं नाटयति । नयकस्य मुखमवलोक्य ।) भो वक्षस्स
छ० मं बन्धणः; (सविषादम् ।) भो अब०...मं विजज्ञन्ते । (इति राजानमालो-
कयति ।), २ वास० राजानमालोकयन्ती सागरिकां वसन्तकं च गृहीत्वा काङ्क्ष-
मालया सह निष्कान्ता, राजाने मुक्त्वा सर्वे निष्कान्ताः, ३ अहो क०, ४ तु स०,
क्रमोद्दत्तरुषा, ५ संत०, संत्यज्यमाना, ६ महो, ७ भिर्म, ८ म्यदा भोः ९ रुभु,
१ कथंपि, १० स्थितेन प्रयोजनम्, ११ देवीसकाशमेव गच्छामि; वेष्येष्यं गत्वा
प्रसा० गम, १२ ऋतकं नाऽ; हिति रत्नावलीशामप्रधानादिकार्या तृ० ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति गृहीतरत्नमाला साक्षा मुखंगता ।)

सुसंगता—(सकर्णं निःश्वस्य ।) हा प्रियसावि सामरिके हा लज्जाभूति हा उदारशीले हा सखीजनवत्सले हा सौम्यदर्शने कुब्रेदार्नी तथं सद्या प्रेक्षितव्या । (इति रोदिति । कर्षभवलोक्य निःश्वस्य च ।) अयि दैवहतक अकरुण असामान्यरूपशोभा तादृशी त्वया यदि निर्मिता तत्कस्मात्पुनर्नीद्वाशमवस्थान्तरं प्रापिता । इयं च रत्नमाला जीवितनिराशया तया कस्यापि ब्राह्मणस्य हस्ते प्रतिपादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । तद्यावस्थामपि ब्राह्मणमन्विष्यामि । (परिकस्याप्रीतो विलोक्य च ।) अये एष खल्वार्थवसन्तक इत एवागच्छति । तद्यावदेत्समा एवैतां प्रतिपादयिष्यामि ।

(ततः प्राविशति प्रहृष्टो वसन्तकः ।)

(क) हा पिअसहि साथरिए हा लज्जाडणिं हा उदारसीले हा सहीजेसोम्यदंसणे कहिं दौँगि तुमं मए पेक्खिदव्या । अह दैवहतम अअरुण रुभसोहा तादिसी तुए जइ जिमिदा ता कीस उण ईदिसं अवस्थान्तरं प्राविदा । इयं अं रुधणमाला जीविदणिरासाए ताए कस्तुवि बहूणस्तु दृष्ट्ये पडिवादेसिति भणित्वा मम हस्ते समर्पिदा । ता जाव कं पि बहूणं झेणेसामि । अए एसो क्षु अज्जवसन्तबो इदो जेव आशच्छदि । तां जाव एदस्स जेव एर्द पडिवादहस्सम् ।

अथ चतुर्थोऽङ्कशेषौ अवर्मर्शनिर्बहूणसंघी प्रतिपाद्येते । तत्रादौ तावदशिक्षिद्वयंन्तो वासवदत्ताप्रकृत्या निरपायरत्नावलीप्राप्यवसायात्माऽङ्कमशो दशितः । अथ वत्सराजप्रवेशं सूचयितुं प्रवेशकमारभते—ततः प्रविशतीत्यादिना । सकर्णमित्यत्र करुणा सद्या दुर्दशापन्नत्वात् । हा इति विषादे । ‘ हा विषादशुगतिषु ’ इत्यमरः । ‘ लज्जालुके ’ इति पाठे लज्जा लाति इति लज्जालुः । लाधातोङ्गप्रस्त्रयः । आलुकु तु दुष्प्रापः स्फुहिशुद्विपतीत्याद्युक्तत्वात् । लज्जालुरेव लज्जालुका । स्वार्थेः कः । तस्मं बोधनम् । सौम्यं मनोङ्गं दर्शने यस्याः सा । दैवहतक कुत्सितदैव । न सामान्या असामान्या रूपस्य शोभा यस्याः सा । जीवितनिराशया जीविते निर्मिता

१ रत्नमालामादाय; ० शास्त्राद्विग्रहमङ्कः सु० २ कर्पावलीक्य, विलोक्य, ३ लज्जालुए (०लुके), ४ गण, ५ कहिं गदा दार्णे पुणो;...वेक्खिदव्या, ६ विव्य तुए जहि असा० सा गिम्माविदा; ०हवज जह उण अणणं साहरणरत्नाविसोहा एदादिनी गिम्मिदा, ७ चि ०माला ताए बहूणस्तु कस्तुचि पडिवादणीशिचि (रत्नमाला विलोक्य) ८ अं अ, ९ पेक्खामि, १० ता इमस्ति, जेव पति॒, ११ दह किंचि पति॒

वसन्तकः—ही ही भो अथ खलु प्रियवस्थेन प्रसादितया तत्रभवत्या वासवदत्या बन्धनान्मोचयित्वा स्वहस्तदत्त्मोद्दैश्चिरस्य तावत्काल-स्थोदरं मे सुपूरितं कृतम् । अन्यच्चैतत्पद्मांशुक्युगलं कर्णामरणं च दत्तम् । तद्यावदिदानीं गत्वा प्रियवस्थ्यं प्रेक्षे । (परिकामति ।) (क)

मुसं०—(खेती सहस्रोपसरथ ।) आर्य वसन्तक तिष्ठ तावन्मुहूर्तम् । (ख)

विदू०—(द्वा ।) कथं सुसंगता । सुसंगते किनिमित्तं हृदये । न खलु सागरिकाया अत्याहितं किमपि संवृत्तम् । (ग)

मुसं०—आर्य वसन्तक एतदेव निवेदियन्यामि । सा खलु तप-स्विनी देव्या उज्जयिनीं नीयत इति प्रवादं कृत्वोपस्थितेऽर्धरात्रे न ज्ञायते कत्र नीतेति । (घ)

—(सोद्वेगम् ।) अतिनिर्वृणं खलु कृतं देव्या । (ङ)

—इयं च रक्तमाला तया जीवितनिराशया आर्यवसन्तकस्य नादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । तद्रुद्धात्वेतामार्यः । (च)

(क) ही ही भो अज क्षु पिभैवभस्येण पसादिदाए तत्त्वमोदीए वासवदत्याए बन्धणादो मोचित्वा सहत्यदिष्णोहि मोदैर्हिव चिरस्तस दाव कालस्त उकरे मे सुपूरिदं किदम् । अर्णवं च एवं पद्मुभजुअलं कर्णाभरणं च दिण्यम् । ता जाव दीर्घिं गदुभ पिभ-वअसं पेक्खामि । (ख) अज वसन्तात चिष्ठ दार्ढं सुहृत्तम् । (ग) कैवं सुसंगदा । सुसंगदे किंगिमेत्ते रोदीअदि । ये खलु सामान्याए अचाहिदैवं किंवि संवृत्तम् । (घ) अज वसन्तात ऐदं जेव पिवेदइस्मू । सा व्यु तवस्तिस्थी देवीए उज्जाहिणीं किंदौदिति पशादं कुबु उवत्तिवेद अद्वरते प्र जापीअदि किंवि णादेति । (ङ) अंदिगिणिविषयं व्यु किर्दं देवीए । (च) इमं च रक्तमाला ताए जीवितनिराशा अजवसन्तभवस्तस दृत्ये पडिवादेसिति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । ता गेष्ठु एदं अजो ।

आशा यस्था: सा तया । अतः परं न जीविष्यामीति मन्यमानयेत्यर्थः । प्रतिपादय देहि । पद्मांशुक्योर्मुगलं पद्मांशुक्युगलम् । अत्याहितं महाभीतिः । महारिष्यमिति यावत् । तपस्विनीं असुकम्पाहीं । दीनेति यावत् । अर्धं रात्रे: अर्धरात्रः तस्मिन् । अतिविषय-

१ इवत्युः २ ०८८पसां० ०८८८८ पसृण्डी० ३ वैष्णी० ४ मोदबलद्वापहि उकरे मे ५ दार्घि पित्रो पेक्खवस्तव् ६ दाव तुम् ७ कथं दीर्घि ८ रथ किं ९ किं पुरि... किंवि द्वावं (खते), १० अज्जाहिदै एव, ११ पेसिदे-पीदि-नति । २ अविषिट्टुः हा मैदि साभः हा भस्त्राण्णन्तरसो हा मिदुभासिति अस्तिविषयं व्याणी वैष्णव किर्दं । नष्टे तष्टे ।

विदू०—(संक्षम् ।) मवति न म ईद्वशे प्रस्तावे हस्तौ ग्रहीतुं
प्रसरतः । (क)

(उभौ सदितः ।)

सुसं०—(अङ्गलि बढ़ा ।) तस्या एवानुग्रहं कुर्वन्नज्ञीकरोत्वेता—
मार्यः । (ख)

विदू०—(विचिन्त्य ।) अथ वोपनय । येनानयैष सागरिकाविरह-
दुःखितं प्रियवयस्य विनोदायिष्यामि । (ग)

(सुसंगतोपनयति ।)

विदू०—(ग्रहीत्वा निर्वर्णं सविस्मयम् ।) सुसंगते कृतः पुनरस्तस्या
ईद्वशस्यालंकारस्य समागमः । (घ)

सुसं०—आर्य मयापि सा कौतूहलेन पृष्ठैवासीत् । (ङ)

विदू०—ततस्तया किं भणितश्च । (च)

सुसं०—ततः सोर्ध्वं प्रेक्ष्य दोर्ध्वं निःश्वस्य सुसंगते
तैवतया कथयेति भणित्वा रोदितुं प्रवृत्ता । (छ)

(क) भोदि ण मे ईदिसे पत्थात्रे हैरथा गोण्हदुं पसरन्ति । (ख) ताए
जेव अणुग्रहं करन्तो अङ्गोऽकरेदु एवं अज्ञो । (ग) अह वा उवणेहि । जेण इमाए
जेव्य साअरिथौविरहदुकिञ्चिद्विषयाद्विषयाद्विषयम् । (घ) उत्तरेदु द्वयो उंग
ताए ईदिसस्य अलंकारस्य समागमो । (ङ) अज मए वि सीं कोदुहक्षेण पुच्छिः ।
जेवासि । (च) तदो ताए किं भणित्वम् । (छ) तदो सा उद्देष्येन्द्रियाद् दीर्घं
पिस्ससिअ सुसंगदे किं दाणि तु ए एदाए कधाएति भणिक्ष रोदिदुं पउत्ता ।

म तेनिर्दयं कृतम् । ईद्वशे एवंविधे प्रस्तावे प्रथम्भे । सागरिकाद्यामेवंविवर्द्दशां गता-
यामित्यर्थः । अनुप्रहं कुर्वन्निति । अस्या अङ्गोऽकारो तस्यामेवानुप्रहः कृतः स्यादिति
भावः । सागरिकाद्या विरहत्ते दुःखितम् । दुःखमस्य संजातमिति दुःखितः तम् ।
‘तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच्’ इति इतच् । ननु इत्याक्षेपे । सामान्यक्षासौ

१ सकरुणः साक्षं सकरुणं करुणीं पिधाय । २ कृताज्ञिः । ३ सु० वसन्तकस्य हस्ते-
वसन्तकाय-रत्नमाला० ददाति । ४ तुल्यं हस्ते समर्पयति । ५ ग्रहीत्वा निरूप्य, ०त्वा रत्नमाला०
५ एवं जोहुं हस्तो प्रसरत्वः । अहह भवति कर्त्तव्यं ईदिसे पत्थावि एवं गे० ६ अह (अय)
मोदु । गोण्हामि एव । ७ ०रेणाए विरहदुकरेण अवगैर्णि [अपनदामि] पित्रवअसस्त्वः विरह-
क्षाणिट्टः, विरहुक्तिदः । ८ संखावेषि, विणोदेषि । ९ द्वयो ईदिसस्य ०स्सामो । १० अज्ञा-
वीहृं जिस्ससिअ किं दाणि इमाए जिन्नाएति भ०

वदू०—ननु कथितमेव सायान्यजननुर्लभेनानेन परिच्छदेन सर्वथा
महाकुलप्रसूतया तथा भवितव्यमिति । सुसंगते प्रियवयस्य इदानीं
कुव । (क)

सुख०—आर्य एष सलु भर्ता देवीभवनाचिष्कम्ब्य स्फटिकशिलामण्डपं
गतः । तद्वच्छत्वायः । गद्यपि देव्याः पार्श्वतिनी भवेष्यामि । (ख)

विदू०—एवम् । (ग)

(इति निष्कान्तौ ।)

इति अवेशकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा ।)

राजा—(विविन्द्य ।)

प्रजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याधिकं

स्वरूप्येण परेण पादपत्नैर्वाक्यैः सरखीना सुहुः ।

पैत्निमुपागता न हि तथा देवी रुदत्या यथा

वक्षाल्येव तथैव आप्यसलिलैः कोषोऽपनीतः स्वयम् ॥ १ ॥

(क) १४ कहिवै ज्ञेव सामणजणदुल्हेण इमिणा परिच्छदेण दब्बहा महाकुल-
प्रसूदाए ताए होदव्याति । हुंकेवदे विवाहस्तो दाणि कर्हि । (ख) अंज एसो कछु
भडा देवीभवणाओ णिकमित्र फटिकशिलामण्डवं गदो । ता गच्छु अज्ञो । अहं
वि देवीए पासर्वतिणी भवेस्सम् । (ग) एवम् ।

जनक्य तेन दुर्लभस्तेन । परिच्छदेनालाकरेण । महूच तत्कुलं च महाकुलं तत्र भ्रसुत्या ।
महाभिजनसमुपचयेति पाठे अभिजायते अस्मिन्दिव्यमित्रजनः कुलम् । आधिकरणे
वद् । तस्मिन्मध्यत्रया । स्फटिकशिलाना स्फटिकशिलानिर्मितो वा मण्डपः स्फटिक-
शिलामण्डपस्तम् । अभीङ्गं पारेतः क्वातै हानि पार्श्वतिनी । ‘बहुलमाभीक्ष्ये’ इति
गितिः । देवीमुपरितुं वायिष्यामीत्यर्थः । स्वदद्या जारिति । व्याजेन कपटेन युक्तयेति
यावत् सहितः सव्याजाः तैः सव्याजैः शपथैः । आत्मनः मिथ्याभाषणदाओ यथा
न स्याहेत्री च विश्वासमित्यात्मा वाचोयुक्तया कृतैः शपैरित्यर्थः । प्रियेण संतोष-
करिणा वचसा आधिकं चित्तस्थ अर्याद देव्याः । अनुकूलाचरणेन छन्दो-

१ उभौ २ प्रत्यासनि ३ सम ४ भो दिण्णा...ज्ञेव नाप-हमाए लज्जाए; परिच्छदेण
परिअणसंकासंधुनवणकेअणेण हिअआगवण ५ महाहिजणाए ६ एंटदादि नास्ति
पुस्तकान्तरे ७ (दृढ़ा ।) अज्ञ...सिलाअलं ज्ञेव पत्यिदो । ता गच्छ दुमम्
८ परिकारणी ९ होमि ।

(सोत्कण्ठं निःश्वस्य ।) इदानीं देव्या प्रसैन्नाया सागरिकाचिन्तैव केवलं मां बाधते । कुतैः ।

अम्भोजगर्भसुकुमारतनुस्तथाऽसौ

कष्ठृश्चहे प्रथमरागधने विलीय ।

सद्यःपतन्मवनमार्गणरक्षमार्गे-

मन्ये मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥ ३ ॥

(विचिन्त्य ।) योऽपि मे विश्वासस्थानं वसन्तकः सोऽपि देव्या संर्यात्स्तिष्ठति । तत्कस्याप्ने बाष्पमोक्षं करिष्ये । (इति निःश्वसिति ।)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वस०—(राजानं दृष्ट्वा ।) एष खलु निर्भरोत्तमिति अपि शाघनीयलावण्यां तनुं समुद्रहस्तुदित इव द्वितीयाचन्द्रे

तुष्ट्येत्यर्थः । परेणास्यर्थेन वैलक्षण्येण लज्जाप्रदर्शनेन इति यावत् याचनार्थं चरणपातैः । यद्वा परेण वैलक्षण्ये हेतुभूतेन कृतैः पादपत्तनैः इति यावत् उक्तैः सखीनां प्रियाप्रसादनचतुराणामित्यर्थात् । वाक्यैः वचनैः । देवी वासवदत्ता तथा प्रस्यापत्ति प्रकृतिभावम् । प्रक्षत्रात्मिति यावत् । न हि नैव नीता अथा रुदत्या तया स्वब्रेत्रव बाष्पाल्येव सलिलानि जलानि तैः प्रक्षालयेव कोपः अपनीतः दृशीकृतः । अर्थं भावः । अस्तुतः सान्तवनोपायैः सा रोदनपरा बभूव । रुदयाव तस्या हृदयं तथा मृदुतामगच्छयथा तस्याः कोपो बाष्पसलिलैः प्रक्षालित इव विलयं गतः । उपेक्षान्डलकारः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १ ॥ अत्र सागरिकालाभाविरोधिवसवदस्ताकोपेषणमन्नात् शक्तिनाम विमर्शसंधेरङ्गं प्रदर्शितम् । उत्कृष्टया सहितं सोत्कण्ठम् । अम्भोजेत्यादि । अम्भोजस्य कमलस्य गर्भं; मध्यभागः स इव सुकुमारा तनुर्यस्याः या अम्भोजगर्भसुकुमारतनुः असौ प्रियतमा सागरिका तदा मकरस्त्रोद्यान्समेलनसमये । प्रथमरागधने प्रथमः अभिनवः रागः अनुरागः तेन घने निविडः । इदं इत्यर्थः । कष्ठृश्चहे कष्ठाश्लेषे विलीय विलुप्ते प्राप्य विशर्णीं भूयत्यर्थः । सद्यः तत्क्षणं पतन्तो ये मदनस्य मार्गणाः साधकाः तेषां यानि रन्धाणि तान्येव अन्तःप्रवेशार्थं मार्गाः तैः मम हृदयं प्रविष्टा इति मन्ये । मन्येशब्दप्रयोगादुप्रेक्षालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥ विश्वासस्थानमित्यत्र विश्वामस्थानमिति केशाचित्याठः । तत्र विश्वा इति शब्दः अपाणिनायोऽपि बहुलं कविभिः प्रसुतः ते । निर्भरा अतिशयिता या उत्कृष्टा

१ प्रसादितायाः इदानीं प्रसन्ना देवी, २ तथा हि, ३ यैः... रागधनैः, ४ उत्कृष्टायाः,

५ विश्वाम०, ६ संयतः । तत्कृष्टस्याप्रतः:

प्रियवयस्यः। तद्यावदेनमुपसर्पमि । (उपस्थ ।) स्वस्ति भवते । दिष्टचा दृष्टेऽसि देवीहस्तगतेनापि मया पुनरप्येताभ्यामक्षिभ्याश । (क)

राजा—(व्याप्ति सहर्षम् ।) अये वसन्तकः प्राप्तः । सखे परिष्वजस्व मासै ।

विदू०—(परिष्वजते ।)

राजा—वयस्य वेष्णैव निवेदितस्त देवया; प्रसादः । तत्कर्त्यतामिदानीं सागरिकायाः कौं वार्तेति ।

(विदू०ः सबैलक्ष्यमयोमुखास्तिष्ठति ।)

राजा—वयस्य किं न कथयसि ।

विदू०—अप्रियं ते निवेदितिं न पारयामि । (ख)

राजा—(सेष्ट्रैम् ।) वयस्य कथमप्रियम् । व्यक्तमुत्सृष्टं जीवितं सागरिके । (इति शृङ्खेति ।)

(संस्क्रमम् ।) समाश्वसितु समाश्वसितु प्रियवयस्यः । (ग)
समाश्वस्य । साक्षम् ।)

प्राणाः परित्यजत काममदक्षिणं माँ

दे दक्षिणा भवत मद्वचनं कुरुध्वम् ।

इश्चिं न यात यदि तनुषिताः स्थ नैनं

याता सुदूरमधुना गजगामिनी सा ॥ ३ ॥

(क) एसो कम्ह गिरेकाण्डापरिक्षीयामि वि सलाधीणजलावण्णं तणुं समुद्रवन्तो उदिओ विश्व तुदिआचन्दो अहिक्षिअरं सोहिं विश्ववरस्तो । ता जाव णं उवस्थामि । खोत्य भवदे । दिष्टिअौ देवीहस्तगदेणावि मए पुणोवि एवेहिं अच्छीहिं । (ख) अैष्यं अै दिष्टिदुः ण पारेमि । (ग) समस्ससदु समस्ससदु पिश्ववरस्तो ।

तथा परिक्षावां कृशाम् । क्षावीर्यं मनोङ्ग लावप्यं यस्याः ताम् । सोद्विग्रहदेवेन मनो-व्यथाया दहित यथा तथा । प्राणा इति । हे प्राणा दक्षिणा अनुकूल भवत । मम वचने मद्वचनं कुरुध्वम् । किं तदित्याह । काममत्यन्तम् । अदक्षिणं दक्षिणः परच्छन्दा-तुवर्ती स न भवति तादाम् । मा परित्यजत । यदि शीघ्रं न यात गच्छत तत्त्वं

१ याय । (विदू०पकं परिष्वज ।) वयस्य...वित्स्वया २ (परिष्वज ।) यो वभस्स अपुण्याहिवेष्टि ३ को बृन्नान्तः ० ऋका किं वतेति, ४ क्षणं, क्षणमात्रम् ५ अपि वयस्य ६ ० सर्वं चाशङ्कम् ७ ० लजीविता सा, अवज्ञयेती ८, मोहः लाटयति-मोहृष्टपात ९ काममकामदक्ष, १० मम सत्यशोऽयं है दक्षिण ११ शुण्याः १० सुडाः १२ ० अवामनापाद, सर्वेवसेषं सलावण्णतणु १३ मो दिष्टिआ वृुसि देवीहिं अच्छीहिं ज इष्टोसि, देवीसहस्र्य... एवेहिं एव १४, १५ मो पिश्ववरस्तण सकुपोमि शाश्वकिष्वदम्.

विदू०—भो वयस्य माऽन्यथा संभावय । सा खलु तपस्त्रिनी
देवयोज्जयिनी प्रेषितेति श्रूयते । अतो भयाऽप्रियमिति भणितम् । (क)

राजा—कथमुज्जयिनी प्रेषिता । अहो निरनुरोधा मयि देवी ।
वर्यस्य केन तत्वैतदास्त्व्यातम् ।

विदू०—(साच्च निःश्वस्य ।) भोः सुसंगतया । अन्यच्च । मम हस्ते
तथा किमपिनिमित्तमियं रक्षमाला प्रेषिता । (ख)

राजा—किमपरम् । मा समाश्वासयितुमैँ । तद्वयस्योपनय ।
(विदूषक उपनयति ।)

राजा—(गृहीत्वा रक्षमाला निर्वर्ण्य हृदये निवौद्य ।) अहह ।

कण्ठाश्लेषं समाप्ताद्य तस्याः प्रभ्रह्माऽनया ।

तुल्यावस्था सखीवर्णं तजुरांश्वास्यते मम ॥ ४ ॥

(क) भो वयस्य मा अन्यथा संभावोऽहौँ । सा खलु तपस्त्रिनी
प्रेषितिं लुणीअदि । अदो मए अपिअं च भणिदम् । (ख)
च । मम हृदये ताएँ किमिनिमित्तं इत्रं रञ्जनमाला पेसिदा ।

नूनं ह्वां सुषिता वक्षिता इति यावत् स्थ भविष्यथ । यतः सा गजगामिनी गज
इव गन्तु शीलं यस्याः सा अधुना संप्रति सुहूँ विप्रदृष्टान्तरं याता गता । वसन्त-
तिलका वृत्तम् ॥ ३ ॥ अन्यथा अन्यप्रकारेण मा संभावय मनसि कुरु । मृतेति मा
मन्यस्वेत्यर्थः । सुर्स०—सा खलु तपस्त्रिवी कुञ्जपि नितेति । विदू०—(संदेहाम् ।) अतिं-
निर्वर्णं खलु कुरु देवया । उनः—भो वयस्य मा खलु अन्यथा संभावय... अतोऽपि-
यमिति भणिदम् । राजा—अहो निरनुरोधा मयि देवी इत्यनेन वासवदत्तादोषप्रलयाप-
नाश अपवादः नाम अविमर्शसंवेरङ्गं दर्शितम् । निर्गतः अनुरोधः अनुवर्तनं यस्याः सा
निरनुरोधा । पाठान्तरे निरनुकोशा निष्कृपा । कृपा दयानुकम्भा स्पादनुकोशोऽपि ।
इत्यमरः । अत्र वासवदत्तयेषांसंपादनाद्वस्त्राजस्वावसाननाच्छलमिति अवमरी-
संघरणम् । अन्यच्च अन्यदपि कथनीयमस्तीत्यर्थः । किमपिनिमित्तं केनापि
हेतुना । कण्ठाश्लेषमिति । तस्याः सागरिकायाः कण्ठाश्लेषमालिङ्गनं प्राप्य
प्रभ्रह्मा च्युतया अनया रत्नमालया तुल्या समाना अवस्था यस्याः सा तुल्यावस्था
इयं मम ततुः शरीरं सखीव आश्वास्यते सान्त्वयते । उपमालंकारः ॥ ४ ॥

१ नरुकोशा, २ गृहीत्वा मयि देवया, ३ वसन्तक, ४ विदूष । (गृहीत्वा हृत-
माला हृदये निवेदय ।) अहह, ५ विन्यस्य, वदानि, ६ अशिष्यते, ७ आसीक
८ पेसिदा । अदो मए विलिङ्गांचि भणिअ पि कथितम्, ९ ताए एवज, १० एव द्वुसंगवाप-
द्वजं रञ्जनमाला वसन्तअस्त पदिष्यालेवित्ति भणिअ नाए सुसंगवाहत्ये समीक्षा
नाए चि मम हृदये विष्णा, ११ कञ्जेण,

वयैस्य त्वं परिधत्स्वैताम् । येन वयमेनां तावदु हृष्टा धृतिं करिष्यामः ।

विद०—यद्यवानाज्ञापयति । (परिदधाति ।) (क)

राजा—(साहस्रिम् ।) वयस्य दर्शनं पनः दैर्घ्यानं प्रियायाः ।

चिठ्ठ०—(दिशोऽवलोक्य चभयम् ।) भो वयस्य मैवम्हैर्मन्त्रधस्व ।

कदापि कोऽपि देव्या इह संचरति । (ख)

(ततः प्रविशति वेत्रैहस्ता वसुंधरा ।)

बसुं०—(अपस्थित्य ।) जयतु जयतु भर्ता । भर्तः एष खलु समणवतो
भागिनेयो विजयवर्मा प्रियं किमपि विवेदयितुकामो द्वारे तिष्ठति । (ग)

राजा—वसंधेरे अविलम्बितं प्रवेशय

बसुं०—यदेव आज्ञापयति । (इति निष्कम्भ विजयर्थीर्था सह पुनः प्रविष्ट ।) विजयर्थमन् एष खलु भर्ता । लदुपसर्पत्वार्थः । ( )

(उपस्थिति ।) जयतु जयते देवः । देव दिष्टुचा वर्धसे

1. *Leucosia* *leucostoma* *leucostoma* *leucostoma* *leucostoma*

सु रूपण्वन् साधु । अचिरान्महत्प्रयोजनमनुष्टितम् ।
विजयवर्मन् इति आस्यताद् ।

(विजयवर्मोपविशति ।)

(क) जे भवं आणेवेदि । (ख) भो वअस्स मा एवं उच्च मन्त्रेहि । कठाविको वि देवीए इह संचरदि । (ग) जबहु जाथु भद्रा । भद्रा एसो कछु रुमण्डो माहारेण्ठो विजञ्चनमा पिं^{१२} किपि पिणेविदुकोमो दुआरे चिन्हिरि । (घ) जे देवो आणेवेदि । विजञ्चनम् एसो कछु भद्रा । ता उच्चस्थयु अज्ञो ।

भृति वैरी संतोषं वा । वेत्रे वेत्रयष्टिः हस्ते यस्याः सा । वसुवरा पुत्रास्तीत्रीहारी ।
भागिनीयः भागिन्याः पुत्रः । 'क्षीभ्यो ढक्' इति अपत्यार्थे ढक् । निवेदयितुं कामो
यस्य स निवेदयितुकामः । 'तुकाममनसोरपि' इति मलोपः । कतिपयैः अहोमिः

१ नद्यस्य परिदृश्यः व्यवेत्तै एति २ एनामपि इट्टा नारद वृत्तिः विवेदवना-
देश्यागां इद्यविवेत्तै ३ सासं निःशस्य ४ सामारिकाय दर्शनम् ५ खड्डः ६ शति-
प्रतीहारी ६ राजानमुव० ७ ०ष्टे गच्छ ८ ०धर्मणा ९ राजा—(सप्तरिवेषम् ।)
विजयवर्मन् अपि जिता कोसलाः । विज—देवस्य प्राप्तिवेण । राजा—साधु छष्टु...
हितम् । विजयवर्मन् तत्कथय कथाश्च । अनिविस्ततः शौभुमिच्छामि १० एवं
मणः । कोविं इह, कविं लासवनापरिअधिष्ठी एथ संचेर । (कण्ठं दन्वा ।)
विज कार्त्तिं परमदो विज ॥१॥ विभित्व १२ ०वित्व १३ ०धर्मण

राजा—विजयवर्मन् जितः कोसलाधिपतिः ।

विजय०—देवस्य प्रभावेण ।

राजा—विजयवर्मन् तत्कथय कथमिति । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

विजय०—देव श्रूयताश् । वैयमितो देवादेशात्कतिपैरेवाहोभि-
रनेककरितुरगपतिदुर्निवारेण महता बलसमूहेन गत्वा विन्द्यदुर्गावस्थितस्य
कोसलाधिपतेद्वारामवष्टम्य सेनाः समावेशयितुमारब्धाः ।

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—ततः कोसलाधिपतिरपि दर्पात्परिभवमसहमानो
हास्तिकप्रायमशेषमात्मसैन्यं सज्जीकृतवान् ।

विदू०—भो लध्वाचक्ष्व । वेपत इव मे हृदयम् । (क)

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—देव कृतनिश्चयश्चासौ—

योद्धुं निर्गत्य विन्द्यादभवद्भिर्सुखस्तत्क्षणं द्विग्निव-
न्दिवन्ध्येनेवापरेण द्विपपतिष्ठतनार्पिण्डेन रुद्धं
वेगद्वाणानिवमुठच्चन्समद्करिघटोत्पिष्ठपत्तिनिपत्य
प्रत्यैच्छद्वाणितिद्विगुणितरभसरतं रुमणवान्क्षणेन ॥ ५ ॥

(क)^१ भोः लहुं आचक्षय । वेवदि विक्ष मे हिअथम् ।

अहैर्पदिनैः । करिणथ तुरगाथ पत्तयश्च करितुरगपति । सेनाङ्गत्वात्समाहारद्वंद्वः ।
अनेकेन करितुरगपत्तिना दुर्निवारं दुःखेन निवारयितुं शक्यं तेन । विन्द्यस्य विन्द्यस्य
वा यद् दुर्गं तत्रावस्थितस्य । अवष्टम्य निरव्य । समावेशयितुं व्यवस्थापयितुम् ।
परिभवं द्वाररोधरूपमपमानम् । हास्तिकप्रायं हास्तिनां समूहो हास्तिकम् । 'अचित्तहस्ति-
घेनोऽक्षु' इति समूहे ठक् । तत्रायं यस्मिन् । योद्धुमिति । छत्रः निश्चयः येन
स कृतनिश्चयः असौ योद्धुं निर्गत्य तत्क्षणं स चाचौ क्षणश्च तत्क्षणस्तम् । अपरेण
अन्येन विन्देन इव । द्वाभ्यां विवन्तीति द्विपाः । चुपि इति कः । तेषां पतयः महा-
गजा इत्यर्थः । तेषां या प्रतना सेना तस्या आपोऽबन्धः घनव्यूहाकारेण रचना तेन

१ कोसलेश्वरः २ देवप्रसादेन, ३ सावात्, ४ देव एवम्, ५ इतो...रेव द्विनै० तुरगरथ-
दुर्निवारपत्तिष्ठयेन गत्वा... नेद्वारी समाप्तः ६ सेनाः समावासाभितुं-७ वशवन्तः; देवपादा-
देशाश्चाधिनिदिष्टः कफिपैरेव द्विपसैः... गत्वा रुमणवान्... समारब्धवान्, ८ अमृष्यमाणः,
९ चाचौ कोसल-लाली-पति:, १० मुखो वक्षिणा दिग्विभगम, ११ पीठबू, १२ द्विवपति-
घटापाणि०, १३ गजः, १४ ऋषय समवर्गजोः, १५ पति, १६ प्रत्यगात्, १७ समैच्छतः, १८
छिन्नताधिः, १९ जयेन, २० विजयवर्मन्, लहुं आचक्षयदु.

अपि च ।

अख्यव्यस्तशिरखैश्चकषणोत्कृत्तोत्तमाङ्गे क्षणी
व्युद्धास्त्रूक्सरिति स्वनतप्रहरणे वैर्मद्विलद्विहिनि ।
आहूयाजिमुखे स कोसलपतिर्भैरवीपतीभव-
क्षेकेनैव रमण्वता शारशत्तर्मत्तद्विपस्थो हतः ॥ ५ ॥

विदू०—जयतु जयतु भवान् । जितमस्माभिः । (इत्याच
त्र्यति ।) (क)

राजा—साधु कोसलपते साधु । मृत्युरपि ते श्लाघ्यो यस्य शत्रुवो
उप्येवं पुरुषकारं वर्णयन्ति । ततस्ततः ।

विजय०—देव ततो समण्वानपि कोसलेषु मङ्गीतरं ज्यायांसं जय-
वर्मीणं स्यापीथत्वा संमरणितमशेषबलमनुवर्तमानः श्वैः शानैरागच्छत्येव ।
मुंधे उच्यतां यौगन्वरायणः दीर्घतां मत्प्रसादोऽस्येति ।

जबदु भवेत् । जितं अंगदहिं ।

नतान् रुधन् व्याप्तुवन् । अभिमुखः अशब्दः पुरः स्थितः ।
विग्रान् विमुखन् । समदानो करिणो वटाः समृद्धाः ताभिः उपिष्ठाः
चूर्णताः पत्तयो येन यस्य वा स तथोक्तः । वाक्षितस्य अभीष्ट्य कोसलपतिना सह
द्वृद्वस्य या आसि प्रसित्या द्विगुणितः रभसो वेगो दृष्टयो वा यस्य स वाक्षिताति
द्विगुणितरभसः स्मण्वान् वेगवत् निष्पत्य ते प्रत्यैच्छत् प्रतियातः । दीर्घो रसः ।
उत्प्रेषालंकारः । स्वधरा वृत्तम् ॥ ५ ॥ अख्यव्यस्तेति । अङ्गैः श्लैः व्यस्तानि
व्याक्षिसानि विरक्षाणि यैस्ताद्वानि शास्त्राणि तेवां कषणैः प्रहौरिति यावत् ।
उत्कृष्टानि छिन्नानि उत्तमाङ्गानि विरावियस्मिन् । क्षणं व्युदा वृद्धा अस्त्रः रक्तस्य
कृति यस्मिन् । पुनर्ब्रह्म स्वनन्ति शब्दायमानानि प्रदरणानि यस्मिन् तथाभ्युतो । तथा
न वर्येभ्यः कवचेभ्यः उद्गलन् प्रादुर्भवन्वहिः अस्तिर्थिस्मिन् तादृशो आजिमुखे रणविरसि
भङ्गप्रतीपीभवत् भङ्गस्य स्वपराभवस्य प्रतीपीभवन् ते वारयन् इत्यर्थः । पाठान्तरे
प्रधाने मुख्यबले भेदे पराभूते सति । मत्तद्विपस्थः स कोसलपतिः आहूय आकार्य
एकेन एव रमण्वता शरयोहृतः । अमुग्रासोऽलंकारः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥
पुरुषकारं पराक्रमम् । समरे ब्रह्मिं संजातव्रणम् । अनुवर्तमानः अनुसरन् । तेन

१ अस्त, २ कषणैः कृत्तो०, ३ अंगदिल०, ४ रणोद्देशोद्देश०, ५ भेदे प्रधाने भले;
भङ्गप्रतीपीः अस्मात्परं—राजा—कथमस्मदीयान्वयपि भलानि भग्नानि । विज०—
एकेनैव इत्य०, ५ राजा—कोसलपते म०, ६ स्वधरा०, कोसलेशज्यायांसं भा०, ७ प्रहार-
विग्रानहास्तिरक्षणमशेषसैर्यः गाढ़—समर—प्रहार०, ८ मन्दे भवेत्, ९ प्रदर्शनात्म—प्रदर्शन-
दस्य विभवः हतिः प्रियकपाद्वर्ष्णेण वीय०, १० भवदा,

वसुं०—यदेव आज्ञापयति । (इति विजयवर्मणा सह निष्ठान्ता ।) (क)

(ततः प्रविशति ब्राह्मणमाला ।)

काञ्चन०—आज्ञासामि देव्या यथा—हहे काञ्चनमाले गच्छ ।

एतमैन्द्रजालिकमार्यपुत्राय दर्शय । (परिक्षम्यावलोक्य च ।) | एष खच्छ
भर्ता । तद्यावदुपर्सपामि । (उपस्थृत ।) यथु यथु भर्ता । देवी विज्ञा-
पयति—एष खद्गजयिनीतः सर्वसिद्धिर्नामैन्द्रजालिक आगतः । तत्प्रे-
क्षतमेनमार्यपुत्र इति । (ख)

राजा—अस्ति नः कौतुकमिन्द्रजौले । तच्छीघ्रं प्रवेशय ।

काञ्चन०—यदेव आज्ञापयति । (ग)

(निष्ठकम्य मुनः पिञ्चिकाहस्तैन्द्रजालिकेन सह प्रविशति ।)

ऐन्द्रजालिकः—(पिञ्चिकां श्रैमयन् ।)

प्रणमत चरणाविन्द्रस्येन्द्रजालिकपिनद्धनामः ।

तथैव शम्बरस्य मायासुप्रतिष्ठितयशासः ॥ ७ ॥

(क) जं देवो आणवेदि । (ख) आणस्तिंह देवीए जह—हहे

एवं इन्द्रजालिकं अज्ञउत्तस्स देसहि । एसो क्षु भट्टा । ता जाव उपसप्तामि । अज्ञु
जभदु भट्टा । देवी विणवेदि—एसो क्षु उज्जैणीदो सव्वसिद्धी णाम इन्द्रजालिको
आवदो । ता पेक्खदु यं अज्ञउत्तोति । (ग) जं देवो आणवेदि ।

(घ) पणमह चलणे इन्द्रस्स इन्द्रजालिकपिनद्धनामस्स ।

तह जेव संबरस्य मायासुपरिष्ठिद्वजसस्स ॥

सहेत्यर्थः । प्रसादः लक्षणया प्रासादानुरूपं परितोषिकम् । ऐन्द्रजालिकः मायिकः ।
इन्द्रजालं शिल्पस्य । 'शिल्पम्' इति ठक् । इन्द्रजालिक इति पाठे इन्द्रजालमस्यस्य ।
'अत इनिटनौ' इति मत्वर्थे ठन् । पिञ्चिका मध्योपिच्छकूचैः । सा हस्ते वस्य तेन ।
प्रणमतेति । इन्द्रजालके विनदें बद्दं नाम यस्य तस्य इन्द्रजालकपिनद्धनामः
इन्द्रस्य चरणो प्रणमत । तथैव मायायामैन्द्रजालविद्याया सुप्रतिष्ठितं यशो यस्य
तस्य मायासुप्रतिष्ठितयशासः शम्बरस्य तात्त्वमकासुरस्य च चरणौ प्रणमत ॥ ७ ॥

१ ऐन्द्रजालिके २ प्रविष्टा । (प्रविश्य ।)—एकु एकु अज्ञा । (ऐन्द्रजालिकः परि-
क्षमति ।) काञ्चन०—एसो भट्टा । ता उपसप्तदु अज्ञो । ऐन्द्र०—(उपस्थृत्य ।)
जभंडु । ३ ओं भामयिता चहुधा—०विधे—हास्यं कृत्वा । ४ इन्द्रजालग्नि लध्यसक्षस्स
(जाले लध्यसक्षस्य) । तह अज्ञ सौं सुपरिष्ठिद्वजगरस् (सुपरीष्ठितसर्व-
जगतः ।) तह रंसो सम्भूः जालिअचि लध्यपापस्स । तह एव अज्ञ (जाय)
असुरस्य—शम्बरस्य सुपरिष्ठितस्स ।

काञ्चन ।—(उपत्यका ।) भर्तः एष स्वरैन्द्रजालिकः । (क)

मन्द०—जयतु जयतु देव ॥ देव ।

किं धरण्या मुगाङ्कु आकाशे महीधरो जले जवलनः ।
मध्याह्ने प्रदोषो दर्शनाम् देवान्नाम् ॥ ८ ॥

अथ वा किं बहुना जरिपतेन ।

मम प्रतिज्ञैषा यथाद् हृदयेनहसे संद्रष्टुम् ।
तत्तद्वर्णास्यहं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥ ९ ॥ (ख)

विदूषकः—भो वयस्य अवहितो भव । ईटशोऽस्यावष्टमो येन सर्वे
संभाव्यते । (ग)

राजा—मद्र तिष्ठ तावत् । काञ्चनमाले उच्चर्यां देवी । युधिष्ठीय
एवायमैन्द्रजालिको विजनीकृतश्चायमुद्देशः । तदेहि । सहितावैवेन
पठमङ्ग विति ।

एसो कसु इन्द्रजालिको ।

हु जबदु देवो । देवै ।

वरणिए मिअङ्को आआसे महिहरो जले जलणो ।

बज्जन्नहमिह पओसो दाविज्ज देहि आणसिम् ॥

अह वा किं बहुणा जापिदेण ।

मज्ज पइण्णा एसो जं जं हिअएण इहसि संदर्भम् ।

तं तं दंसेमि अह गुणो मन्तप्येमावेण ॥

(ग) भो वैभस्स अवहिदो होहि । ईदिसो से अवष्टमो जेण सबं संभावीथादि ।

किं धरण्यामिति । धरण्या किं मुगः अङ्कः यस्य स मुगाङ्कुः चन्द्रः प्रदर्शयताम् ।
तथा च आकाशे महीधरः पर्वतः जले जवलनः अभिः मध्याह्ने प्रदोषः रजनीमुख
प्रदर्शयताम् । आज्ञासि देहि । यदादिवासि तद्भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ममोति । मम
प्रतिज्ञा एषा । यथाद् हृदयेन मनसा संद्रष्टुमीहसे इच्छासि तत्तद्वरोः मन्तस्य प्रभावेण
सामध्येन दर्शयामि ॥ ९ ॥ अत्र श्लोकद्वयेन्द्रजालिको मिथ्याज्ञिसंभ्रमोत्पापनेन वर्त्स-
राजस्य हृदयस्यागरिकादर्शनानुकूलां निजधक्षिमाविष्कृतवाविति व्यवसायास्यमङ्ग-
मिदम् । अवष्टमः उत्साहमः । युधिष्ठीयं गुप्तहीयः । ‘त्यदादीनि च’ इति वृद्ध-
संहायो ‘वृदाच्छः’ इति तस्येदमित्यर्थे छः । विगता जना अस्मादिति विजनः । न

१ यदि युधिष्ठीयोः २ देव किं । धरणीए मिअङ्को ३ सिज्ज (सिञ्चतु)
तह, बाव लिज्जडु ४ महाराज कोसम्पत्तेन किं । अह वा—किं जापिएण बहुणा जं जं
हिअएण इच्छासि द० ५ एसा भणामि हिअएण जं—सि वहव्यम् (प्रश्नये), महसि
(वाञ्छासि) वहुम् ६ वाचमि ७ पसादेण ८ भो ईदिसो दे.

काञ्चन०—यद्वितीज्ञापयति । (इति निष्कान्ता ।) (क)

(ततः प्रविशति वासवदङ्गा काञ्चनमाला च ।)

वासव०—काञ्चनमाले उज्जयिनीत आगत इत्यस्ति मे तस्मिन्नैन्दन-
जालिके पक्षपातः । (ख)

काञ्चन०—ज्ञातिकुलबहुमानः खस्वेष भर्याः । तदेवेतु भर्त्री ।

(इति परिकामतः ।) (ग)

वासव०—(उपस्थित्य ।) जयतु जयत्वायपुत्रः । (घ)

राजा—देवि बहुतरमनेन गर्जितम् । तैदिहोपविश्यताम् ।

पश्यामस्तावत् ।

(वासवदत्तोपविशति ।)

राजा—भद्र प्रस्तूयत्तामिन्द्रजालम् ।

ऐन्द्रजा०—यदेव आज्ञापयति । (इति बहुविधं नार्यं हृत्वा पिण्डिका-
प्रमयन् ।)

हरिहरब्रह्मप्रसुखान्देवान्दर्शयामि देवराजं च ।

गगने सिद्धचारणसुरवधूसार्थं च नृत्यन्तम् ॥

तत्प्रेक्षतां देवः । (ङु)

(क) जं भद्रा आणवेदि । (ख) कषणमाले उज्जैणीदो आवदोति अंतिमे
तस्मिंस इन्द्रजालिए पवर्खवादो । (ग) णादिकुलबहुमाणो क्षु एवो भड्णीए । ता-
एदु एदु भड्णी । (घ) जेहु जेहु अज्जउतो । (ङु) जं देवो आणवेदि
हरिहरब्रह्मपुरुषे देवे दंसेमि देवराजं च ।

गगणमिमि सिद्धचारणसुरवधूसार्थं च पञ्चन्तम् ॥

तां पेक्खदु देवो ।

विजनः अविजनः । अविजनः विजनः संपद्यमानः कृतः विजनीकृतः । पक्षे पातः
पक्षपातः । अभिमान इत्यर्थः । बहुतरं गर्जितं स्वपाटवमयिकृत्य अतीव विकात्यितम् ।
प्रस्तूयतामारभ्यताम् । हरिहरेति । हरिहरब्रह्माणः प्रसुखः प्रमुखे वा येषां तान् ।
देवराजमिन्द्रे च दर्शयामि । सिद्धचारणा देवयोनिविशेषाः । सुरवचो देवाङ्कनाः
तासां सार्थं समृद्धं च नृत्यन्तं दर्शयामि ॥ १० ॥ श्लोकचतुर्थ्यस्य गाथाच्छुदः ।

१ इनि निष्कल्प्य वासवदत्तया सह प्रविशति । वास०, २ बहुनेन, अनेन निष्क-
ल्प्यनेन, ३ तविनः स्थीयताम्, तवेहि उप०, ४ तामिदामीम्, ५ नां नहुविद्यमान्द०,
५ अतिथि इन्द्र० बहुमाणो, ६ माइ (मातृ) उल०, यामि (तपसि)०, ७ इन्द्र-
पक्षस्वदादो भ०, ८ अस्य स्थाने-सर्वे सविस्मयं पश्यन्ति,

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्यासनादवतरन् ।) आश्र्वयमाश्र्वयम् । देवि पश्य ।

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशोखरः शंकरोऽयं
दोभिवैत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचकचिह्नैश्चतुर्भिः ।

एषोऽप्यैरावतस्थिष्ठिकैशपतिरमि देवि देवास्तथान्ये
नृत्यन्ति व्योम्नि चेताश्चलचरणरणचूपुरा विव्यनार्थः ॥ ११ ॥.
वासव०—आश्र्वयमाश्र्वयम् । (क)

विदूषकः—(अपवार्यै ।) आः दास्याः पुत्र ऐन्द्रजालिक किमैतद्वै-
रप्सरोभिश्च दर्शितैः । यदि तेऽनेन परितुष्टेन कार्यं तत्सागरिकां दर्शयै । (ख)
(तंतः प्रविशति वनुधरा ।)

वसुधरा—(राजनमुपस्थित ।) जयतु जयतु भर्ता । अमात्यो यौग-
भरायणो विज्ञापयति—एष खलु विकमबाहोः प्रधानामात्यो वसु-
भूतिर्ब्रह्मयेन कञ्चुकिना सहागतः । तदर्हति देवोऽस्मिन्नेव सुन्दरमुहूर्ते
इहमपि कार्येण्व समाप्यागत एवेति । (ग)

प्रियोऽन्तः अचरितम् । (ख) अाः दासीएपुत्रा इन्द्रजालिक किं एदेहि
व देसिदाहि । जह दे इमिणा परितुष्टेन कर्म ता सारथिर्भिः
जेदु जेदु भादा । अमक्षो जोअन्वैराक्षणो विनवेदि—एसो वर्ण
विकमबाहणो पहाणाम्बो वसुभूती वस्त्रेण कञ्चुइणा सह आगदो । ता अङ्गहृदि देवो
इमसिं नैव सुन्दरमुहूर्ताए पेक्खिदुम् । अहंपि कज्जसेसं समाप्तिर्भ आगदो एवति ।

एष इति । व्योम्नि आकाशे सरोजे आसनमुत्ते कमले एष ब्रह्मा दृश्यते । अथ
रजनिकरस्य चन्द्रस्य कला घोखरः शिरोमूर्णं यस्य स रजनिकरकलाशोखरः शंकरः ।
असौ द्यु दृश्यमानः घनुः शार्ह असि: नन्दकाश्यः गदा कौमोदकी नामी चक्रं
सुदृश्यनं तानि चिह्नानि तैः साहितः सधनुरसिगदाचकचिह्नैः चतुर्भिः दोभिः उप-
लक्षितः दैत्यान्तको विष्णुः । एष समीपरवर्ती ऐराते तिष्ठतीति ऐरावतस्थः । मुपि
इति कः । त्रिदशपतिः इन्द्रः । तथा च हे देवि असी अन्ये देवाः । दृश्यन्ते इति शेषः ।
एताः च चलेतु चरणेतु रणन्तः नुपुरा मङ्गीरा यासी तादृशः दिवि भवा दिव्याः ।
दिगादित्वाद्यत् । दिव्याद्य ता नार्यक्ष दिव्यनार्थः सुराङ्गनाः । अप्सरस इत्यर्थः ।
नृत्यन्ति । ताम्पर्वानेतान्यस्येति पूर्वेण संबन्धः । स्वधरा ब्रतम् ॥ ११ ॥ दास्याः पुत्र ।

१ ऊर्ध्वं वृष्टा; २ अन्सविस्मयसः, ३ अहो आश्र्वयम्; अस्मात्पर—वसन्त०—अचरिते
अचरितं । राजा—देवि. ३ अयं, ४ विद्युत्, ५ वसेः, ६ विदू०—साहू रे इन्द्रजाऽ साहू ।
विसिंव क्षुप आनन्दो विष्णाणं । (अप०) ६ अस्मात्पर—राजा—मद्र भवतु तथा,
७ प्रविश्य वस्तु, ८ नास्येत्तक्षित्, ९ हा इन्द०, १० वृणो देवस्स चलणजुआले
इदं, ११ पहाणो अमव्यवस्थादी, वव्यव्यक्तो... । ता पैक्षव एव । इमं पृष्ठं सुन्दरं
महूर्तं (अयमेव सुन्दरी महूर्तीः), सिंहेश्वरप्यधाऽ, १२ वाङुगा पहाणाम्बो अणु-
प्येसिवो, १२ अरिहासि देव ।

वासव०—आर्यपुत्र तिष्ठतु तावदिन्द्रजालम् । मातुदगृहात्प्रधा-
नामात्यो वसुभूतिरागतः । तं तावत्प्रेक्षतामार्यपुत्रः । (क)

राजा—यथाह देवी । (ऐन्द्रजालिकं प्रति ।) मद् विश्रम्यता-
मिदानीष ।

ऐन्द्रजालिकः—यदेव आज्ञापयति । (पुनः पिञ्चकां भ्रमयति ।)
(निष्कामन् ।) एकः पुनर्मम खेलोऽवश्यं देवेन प्रेक्षितव्यः । (ख)

राजा—मंद्र द्रक्ष्यामः ।

वासव०—काञ्चनमाले गच्छ त्वं देहस्य पारितोषिकम् । (ग)

काञ्चन०—यदेव्याज्ञापयति । (ऐन्द्रजालिकेन सह निष्कामता ।) (घ)

राजा—वसन्तक प्रत्युदम्य प्रवेश्यतां वसुभूतिः ।

विदू०—यदेव आज्ञापयति । (इति वसुधरया सह निष्कामतः ।) (ङ)

(ततः प्रविशति वसन्तकेनानुगम्यमानो वसुभूतिर्ब्रव्यव ।)

वसुभूतिः—(समन्तादवलोक्य ।) अहो वत्सेश्वरस्यानुनु-

आक्षितो जयकुञ्जरेण तुरगाज्ञिर्वर्णयन्वह्नुभा-

न्संगीतध्वनिना हृतः क्षितिभृतां गोष्ठीषु तिष्ठ-

(क) अज्जरत चिङ्गु दाव इन्द्रधारे । माउलधैरादो पहाणामन्नो धुम्रदी
आगदो । ते दाव पेक्खदु अज्जरतो । (ख) जं देवो आणवेदि । ऐको उण मह
खेलो अवसं देवेन पेक्खदबो । (ग) कञ्चनमाले गच्छ तुमं देहि से पारि-
तोषिकम् । (घ) जं देवो आणवेदि । (ङ) जं देवो आणवेदि ।

‘षष्ठ्या आकोशो’ इति अल्कुर् । शोभनः भुर्तृः सुमुहूर्तस्तस्मिन् । इन्द्रजालं
ऐन्द्रजालिकमादोप्रेक्षणामित्यर्थः । देहस्येत्यत्र संप्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां पष्टी ।
प्रत्युदम्यादरदर्शनार्थमभिमुखं गत्वा । अनुभावः प्रभावः विभूतिरिति यावत् ।
आक्षित हृति । वल्लभानान्नोऽभीष्टान् । मनोऽन्नान् इत्यर्थः । तुरगान् निवर्णयन्साव-
धानेन पश्यन् अहम् । कुजः हस्तिनो हसुर्दन्तो वा सोऽस्यास्तीति कुजरः । जयस्य
जयावहः कुजरः जयकुञ्जरः तेन आक्षितः काकृष्टः । दर्शनीयाश्वदद्वद्विरपि दर्शनीय-
तरकुञ्जरेणाकृष्टद्विरपि रस्मीत्यर्थः । क्षितिभृता वत्सेश्वरोपासनार्थं प्राप्तानो सामन्तानो

१ नास्येतक्त्वचित्, २ एवम् । द्रक्ष्यामि, ३ प्रवेश्य वसुभूतिम्, ४ प्रत्युदम्यमानः,
प्रविशति वसु० आ० वसन्तकम्, ५ अस्मायाक्षं वसन्त०—एदु एदु अमन्नो वस-
भूती । इत्य०, ६ ऋलोक्य सविस्मयम्, ७ भवनद्वारभासः, ८ आक्षिपाप्तकु०, ९ क्षिति-
भुजा०, १० फेक्खणं, इन्द्रजा०, ११ कुलादो अज्जो अम०, १२ एको खिङ्गुक्षी०

सथो विस्मृतसिंहलेन्द्रविभवः कक्षाप्रदेशोऽप्यहो

द्वाः स्थेनैव कुतूहलेन महता आम्बो यथाहृ कृतः ॥ ११ ॥

बाभ्रव्यः—वसुभूते अद्य खलु चिरात्स्वामिनं द्रक्ष्यामीति वत्सत्य-
मानन्दातिशयेन किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कुतः ।

विवृद्धिं कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा-

द्विविस्पष्टां द्विं तिरयैतितरां बाष्पपट्टैः ।

सखलद्वैर्णो वार्णी जडयतितरां गद्यदतया

जरायाः साहाय्यं मम हि परिसोषोऽप्य कुरुते ॥ १२ ॥

विदूषकैः—(अमे भूता ।) एत्वेत्वमात्यः । (क)

वसुभू०—(विदूषकस्य कठे रत्नमालां द्वृष्टपवार्यः ।) बाभ्रव्य जाँने
सैवेण रत्नमाला या देवेन राजपुत्रै प्रस्थानकाले दत्ता ।

(क) एहु एहु अमर्ची ।

ममाषु मण्डलेतु क्षणं तिष्ठन् संगीतस्य व्वनिः स्वरः तेन संगीतव्यामिना हृतः प्रसभ-
त्याक्षरां आहो इत्याश्रये । एवं कक्षाप्रदेशे प्रकोष्ठे अपि । कक्षाप्रदेशस्थस्य मे
त्याक्षरां उद्दिष्टतस्य का भवेदिति अपेरर्थः । सद्यः तत्काणे विस्मृतसिंहलेन्द्र-
विवृद्धिं सिंहलनुपत्तेः विभव ऐश्वर्ये येन तथाभूतोऽहं द्विरि तिष्ठीति द्वाः स्थं
सिंहलनुपत्तेः कुतूहलकारिणा वैभवेन्ति यावद् । आम्बो यथा आमे भवः
सिंहलनुपत्तेः कुतूहलनादिवायाद् । स इव कृतः । नगरं गतो आम्बो यथा तत्रस्य वैभवं
द्वाः आर्थ्यचकितो भवति तथाहृ भूतोस्मात्याश्रयः । उदात्तालंकारः । उपमा च ।
शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ १३ ॥ किमप्यविवेचन्यायम् । अन्या अवस्था अवस्था-
न्तरम् । अन्यार्थकेनान्तरशब्देन मयूरव्यसकादिवात्समासः । विवृद्धिमिति ।
अथ मम परितोषः स्वाभिर्द्वन्द्वे भविष्यतीति आनन्दः जरायाः । सद्यास्य भावः
साहाय्यम् । 'सहायाद्वा' इति अथ । कुरुते हि । तदेव विशदयति—साध्वसवशाद् राहः
पुरोऽमनभवेतोः कम्पस्य विवृद्धिं प्रथयतितरामतिशयेन वर्धयति । बाष्पपट्टैः
आकुत्तुलज्जालैः क्षिविस्पष्टा मन्दां द्विं तिरयतितरामतिशयेन हारहसति । तिरःशदात्त-
त्करामीति गिञ्च । तत्स्तिष्ठते तरप् । कमोत्तदव्ययेति तरवन्तादाम् । तथा च सखल-
न्तोऽस्पष्टं निर्विच्छ्वतः वर्णं शस्यां तां सखलद्वैर्णो वार्णी गद्यदतया वाक्स्खलनेन जड-
यतितरामतिशयैन जडां करोति । पूर्ववज्जडशब्दाण्यित्वा तिष्ठन्तादरवन्तादाम् । अत्र
जरोत्पत्रकम्पादे: प्राक्षिद्वस्य परितोषजन्यसाध्वसादिना गुणोक्तर्धवर्णानाददुगुणालंकारः
तदुक्तं—'प्राक्षिद्वस्यगुणोक्तर्धवर्णानाददुगुणः परसन्निधेः' इति । चिरिणी वृत्तम् ॥ १३ ॥

१ (सहर्षम् ।) वसु० २ नाम्यइवस्या...३ निरयति पुनर्जीवसलिलैः ४ नर्वा-
वाणी भवति निनरां ५ अप्रतः ६ अलोक्य निःशस्याप० ७ ज्ञायने, अपि प्रत्यभि-
ज्ञायने, ८ ओचो वसुभूर्णी,

बा॒भ्रव्यः—अमा॒त्य अ॒स्ति सा॒हश्यम् । तर्तिक वै॒सन्तकं पृच्छामि
प्रासि॒मस्या॑ः ।

वसुभू०—बा॒भ्रव्य मा॑ मै॒वम् । महति॑ रा॒जकुले॑ रत्नबौद्धुस्यात्
दुर्लभो॑ भूषणानां॑ संवादः । (इति॑ परिकामति॑)

विदू०—भो॑ एष॑ स्खल॑ महाराजः । तदुपर्सप्त्वमात्यः । (क)

वसु०—(उपस्थ्य॑) विजयतां॑ महाराजः ।

रा॒जा—(उत्थाय॑) आर्य अभिवादये॑ ।

वसु०—आयुष्मान्मव॑ ।

रा॒जा—आसनमासनमार्याय॑ ।

विदू०—एतदासनम् । उपविशत्वमात्यः । (ख)

(वसुंभूतिश्चविशति॑)

बा॒भ्रव्यः—देव॑ बा॒भ्रव्यः प्रणमति॑ ।

रा॒जा—(पृष्ठे॑ हस्तं दस्वा॑) बा॒भ्रव्य इति॑ आस्यताम् ।

(बा॒भ्रव्य उपविशति॑)

विदू०—अमा॒त्य एषा॑ देवी॑ बा॒सवदत्ता॑ ।

बा॒सव०—आर्य प्रणमामि॑ । (घ)

वसुभू०—आयुष्मति॑ वत्सराजसदृशं॑ पुत्रमाल्नुहा॑ ।

(सर्वे॑ उपविशन्ति॑)

रा॒जा—आर्य वसुभूते॑ अपि॑ कुशलं॑ लत्रमवतः॑ सिंहलेश्वरस्य॑ ।

(क) भी॑ एसो॑ क्षु॑ महाराओ॑ । ता॑ उपस्थितु॑ अमओ॑ । (ख) ऐदं॑
आसनम् । उपविशदु॑ अमओ॑ । (ग) असच॑ ऐसा॑ देवी॑ बा॒सवदत्ता॑ पणमादि॑ ।
(घ) अज॑ पणमामि॑ ।

देवेन॑ विक्रमबाहुना॑ । प्रस्थानसमये॑ अर्थात्सिंहलद्वापात्॑ । संवादः॑ सा॒हश्यम् । अन्यसदृश॑
भूषणं॑ संस्वेदित्यर्थः॑ उत्थायेति॑—प्रवयसो॑ वसुभूतेरादरदर्शनार्थं॑ तुथ्यानम् । आयुष्मानि॑

१ स॒त्यमस्त्वेव॑ २ वै॒सन्तकाव॒दगच्छामि॑—मः॑ प्रभवमस्या॑ ३ रत्नमालाबा॑ ४ सावरम्
रा॒जा—वसुभूते॑ इदमासनमास्यताम् । विदू०—इदमासणं॑ उपविशदु॑ अमओ॑ । रा॒जा—(साव-
रस्थ्याय॑) आर्य अमि॑ ५ ६ देवी॑ वयस्य॑ आसनमासनम् । दीपतामासनमार्याय॑ । विदू०—
एवमास॑ ६ अतिरेत्रास्त्वं॑ भूया॑ ७ रा॒जा—वसुभूते॑ उपविशा॑ ८ कञ्जुकी॑ ९ रा॒जा—
बा॒भ्रव्य...१ (पृष्ठे॑ हस्तं दवाति॑) १० सर्वे॑ उपविशन्ति॑ ११ असमाप्तं॑—कञ्जुकी॑—बा॒भ्रव्य—
देवि॑ बा॒भ्रव्यः प्रणमति॑ १२ अमा॒त्य १३ (रा॒जानषुद्दिश्य॑) १४ भो॑ १५ (आसनमासक॑)
भी॑ ऐदं॑ १६ एसा॑ क्षु॑ देवी॑ पणामं॑ करेदि॑

वसुभू०—(ऊर्जमवलाक्य निःश्वस्य च ।) देव न जाने किं विज्ञा—
पयामि । (अंदोमुखस्तिष्ठति ।)

वासव०—(सविवादमात्मगतम् ।) हा धिक् हा धिक् । किमिदार्नी
वसुभूतिः कथयिष्यति । (क)

राजा—कथय किमेतत् । आर्य आकुलः इव मेऽन्तरात्मा ।

वाभ्रव्यः—(अपवार्ये ।) अमात्य चिरमणि स्थित्वा कैथर्नीयम् ।
तत्कथ्यताम् ।

वसु०—(सावम् ।) देवे न शक्यं निवेदयितुं तथाप्येष कथयामि
मन्दमाग्यः । यासौ सिंहचेश्वरेण स्वदुहिता रत्नावली नाम आयुष्मतीं
वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्य देवाय पूर्वं प्रार्थिता सती दत्ता—

राजा—(अपवार्ये ।) देवे किमेतदर्लीकमेव त्वन्मातुलामात्यः कथयति ।

वासव०—(स्मित्वा ।) आर्यपुत्र न ज्ञायते कोऽलीकं मन्त्रयत्त इति(ख)
; किं वृत्तम् । (ग)

पदनिकमानीयमाना यानभज्ञात्सागरे निमशा ।

(ख) हड्डी हड्डी । किं दाणि वसुभूदी कवड्हस्वदि । (ख) अबउत्तण
जाणीधदि को अलिंबं मन्तोदिति । (ग) तदो ताए किं बुत्तम् ।

त्वय अतिश्रेयानिति पाठे आतिश्रयिते श्रेयः कथार्यं यस्य सः । आकुलः पर्यकुलः ।
अलीकमसत्यम्।त्वन्मातुला०-तव मातुलो विकमबाहुः तर्ही०यानभज्ञानीकाया भमत्ताद्।

१ जानामि । किमपि विं०, २ रुदम्भो०, ३ पर्यकुल एवास्मि, वसुभूते कथय किमेव
पर्यकुलयसि, ०पूर्णे कथं पर्यकुल इवासि । ४ यनकथ० तविदानीमेव कथयताम् । ५ एष
मन्त्रे दुर्भाग्यः विज्ञापयामि । यासौ तत्रभवता सिंह० ली नाम वासवदत्तामायुष्मतीयुष्म-
वस्य देवाय प्रार्थिता सती न दृचा; तत्रभवतः ०रस्य...नामायुष्मती सिंहवेशोनाविद्वा
योऽस्माः पाणिग्रहणं करिष्यति स सावपौमे राजा भविष्यतीति । राजा—तत्सतः । वसु०—
तथायादार्यर्थं यौगमध्यायेन अहृषः प्रार्थयामापि सा लिहलेश्वरेण वासवदत्ताया-
श्रित्तर्देवं परिहरता न दत्ता । ६ किमिदमलीकं त्वं०,—मिदमिदामलीकं त्वदीयमा०
प्रलपति, ७ ततो युष्म० माना सती वाहनभ०, ततो लाघाणकेन वहिना देवी इषेति
वानीमुत्याय देवेन तदनिकं बाभ्रव्यः प्रहितः । तुनरी प्रार्थिता च । ततस्त्रभवता
सिंहलेश्वरेण चिन्तितम् । देवेन सहायमाकं संबन्धलोपो मा युद्धिति । वता च सा
रत्नावली देवाय परिपादयितुमसामिरानीयमाना सप्तुदे यानभज्ञाकिमवा; सा च युष्मद-
निकं प्रहिता ततश्राम्यामिरानीयमाना वाहनभ०,

वासव०—(साक्षैम् ।) हा हतास्मि मन्दभागिनी । हा भागिनि
रत्नावलि कुत्रेदानीमसि । देहि मे प्रतिवैचनश् । (क)

राजा—देवि समाध्वसिहि समाध्वसिहि । दुरवगाहा गतिदैवस्य । यान-
भज्जपतिरोत्पितौ नन्वेतोवत् ते निर्दर्शनश् । (इति वसुमूलिवाप्रब्यौ दर्शयति ।)

वासव०—आर्यपुत्र युज्यत एतत् । परं कुतो ममैतावद्वागधेयम् । (ख)

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

हम्म्याणां हेमशृङ्गश्रियमिव निचयैरर्चिषामादधानः

सान्द्रोद्यानदुमार्गलपनपिशुनितात्यन्तर्तीव्राभितापः ।

कुवर्ण्णीडामहीं द्वं सजलजलधरश्यामलं धूमपातै-

रेष प्रोष्ठार्तयोषिज्जन इह सहस्रोतिथितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥ १४ ॥

अपि च ।

देवीदौहप्रवादोऽसौ योऽभूलुधाणके पुरा ।

करिष्यश्चिव तं सत्यमध्यमग्निः समुत्थितः ॥ १५ ॥

(सर्वे संध्रान्ताः पश्यन्ति ।)

(क) हा हदम्ह मन्दभाइणी । हा बाहिणि रथणी
पदिवअणम् । (ख) अज्जउत्त जुन्नदि एवं । परं कुतो

दुरवगाहा दुर्जेया । दैवं कि घटवेदिति न ज्ञायते । इमाविव सापि न दैवं
तीरं ग्रासा भवेदिति भावः । हम्म्याणाभिति । अर्चिषा ज्वालान्म
निचयैः निचयैः हम्म्याणां हेमशृङ्गाणां सुर्वशिखरणाभिव श्रियं आदधानः
कुर्वणः । सान्द्राणां निविडानामुद्यनदुमाणां यानि अग्राणि तेषां गलपतेन
म्लानतापादनेन पिशुनितः सूचितः अत्यन्तर्तीव्रः अभितापः यस्य तादशः । पुनश्च
धूमपातैः धूमावतरणैः क्षीडामहीं द्वं कुवर्ण्णीपर्वतं जलेन सहितः सजलः यः जलधर-
स्तदृच्छ्यामलं कुवर्ण् । लोषण दाहेन आर्तः योषिज्जनः खीसमृद्धो यस्मादतादशः इह
अन्तःपुरे शुद्धान्ते एषः अग्निः सहस्रा अतर्कितमेवोत्थितः । उत्प्रेक्षालेकारः । भवानक-
रसः । सध्वरा दृतम् ॥ १५ ॥ देवीति । पुरा लावणके ग्रामे देव्याः दाहप्रवादः अभूत
तं सत्यं करिष्यश्चिवाधुना । तत्त्वतो द्वीर्ण दर्श्वते भावः । अग्नमग्निः समुत्थितः ॥ १५ ॥

१ नास्येतत्कवचित् । २ अस्माद्वन्नर्त—इति सुर्चिता पतनि । इत्य० ३ वाहनभङ्गाच्च-
पतितौ...वेव निद० ४ अस्मात्पूर्व—राजा (आपार्य ।) कथय किमेतदिति नावगच्छामि-
वा०—देव श्रुत्याम् । इत्य० कवचित् ५ निचयैः ६ द्यामलैः ७ देव्या...दीये ८ तत्सत्ये
मन्ये वह्निः—न्यमत्राप्तिरप्य० ९ हा देव्य । बाहिणिए कहिं तुमं पेक्षिवद्व्या । ता देहि,
१० इन्निआ भागधेआ, एन्निआगि भागधेआणि ।

राजा—(संस्कृतमुख्याय ।) कथमन्तःपुरेऽशिः । कष्टं देवी वासवदत्ता दधा । हा प्रिये वासवदत्ते ।

वासव ०—आर्यपुत्र परित्रायस्त्व परित्रायस्त्व । (क)

राजा—अये कथमतिसंब्रमादिहस्थापि देवी नोपलक्षिता । देवि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासव ०—आर्यपुत्र मयात्मनः कृते न भणितम् । एषा खलु मया निर्वृणयेह निगडेन संयमिता सागरिका विपद्यते । तत्त्वा परित्रायात्-मार्यपुत्रः । (ख)

राजा—कथं देवि सागरिका विपद्यते । एष गच्छामि ।

वसु ०—देव किमकैरणमेवं पतंगवृत्तिः क्रियते ।

बाल्विद्यः—देव युक्तमाह वसुभूतिः ।

विदू ०—(राजानमुत्तरीये गृहीत्वा ।) वयस्य मा खल्वेवं साहसं कुरु । (ग)

राजा—(उत्तरीयमुत्तरज्य ।) विदू मूर्खं सागरिका विपद्यते । किम्-भूति उवलनप्रवेशं नायायित्वा धूमाभिभवं नौद्यन् ।

त्वं सुत्रं धूमानुवन्धं
किमुच्चर्चिषां चक्रवालम् ।
विदू यो न वृधः प्रियायाः
प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोचि ॥ १६ ॥

(क) अज्ञउत्त पैरिताहि परित हि । (ख) अज्ञउत्त मैं भूताणो किदे ण भणिदम् । एसा कुछ मए गिरिविणा ए इध निक्षिडण संजमिदा सांकेतिका विवज्जदि । ता ते परिताभदु अज्ञउत्तो । (ग) वर्थमेवं मा कुछ एवं साहसं करोहि ।

निगडेन द्वाष्टल्या संयमिता बदा । पतंगवदत्तौ पातात्स्वरीयो नाशः । धूमाभिभवं धूमेनाभिभवः आवरणं तम् । विरमविरम । हे वहे विरम विरम । अविति शान्तो भव । धूमानुवन्धं धूमसांतत्यं मुख । उच्चोः उच्चगामि अर्चिषां चक्रवालं मण्डलं किं प्रकटयसि । व्यर्थं तदित्याह-योऽहं प्रलये यः दहनोभिस्तस्य इव भाः दाहकं तेजो यस्य तेन प्रियाया विरहहत्युजा विरहाग्निना न दग्धस्तस्य त्वं किं करोचि तं कथं

१ उवलने द्वाष्ट संस्कृतमुच्चिष्ठत् । २ कथमिहस्थापि देवी विस्मृता । अलमिर्संप्रेण । देवी न लक्षिता । (कण्ठे गृहीत्वा ।) वैवि अलं भयेन; ३ लक्षिता । (देव्यः पाणि गृहीत्वा लिङ्गं ।) देवि समा ० ३ ०७३ इवं किं—४ एव, ५ ०७३ वैनिना ५ ० माक्षिष्य-माक्षिष्य-मृत्युजन् । ६ दहने ७ किर्मर्षम्, किर्मसमाभिः... यज्ञन्ते—परिरक्षयन्ते, ८ लोट-यन्ति, ९ ०७३ वैजु वज्ञो, १० ग इव अत्ताणो कारणे इवं भणामि । ...११०४ इध संयदा चिह्निति सा ० १११ यो ग्रा क्षमुं सा ०

बासव०—कथं मम दुःखभागिन्या वचनोद्वमध्यवसितमार्यपुत्रेण ।
तदहमप्यार्थपुत्रमेवानुगमिष्यामि । (क)

विदू०—(परिकामनाप्रतो भूत्वा ।) भवति अहमपि ते पश्युपदेशको
भवामि । (ख)

बसु०—कथं प्रविष्ट एव ज्वलनं वत्सराजः । तन्ममापि हृष्टराज-
पुत्रीविपत्तेरिहैव युक्तमात्मानमाहुतीकर्तुम् ।

बाध्य०—हाँ दैव किमिदमकारणमेव भरतकुलं संशयतुलामा-
रोपितम् । अथ वा किं प्रलापेन । अहमपि भक्तिसद्वशमाचरामि ।

(सर्वेऽनिप्रवेशं नाट्यन्ति ।)

(ततः प्रविशति निगदसंयता सागरिका ।)

साग०—(दिशोऽवलोक्य ।) हा धिक् समन्ततः प्रज्वलितो हुत-
वहः । (विचिन्त्य सपरिसोप्तम् ।) अद्य हुतवहो दिष्टचा करिष्यति
मम दुःखावसानम् । (ग)

राजा—अये इयमासन्नहुतवहा वर्तते सागरिका । त्वरितिरितमेनां संमा-
वयामि । (त्वरितेसुपस्त्वम् ।) अयि प्रिये क्रिमिदापि संभव-

(क) कथं मम दुक्खभाइणीए वक्षणादो एवं अज्ञ
अहंपि अजउत्तं एव अणुगमिस्तम् । (ख) भोदि अहं वि-

(ग) हृदी समन्तदो पञ्चलिको हुतवहो । अज हुतवहो दिहिआ कारससादि मे-
दुःखावसानम् ।

ददेः । रूपकालंकारः । सालिनी चूलम् ॥ १६ ॥ अध्यवसितं प्रतिपत्तम् । दृष्टा राजपुत्राः
रत्नावल्या विपत्तिर्नाशो येन तस्य । आहुतीकर्तुमेकदैव प्रक्षेप्तुम् । संशयतुलामारो-
पितं संशये निक्षिस्तम् । भक्तिसदृशं स्वामिभक्तराच्छतम् । अमिवेशं करोमीन्यर्थः ।
दिष्टया सुदैवात् । दुःखावसानं देहशङ्खाद् दुःखसमाप्तिम् । हुतवहोऽभिर्यस्या-
सा आसन्नहुतवहा । संभावयामि असंमेधादुद्वरिष्यात्माद्युमि । १६५३ च २४५३ च १४५३ च

१ युक्तमिहैव राजा सहाय्यात् । ० मिन्धनीकर्तुं । २ त्वामन् । सहाय्याजः । प्रलेपेन
३ अस्मात्परं—एना । वक्षिणवाहृस्यम्बं निरूप्य ।) एतदवस्थय मम कृत रक्तकलम् ।
(अग्रनोऽज्ञलीक्य सहर्षेऽद्वयम् ।) कथमासन्नहुतवहा अनेते सागरिका । त्वरितमेना-
संभावयामि । इनि पठयते कैश्चित् । ४ राजा—(त्वरितेसुपहृतम् ।) अयि इय० । ५ त्वरित-
मिति नालि कृचित् । ६ मध्यस्थय वर्तते । ७ कथं दुक्खकरिणीए वर्येण ।
ता किं मए द्विआ । अहं वि । ८ अग्नादो—सगोषदेसओ । ९ दिहिआ समूः । १० लिंग-
अज्ञं करि० दुःखावसारणं भवति द्वासाणा ।

सागरिका—(राजाने दृष्टा । स्वर्गतम् ।) कथमार्युपत्रः । तदेत् प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीवितामिलापः संबृत्तः । (प्रकाशम् ।) परिश्रायतां परिश्रायतां भर्ता । (क)

राजा—भीरुं अलं भयेन ।

मुहूर्तमपि सज्जतां वैहल एष धूमोद्भासो (अप्रोडवलोक्य ।) हृहा धिविदमंशुकं उवलति ते स्तनात्प्रच्युतम् । (विलोक्य ।) मुहुः स्वलसि कि कथं निगड्संस्यतांसि (परिकरं बढ़ा ।) द्रुतं न यामि भवतीर्भितः प्रियतमेऽवलम्बत्वं भाष्म ॥ १७ ॥

(कणे गृहीत्वा निमीलिताक्षः स्वर्णसुखं नाटयन् ।) अहो क्षणान्मेऽपगतोऽयं संतांपः । प्रिये समाधसिहि समाधसिहि ।

व्यक्तं लशोऽपि भवतीं न दहत्येव पावकः । यतः संतापमेवाचं स्पर्शस्ते हरति प्रिये ॥ १८ ॥

(उन्मील्याक्षिणी दिशोऽवलोक्य सागरिकां च मुक्त्वा ।) अहो महदाश्र्यम् ।

क्रासौ गतो हुतवहस्तदयस्यमेत-

मुसवदत्ता दृष्टा ।) कथमवन्तिनृपात्मजेयम् ।

द्वितीयं परामृश्य सर्वम् ।) दिष्टचाक्षतशारीर

(क) कर्व अज्जउत्तो । ता एवं पेक्षिथ तुणोवि मे जीविदाहिलासो संबुतो । पैरित्तिअदु परित्तिअदु भटा । (ख) दिष्टिथा अक्षतसरिरो अज्जउत्तो ।

मुहूर्तमति । एष बहलः वनः धूमोद्भासः मुहूर्त क्षणमपि सज्जताम् । हृहा इति खेदे । विक् । इदं ते स्तनात्प्रच्युतमंशुकं वैहं उवलति । कि कस्मात्कारणान्मुहुः स्वलसि । कथं निगडेन च्छङ्खलयं संयतासि । इतः अस्माद्ग्रेः भवतीं द्रुतं शीर्वं न यामि । अतः हृत्वित्तमायुवलम्बत्वं ॥ १७ ॥ निमीलिते अक्षिणी येन यस्य वा । अहो हस्ताक्षः । द्युक्तमस्तिति द्वये लशोऽपि पावकः भवतीं न दहत्येवति व्यक्तं स्फुटम् । तत्र हेतुमाह—यतः अयं ते स्पर्शः संतापमेव हरति ॥ १८ ॥ क्रासा-विति । गम्भीर्भिन्नमेतत्पदं तानिवहाय पठनीयम् । असौ संप्रयेवोत्थितः हुतवहः क गतः । एतदन्तपुरं सा अभिकालत्पूर्वी अवस्था यस्य तत् तदवश्यम् । अस्मृष्टाज्ञि

१ आत्मग०, २ अयि प्रियतमे भीरु । मुहूर्तमपि इ०; अलं संप्रमेण-आवेगेन ३ ऋतमिव-मिह, ४ वहुल, ५ अहो, ६ त्वत्स्त०, ०नप्रच्यु०, ७ ता ते गतिर्न यामि भवतीं विना, ८ तीमहं, ९ यति, १० मे शोकाग्निसं०, ११ ऋतिताः, १२ क्रासा प्रज्वलनहुताशनः तद० पुराष । कथमचिन्त्यरूपमेवष, १३ अज्जउत्तं चाहि ०नाहि.

राजा—बाभ्रव्य एष—

बाभ्रव्यः—देव इदानी प्रत्युज्जीविताः स्मः ।

राजा— चसुभूतिरथं—

वसु०—विजयतां महाराजः ।

राजा— वयस्यः—

विदू०—नयतु नयतु भवान् । (क)

राजा—स्वप्ने मतिर्भ्रमति कि न्वदमिन्द्रजालम् ॥ १९ ॥

विदू०—भोः मा संदेहं कुरु । इन्द्रजालमेवदम् । भणितं तेन
दास्यः पुत्रैणैन्द्रजालिकैन यथैको मम पुनः खेलोऽवश्यं देवेन प्रेक्षितव्य
इति । तत्तदैतत् । (ख)

राजा—देवि इयं त्वद्वचनादस्मामिरिहानीता सागरिका ।

वासव०—(समितम् ।) आर्यपुत्र ज्ञातं मया । (ग)

वसु०—(सामरिकां हृष्टा । अपवार्ष ।) बाभ्रव्य विमं राजपत्त्या ।

बाभ्रव्यः—अमात्य ममाप्येतदेव मनसि

वसु०—(राजानसुदिश्य ।) देव कुतु इयं

राजा—देवी जानति ।

वसु०—देवि कुतः पुनरियं कन्यका ।

(क) जबडु जबडु भवं । (ख) भो मा संदेहं केरहि । इन्द्रजालं एवं एदम् ।
भणितं तेण दासीएपुत्रे इन्द्रजालिए जहा एको उण मह खेलओ अवस्थं देवेण
पेक्खिदवज्जोति । ता तं जेव्व एदम् । (ग) शमितमिन्द्रमाप्नामा ।

इत्यर्थः । कथमिममवन्तिनृपारमजा वासवदत्तेष्व—

अथं वयस्यः वसन्तकः । सर्वे यथा पूर्वमविकृद्धा

भ्रमति किम् । किं तु स्वप्ने इदममिदर्शनम् । अहं वा

तिलकं वृत्तम् ॥ १९ ॥ अक्षतमविनाऽङ्गतापकारे शरीरं यस्य । वसु०

हृष्टा इत्यादि । इत आरभ्य निर्वहणसंधिः । अत्र वसुभूतिबाभ्रव्याभ्यां नायिका-

१ विजयतां महाराजः । देव विष्ण्वा वर्धसे । पुनर्हस्तु सिताः स्मः २ देव विष्ण्वा व-
र्धसे ३ विदूषकोऽयम्, वसन्तक एष ४ स्वप्नाऽयमिति भाति; किमिदमिन्द्र०
५ कन्यका० ६ निर्वर्ष्य० ७ प्रकाशं राजा०, निर्वर्ष्य० ८ क्षु० ९ एव अ तेण दासीपुत्रेण
इन्द्रजालिए कघिदं जहा एको अवस्थं खिड्को तुरहेहि पेक्खिदवज्जोति । ता एव लग्न०

वासव०—अमात्य एषा खलु सागरात्प्रापेति भणित्वामात्य-
यौगन्धरायणेन मम हस्ते निक्षिता । अत एव सागरिकेति शब्द्यते । (क)
राजा—(स्वगतम् ।) यौगन्धरायणेन न्यस्ता । कथमसौ मामनिवेद्य
किञ्चित्करिष्यति ।

वसु०—(अपवार्यै ।) बाह्रव्य यथा सुसद्वशी वसन्तकस्य कण्ठे
रत्नमाला अस्यांश्च सागरात्प्रापिः तथा व्यक्तं सिंहलेश्वरस्य दुहिता
रत्नावलीयम् । (प्रकाशम् ।) आयुष्मति न खलु राजपुत्री रत्नावली
त्वमेनामवस्थामुपगता ।

साग०—(वैसुभूति विलोक्य साक्षम् ।) कथममात्यो वसुभूतिः । (ख)

वसु०—(साक्षम् ।) हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (भूमै निपत्ति ।)

साग०—हाँ तात हा अम्ब कुवासि । देहि मे प्रतिबन्धनम् ।
(इति वसुभूतेष्वपरि पैतन्ती मोहसुपगता ।) (ग)

वास०—(संस्त्रम्भम् ।) आर्ये कञ्चुकिन् इयं सा मम भगिनी

यमेव सा

लोमालिङ्गयै ।) भगिनि समाश्वसिहि समाश्वसिहि । (ड)

राजा—कथमुदात्तवेशस्य सिंहलेश्वरस्य विक्रमाहोरात्मजेयम् ।

(क) अमच एषा कछु सागरादो पविदेति भणित्र अमच्चोऽन्धरायणेन मम
हृथे निकित्तता । अदो एवं सागरिकांति सदाचारदि । (ख) कहं अमच्चो वसु-
भूती । (ग) हाँ ताद हा अम्ब कहि सि । देहि मे पविवरणम् । (घ) अज कञ्चुक
(ड) वहिणि समस्तस समस्तस ।

राजा—विवरणम् । सागरिकेति—सागरोऽस्ति अस्याः प्राप्ति-
यौगन्धरायणेन निर्वहणसंवेद्रङ्गम् । मन्दभाग्यः मन्दभाग्यत्वं कष्टां दशामापाचार्या
कायान्वयणा। द्रुबीधालयं निर्वहणसंवेद्रङ्गम् । मन्दभाग्यः मन्दभाग्यत्वं दशामापाचार्या
राजपुत्र्या दर्शनात् । उदात्तः महान्वद्यो यस्य तस्य । सामान्यजनस्य प्राकृतजनस्य ।

१ कथे यौः न्यस्तेवम् २ (सागरिको निर्विषयै ।) अर्या अपि... सेवेवं विलल-
राजपुत्री—लेश्वरदुहिता । ३ ०ज्मति रत्नावलि, त्वमीदृशीमवस्था गतासि । ४ इहुः सा०-
५ (वसुभूतेष्वपरि निपत्त्य ।) हा० ६ आत्मानं पातयन्ती । ७ अजात्तजः । ८ हा० हवपि
मन्दभाइणी । हा० नाव० इ० ।

चिदू०—(रत्नमाला॑ स्पृशन् । स्वगतम् ।) प्रथममेव मया ज्ञातं न
खलु सामान्यजनस्येहशः परिच्छदो भवतीति॑ । (क)

बमु०—(उत्थाय ।) आयुष्मति समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।
नन्वियं ज्यायसी ते भगिनी दुःखमास्ते । तत्परिष्वजस्वैनाम् ।

साग०—(समाश्वस्य वासवदत्तां दद्वा स्वगतम् ।) कृतापराधा खल्वहं
देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुम् । (इत्यधोमुखी लिष्टति ।) (ख)

वास०—(साक्षं शाहू प्रसार्य ।) एह्येहातिनिष्ठुरे इदानीमपि ताव-
त्स्नेहं दर्शय । (इति कण्ठे घट्टाति । रत्नावली॑ स्वलितं नाट्यति ।) (अपवार्य ।)
आर्यपुत्र लज्जे खल्वनेनात्मनो नृशंसत्वेन । तदपनयास्या बन्धनम् । (ग)

राजा—(सपरितोषम् ।) यथाह देवी । (इति तथाँ करोति ।)

वास०—आर्यपुत्र अमात्यौगन्धरायणेनैतावन्तं खलु काल
दुर्जनीकृतास्मि । येन जानतापि न निवेदितम् । (घ)

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः ।)

यौगन्ध०—

देव्या भद्रच्चनार्द्यदाऽभ्युपगम

सा देवस्य कलत्रसंघटनम्

(क) पैदंमं जेव्व मए जपाणिदं ण क्वचु सामन्यजगत्ता इदसा पारच्छदा हाताता॑
(ख) किदावराहा क्वचु अहं देवीए ण सक्षकुणोमि सुहृद्दृमिदम् । (ग) इदि एहि
अदिणिष्ठुरे इदाणि वि दावै॒ सिणेहं दसेहि । अज्ञउत्त लज्जेमि क्वचु इदाणा॑ अस्तेण
णिसंसत्तणेन । ता अवेणहि से बन्धणम् । (घ) अज्ञउत्त अमत्यौगन्धरायणेण
एतिअं वस्तु कालं दुजणीकिदक्षिह । जेणं जापेण वि ण णिवेदिदम् ।

परिच्छदोऽलकारः । अतिनिष्ठुरे तावत्काम

विलम्बकारणादेवमुक्तिः । एतावन्तम् ।

वज्राऽत्यागरकिः प्रति नैषुर्योचरणादिविषय

रायणेन एवं कृते वसराजस्य पुथीलाभः॑ रथ्यापत्ताम् ।

१ आरमगतम् । रत्न॑ स्पृशन्, २ अस्माप्तर॑—इति॑ रत्नमाला॑—रत्नावली॑—कण्ठे॑ सम-
पर्यति॑ । इत्य॑, ३ उत्थाय रत्नावली॑ प्रति॑, ४ राजावृत्रि॑, ५ अस्माप्तर॑—वास०—समस्तसह॑ (इति॑
परिष्वजते॑ ।) इत्य॑, ६ राजाममप०, ७ इति॑ सामरिका॑ मुख्यति॑; सामरिकाणा॑ वैष्णवपर्य-
नयति॑, ८ ओमान्तरायु॑, ध्यायुष०, ९ परं प्राप्तिना॑, १० रवणावली॑ विद्विभ पद्म॑; प्रय लग्निदं॑,
११ बन्धुस्ति०, १२ जापित ण आचक्षितदं॑

तस्या: प्रीतिमरणं करिष्यति जगत्स्वामिन्वलौभाः प्रभोः
सत्यं वृहस्थिरं तथाऽपि बद्धं शक्तोमि लो लज्जया ॥ २० ॥
(क्षणं विचिन्य) अय वा किं क्रियते । इदंशमत्यन्तमाननीयेष्वपि
निरनुरोधवृत्तिं स्वामिभक्तिक्रतय । (विलोक्य) अयं देवैः । याव-
दुपसर्पामि । (उपसर्प) जयतु जयतु देवैः । देवैः क्षम्यर्ता यम्यया
देवस्यानिवेद्य कृतम् ।

राजा—यौगन्धरीयण कथय किमनिवेद्य कृतम्

यौशन्धः—करोत्वासनपरिश्रिहं देवः। सर्वे विज्ञापयामि।

(सर्वे यथास्थौनमुपविशन्ति ।)

यौगन्ध०—(कृताज्ञिः ।) देव श्रूयताम् । इयं सिंहलेश्वरदुहिता
सिद्धेनादिष्ठा यथा योऽस्याः पाणि ग्रीष्म्यति स सार्वमौ मो राजा भवि-
त्यति । ततस्तत्प्रत्ययादस्माभिः स्वार्थर्थं बहुशः प्रार्थ्यमानेनपि सिंह-
लेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाऽच्छित्तलेदं परिहरता यदा न दत्ता—

विग्रहं तस्य पत्न्यगतरप्रहणं चानुमेने ।
 [न्सदृष्टवृत्तसन्तकः] देव्या वासुदत्ताया-
 प्राहाये तत्तदुक्तिमिः । प्रह्रामस्यर्थयोसास-
 यात्रा पूर्वे प्रवापिताम् ॥ सुक्षमेने च विरहक्षेत्रायि तदामनः ॥ हितः ॥ हिते पूर्वूर्लै-
 स्मरणाह—प्राप्तिक्षेत्रान्तिक्रामाऽन्निप्रयोगाकाले मध्यवनान्मुदुक्षिणमुख्यं देव्या पस्युविषयोः
 अभ्युपुरातोऽकृतस्तदा सा मया देवरथं अस्यकलत्रेण संघटना संयोगस्तथा हेतुना-
 दुःखं स्यापिता क्लेचे नियुक्ता । प्रभोः अयं जगस्त्वामित्वलाभस्त्वयः प्रीतिं करिष्य-
 तीहि मात्राम् । उत्तमिः विश्वविषयोः । विश्वविषयाः दाहप्रवादः उत्पव्यः सपत्नी च जातेति
 विश्वविषयोः विश्वविषयोः निरुक्तीतनाद् विचल-
 नम् ॥२०॥ अत्यन्तं यथा तथा मात्रावी-
 धासः । निरुक्तोविष्वविषयोः निर्गतः अनुरोधः
 विश्वविषयोः विश्वविषयोः ताडी विश्वविषयोः इति । विश्वविषयोः भजिरेव ब्रह्म स्यासि-

१ लाभात्, २ भावधुः, ३ शमिदम्... निरपरोधं त्वामिनो मक्षवः; निरदुरोधप्रवृत्ति
निरुद्युगोद्युविति॑ त्वामिकिवृत्तिर्मि॒ ३ निस्त्वा॑, ४ देवी महाराजः॑ ५ (पादयोमिपत्ति॑)॒ देव
६ अत्मास्ति॑ कृचित्; यैव॑ सर्वमेव नाभगच्छुभिति॑ ७ तत्कथं किमनास्याय त्वय॑ कृतम्
८ सर्वे राता॑ सहः राजा॑ तथा॑ कौति॑, ९ यैव॑ लिंग॑ सा॑ त्वामिकोर्त्ते॑ अस्मामिन्द्रियवर्णं पद्म
प्रस्तुत्यनामापि॑ प्राप्तवर्मनेनापि॑ देवेन

यौगन्ध०—तदा लावणकेन वह्निना देवी दग्धेति प्रसिद्धि-
मुत्पाद्य तदन्तिकं बाभव्यः प्रहितः ।

राजा—ततः परं श्रुतं मया । अथेष्यं देव्या हस्ते किमनुचिन्त्य
स्थापिता ।

विदू०—मो अनास्व्यातमप्येतज्जायत् एव यथा अन्तःपुरगता
सुखेन ते नयनपर्यं गमिष्यतीति । (क)

राजा—(विहस्य ।) यौगन्धरायण गृहीतौभिप्रायोऽसि वसन्तकेन ।

यौगन्ध०—यदाज्ञापयति देवः ।

राजा—ऐन्द्रजालिकवृत्तान्तोऽपि मन्ये स्वत्प्रयोग एव ।

यौगन्ध०—देव एवस् । अन्यथाऽन्तःपुरे बद्धाया अस्याः कुतो
देवेन दर्शनस् । अदृष्टायाश्च वसुमूर्तिना कुतः परिज्ञानस् । (विहस्य ।)
परिज्ञातायाश्च भगिन्याः संप्रति यथाकरणीयं तत्र देवी प्रमाणम् ।

वासव०—(संस्मितम् ।) आर्थं स्फुटमेव किं न भणसि यथा

वादेहि से रथणावली ति ।

भक्तिव्रतम् । अत्र देव क्षम्यतां यन्मयेत्यादिना वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्त
प्रथनास्यमङ्गम् । तथा च देव क्षम्यतामित्यादि प्र
यामि इत्यर्थः । स्यान्मनतिकम्पयेति यथास्थानम्
खेदं सप्तमीभावजन्या पीडा । अत्र देव श्रूयति
यौगन्धरायणेन स्वानुभूतार्थकथनान्त्रिण्याद्यमङ्गम् ।
यथा ते आशयो शातस्तथैव स किमित्यर्थः । अन्यधा । ऐन्द्रजालिकप्रयोगान्मासस्य
जननामात्रे । देवी प्रमाणं सर्वं देव्यधीनमित्यर्थः । अत्र ‘भगिन्याः संप्रति यत्करणीयं
तत्र देवी प्रमाणम्’ इत्यारभ्यं ‘वासव०—प्रतीच्छ रत्नावलीम्’ इत्यन्तेन वत्सराज य
रत्नावली दीवताभिति कार्येत्य यौगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्त्या दर्शना-

१ (सलम्बम् ।) तदा २ यौगन्धरायण ततः ३ गृहीतस्तेऽभिं ४ वस० गृहीता
भिप्राय एवासि ४ स्वत्प्रयुक्त ५ उक्तरणीये ६ उक्तिक्वावे वि एवत्ता अभिप्रायात्तो भए
जागिद्वो जेव्व । जधा ०उरगतस्य ७ ईसणपर्यं विडिगोओरे प्रिप्रिडिस्तादि ८ क्रमान्

विद्व०—भवति सुषु प्रत्यया ज्ञातोऽपास्यस्याभिप्रायः । (क)
 वासव०—(हस्त प्रसार्य ।) एहि रत्नावलि एहि । एतावदपि
 तावनमे भगिनिकानुरूपं मवतु । (रत्नावली स्वैराभणैरलक्ष्यं हस्ते गृहीत्या
 राजानमुस्पत्य ।) आर्यपत्रं प्रतीच्छैनाम् । (ख)

साग०—(सर्वतोमव हस्तौ प्रसार्थ ।) को देव्या: प्रसादो न बहु मैन्यते ।
वासव०—आर्यपुत्र दूरे खल्वेतस्याः पितृकुलम् । तत्तथा कुरु
यथा न बन्धुजनं स्मरति । (इति समर्पयति ।) (ग)

राजा—यथाज्ञापयति देवी । (रत्नावली गृह्णति ।)
 चिदू०—(दृश्यन् ।) ही ही मोः पृथ्वी खलिकदानीं हस्तगता
 प्रियवयस्यस्य । (घ ।)

बसु०—आयुष्मति स्थाने देवीशब्दमुद्भवसि ।
यौगन्ध०—इदारीं सफलपरिश्रमोऽस्मि संवृत्तः । देव तदुच्यते
किं ते अग्निः पिण्डप्रपत्तिर्गोमि ।

राजा—किमतः परमपि प्रियमस्ति । सत्
पदापि पिदुकेलम् । ता तहा केरहि जहा णै बन्धुजणं सुमरेदि ।
पिणि हृथिगदा पिअवअस्तस्व ।

। अत्र प्रार्थितरत्नावलीसमागमस्य वरसराजेन
को देव्या... । वास-आर्युपुत्र... बन्धुजने न
हरनावलीं राजा मुक्तिषय उपशमनात् कृति-
तरत्नम् । सकलयरित्रमः राजा रत्नावलीभेति भावः । नीति हिति । विक्रमादु-
सक्तन्याः पत्नीत्वेन स्वीकारात् आर्थसमती नीतः । उव्वित्तले भूतले सारं

१ स्वकीयेरा. २ सहर्त. ३ असमाप्तर-इति सागरिका गृहनि इत्य० क्षिति.
 ४ यदाज्ञा०. ५ सहर्वं च०. ६ राजपुत्रि वासवदत्तो प्रणमेनार्थ्य॑। (रत्नावली तथा
 करोति ।) वाप्रव्यः—वै श्यामे इ०. ७ वाप्रव्यः—अमात्य इडनी॑ सफलपरिश्रमः
 संबृतः, यौग०—देव उच्चाति प्रियं करोमि, ८ यातः. ९ समस्तवसुधा, न तथा स एष्वनः,
 १० आसत्तो. ११ एवं रजाणावलि॑ पृष्ठच्छदु भम बहिणिं रजाणावलि॑ अज्ञाडत्तो
 १२ णाभि॑-णादि॑. १३ इह चिदनी॑, १४ भो॑। ज अदु ज अदु भवे॑। पु०.

देवी प्रीतिसुपागता च भगिनीलाभाजिताः कोसलाः
किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै करोमि स्वहाम् ॥३६॥
तथापीदमस्तु ।

(भरतवाक्यम् ।)

उर्वासुद्वामसस्यां जनयतु विसृजन्वासवा वृष्टिमिष्टा-
मिष्टैखौविष्टपानां विदधतु विधिवत्प्रीणनं विप्रमुख्याः ।

आकल्पान्तं च भूयात्समुपचितसुखः संगमः सज्जनानां
निःशेषं यान्तु शार्णित पिशुनजनगिरो दुर्जया वज्रलेपाः ॥३७॥

(इति निकान्ताः सर्वे ।)

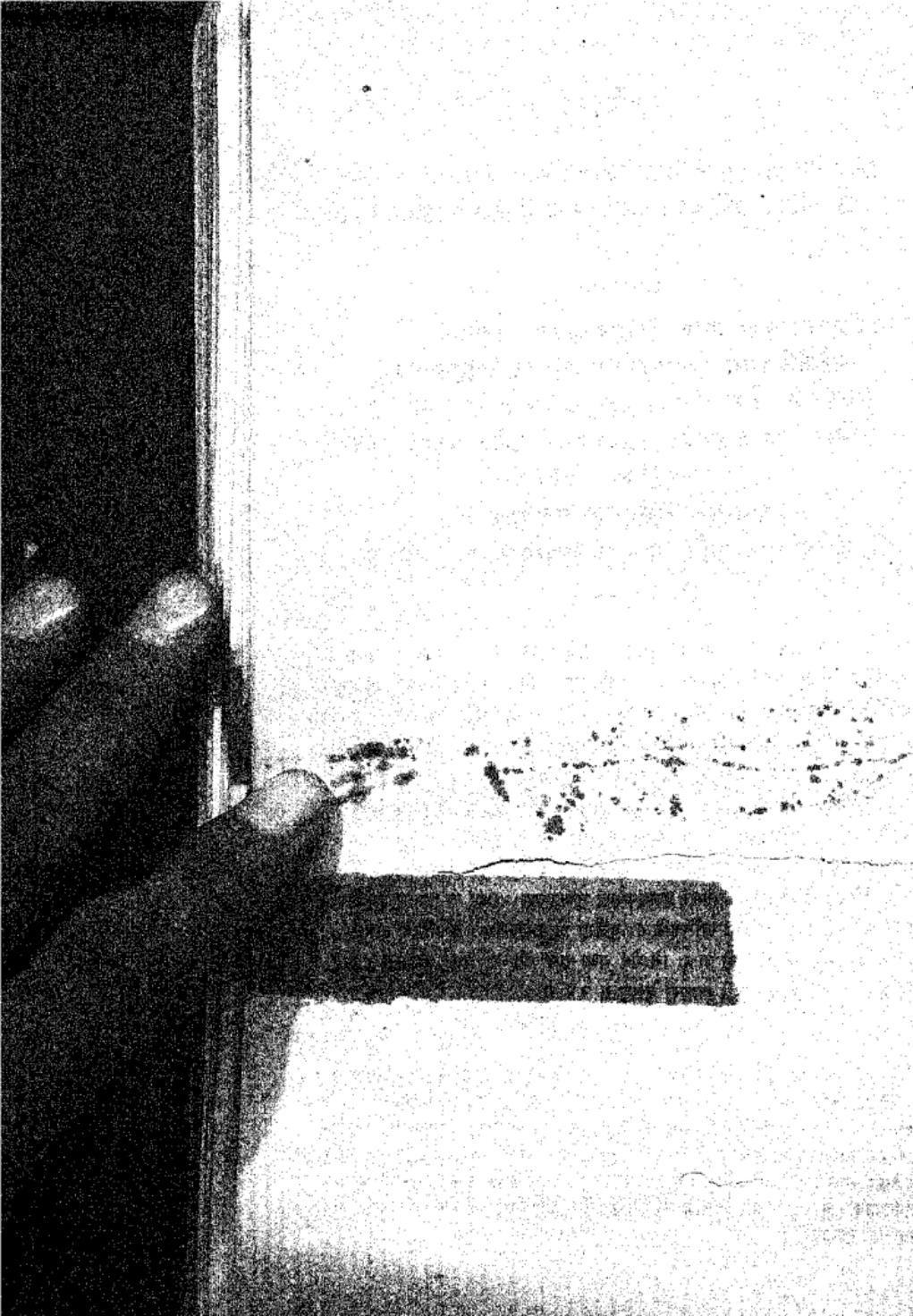
इत्यैन्द्रजालिको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

इति श्रीहर्षदेवस्य कृतिः समाप्तेयं रत्नावली नाम नाटिका ।

रत्नभूता ससागराया महाः प्राप्तेः एकहेतुः प्रधानं कारणमियं सागरिका प्राप्ता ।
भगिनीलाभादेवी प्रसादं संतोषसुपगता । कोसला जिताः । एवं त्वयि अमात्य-
वृषभे मुनिरुद्धुष्ये सति क्रिमत्रैषं वस्तु मम नाहित यस्मै स्यहां करोमि । अत्र
कामार्थमानादिलभाद्वायामित्यक्षम् । शार्दूलविकीर्तिं छन्दः ॥३८॥ उर्वासुद्विष्टि ।
वासव इन्द्रः शामिलषिता वृष्टिं विसृजन् उक्ते महीसुद्वाहै सर्वां वस्त्रां तथा
विद्वा अनयन्तु । विप्रेषु सुखाः विश्वासुखाः द्विजथेषुः इष्टैः यज्ञैः । नपुंसके भावे कः ।
तृतीयं विष्ट्रिपं त्रिविष्ट्रिपं स्वर्गाः । तत्र भवाः त्रैविष्ट्रिपां देवाः । ‘तत्र भवः’ इत्यर्थ । तेषां
विदेवत्प्राणन् प्रीति विदधतु कुर्वन्तु । समपाचत वार्त्ते प्राप्तं सखं भवति ।
नानां संगमः संगतिः आकल्पान्तं
प्रसक्तिर्यापां ताः वज्रलेपाः ।
पिशुनजनानां खलानां गिरानां
आशीर्वाम नाक्षाङ्गमुक्तम् ।

इति रत्नावलीटीकायां चतुर्थोऽङ्कः ॥

१ किं नामास्ति विवेयमन्त्र भुवने यस्मिन्क० २ विकिरन् ३ विष्ट्रिप ४ राजमुख्याः
५ क्रियासु-हुः—क्रममुपरविते संगते सज्जनाश्च निविष्टेषावकाशं...जनवचोवर्जना-
द्वज्रलेपम्; सुक्तिकीर्तिर्विलसतु लुकवेद्यसद्वत्तरन्वा नाम्ना रत्नावलीयं सकल-
जनमनोनाटिका नाटिकास्तु; भूयात्सियसमुपचितं संगतं ६ नाशं; यातु...वक्तो
दुसरो वज्रलेपः ७ इति श्रीहर्षदेवकृताया रत्नावलीलाभो नामः रत्नावलीप्रधान-
नाटिकायां च० ८ श्रीषिङ्गितशिरोमणिकविराजेन श्रीहर्षेण विरचित रत्नावली नैष
नाटिका समाप्ता ।

श्लोकानुक्रमः ।

अध्यानं नैकचकः:

अनङ्गोऽयमनङ्गस्य

अग्नोजगर्भसुकुमार

अलम्भमतिमात्रं

अस्तापास्तसमस्तभासि

अस्त्रव्यस्तशिरख

अस्मिन्प्रकीर्णपटवास

आकर्णीयतलोचने

आक्षितो जयकुञ्जेण

आताग्रामयनयामि

आरुहा हैलशिखरं

इह पदमं महुमासो

उदयतटान्तरितमियं

उद्धासोत्कलिको

उथद्विद्वमानितमिः

उर्ध्वपुद्यमसस्यां जनयतु

एष ब्रह्मा सरोजे

ओरुमुखेन कृतवरा

कण्ठाश्चेष्व समासाद्य

कष्टे कृतवशेषं

कष्टे श्रीपुत्रोत्तमस्य

किं देव्या: कृतदीर्घरोप

किं धरणिए मिवङ्को

किं पश्यस्य रुचं न हन्ति

कीर्णः पिण्डात्कीर्णः

कुमुखुकमारमूर्ति

कुम्भाऽवहिपवद्धको

कुम्भाद्युग्मं व्यतीत्य

क्रोधद्वैष्टिपतैर्सुहु

क्रासी गते हुतवहः

जितमुद्धृपतिना

तीक्ष्णः स्वरसंसापो

३१५ दुल्हजणाणुराथो

३१२२ " "

३१२ दुर्वारा कुसुमवार

३११७ दृश्या पृथुतरीकृता

३१२३ दृष्टि रुदा क्षिपसि

४१६ देवि त्वन्मुखपङ्कजेन

३११२ देवीदाहप्रवादो

पृ. ८८ देव्या मद्रवनाथदा

४११२ द्वीपाइन्यस्मादपि

३११४ धारयन्त्रविमुक्तसंतत

३११२ वर्षं वर्षवैमनुष्य

३११५ नीतो विकम्बाहु

३१२४ वणमह चलणे इन्द्रस्स

३१४ परिच्युतस्तत्कचकुम

३१३७ परिम्लानं पीनस्त्रज्जन

३१२२ पादाप्रलियतया सुहुः

४११ पालीयं चरुपकानां लियत

४११ पुरः पूर्वमेव स्थगयति

३१४ प्रणयविशदो हृष्टि वक्त्रे

३१५ प्रस्यमज्जासिशेष

३१५ प्रसेदेति श्रूयाभिकमसीति

३१५ प्राणाः परिस्यजत

३१५ प्राप्ता कथमपि देवात्

३१५ प्राप्तमेऽस्मिन्

३१५ वाणाः पव चनोभवस्य

३१५ भाति प्रतितो लिखन्त्या

३१५ शूभ्रङ्गे सहस्राद्योपि

३१३ मज्ज पद्मणा एषा

३१५ मनस्थलं प्रकृत्यैव

३१४ मम कष्टगताः प्राणाः

३१० मुहूर्तपैषि समर्पते

३११

३१७

३१८

३१६

३१७

३१५

३१०

३१२०

३१५

३११

३१३

३१३

३१३

३१५

३१५

३१८

३१५

३१०

३१०

३१३

३१३

३१३

३१३

३१३

३१३

३१३

३१३

३१३

३१३

३१३

३१३

मूले गज्ज्वलसेकासव	११८	श्रीहर्षो नियुणः कविः	११५
यतोत्तरसि पद्मनयने	३१६	शासोत्कम्पिनि कम्पितं	३१९८
गोदु निर्गत्य विन्द्यात्	४१५	संतापो हृदय स्मरानल	३११
राज्यं निजितशत्रु	११९	समारूढा त्रीतिः प्रणय	३११५
लीलावधूतपद्मा	२१५	संप्राप्तं मकरध्वजेन	१००
विभित्तिभवउत्तासोअओ	११४	सब्याजैः शपथैः प्रियेण	४११
विश्वायापूर्वपूर्णेन्दु	२१०	स्थितमुरसि विशालं	२११४
विरम विरम वह्नि	४१६	स्पष्टाक्षरामिदं यस्मा	२१६
विवृद्धि कम्पस्य प्रथयति	४११३	स्पृष्टस्वैयष दयिते	११२१
विश्रान्तिविग्रहकथो	११८	घस्तः सरदामशाभो	१११६
व्यक्तं लग्नोऽपि भवती	४१८	हरिहरवम्पम्पमुहे	४११०
शीताशुर्मुखमुत्पले	३११	हम्र्याणा हेमश्टङ्ग	४११४
श्रेष्ठा पणिरव्यस्ताः	३१८	हिया सर्वस्यासौ हरति	३१४

TRANSLATION.

Act I.

May the handful of flowers, thrown by Girijā (Pārvati) at the time of worshipping (waiting on) Sambhu, protect you (and us)!—that handful, which was intended to fall on his head, but which, giving way in the middle, fell between, as she, standing on tip-toe, but repeatedly brought to a stooping posture by the weight of her breasts, became nervous (*lit.* was overcome with shame), having come within the range of his three wistful eyes, and manifested tremor, accompanied by horripilation and the appearance of perspiration. (1)

Moreover—

May Gaurī, who at the time of her first meeting (with her husband), hastened forth through eagerness but turned back through inborn bashfulness, who was again led before (made to face) him by the various persuasive words of her kinswomen, but who on beholding her husband in front of her, displayed a leaning towards shyness (*lit.* fright), and who was embraced, her hair standing on end, by Siva, smiling (at her embarrassment), be for your good! (2)

Again,

May he grant protection to you whom the daughter of the mountain (-lord) and Lakshmi thus addressed in wrath—

(a) For me formerly did the fish-bannered god (Madana) meet his destruction from thee; it is meet, then, O shameless one, that thou shouldst bear the many-coursed one (Gaṅgā, on thy head) in my presence. Do then conciliate her alone who is crooked by nature, and let go thy hold (*or*, embrace), O dark-necked one, of me.

(b) For (that thou shouldst obtain) me, did the fish-bannered one (the sea) formerly suffer churning at thy hands; so it is meet, O shameless one, that thou shouldst, in my very presence, keep company with one who leads a many-coursed (loose) life: do then conciliate, O Krishna, her who is of a cunning mind, and let go thy hold (embrace) of my neck.

And further:

May Śiva protect you!—(Śiva) who laughed (heartily) when thus narrating to the goddess (Pārvatī), his destruction of Daksha's sacrifice—All the three fires were extinguished by glances from the three eyes blazing with ire; the panic-stricken priests, with the cloth of their turbans snatched away by the *gāras* (attendants) actively moving about, fell down; Daksha began to praise, while his spouse wept piteously; and the gods took to flight. (3)

And again—

Triumphant is the Lord of the stars (moon); reverence to the gods; may the eminent Brāhmaṇas be free from molestation; may the Earth yield plentiful corn; and may the illustrious King (Śrī-Harsha), with a body (lovely) like the moon, shine pre-eminently! (4)

(After the recital of the Nāndī).

MANAGER—Enough of prolixity. To-day, on the occasion of the Spring-festival, being called with great respect by the multitude of kings, dependent on the lotus-like feet of our King, the illustrious Śrī-Harsha, who have come here from regions in the various quarters, I was thus addressed—"Our master, Śrī-Harshadeva, has composed a Nāṭikā, entitled Ratnāvalī, graced with a novel arrangement of the plot. We have heard about it from hearsay, but have not seen it acted. Out of respect, therefore, for that very King, the gladdener of the hearts of all people, and with a mind to favour us, the same should be enacted on the stage by you with proper acting (or representation)." I will then arrange the tiring-room now (or, make my toilet) and then do as desired. (*Walking about and looking on*). Ah! I am quite sure, the minds of all the spectators have been won over (or, favourably disposed towards us). For,

Śrī-Harsha is an eminent poet, and this audience here is ever disposed to appreciate merits; the story of Vatsarāja is an attractive one in the world, and we are masters of the histrionic art; each one of these circum-

stances is, even by itself, the source of the attainment of the desired object; what to say, then, when there has come about this combination of all advantages through the accumulation (greatness) of my luck! (5)

I will then go home, call my wife, and begin the music. (*Turning round and looking towards the tiring-room*). This is my house; let me enter. (*Entering*). Lady, (come) here for a while.

(*Entering*).

THE ACTRESS—Here I am, my dear. Let Your Honour command what business is to be executed.

MANAGER—Lady, this assembly of kings is eager to see the Ratnávali (represented on the stage); so attire yourself (for it).

ACTRESS—(*Heaving a sigh, with dejection*). Dear husband, you are now free from anxiety; so why should you not dance? But I, hapless that I am, have an only daughter; and even she has been betrothed by you (to some one) in some distant country. With (being lost in) the thought as to how her marriage with a bridegroom living in a distant country could be accomplished, I am not cognizant even of myself. What of dancing then!

MANAGER—Lady, away with uneasiness as to (the bridegroom) being at a distant place; just see—

Fate when propitious brings at once the desired object, even from a different isle, or from the ocean's depths, or from the extreme limit of a quarter, and puts one in possession of that. (6)

(*Behind the scenes*).

Well said, son (*or, follower*) of Bharata, thus it is; where is the doubt (about that)? (He repeats *Propitious fate &c.*).

MANAGER—(*Hearing and looking towards the tiring-room, with joy*). Lady, here has just come my younger brother, assuming the character of Yaugandharāyana. Come away then; we become ready for putting on our costumes.

(*Exeunt Both*).

End of the Prelude,

(Enter Yaugandharāyana).

YAUGA.—So it is; what doubt is there? (He repeats *Propitious fate &c.*). Else, where (how incongruous) is the finding of a plank by the daughter of the King of Sīphala sought (by me) through confidence in the words of a Seer, as she rose up after being submerged in the sea owing to ship-wreck, and where the rescue of her found in that plight by a merchant of Kauśāmbī returning from Sīphala, and her being brought here, through recognition, as she was distinguished by the gem-necklace! (*With joy*). Prosperity attends our master in every way! (*Reflecting*). I too acted very properly in respectfully delivering her into the hands (entrusting her to the keeping) of the Queen. I have also heard that Bābhravya, the Chamberlain, along with Vasubhūti, the Minister of the King of Sīphala, having somehow got to land from the sea, has joined Rūṇavat, who has gone to uproot the King of the Kośalas. My master's purpose, though almost accomplished in this way, does not bring me mental ease: so, painful, indeed, is the position of a servant. For—

In this undertaking, the source of my master's advancement, to which a helping hand has thus been given by fate, there is no doubt as to its success; this is true; yet, acting of my own accord, I am quite afraid of my master. (7)

(*A mixed noise behind the curtains*).

YAUGA.—(*Hearing*). Ah, since there is swelling, in front, the noise of the clapping of the hands of the citizens, sweet on account of the songs, accompanied by the mellow sounds of the tabors gently beaten, I conjecture that His Majesty has started for the palace to witness the merriment of the citizens, heightened by the Madana Festival. (*Looking up*). Ah, how now! The King has ascended the palace! He,

The lord of Vatsa, like the flower-bowed god (Madana) in person, as it were, with all talk of Vigraha (war,—body) ceased, having Rati (love of the people,—his wife), living in the hearts of the people, and one to whom Vasantaka (his companion,—Spring), is dear, is

advancing, eager to behold his own great festival. (8)

I will then go home and give thought to what remains of the business to be accomplished. (*Exit*).

End of the Vishkambhaka.

(Enter the KING, seated, in a dress suited to the spring festival, and VIDU'SHAKA).

KING—(*With a look of delight*). Friend, Vasantaka,

VIDU'SHAKA—Your commands, sire.

KING—

The kingdom has all its enemies entirely vanquished; the burden (of government) is placed on (entrusted to) a worthy (competent) minister; the people, with all their troubles warded off, are tended with proper protection; (and further), Pradyota's daughter (for my wife), the Vernal season and yourself;—with all these (advantages to complete my happiness), let Kāma have ample satisfaction by its name: But I, on my part, regard the great festival as mine. (9)

VIDU.—(*With jubilation*). O friend, so indeed, it is. I, however, feel that this great festival is neither yours nor Kāma's; it is of me alone, a Brāhmaṇa, of whom my dear friend has thus spoken. (*Looking on*). But what have we to do with this? Just behold the beauty of this great Madana-festival, in which curiosity is excited by the citizens (or, gallants), dancing as they are struck by the water from the syringes taken up, of their own accord, by the amorous women intoxicated with wine; which is attractive on account of the openings of the streets resounding with the sound of the *charchari* songs (or, clappings of hands) deepened by the tabors beaten all round, and which has rendered the faces of the ten directions yellowish-red by means of the heaps of *patavāsa* scattered about.

KING—(*Casting a glance all round*). Oh, the gaiety of the citizens has reached its highest point! For,

By the heaps of scented powder scattered about, yellow with saffron-dust and imparting to the day the appearance of the dawn, by the glitter of gold ornaments

and by the wreaths of Ásoka flowers that cause the heads to bend low by their weight, this Kausámbi, which has surpassed all the treasures of the Lord of wealth by its opulence apparent from the dresses (of the people), and which seems to have its inhabitants covered with liquid gold as it were, appears all yellow. (10)

Moreover,

In the courtyard which is flooded all over with the continuous streams of water ejected by the fountains, and where sport is carried on in the mud caused by the simultaneous and close treadings, the yon pavement is reddened by the people with the imprints (*lit. plantings*) of their feet, red with the colour of the vermilion dropping from the cheeks of the females (moving about) without restraint. (11)

VIDU'.—(*Looking forth*). Let my dear friend enjoy the sight of the sporting of the courtesans, charming on account of the hissing-sounds uttered, on their being struck by the (jets of) water from syringes discharged by the very expert gallants.

KING.—(*Marking*). Well observed by you, friend! For, The multitude of gallants (also, *mágas*), with uplifted syringes of the form of hoods (syringes like hoods) and dimly seen by the glitter of the jewel-ornaments in this gloom caused by the fragrant powder scattered about, puts me in mind of the nether world. (12)

VIDU'.—(*Observing*). Ho, here is Madaniká coming just hitherwards, along with Chútalatiká, dancing with gesticulations indicative of spring and with steps falling unevenly owing to excited passion.

(Enter the TWO MAIDS, exhibiting love-sport and singing the dvipadi ditty).

MAIDS—

Now is blowing the South-wind, the loved messenger of the flower-weaponed god, causing many a mango tree to blossom and slackening the jealous pride of women. (13)

Multitudes of young females that have caused the blossoming of the *Bakula* and the *As'oku* tree and that

have been eagerly waiting for the company of their beloveds, are pining, unable to wait. (14)

Now the month of Madhu first makes the hearts of persons soft; and then Káma pierces them with his flower-arrows that have (thus) found scope. (15)

KING—(*Marking closely, with astonishment*). Oh, the excess of passion for sport of the servant-girls! For,

Of this intoxicated maid, sporting, regardless of the breaking of her waist bending under the weight of her breasts, the mass of hair, loosened and dishevelled, is giving up, in pain as it were, the beauty brought on by the wreath of flowers; here her two anklets, clinging to her feet, are crying, through uneasiness as it were, with a double force; and this her necklace, tossed about by the continuous shaking, is, through constraint as it were, ceaselessly striking her bosom. (16)

VIDU'.—O friend, I too shall go and honour the Madana-festival by dancing and singing in their midst.

KING—(*Smiling*). Friend, do so.

VIDU'.—(*Rising and dancing between the two*). Honoured Madaniká, honoured Chútalatiká, teach me too this *charchari*.

BOTH—(*Laughing*). Fool, this is not a *charchari*.

VIDU'.—What, indeed, is this then?

MADA.—This, to be sure, is a *dvipadi-khanda*.

VIDU'.—(*Joyfully*). What, are *modakas* made with this *khanda* (granulated sugar) ?

MADA.—(*Laughing*). You hapless chap, not at all; it is (a poem that is) recited.

VIDU'.—(*Dejectedly*). It is a thing to be chanted! Then I have nothing to do with it. To my friend's presence I will retire. (*Wishes to go*).

BOTH—(*Seizing him by the hand*). Come, let us play. Vasantaka, where would you go? (*They pull him in many ways*).

VIDU'.—(*Pulling off his hand, running away and approaching the KING*). Friend, I was made to dance; no, no; I sped away, after having sported.

KING—Well done!

CHU'TA.—Friend Madaniká, we have, indeed, sported for a long time. Come, then; let us communicate the queen's message to His Majesty.

MADA.—Friend, let us do so.

BOTH—(*Walking forth and approaching*). Victory, victory to Your Majesty! Sire, the Queen commands—(*Gesticulating shame at this half-uttered*). No, no; respectfully submits—

KING—(*Smiling, with respect*). Madaniká, 'commands' itself is, indeed, pleasing, especially to-day, on the occasion of Madana's festival. So pray, tell what the Queen commands.

VIDU'.—Ho, slave's daughter, sayest thou—the Queen commands!

BOTH—This is Her Majesty's request—"To-day, I have to go to the Makaranda garden and offer worship to (the image of) the God of love, placed at the root of the red Aśoka tree. So my husband should be present there."

KING—(*With delight*). Friend, surely it should be said that one festival is followed by another, yet greater.

VIDU'.—Friend, get up then. There we shall go, so that, gone there, I, too, a Bráhmaṇa, may get some present.

KING—Madaniká, go and tell the Queen that I am just gone to the Makaranda garden.

BOTH—As master commands. (*Exeunt*).

KING—Friend, come, let us descend. (*Both gesticulate descent from the palace*). Friend, lead the way to the Makaranda garden.

VIDU'.—As Your Honour commands. Come, Your Honour, come.

(*BOTH Walk on*).

VIDU'.—(*Looking in front*). Friend, here is the Makaranda garden. Come then, let us enter. (*They enter*).

VIDU'.—(*Looking about with wonder*). Look, O friend, look. With a canopy formed by means of the mass of the pollen from the full-blown blossoms of the mango trees shaken by the Malaya wind, and gratifying to the ear by the music of the sweet notes of the cuckoos, mingled with the hums of intoxicated bees, this Makaranda garden appears, indeed, to be honouring your visit (by thus preparing to receive you). So let Your Highness honour it with a look.

KING.—(*Looking all round*). Oh, the loveliness of the Makaranda garden! For, here,

Wearing a ruddy appearance by their sprouts that possess the lustre of shooting corals, displaying the fun of uttering unintelligible words by means of the sweet indistinct hums of the rows of bees, and reeling ever and anon, with the clusters of their branches waving as they are struck by the Malaya breeze, these trees now appear to be tipsy as it were by their being touched by the influence of Madhu (the season,—wine). (17)

Moreover,

The wine sprinkled in mouthfuls (and collected) at the root, is as if being scented with the shower of their flowers by the *Bakula* tree; the *Champaka* flowers smile to-day after a long time, while the moon-like faces of young females are yet red with the flush of wine; and hearing the jingle of the anklets loudly resounding in the act of giving strokes (by ladies) to the *As'oka* trees, an imitation of it is begun, as it were, by swarms of bees with their responsive songs. (18)

VIDU'.—(*Listening*). O friend, these are not the bees imitating the sound of anklets; it is the sound itself of the anklets of the Queen's attendants.

KING—Friend, you have rightly marked.

(*Then enter VA'SAVADATTA', KA'NCHANAMALA', and SA'GARIKA' with the materials of worship in her hands, and attendants according to their status*).

VA'SAVADATTA'—Show me the way to the Makaranda garden.

KA'NCH.—This way, this way, mistress.

VA'SA.—(*Walking about*). O Kāñchanamálá, how far from here is the red-As'oka tree where I have to offer worship to the God of love?

KA'NCH.—Quite close at hand, mistress. Does not Your Highness see it? This is, indeed, Your Highness' favourite Mādhavī creeper, lovely by its close-grown flowers. And this other is the Navamáliká creeper, believing in the untimely flowering of which the master has been worrying himself day and night. Beyond this is just seen the red As'oka, where Your Majesty is to perform the worship.

VA'SA.—Come then, let us go there quickly.

KA'NCH.—This way, mistress, this way.

(*All walk round*).

KA'NCH.—Mistress, here is the red As'oka tree, where Your Majesty is to offer worship.

VA'SA.—Then bring me the materials of worship.

SA'GARIKA'—(*Approaching*). Mistress, here is everything ready.

VA'SA.—(*Observing, to herself*). Oh, the carelessness of my servants! She will fall within the view of him from whose range of sight she has been assiduously kept away. Well, I will say this much:—(*Aloud*). Maid Sāgariká, why have you come here, leaving away the Sārikā (canary bird) when all attendants are entirely occupied with the Madana-festival? So, go you there quickly. Deliver all these materials of worship into the hands of Kāñchanamálá.

SA'GARIKA'—As Your Majesty commands. (*Doing accordingly and going a few steps, to herself*). I have delivered Sārikā into the hands of Susangata. I have also a desire to see this—whether the Bodiless one (Káma) is worshipped here in the same way as in the female apartments of my father, or otherwise. So being concealed I shall watch. Until it is time here to offer the worship I, too, will gather flowers to worship the Divine Anaṅga himself. (*Gesticulates the collecting of flowers*).

VA'SA.—Kāñchanamálá, place (the image of) Pradyumna at the root of the As'oka.

KA'NCH.—As mistress commands. (*Does as ordered*).

VIDU'.—O friend, as the jingling of the anklets has ceased, I guess the Queen has arrived at the foot of the As'oka.

KING—(*Looking on*). Rightly ascertained, friend. Mark the Queen, she who, surely,

Standing by the side of the shark-bannered one (Káma), appears like his bow-staff, possessing a form delicate like a flower and a waist attenuated by the observance of a vow. (19)

Come then; we approach her. (*Advancing*). Dear Vásavadattā!

VA'SA.—(*Seeing*). How now! My husband! Victory, victory, to my lord! Here is a seat; let my lord sit down.

(*The KING shows that he sits down*).

KA'NCH.—Mistress, let the divine Pradyumna be worshipped (by you) after having decorated the red As'oka with finger-applications of saffron made with your own hand.

VA'SA.—Bring me the materials of worship.

(KA'NCHANAMALA' brings them; VA'SAVADATTA' does as requested).

KING—My darling,

With your complexion rendered specially clear (brighter) by the fresh bath, and with the fringe of your garment shining beautifully with its red *Kusumba* dye, you, while worshipping the God of love, appear like a twig grown on a tree, having tender new leaves, with its form made cleaner by being sprinkled over with a shower and charming by its shining tints, agreeable like those of the *Kusumba* flowers. (20)

Moreover,

O dear one, this As'oka touched by you with your hand engaged in the worship of Smara (Káma), appears to have another more delicate sprout, as it were, sprung (from it). (21)

Also,

This Bodiless god will certainly deplore his bodilessness to-day, since he has not experienced the joy of the touch of your hand. (22)

KA'NCH.—Mistress, the divine Pradyumna is worshipped. Now offer suitable worship to your husband.

VA'SA.—Then bring me the flowers and sandal.

KA'NCH.—Mistress, here is everything ready.

(*Vasavadatta acts worshiping the KING.*)

SA'GARIKA'—(*With flowers taken*). O fie! O fie! How have I tarried long, my heart (thoughts) being entirely taken up by the greed of flowers! I will then observe, with my person concealed by this cluster of the twigs of the *Sindhuvāra* tree. (*Doing so and observing with wonder*). How now! The flower-arrowed god is accepting worship here in a visible form. In my father's house, however, he is worshipped being represented in a picture. I, too, just standing here, will then offer worship to the divine Kāma. (*Offering the flowers*). My salutation to thee, O flower-armed god! Mayest thou be of a sight not-unproductive (of bliss) unto me now! (*With this, bowing*). Whatever was to be seen has been seen. I will then go away before any one notices me. (*Walks forth a few steps*).

KA'NCH.—Revered Vasantaka, come; you too accept an auspicious present now. (*Vidū approaches*).

VA'SA—(*After offering sandal unguent, flowers and ornaments*). Noble one, accept this auspicious present. (*Presents it*).

VIDU'.—(*Joyfully taking it*). My blessing to your ladyship!

(*A Bard sings behind the scenes*).

The Sun having entirely gone to the end of the sky, with all his radiant light cast on the setting-mountain, now at the time of dusk this assemblage of princes, pouring all together into the audience-hall, is eagerly waiting to pay homage to the feet, that rob (resemble) the lustre of lotuses, of thee, Udayana, that givest excessive delight to the eyes, as they would to

the rays, that deprive the day-lotus of its tints, of the rising moon, the bringer of a fund of joy to the eyes. (23)

SA'GARIKA'—(*Hearing and turning back with joy, and looking longingly at the KING*). How now! This is king Udayana, to whom I was betrothed by my father! (*Sighing deeply*). So my life, although degraded by being in another's service, has become highly estimable now, by (my having obtained) his sight.

KING—What! With our mind engrossed by the festival, even the lapse of the evening twilight was not noticed by us. The day has drawn to its close now. Behold, my Queen,

This Eastern quarter, with her pale aspect, indicates (the presence of) the lord of night (moon) screened by the slopes of the rising-mountain, as a lovely woman does, by her pale face, that of her husband dwelling in her heart. (24)

Queen, get up then; let us enter inside the palace, (*All rise and walk on*).

SA'GARIKA'—Ah, the Queen has started. Well, I, too, will quickly go then. (*Looking longingly at the KING; with a sigh*). O fie, O fie! This person could not be even seen for a long time by me, a hapless person! (*Exit, gazing at the KING*).

KING—(*Walking about*).

Queen, behold!—Surpassed by the lotus of your face that eclipses the splendour of the moon, the lotuses suddenly grow pale (*i.e.* lose their lustre); and hearing the songs of the courtesans forming your train, the female bees are slowly lurking in the interiors of buds, as if smitten with shame. (25)

(*Exeunt Omnes*).

End of Act I., styled 'Madana's great festival'.

Act II.

(Enter SUSAMGATA', with her hand occupied with
the cage of a starling).

SUSAMGATA'—O fie, O fie! Where has my dear friend Sāgarikā gone, having delivered the starling's cage into my hand? Where, then, can I find her? (Looking in front). How now! Here is Nipunikā coming this very way. I will then inquire of her.

(Then enter NIPUNIKA').

NIPUNIKA'—(With wonder). Oh, what wonder! Extraordinary, I think, is the power of a deity! I have indeed got the information regarding the King; so I will go and communicate it to the Queen. (Walks about).

SUSA.—(Approaching). Friend Nipunikā, where are you going, disregarding me, standing here, and passing on like one with a mind distracted with wonder?

NIP.—Oh, Susamgatā! Friend, you have rightly guessed. This is the cause of my wonder. To-day, it was said, Master would learn the secret formula of causing an untimely production of flowers, from a pious man, named S'rīkhandadāsa, who has come from Śrīparvata, and would make his favourite creeper Navamālikā smile with a profusion of flowers; and I was sent by Her Majesty to ascertain the truth about this matter. But whither have you set out?

SUSA.—To search for my dear friend Sāgarikā.

NIPU.—Friend, I saw your dear friend, Sāgarikā, entering the plantain-arbour, as if distracted, carrying with her a picture-board, a brush and a paint-box. Go then, you; I too will repair to the presence of the Queen.

(Exeunt Both).

End of the Interlude.

(Enter SA'GARIKA' with a picture-board and brush
in hand and exhibiting love-sickness).

SAGA.—(Heaving a sigh). My heart, take cheer; take cheer. What is the use of this persistent yearning

after a person difficult to obtain, the only result of which is anguish? Moreover, you wish to see again the very person at whose sight your distress increases; so woeful is your stupidity! Again, O you exceedingly cruel heart, how don't you blush to follow a person known to you only after a moment's sight, forsaking this person brought up with you from birth? Or, what is your fault (here)? You have thus acted to-day, being afraid of the descent of Ananga's shafts. (*Tearfully*). Well, I will rebuke Ananga. (*Joining the hollowed palms*). Divine wearer of flower-weapons, being one who has conquered all the gods and the demons, how are you not ashamed to strike at woman-kind! (*Reflecting*). Or why, you are without a body (and hence also feelings). (*Heaving a long sigh*). In fact, death itself has approached me, a luckless person, as indicated by this evil omen. (*Looking at the picture-board*). Then so long as no one comes here, I will gaze upon that coveted person drawn in a picture and then do as desired. (*Firmly concentrating her mind and gesticulating the taking up of the picture-board; with a sigh*). Though on account of extreme nervousness this my fore-hand trembles very much, still as there is no other means of seeing that person, I will paint, just as I can, and behold him. (*Acts drawing him*).

(Enter SUSAMGATA').

SUSA.—This is that plantain-bower. I will enter. (*Entering and looking in front, wonderingly*). Here is my dear friend Sagarikā. But why does she not look at me, engaged in painting something as though her heart were overpowered by deep love? All right. In the meantime, avoiding the range of her eye-sight, I will see what she has been painting. (*With gentle steps standing at her back and seeing, with joy*). How now! She has painted our master! Noble, Sagarikā, noble! Or rather, how can a female royal swan find pleasure except in a tank full of lotuses!

SA'GA.—I have drawn him, indeed. But again, my sight is not able to see him, owing to the water of tears ceaselessly falling down. (*Raising her face and wiping*

off the tears, then covering the board with her upper garment on noticing SUSAMGATA', with a smile). Ah, my dear friend, Susamgatā! Friend, sit here.

SUSA.—(*Sitting down and forcibly taking the board*). O friend, who is this that is drawn by you here?

SA'GA.—(*Blushingly*). Friend, god Anaṅga, now that the Madana-festival is being celebrated.

SUSA.—(*Smiling*). Oh, your skill! But how is it then that the picture appears like one that is solitary? So I, too, will draw, and make it have Rati by his side. (*Takes the brush and while acting portraying RATI, paints Sàgariká*).

SA'GA.—(*Looking at the picture and with an air of fault-finding*). Susamgatā, why have you painted me here?

SUSA.—(*Laughing*). Friend, why do you get angry without cause? As is the God of love painted by you, so is Rati painted by me. So, O you perverter of things, what is the use of your talking in this wise? Tell me at once the whole story.

SA'GA.—(*Blushing to herself*). Surely I am found out by my friend. (*Taking Susangatā by the hand, aloud*). Dear friend, great, indeed, is the shame I feel. So act in such a way that no one will know of this affair.

SUSA.—Friend, be not ashamed. Such a jewel of a girl must necessarily have a desire for such a husband. Still I shall so manage it that no one will know anything about this matter. But this intelligent starling may be the cause (of disclosure) in this case. Catching up the words of this conversation, she might, perchance reproduce them before anybody.

SAGA.—What then shall I do in this matter? My torment grows yet more. (*Gesticulates love-torment*).

SUSA.—(*Placing her hand on Sàgariká's bosom*). Be composed, friend, be composed. In the meanwhile I shall take lotus-leaves and lotus-stalks from this tank and come back quickly. (*Going out and coming back, represents the forming of a bed with lotus-leaves*

and the making of bracelets with the stalks and puts the remaining lotus-leaves on Sàgarikà's bosom).

SA'GA.—Friend, remove these lotus-leaves and the bracelets of the lotus-stalks. Away with these. Why do you trouble yourself in vain? Just I say—

Love for a person unattainable, (the sense of) shame very great, and self under the power of another—(thus) dear friend, this love is unequal: is not death the only best refuge then? (or, Death alone is the best refuge). (1)

(*Faints*).

SUSA.—(*Pitifully*). Friend Sàgarikà, take heart, take heart!

(*Behind the scenes*).

Dragging under him the remaining part of the golden chain tied round his neck after it had snapped, and with the circle of small bells jingling on account of the wanton movements of the feet, this monkey here, broken loose from his stable, having crossed the gates, is entering the King's palace, causing fright to the ladies, with his path followed in haste and confusion by the stable-keepers. (2)

Moreover,

The eunuchs, casting off shame, not being reckoned among men, have fled away; this dwarf is entering, through terror, the inside of the Chamberlain's robe; the Kiràtas, betaking themselves to the outskirts of the harem, have acted in a manner befitting their name; and the hunch-backs are slinking off in a low posture, fearing lest they might be noticed. (3)

SUSA.—(*Hearing, looking forward, then rising in haste and taking Sàgarikà by the hand*). Friend, get up. This wicked monkey is, indeed, making in this very direction. Hiding ourselves, unnoticed in the gloom of the tamàla trees, let us have him pass off. (*Doing accordingly they remain watching*).

SA'GA.—Susaṅgatà, how have you left behind the picture-board? Perchance somebody may see it.

SUSA.—O you who are quite at ease, what have you still to do with the picture-board? Here has the wicked monkey, fond of rice-and-curds, opened the cage of the starling and gone away; Medhávini (or, the sharp-talented bird) has flown up and is going away. Come, then; let us quickly follow her. She has caught the words of our conversation and might utter them before anybody.

SA'GA.—Friend, let us do so. (*They walk round.*)

(*Behind the Scenes.*)

Ah, Ho! Marvellous, marvellous!

SA'GA.—(*Looking forth, with fear.*) Susamgatā, methinks the wicked monkey is coming up again.

SUSA.—(*Seeing the Vidū, and smiling.*) Ah, you timid girl, don't you fear; this is the noble Vasantaka, our master's companion.

SA'GA.—(*Looking at him eagerly.*) Susamgatā, worthy of sight is this person, indeed!

SUSA.—O you careless girl, why tarry to see him? The Sáriká, indeed, is covering a longer distance. Come away, then; let us follow her.

(*Exeunt BOTH.*)

(*Then enters VIDU'. in high glee.*)

VIDU'.—What wonder, Ho! How marvellous! Bravo, O pious S'ríkhandadāsa, bravo! For, the very moment the desideratum was supplied, the Navamálíkā was so changed that, with its twigs decked with the thick-grown bunches of flowers, it appears to be laughing disdainfully, as it were, at the Mádhaví creeper the Queen's favourite. I will then go and congratulate my dear friend. (*Walking round and looking.*) Here, indeed, is my dear friend coming this very way, with his eyes dilated through joy, and, through confidence in the *dohada*, beholding as it were before him the Navamálíkā in blossom, though out of his sight. So I will approach him.

(*Enter the KING as described.*)

KING—(*Joyfully.*)

To-day I shall certainly make the Queen's face purple with anger, gazing upon this garden-creeper, as upon another woman in love, that in a moment has displayed a profusion of buds (—a powerful longing), has a pale complexion, has its buds opening up (—has commenced to yawn), and has been manifesting the disturbance (anguish) felt by it (her) by the ceaseless puffs of wind (—by means of the constant heavings of sighs). (4)

But Vasantaka, gone to learn the tidings about that, does not come back yet!

VIDU'.—(*Entering suddenly*). Prosperity, prosperity to my dear friend! Friend, my congratulations to you! (*He repeats—The very moment the desideratum was supplied &c.*).

KING—What doubt is there, friend? Incomprehensible is the potency of gems, charms and herbs. Behold—

The enemies of Lord Vishnu vanished, when in a battle they saw the gem (Kaustubha) on his neck; the serpents live in the nether region, humbled by the power of charms; and in the days of yore the hero Lakshmana, and the monkey-warriors that were struck down by Meghanâda (Indrajit), were restored to life when they inhaled the odour of the great herb, the repository of potent virtue. (5)

Show me the way then, that I too may enjoy the fruit of my eyes by looking at it.

VIDU'.—(*With digni'y*). This way, Your Highness.

KING—Lead the way.

(BOTH walk with pride).

VIDU'.—(*Hearing, turning back in fright, and taking hold of the KING, in agitation*). O friend, come, let us run away.

KING—What for?

VIDU'.—Some ghost lives in this Bakula tree.

KING—Fie upon you, fool! Go fearlessly. Whence can there be the possibility of such existing here?

VIDU'.—Oh, here he is, speaking in distinct terms. If you do not believe in what I say, then step in front and listen yourself.

KING—(*Doing so and hearing*).

Since this (speech) has its syllables distinct, and is sweet as is natural from a female, and as it is not resonant owing to the smallness of body, (so) I think it is a Sáriká that is speaking. (6)

(*Looking up and observing carefully*). How now! It is a Sáriká.

VIDU'.—(*Looking up*). Ah, strange! It is really a Sáriká! (*Angrily raising his staff*). Ha, you slave's daughter! Did you think that Vasantaka really feared (you)? Wait a moment; so that, striking you with this staff, which is as crooked as a wicked man's heart, I will knock you down from this Bakula tree like a ripe Kapittha fruit. (*Prepares to strike*).

KING—(*Preventing him*). Fool, she is saying something pleasant; why do you trouble her then? Let us just listen.

(*Both listen*).

VIDU'.—(*Having listened*). O friend, did you hear what was said by her? She says—"Friend, who is this that is drawn by you here? Friend, God Ananga, now that the Madana festival is being celebrated". She again says—"Friend, why have you painted me here? Friend, why do you get angry without cause? As is the God of love painted by you, so is Rati painted by me. So, O you perverter of things, what is the use of your talking in this wise? Tell me at once the whole story!" O friend, what can this be?

KING—Friend, I conjecture thus—By some one her heart's darling was painted through love, and concealed before her friend under the guise of (being passed off as) the God of love; and that she too was drawn there by her friend, having cleverly guessed the truth.

VIDU'.—(*With a jılıp*). Friend, it is reasonable; it must be so.

KING—Friend, keep quiet, she speaks again.

VIDU'.—Oh, she says—"Friend, be not ashamed. Such a jewel of a girl must necessarily have a desire for such a husband." O friend, she who is drawn here must be a maiden worth looking at.

KING—If so, let us listen attentively; there is scope for our curiosity here. (*They both listen.*)

VIDU'.—"Friend, remove these lotus-leaves and the bracelets of the lotus-stalks. Away with those; why do you trouble yourself in vain?"

KING—Friend, I heard and knew its import also.

VIDU'.—Friend, do not boast of your skill at interpretation. I will explain everything to you having heard it from her mouth. Let us hear. This Sārikā, the slave's daughter, yet continues to jabber.

KING—Well said! (*They listen again.*)

VIDU'.—O friend, this rascally Sārikā has now begun to chant Riks, like a Brāhmaṇa knowing the four Vedas.

KING—Friend, tell me; with my mind engaged somewhere else, I did not comprehend what she said.

VIDU'.—Oh, she says this—Love for a person &c (See Sloka 1). (7)

KING—(*Smiling.*) Ah! Excepting the great Brāhmaṇa Vasantaka, who else can know (recognize) such Riks?

VIDU'.—Then, what is this?

KING—Why, it is a Gáthá!

VIDU'.—What do you say? A Gáthá?

KING—This is spoken by some one, in excellent youth, despairing of life, not having obtained her beloved.

VIDU'.—(*Laughing loudly.*) Why adopt these circumlocutory speeches! Why don't you say straight—not having obtained me. Who else could be concealed under the guise of the flower-weaponed god? (*Claps his hands, and laughs loudly.*)

KING—(*Looking up*). Fie, blockhead! Why have you frightened her by laughing loudly, so that having flown up she has gone somewhere else.

(BOTH *look for her*).

VIDU'.—(*Observing*). Oh, she has surely gone to the plantain-arbour; come then, let us quickly follow her.

KING—

That which is said before her friends by a love-stricken maiden, suffering irresistible love-torment, the same, repeated by children, parrots and starlings, (unexpectedly) comes within the hearing of fortunate persons only. (8)

VIDU'.—Come, come, Your Honour. (*They walk round*).

VIDU'.—Oh, here is the plantain-arbour. Let us enter. (*Both enter*).

VIDU'.—Oh! That slave-girl has gone away. Let us rest here for a while, sitting on this stone-slab, cool by the plantain-leaves waved by a gentle breeze.

KING—As my friend likes. (BOTH *sit down*).

KING—(*Sighing, repeats*)—That which is said &c (S'loka 8).

VIDU'.—(*Looking sideways*). Oh! This must be the Sáriká's cage, with its door thrown open. And this, too, is that picture-board. I will take it up. (*Taking the board and observing with joy*). O friend, fortune favours you!

KING—(*With curiosity*). Friend, what do you mean by this?

VIDU'.—Oh, this is what was said by me—You yourself are delineated here; who else can be concealed under the guise of the flower-weaponed god?

KING—(*Joyfully stretching forth his hands*). Show it, friend, show it.

VIDU'.—I will not show you. That maiden, too, is delineated here. What then? Can such a gem of a girl be shown without a reward?

KING—(*Forcibly taking the board while offering his bracelet, and seeing, with wonder*).

Who is this, committed to painting, outshining Lakshmi by her grace and declaring her great love for me, that enters (captivates) my heart, as a female royal swan enters the Mānasa (lake), agitating the lōtuses in her sportive movements, and indicating to us the great flappings of her wings? (9)

Moreover,

Having formed the unique full moon of her face, the Creator must have surely become ill-placed on account of the closing-up of the lotus forming his seat. (10)

(Enter Sàgariká and Susatngatà).

SUSA.—Friend, we have not secured the Sàriká. Let us at least take the picture-board from this plantain-bower and return quickly.

SA'GA.—Friend, let us do so.

(Both move about).

VIDU'.—Friend, why has this one been painted with her face hung down?

SUSA.—(*Hearing*). Friend, since Vasantaka is speaking, I think Master also must be here. So we shall watch, hidden by the cluster of the plantain trees.

(Both look on).

KING—Friend, look, look here. (*He repeats—Having formed the unique moon &c.*).

SUSA.—Friend, fortune smiles upon you. Here is your heart's darling gazing upon you (your picture).

SA'GA.—(*Bashfully*). Friend, why do you lower this personage on account of your jocular disposition?

VIDU'.—(*Shaking the KING*). Here, I say, why has she been drawn with her face hung down?

KING—Why, all has been told by the Sàriká herself.

SUSA.—Friend, Medhavini has shown her power of remembrance.

VIDU'.—O friend, does your eye feel delighted ?

SA'GA.—(*With trepidation, to herself*). Thinking as to what he will say now, I really stand between life and death.

KING.—Need it be said that it does ? See—

My sight, having travelled beyond her pair of thighs with great difficulty and wandered for a long time over her expansive hips, remained fixed on her middle, uneven with the three wave-like folds; and now having eagerly (*lit. as if it were thirsty*) mounted her lofty breasts, it has been wistfully looking again and again at her eyes shedding drops of tears. (11)

SUSA.—Friend, have you heard ?

SA'GA.—(*Laughing*). Hear yourself, whose knowledge of (skill at) delineation is thus lauded.

VIDU'.—O friend, what is this disregard of even your own self, union with whom even such (beauties) highly esteem, that you do not notice your own self painted by her just here ?

KING.—(*Closely examining*). Friend, truly I regard myself as highly honoured, inasmuch as I have been drawn by her: how shall I not see myself then ? See—

This cluster of the particles of her tear-drops, fallen as she was delineating me, looks like the appearance of perspiration on my person caused by the touch of her palm. (12)

SA'GA.—(*To herself*). Cheer up my heart, do cheer up ! Even your desire could not have reached such a height.

SUSA.—Friend, you alone are worthy of praise by whom even Master is made to speak thus.

VIDU'.—(*Looking to his side*). Friend, here is seen a bed made of juicy lotus leaves and shoots, indicative of the love-sickness of that very girl.

KING.—Cleverly marked, friend ! For,

This bed of lotus-leaves, withered on both sides owing to the contact of her stout breasts and hips, green (in the middle), not having come in close touch with her slender waist, and with its arrangement disordered by the tossings and turnings of her drooping creeper-like arms, tells of the torment of the slim-bodied one. (13)

Again—

This large lotus-leaf, that had lain on her bosom, does not, by its two circular parts parched by excessive heat, so much indicate her inward love-affection, as it does the expanse of her two breasts. (14)

VIDU'.—(*Acting the picking up of lotus-shoots*). O friend, here is another thing, a string of tender lotus-stalks fading on account of the heat of her plump breasts.

KING.—(*Taking it and placing it on his chest*). Insentient by nature that you are, why do you, O garland of lotus-stalks, undergo pining, being dislodged from between her huge breasts? There is no room there even for a slender fibre of thine; how could there be any for you then? (15)

SUS.—(*To herself*). Oh, fie, fie! With his heart tossed about by violent love, Master has begun to speak incoherently even; so it won't be proper to remain indifferent any more. Well, I shall do this. (*Aloud*). Friend, here is before you what you came here for.

SA'GA.—(*Chidingly*). For whom did I come here?

SUS.—(*Laughing*). O you apprehender of something else, I say, for the picture-board; take it then.

SA'GA.—(*Angrily*). I am not clever enough to understand such (enigmatical) speeches of yours. I will, therefore, go elsewhere. (*Wishes to go*).

SUS.—(*Seizing Sàgariká by the hand*). You impatient (*or, irascible*) girl, wait here for a short while till I come back, having taken the picture-board from the plantain-bower.

SA'GA.—Friend, do so.

(*Susamgatâ walks towards the plantain-bower*).

VIDU'.—(*Seeing Susamgatā, in confusion*). O friend, hide the picture-board. Here is the Queen's maid-servant, Susamgatā, coming.

(*The King covers the board with the end of his garment*).

SUS.—(*Advancing*). Victory, victory to Your Majesty!

KING—Welcome, Susamgatā. Sit down here.

(*Susamgatā sits down*).

KING—Susamgatā, how did you know that I was here?

SUS.—(*Smiling*). Sire, not only Your Highness, but the whole affair, together with the picture-board, has been known by me; so I will go and inform the Queen accordingly.

VIDU'.—(*Aside; with alarm*). O friend, everything is possible; this born-slave is a great tattler. So please her with a present.

KING—Properly said by you. (*Taking SUSAMGATA by the hand*). Susamgatā, this is merely a joke; you should not annoy the Queen for nothing. Here is a reward for you! (*Offers her the ear-ornament*).

SUS.—(*Bowing, with a smile*).

Sire, away with fear. (*Emboldened*) by Your Majesty's favour, I, too, played a joke. So where is the need for the ear-ornament? This will be a high favour on me—My friend Sagarikā is angry with me, saying—Why am I painted here on this picture-board? So my lord should go there and appease her.

KING—(*Rising in haste*). Where is she, where is she?

SUS.—This way, this way, Your Majesty.

VIDU'.—Oh, I shall take this picture-board with me. It may, perchance, be of use again.

SUS.—Sire, here she is!

(*All issue forth from the plantain-bower*).

SA'GA.—(*Seeing the King, with joy accompanied by nervousness and tremor, to herself*). Alas, pity! On seeing him I am not able to move forward a single step through excessive agitation. What, then, shall I do now (*lit. in this case*)?

VIDU'.—(*On seeing SA'GARIKA'*). Oh, bless me! What wonder! Such grace of form is not to be seen in the world of mortals! Methinks even the Creator must have been struck with wonder on creating it.

KING—Friend, I, too, have this in my mind—

Surely, by the Creator, overpowered by wonder at having created this beauty, the ornament of the three worlds, his eyes, surpassing in beauty the petals of his own lotus, were extended the more; the exclamations—'Excellent,' 'Excellent'—must have been uttered simultaneously with all the four mouths, and the heads nodded (in satisfaction), (16)

SA'GA.—(*Looking reprovingly at Susamgata'*) Such is the picture-board you have brought! (Goes).

KING—

Though you cast this glance (eyes) in anger, O passionate one, yet, it being naturally affectionate, will not assume harshness; go, giving up haste; your heavy hips will cause pain to you by the stumbling of your feet. (17)

SUS.—Master, this one is, indeed, greatly irascible; so pacify her by taking her by the hand.

KING—(*With joy*). As your ladyship says. (Takes Sagarikā by the hand and gesticulates the pleasure of touch).

VIDU'.—Oh, this, indeed, is Śri, in a new form, that you have obtained,

KING—Friend, it is true.

This is S'rī, and her arm too is the shoot of the Parijāta; how else exudes this flow of ambrosia in the guise of perspiration? (18)

SUS.—You are extremely hard-hearted, dear, since you do not give up your anger though thus held by the hand by His Majesty.

SA'GA.—(*Knitting her eyebrows*). Ah, Susamgatā, you do not still desist!

KING—Be pleased, dear; such persistence of anger towards a friend is, indeed, not proper.

VIDU'.—This is, indeed, another queen, Vásavadattā (—Here is another, Queen Vásavatdattā).

(*The KING lets go SA'GARIKA's hand in fright*).

SA'GA.—(*In flurry*). Susamgata', what shall I do now?

SUS.—Friend, hidden by this avenue of the *tamāla* trees, we shall depart. (*Exeunt*).

KING—(*Looking towards the sides*). Friend, where is that Queen Vásavatdattā?

VIDU'.—Oh! I do not know where she is. I said she (Sāga.) was another queen Va'savadattā, owing to her cherishing anger for a long time.

KING—Fie upon you, fool!

That my beloved, somehow found by good luck, like a necklace of gems, with Rāga (love,—brilliancy) manifest, was made to fall off from my hand by you, even before she was taken to the neck (she was embraced,—it was placed round). (19)

(Then enter Va'savadatta' and Kāñchanamālā').

VA'SAV.—Maid Kāñchanamālā, how far yet is that Navamālikā received into his favour by my husband?

KA'NCH.—Mistress, it is, indeed, seen beyond this Banian-bower.

VA'SA.—Then lead the way.

KA'NCH.—← his way, this way, Mistress.

KING—Friend, where can I see my beloved?

KA'NCH.—Mistress, as Master is talking near at hand, I think he has been waiting for Your Highness. So let my mistress approach.

VA'SAVA.—(*Advancing*). Prosperity, prosperity, to my husband!

KING—(*Aside*). Friend, conceal the picture-board.

(Vidu'shaka places the board under his arm-pit and conceals it with his upper garment).

VA'SAVA.—My lord, has the Navamáliká blossomed?

KING—My Queen, though we came here first, we did not see it, as you delayed. Come, then; let us see it together.

VA'SAVA.—(Marking closely). My husband, from the very expression of your face I have known that the Navamáliká has flowered. So I will not go now!

VIDU'.—Hallo! Ho! We have won!

(Stretches forth his hands and dances; while dancing the board falls down from his arm-pit).

KING—(Aside; threatens VIDU'. with the finger).

VIDU'.—(Aside). Ho! Do not be angry; sit quiet. I will see to that.

KA'NCH.—(Taking up the board, eyeing it, aside). Mistress, just mark what is drawn here on the picture-board.

VA'SAVA.—(Marking it, aside). Kāñchanamálà, this is my husband; and this again is Sàgariká. What can this be?

KA'NCH.—My mistress, I too was thinking of the same.

VA'SAVA.—(With an angry smile). My husband, who has drawn this?

KING—(With a smile of embarrassment; aside). Friend, what shall I say?

VIDU'.—(Aside). Oh, do not be anxious; I will give a reply. (Aloud, to Va'savadatta'). Madam, do not think it otherwise. On hearing my remark that one's own self is painted with difficulty, my friend thus displayed his skill in drawing.

KING—It is just as Vasantaka has stated.

VA'SAVA.—(*Pointing at the board*). My husband, and this other one that is drawn near you—is that the noble Vasantaka's skill?

KING—(*Smiling*). Enough of misunderstanding, my Queen. This is some girl, drawn after being conceived by my own imagination, but never seen before.

VIDU.—My lady, this is true; quite true! I swear by my sacred thread, if one like this was ever seen by us before!

KA'NCH.—(*Aside*). Mistress, such accidental resemblance is sometimes quite possible.

VA'SAVA.—(*Aside*). Your simpleton, this is, indeed Vasantaka; you do not understand his prevarications. (*Aloud*). My lord, I for myself have got headache while looking steadfastly at the board. So I will go. (*Departs*).

KING—(*Taking her by the skirt of her garment*).

Queen, should I say—'Be pacified,' it would not suit, as there is no anger (displayed); to say that I shall not do so again would be an admission (of a fault); if I say 'there is no fault on my part,' you will know it to be false; so, dearest, I do not know what would be proper to say in this case. (20)

VA'SAVA.—(*Respectfully pulling off the skirt of her garment*). My dear, do not take it otherwise. Headache has been really troubling me; so I will depart. (*Exeunt BOTH*).

VIDU,—(*Looking about himself*). Oh, fortune favours you! The untimely hurricane has passed, leaving us unharmed!

KING—Nonsense, blockhead! A way with gratification! The Queen's persistent anger, concealed by her, when passing, through high-breeding, was not marked by you.

Through power of self-control, though there was sudden knitting of the eyebrows, the face was hung down very low; she directed a gentle piercing smile at me, but no harsh words were uttered; the

eyes, though rendered dull by the tears gathered within, were not opened wide; (thus) by my darling, anger was manifested and yet propriety was not given up (discarded). (21)

Come, then, let us go to propitiate the Queen herself. (*Ezeunt omnes*).

End of Act II,
Styled 'The Plantain-Bower.'

ACT III.

(Enter MADANIKA').

MADANIKA'—(*In the air*). Kausāmbikā, O Kausāmbikā, did you see Kāñchanamālā with Master or not? (*Listening*). What say you? She came and went away a long time since? Well, where then can I find her? (*Looking in front*). How now! Here is Kāñchanamālā, coming this very way. I will then approach her.

(Then enter Ka'nchanama'lā').

KA'NCH.—(*Sarcastically*). Bravo, minister Vasantaka, bravo! By this your attention to (planning of) union and discord you have surpassed even His Excellency Yaugandharāyana.

MADA.—(*Approaching, with a smile*). Dear Kāñchanamālā, what is done by the noble Vassntaka, that he is thus extolled?

KA'NCHAN.—Friend Madanikā, what are you to gain by asking this question? You will not be able to keep the secret.

MADA.—I swear by the feet of the Queen, if I disclose it before any one.

KA'NCH.—If so, then listen. To-day while coming back from the royal palace, I overheard Vasantaka's conversation with Susamgata.

MADA.—(*With curiosity*). Friend, of what sort?

KA'NCH.—Thus—"Susagamta, excepting Sāgarika there is no other cause of my friend's indisposition; think out, therefore, some remedy for this."

MADA.—What did Susangatā say to that?

KA'NCH.—This was said by her—"To-day, indeed, I shall take Sāgarikā with me, apparelled as the Mistress with the dress which was presented to me by the Queen, as she placed Sāgarikā under my charge, her suspicion being roused by the incident of the picture-board; and myself, dressed as Kāñchanamālā, will come here at dusk. You too shall wait for me just here, at the entrance to the picture-hall. Then the meeting of Master with her will take place in the Mādhavi bower."

MADA.—(*Angrily*). Susangatā, condemned are you that thus deceive the Queen, who is indeed, so kind to her attendants!

KA'NCH.—Friend, whither have you set out now?

MADA.—I was sent to look for you by the Queen, getting anxious as you delayed, having gone to learn the tidings about the well-being of Master, who was bodily indisposed.

KA'NCH.—Very simple-minded now must be the Queen if she has such a belief! Here is Master sitting in the balcony with the ivory-gate, concealing his lovesickness under the guise of indisposition. Come, then, let us communicate this news to our mistress.

(*Exeunt Both*).

(*End of Praves'aka*).

(*Then enter the KING seated, gesticulating lovesickness*).

KING—(*Sighing*).

Endure now, my heart, the fever caused by the fire of love; it cannot at all be allayed: why do you then pine for her in vain? Since by me, a fool that I was, her hand which was then somehow obtained and the touch of which was like that of thick sandal-paste, was not seized and put on you for a long time. (1)

Oh, a great wonder!

Mind by nature is unsteady and difficult to be hit; and yet how is it that the same of me has been equally pierced with all his arrows by Kāma? (2)

(*Looking heavenwards*). O god of flowery bow!

The arrows of the mind-born god are fixed as five ; and of them thousands of men, mostly of my type, form the mark ;—this, that has got currency in the world, is now seen to be the reverse in your case; for this body of lovers, pierced with innumerable arrows and helpless, has been reduced to the state of five (*i.e.* death). (3)

(*Reflecting*). I do not so much think of myself, reduced to a state of this sort, as of that poor Sāgarikā, come within the range of the sight of the Queen, whose vehemence of anger was suppressed within. For,

She turns away her face from all, feeling that she is known ; seeing two persons conversing, she considers the talk as relating to herself ; and when her companions smile, she manifests the greater confusion ; thus my beloved is mostly disconsolate, owing to anxiety cherished at heart. (4)

How does Vasantaka, sent to learn the news about her, delay ?

(*Then enter Vasantaka in high spirits*).

VIDU'.—(*With satisfaction*). Ho, ho ! Such entire satisfaction was not felt by my dear friend even on the acquisition of the kingdom of Kaus'āmbī as I think he will feel to-day on hearing the agreeable news from me. I will then go my dear friend and communicate it to him. (*Walking round and looking*). How now ! This my dear friend is sitting, looking in this very direction ; so I think he is waiting just for me. I will, then, approach him. (*Advancing*). Victory, victory, to my dear friend ! O friend, I congratulate you on the more-than-expected success of your business.

KING—(*With joy*). Friend, is my darling all safe ?

VIDU'.—(*With pride*). Oh, before long you will know it on seeing her yourself !

KING—(*With satisfaction*). Friend, will there be also a meeting with my beloved ?

VIDU'.—(*With self-conceit*). Why should there not be, when I, who laugh at the intellectual powers even of Brihaspati, am your counsellor ?

KING—(*Smiling*). Not at all strange! What is not possible in your case? So tell it; I wish to hear in detail.

VIDU'.—(*Whispers in the ear*). Thus, thus.

KING—(*With joy*). Bravo, friend, bravo! Here is your reward! (*Taking off a bracelet from his hand, present it*).

VIDU'.—(*Putting on the bracelet and looking at himself*). Oh, I will go and show my wife this my hand decked with the bracelet of pure gold.

KING—(*Restraining him by holding his hand*). Friend, you will show it afterwards. First ascertain how much of the day now remains.

VIDU'.—(*Observing*). Mark, Oh, mark! The Lord of thousand rays (Sun), having as it were an appointment made to him by his bride, the eve, is proceeding, with his heart swayed by deep love, towards a wood on the top of the Setting Mountain.

KING—(*Marking, with delight*). Well observed, friend! The day has drawn to its close. For,

With a heavy load of anxiety laid on his mind, at the thought that his one-wheeled car will not be able to come up again in the morning after having traversed the road (distance), long on account of the circuit of the world, this Sun, stationed on the Setting Mountain, has drawn off and is carrying away, as it were, the wheel of the directions, the array of the golden spokes of which is clearly seen in the form of the circle of the remnants of his own rays swallowed up by dusk. (5)

Moreover,

"I am gone, O lotus-eyed one; this is my time (to depart); gone to sleep you are to be roused by me alone."—Thus does this Sun, with his rays focussed on the peak of the Setting Mountain (his hands placed on her drooping head), offer consolation to the lotus-plant. (6)

So get up; let us go to the very Madhavi creeper and await the time of the appointment of the dearest one.

VIDU'.—Oh, well spoken ! (*Both rise*).

VIDU'.—(*Observing*). O friend, mark ! mark ! This mass of darkness that has extended (so as to appear connected—thickened) the thinly spread rows of woods, and has the dark hue of the stout wild boars and bisons covered with deep mud, is moving onwards, covering up the eastern direction.

KING—(*Looking about*). Friend, well observed; for, This mass of darkness that steals (possesses) the hue of Siva's neck first envelops the east and then the other quarters also; advancing, it obscures in succession mountains, trees and the different parts of the town; thereafter, acquiring thickness, it deprives the fruit (use) of eyes. (7)

Show me the way, then.

VIDU'.—This, way come this way, dear friend. (*They walk round*).

VIDU'.—(*Observing carefully*). Friend, here at hand is the Makaranda garden, having, as it were, darkness rolled into a mass in it, on account of the trees and creepers, with their thick foliage closely interwoven. How, then, can the way be noticed here ?

KING—(*Smelling the fragrance*). Friend, go ahead; the path here is surely very well known. For,

This is certainly the row of the Champaka trees; this is that beautiful Sinduvâra; so also here is the dense avenue of the Bakula trees; and this is the line of Pâtalâ plants: Thus in this garden the path, though obscured by the doubly dense darkness, becomes manifest by means of the signs of trees (as they become) revealed by severally inhaling their varied odour. (8)

(*They walk on*).

VIDU'.—Oh, here we have arrived at the bower of the Mâdhavî creepers, to which the infatuated bees are flocking, which has scented the ten directions with its highly gratifying fragrance, and which is indicated by the ease experienced by the feet as they tread on the pavement of the polished emerald-slabs. Your

Honour then should wait just here, while I come back quickly, taking with me Sàgariká wearing the apparel of the Queen.

KING—Friend, make haste, then, make haste!

VIDU'.—Oh, do not be impatient. Here I come back. (*Exit*).

KING—In the meantime I too shall sit on the dais formed of the emerald-slabs, and await the time of my darling's appointment. (*Sitting down and musing*). Oh, strange is the predilection for his new love of an amorous person, disregarding union with his own wife. For,

Full of fear she does not cast a glance bright with love on (her lover's) face; *** and though held with effort, she repeatedly says that she would go away; and yet an amorous girl that has been present at the rendezvous delights all more. (9)

Ah, how does Vasantaka tarry! What then? Has the matter been known by the Queen?

(*Then enter Va'savadatta' and Ka'nchanamala'*).

VA'SAVA.—Káñchanamálá, is Ságariकá really going to meet my husband, in my dress?

KA'NCH.—How can Mistress be informed falsely? Or why, Vasantaka himself, waiting at the door of the picture-hall, will carry conviction to Your Highness.

VA'SAVA.—Thither then do we go.

KA'NCH.—Come, come, my mistress. (*Both walk forth*).

(*Enter Vasantaka covered with a veil*).

VIDU'.—(*Listening attentively*). Since the sound of foot-steps is heard at the door of the picture-hall, I think Ságariकá has come.

KA'NCH.—Mistress, this is the picture-hall. I will then make a sign to Vasantaka. (*Snaps her finger*).

VIDU'.—(*Joyfully approaching, with a smile*). Susamgatá, you have very well put on Káñchanamálá's disguise. Now, where is Ságariकá?

KA'NCH.—(*Pointing with the finger*). Why, this here!

VIDU'.—(*Looking with wonder*). This is evidently Queen Vāsavadattā herself.

VA'SAVA.—(*With apprehension ; to herself*). What, am I known?

VIDU'.—(*Snaps his fingers*). Lady Sāgarikā, come this way. (VA'SAVADATTA' smiles and looks at KA'NOCHANAMA'LĀ').

KA'NCHA.—(*Aside, threatening with her finger*). Cursed one, you will have to remember these words of thine!

VIDU'.—Hasten, let Sāgarikā hasten.—Here, indeed, is rising from the eastern quarter, the divine moon. (*Walks about*).

KING—Why does my mind feel such ardent longing when union with my beloved is at hand? Or rather,

The fierce heat of love does not cause so much burning at the beginning, as it does when (its object is) near; in the rainy season, the day oppresses the most when a downpour of water is at hand. (10)

VIDU'.—(*Directing his ear*). Lady Sāgarikā, here is my dear friend speaking in a manner full of anxious thoughts with reference to your own self. I will, therefore, inform him of your arrival.

VA'SAVA.—(*Nods assent*).

VIDU'.—(*Approaching the KING*). Friend, fortune smiles upon you! Here, indeed, have I brought Sāgarikā!

KING—(*Rising hastily, in joy*). Friend, where is she? Oh, where?

VIDU'.—Why, here!

KING—(*Approaching*). My darling, Sāgarikā,

Your face is the moon; your eyes are (but) two (blue) lotuses; your hands imitate the day-lotuses; your pair of thighs are like plantain-stocks; and your arms bear resemblance to lotus-shoots; O you,

all of whose limbs are thus delight-giving, come, come, and having quickly and without hesitation embraced me, soothe my limbs languid on account of the fever of love. (11)

VA'SAVA.—(*With tears, aside*). O Kāñchanamālā, my husband, having uttered such words, will again address me,—this, Oh, is a wonder!

KA'NOHA.—(*Aside*). Mistress, it is certainly so. But what cannot be expected from adventurous men?

VIDU'.—Lady Sāgarikā, be quite easy of mind and talk with my dear friend. Even now his ears are grated with the harsh words of the ever-irate Queen Vāsavadattā; let the sweet cadence of your words regale them now.

VA'SAVA.—(*Aside, angrily*). O Kāñchanamālā, I am thus harsh-tongued; worthy Vasantaka, again, is a sweet-speaker!

KA'NOHA.—(*Aside*). Cursed one, you will have to remember these words!

VIDU'.—(*Observing*). Friend, look, look! Here has risen the divine moon, lighting up the east and looking (reddish) like the cheek of an angry woman.

KING—Dear Sāgarikā, behold—

The lord of the night, with the all-in-all of his brilliance robbed by your face, having ascended the mountain's peak, now stands confronting you, with hands (rays) stretched up, as if to retaliate. (12)

Again, by him, rising, his natural dull-headedness is shown. For,

Does not the moon of your face cause to fade (eclipse) the beauty of the lotus; does it not bring delight to the eyes; or does it not by its mere appearance cause the fish-bannered (god of love,—the sea) to swell;—that, notwithstanding its presence, this other moon has risen? If there be pride on account of (the presence of) nectar, that too is here in the Bimba-like lower lip. (13)

VA'SAVA.—(*Casting off the veil, angrily*). My husband, truly I am Sāgarikā! But you, with your heart entirely taken up by Sāgarikā, see everything as consisting of Sāgarikā!

KING.—(*With confusion, aside*). How now! This is Queen Vásavadattā! Friend, what means this?

VIDU'.—(*With despair*). What else, friend? Our life is jeopardized!

KING.—(*Sitting down and joining the hollowed palms*). Dear Vásavadattā, be pleased, be pleased.

VA'SAVA.—(*Turning towards him and stretching forth her hands, with suppressed tears*). My husband, say not so; these words are transferred to another.

VIDU'.—(*To himself*). What shall I do in this case? Well, I shall say this.—(*Aloud*). Madam, you are magnanimous, indeed. So let this one fault of my dear friend be forgiven.

VA'SAVA.—Noble Vasantaka, rather I myself have been guilty towards him, interposing an obstacle in his first meeting!

KING—Queen, with my offence thus clearly seen, what shall I say? Still I submit—

Here shall I, full of shame, O Queen, wipe off with my head the reddish tint of your feet caused by red lac; but that caused by the eclipse-like anger on the moon of your face I shall be able to remove only if compassion be shown to me. (14)

(*Falls at her feet*).

VA'SAVA.—(*Preventing him with her hand*). Rise, my husband, rise! Shameless, indeed, must be the person, who, on knowing my husband's heart to be such, again becomes angry. Let then my husband be in the enjoyment of happiness! I shall go. (*Wishes to go*).

KA'NCHA.—Mistress, be favourably disposed. Going away, leaving the great King thus fallen at the feet, Your Highness is sure to feel remorse.

VA'SAVA.—Away, you silly girl! Where is the reason either for favour or remorse in this case? So come away, let us go.

KING—Relent, my Queen, do relent.

(He repeats—'I shall wipe off the riddish tint' &c.).

VIDU'.—Get up, ho! The Queen has gone away: why do you cry in the wilderness then?

KING—(Raising his head and seeing). How is it that the Queen has gone even, without showing favour?

VIDU'.—How has she not shown favour, when we stand yet with our persons uninjured (all safe)?

KING—Fie upon you, idiot! Why do you make fun of me thus? It is rather the result of your action that this great mishap has befallen us. For,

Our attachment has developed from day to day owing to the feeling of love being (mutually) highly esteemed. So, seeing this slip on my part, never committed before, that intolerant darling of mine will surely give up life to-day; for, a blundering, when love reaches its climax, becomes intolerable! (15)

VIDU'.—Oh, I do not know what the Queen, being angry, will do; but Sàgarikâ, I can guess, will live a hard life!

KING—Friend, I too think so. Alas, my dear Sàgarikâ!

(Then enter SA'GARIKA' wearing the dress of VA'SAVADATTA').

SA'GAR.—(Dejectedly). Luckily, I have not been noticed by any one while coming out of the picture-hall, with the dress of the Queen put on. What shall I then do now? (Reflects tearfully).

VIDU'.—Oh, why do you stand like one bewildered? Think of some remedy for this.

KING—Why, it is just the same that I am thinking about. Friend, I see no other remedy in this case save the Queen's propitiation. Come, then, thither let us go.

(They walk forth).

SA'GAR.—(*Musing*). Better I should cease to exist (die) by hanging myself up, than be disgraced by the Queen on coming to know about our engagement-affair. I will then go to the Aśoka tree and do as desired.

VIDU'.—(*Listening*). Stay, Oh, stay, for a while; the sound of footsteps is heard; I think the Queen, feeling repentant, might be coming.

KING—Friend, the Queen is, indeed, noble-minded; perchance it may even be so. So ascertain it.

VIDU'.—As Your Honour commands. (*He walks around*).

SA'GAR.—(*Advancing*). I will then make a noose of the Madhavī creeper, and hanging myself from the Aśoka tree, will kill myself. (*Prepares a noose with the creeper*). Alas, father, ho, mother, here I, an unlucky creature, forlorn and helpless, die. (*With these words throws the noose round her neck*).

VIDU'.—(*Looking*). But who again can this be? How now! It is Queen Vāsavadattā! (*In alarm; aloud*). Save, save, O friend! Here is Queen Vāsavadattā killing herself by hanging!

KING—(*Advancing, in great haste*). Where is she, where is she?

VIDU'.—Oh, here!

KING—(*Approaching and removing the noose from her neck*). O you acting rashly, why is this foul deed being done?

The noose being round your neck, my life has come up to my throat (as it were); so this my attempt is (rather) in self-interest; give up this adventure, my darling. (16)

SA'GA.—(*Seeing the KING*). Ah! How now! It is the Master! (*Joyfully, to herself*). Truly speaking, love of life (*lit. desire to live*) has again sprung up in me on beholding him. Or rather, gazing on him and having become happy thereby, I shall quit life with quite an easy heart. (*Aloud*). Leave me; let my

lord leave me! This person is, indeed, in the power of another, and will not get such an opportunity again to die! (*Wishes to throw the noose round her neck again*).

KING—(*Observing closely; with joy, to himself*). How now! It is my darling Ságáriká! (*Removing the noose from her neck*).

Away, away with this extremely desperate act of thine; do thou throw away, quickly, this creeper-noose; for a moment, O mistress of my life, twine the noose of thy arms round my neck to stay my life though set out (to go)! (17)

(*Pulling her arm, throwing it round his neck and gesticulating the thrill of touch*). Friend, this is a shower without (the presence of) clouds!

VIDU'.—Oh, it is just so, if Queen Vásavadattá does not come, acting the part of an untimely gale (*Then enter VA'SAVADATTA' and KA'NCHANAMÁ'LÁ'*).

VA'SAVA.—Maid Káñchanamálá, I acted very cruelly in coming away after having slighted my husband fallen at my feet in that manner. So, I will now go personally and conciliate my husband.

KA'NCH.—Who else but the Queen knows to speak in this way? Better be the King a bad person, but not the Queen. Let Your Highness come, then.

(*They walk around*).

KING—O you simple one, why am I even now foiled in my object by (such) indifference?

KA'NCH.—(*Listening*). Mistress, since Master is talking near at hand, I guess he is coming just to pacify you.

VA'SAVA.—(*Joyfully*). If so, I will go unobserved from behind, and casting my arms round his neck will please him.

VIDU'.—Lady Ságáriká, have an easy mind and talk with my dear friend.

VA'SAV.—(*Hearing; with sorrow*). O Kāñchanamālā, how is it that Sāgārikā has come here? So I will listen and then advance. (*She does accordingly*).

SA'GA.—My lord, why are you, with this false courtesy, making yourself guilty towards the Queen who is dearer (to you) than even life?

KING—O you, you are certainly the speaker of what is not true. For,

I quaked when the pair of her breasts throbbed through hard breathing; when she observed silence, I addressed sweet words; and when her face had its eye-brows bent (through anger) I fell prostrate at her feet in that way: thus all that was service on my part due to the Queen's inborn nobility of mind (and nothing more); but what is (true) love, which has its flavour heightened by steady affection,—that I have for you (alone)! (18)

VA'SAVA.—(*Advancing at once*). My husband, this is worthy of you; it befits you!

KING—(*Seeing; with confusion*). My Queen, it is not proper for you to blame me without cause. Misled by the resemblance of dress, we thought her to be yourself, and came here.

VA'SAVA.—(*In anger*). Rise, my lord, rise. Why should you suffer trouble even now owing to the service of one naturally high-born?

KING—(*To himself*). What? Is this also overheard by the Queen? Then I have no hope whatever as regards the Queen's pacification. (*Remains with face hung down*).

VIDU'.—Madam, wrongly led to believe, by the similarity of dress, that you were destroying yourself by hanging, I brought my dear friend here. If you do not believe what I say, then see this creeper-noose. (*Shows the creeper-noose*).

VA'SAVA.—(*Angrily*). O Kāñchanamālā, secure this Brāhmaṇa by binding him with this very creeper-noose; and place this ill-bred girl in the front.

KA'NCHA.—As the Queen commands. (*Fettering VIDU'. with the creeper-noose*). Hapless man, experience now the fruit of your own evil plan! Sàgarikâ, do you also step forward.

S'AGAR.—(*To herself*). Oh, fie! Meritless that I am, I was not able even to die as I wished!

VIDU'.—(*Despairingly looking at the KING*). O friend, remember me—a helpless person subject to misery owing to the Queen's captivity.

(*Exit V'ASAVADATTA*, accompanied by all).

KING—(*Sorrowfully*). Alas! Oh! Pity!

Shall I think of that face of the Queen robbed of its affectionate smile by long-cherished rage; or of Sàgarikâ frightened by being rebuked with intense (*lit. highly developed*) wrath; or of Vasantaka, bound and led away from here? Thus subjected to pain of every form, I do not experience ease even for a moment. (19)

What is the use of my staying here, then? In I will therefore enter to propitiate the Queen.

(*Exeunt Omnes*).

END OF ACT III.,

STYLED "SAMKETA."

ACT IV.

(Enter SUSAMGATA in tears, with a necklace of jewels).

SUS.—(*Heaving a sigh, piteously*). Alas, dear friend Sàgarikâ! O bashful one, O you of noble disposition, O you so loving to your friends, O you of gentle aspect, where can I see you now? (*Weeps; looking up and sighing*). Ah, cursed fate, relentless, if one like that, of uncommon beauty and splendour, was created by you, why then was she reduced to such a change of condition? This neckless of jewels was placed in my hands by her, despairing of life, saying—"Give it to some Brahmâna." I will then look out for a Brahmâna.

(*Going round and looking*). Ah, here, indeed, is noble Vasantaka coming this very way. To him then I will give this.

(*Then enter the delighted VASANTAKA*).

VAS.—Hallo, hallo, ho! To-day indeed, I was set free by Her Majesty, appeased by my friend, and my belly well filled with *Modakas* by her with her own hands. I will then go and see my dear friend. (*Walks around*).

SUS.—(*Advancing suddenly; weeping*). Noble Vasantaka, just stay a moment.

VAS.—(*Seeing*). Ah, Susamgatā! O Susamgatā, why do you weep? Nothing disastrous, I hope, has befallen Sagarikā?

SUS.—Just that I am going to relate. That poor girl, indeed, was, at the approach of mid-night, transported, nobody knows where, by the Queen, having got a report circulated that she was to be taken to Ujjayini.

VIDU'.—(*With pain*). A very cruel thing, indeed, was done by the Queen.

SUS.—And this jewel-necklace was delivered into my hands by her, despairing of life, saying—"Give this to the noble Vasantaka." So let the noble one accept this.

VIDU'.—(*Weeping*). Lady, under such circumstances my hands do not proceed to receive it. (*Both weep*).

SUS.—(*Joining her palms*). Your noble self should accept it, just favouring her.

VIDU'.—(*Musing*). Or bring it, so that with this itself I will divert my friend, grieved at the separation of Sagarikā.

SUS.—(*Presents it*).

VIDU'.—(*Taking it and examining it; with wonder*). Susamgatā, but whence could she come to possess such an ornament?

SUS.—Noble one, she was asked by me also (about that), through curiosity.

VIDU'.—What did she say then?

SUS.—Then she looked upwards, heaved a long sigh, and saying, "O Susamgatá, what have you to do with this tale?" began to weep.

VIDU'.—Surely the ornament itself, which is out of the reach of ordinary persons, tells that she is, in every way, of high pedigree. Susamgatá, where is my friend now?

SUS.—Noble one, having left the Queen's palace, Master has just now gone to the crystal-bower. Let Your Honour go then. I too will be by the side of the Queen.

VIDU'.—Just so. (*Exeunt BOTH*).

End of the PRAVES'AKA.

(*Then enter the KING seated*).

KING—(*Reflecting*).

Not indeed, by equivocal oaths, by endearing words, by ministering to her desire all the more, by the (manifestation of a) great sense of shame, by prostrations at her feet, and by the constant exhortations of her friends, did the Queen return to herself (her usual genial disposition), as she did, when by her, weeping, anger was removed, of her own motion, having washed it off, as it were, with the waters of her tears. (1)

(*Sighing, anxiously*). Now that the Queen has been pleased, only concern for Ságariiká troubles me. For,

That my darling, with a frame as delicate as the interior of a lotus, having melted away in that way at the first embrace at the neck, firm on account of the first fervour of passion, has entered my heart, I think, through the passages of the holes made by the shafts of Madana, falling the very moment. (2)

(*Reflecting*). Even that Vasantaka, who was the object of my confidence,—he, too, has been imprisoned by the Queen. Before whom, then, shall I shed tears? (*Sighs*).

(Enter VASANTAKA).

VIDU'.—(*Seeing the KING*). This my dear friend, bearing a body possessing commendable beauty though emaciated on account of excessive longing, appears, indeed, all the more splendid, like the second day's moon (in the bright half) risen. I will then approach him. (*Approaching*). Bliss to your Honour! Luckily are you seen again with these eyes by me, though fallen into the Queen's hands!

KING—(*Seeing with joy*). Hey! Vasantaka comes! Embrace me, friend!

VIDU'.—(*Embraces him*).

KING—Friend, by your dress itself is declared the Queen's favour unto you. Tell me, then, what the news is about Sa'garika'.

VIDU'.—(*Stands confused with face downcast*).

KING—Friend, why don't you tell?

VIDU'.—I am not able to tell you what is unpleasant.

KING—(*With anguish*). Friend, how do you say, unpleasant? Clearly, she has quitted life! Alas! My dear Sagarika! (*He faints*).

VIDU'.—(*With alarm*). Revive, revive, my friend!

KING—(*Having revived; with tears*).

Life, quit me who am exceedingly ungenerous; O you, be courteous, and act according to my words: If you do not depart at once, then you are certainly robbed; for that one with an elephant's gait has gone very far now. (3)

VIDU'.—Friend, do not take it otherwise. The poor girl, it is rumoured, has been sent to Ujjayini by the Queen. Hence I said it was unpleasant.

KING—How! Sent to Ujjayini? Oh! The Queen's absence of regard for me! Friend, who told you this?

VIDU'.—(*Sighing, with tears*). Susawata. And more; this necklace was sent by her to my hands, with some object in view.

KING—What else, (except) to console me? So bring it, friend!

VIDU'—(Presents it).

KING—(Taking the necklace, closely observing it and placing it on his bosom). Alas!

By this (necklace), fallen off after having obtained the embrace of her neck, this similarly-circumstanced body of mine is comforted, like a friend. (4)

Friend, you put this on; so that, beholding it, I shall sustain myself (lit. take courage).

VIDU'—As Your Honour commands. (Wears it).

KING—(Shedding tears). Friend, the sight of my friend is difficult to obtain again.

VIDU'—(Looking in the quarters; in alarm). Friend, speak not thus loudly. Perchance some one, connected with the Queen, may be passing about here.

(Enter VASUMDHARA' with a cane-staff in her hand).

VASUMDHARA'—(Advancing). Prosperity, prosperity, to Your Majesty! My lord, here, indeed, is Vijayavarman, Rumanvat's sister's son, waiting at the door, wishing to communicate some pleasant news.

KING—Vasumdhara', usher him in without delay.

VASUMDHARA'—As Your Majesty commands. (Departing and entering again with VIJAYAVARMAN). Vijayavarman, here, indeed, is Master; let Your Honour approach.

VIJAYA.—(Having approached). Prosperity, prosperity to Your Majesty! My Lord, congratulations to you on the victory obtained by Rumanvat!

KING—Commendable, Rumanvat, commendable! In a short time you have achieved a great end! Vijayavarman, sit down here.

VIJAYA.—(Sits down).

KING—Vijayavarman, is the King of the Kosalas vanquished?

VIJAYA.—(He is), by Your Majesty's prowess.

KING—Vijayavarman, then tell me, how it was.
I wish to hear the full details.

VIJAYA.—My lord, listen—At Your Majesty's command we started from here with a large army, irresistible on account of the numerous elephants, horses and foot-soldiers, and going in a few days we began to encamp our battalions, having blocked up the outward passage of the King of the Kosalas stationed in a fort on the mountain Vindhya.

KING—What next?

VIJAYA.—Then the Kosala-King also, unable to bear the affront through pride, put into battle-array the whole of his army, mostly consisting of elephants.

VIDU'.—Finish (*lit. narrate*) quickly! Oh, my heart trembles, as it were!

KING—And after that?

VIJA.—My lord, and he, whose resolution was formed,

Having issued forth for giving battle from the Vindhya mountain, faced (us), blocking up, the very moment, the divisions of the quarters with the close and compact array of his army of lordly elephants, as if with another Vindhya mountain; Rumanvat, whose foot-soldiers were crushed by the arrays of elephants in rut, falling on him, rapidly discharging arrows, encountered him in an instant, his ardour being doubled by the obtainment of what was desired. (5)

And,

As the battle began, in which heads were severed by the strokes of weapons, their helmets being tossed off by missiles, wherein there swelled a momentary river of blood, and in which weapons clanged and fire flashed forth from armours, the King of the Kosalas, seated on a powerful (*lit. intoxicated*) elephant, was challenged as he was keeping off his army from a break-down, and slain by Rumanvat, single-handed, with hundreds of arrows. (6)

VIDU'.—Prosperity, prosperity to Your Honour!
We have triumphed! (*With these words he rises and dances.*)

KING—Bravo! Lord of the Kosalas, bravo! Even the death of you is commendable, whose prowess even the enemies thus extol. What next?

VIJAY.—My lord, then Rumanvat, too, posted my elder brother Jayavarman over the Kosala country and is himself now coming with slow marches, leading the whole of his army wounded in the fight.

KING—Vasundharà, tell Yaugandharàyana that my favour be bestowed on this person.

VASU.—As Your Majesty commands.

(Exit with VIJAYAVARMAN).

(Enter KA'NCHANAMAL'A).

KA'NCHA.—I am ordered by the Queen thus—Maid Káñchanamálá, go you and present this magician to my husband. (*Walking about and looking on*). Here, indeed, is the master. I will then approach. (*Advancing*). Victory, victory, to the Lord! The Queen requests—Here is a magician, named Sarvasiddhi, come from Ujjayini. May my husband, therefore, see him.

KING—I take pleasure in magic; quickly bring him in, then.

KA'NOH.—As Your Majesty commands. (Exit and re-enter, accompanied by the Magician, with a bunch of peacock's feathers in his hand).

MAGICIAN—(*Waving the bunch of feathers*).

Bow to the feet of Indra, whose name is closely associated with (the art of) magic, as also of Sambara, whose fame is well established in magic. (7)

KA'NOHA.—(*Advancing*). Sire, here is the magician.

MAGICIAN—Prosperity, prosperity, to Your Majesty! My lord,

Should the moon be exhibited on earth, or a mountain in the sky, or fire in the ocean, or dusk at noon? Give the command. (8)

Or, why waste many words?

This is my solemn assertion:—Through power of my preceptor's incantations, I will show whatever you desire at heart to see. (9)

VIDU'.—O friend, be attentive. Such is (the display of) his self-confidence that everything can be possible.

KING.—My good man, wait for a while. Kāñchanañamālā, say to the Queen:—This magician is yours; and this place is cleared of the people. You should come then; together we shall see his performance.

KA'NCHA.—As Your Majesty commands. (*Exit*). (*Enter VA'SAVADATTA' and KA'NCHANAMA'LĀ*).

VA'SAVA.—I have a leaning towards that magician, as he comes from Ujjayini.

KA'NCH.—This is, indeed, the Queen's high regard for her kinsmen; so, my mistress, proceed. (*They walk about*).

VA'SAV.—(*Approaching*). Prosperity, prosperity to my lord!

KING.—My Queen, this man has vaunted a great deal; sit down here then; let us see.

(VA'SAVADATTA' *sits down*).

KING.—My good man, now begin your magical feats.

MAGICIAN.—As Your Majesty commands.

(*Dancing in many ways and waving his bundle of feathers*).

I will exhibit, in the sky, the gods headed by Hari, Hara and Brahman, the lord of the gods (Indra), and the host of the Siddhas, Chāraṇas, and the heavenly nymphs, dancing. (10)

May Your Majesty behold!

KING.—(*Looking up and descending from his seat*).

Oh, wonder, wonder! See, my Queen:—

Here in the sky is Brahma, on his lotus, and this is Saṅkara with the tiara of the digit of the moon; there is Hari, the destroyer of the demons, with (distinguished by) his four arms marked with the bow, the sword, the mace and the discus; this is (Indra), the lord of the gods, seated on the Airāvata; and here, my Queen, are the other gods, and also the celestial nymphs, dancing with their anklets jingling responsively to the movements of their feet. (11)

VA'SAV.—Wonder, Oh, wonder!

VIDU'.—(*Aside*). Ho, Slave's son, magician, what is the use of your showing the gods and the Apsarasas? If you want to have him pleased, then show Ságarikà!

(Enter VASUMDHARA').

VASUMDHARA'—(*Approaching the KING*). Prosperity, prosperity, to the lord!

Minister Yaugandharàya begs to say—Here has arrived Vasubhûti, the prime minister of Vikramabâhu, along with Bâbhravya, our Chamberlain. So Your Majesty should be pleased to see him at this very happy moment. I, too, will just come, having finished what remains of the business to be done.

VA'SAVA.—My dear, let the magic-show stand over. The chief minister, Vasubhûti, has come from my maternal uncle's house. So my husband should see him at once.

KING—As the Queen says. (*To the Magician*), Good man, you may stop now.

MAGICIAN—As Your Majesty commands.

(*Waving the bunch of feathers again; departing*). But one more performance of mine should be necessarily seen by Your Majesty.

KING—Good man, we shall see.

VA'SAV.—Kâñchanamâlâ, go you and give him a reward.

KA'NCHA.—As Your Majesty orders. (*Exit with the MAGICIAN*).

KING—Vasantaka, go forth and conduct Vasubhûti hither.

VA'SA.—As Your Majesty commands. (*Exit with VASUMDHARA'*).

(Enter VASUBHUTI and BA'BHRAVYA followed by VASANTAKA).

VASUBHUTI—(*Looking all round*). Oh, the magnificence of the lord of the Vatsas! For here,

Attracted by the prosperity-secur ing elephant while looking attentively at the noble (*lit. favourite*) steeds; captivated by the strain of music, when standing for a moment in the conolaves of (tributary) princes; and with

the wealth of the King of Siphala forgotten all at once, I am made as though a rustic by the objects of great curiosity met (*lit.* lying) at the very door. (12)

BA'BHRAVYA—*Vasubhûti*, at the thought that I shall see my master to-day after a long time, I am experiencing an indescribable change of condition owing to great joy. For,

My great satisfaction lends help to-day to my age: it aggravates yet more the increase of tremor, through nervousness; it obscures the more my dim eye-sight with veils of tears; and it renders more dull my speech in broken words owing to the choking of the throat. (13)

VIDU'.—(*Stepping forward*). Come this way, this way, Your Excellency!

VASUBHUTI—(*Seeing the jewel-necklace on Vidûshaka's neck; aside*). Bâbhravya, I perceive this is the very jewel-necklace which was given by the King to the princess at the time of her departure.

BA'BHRAVYA—Minister, there is a resemblance. What then, shall I ask Vidûshaka how he got it?

VASU.—Bâbhravya, don't you, don't you do so. On account of the abundance of gems in a great royal household, similarity of ornaments is not difficult to be found. (*They walk on*).

VIDU'.—Sir, here is His Majesty; let the Minister approach.

VASU.—(*Advancing*). May Your Majesty prosper!

KING—(*Rising*). Noble one, I bow to you.

VASUBH.—May you be of long life!

KING—A seat, a seat, for the noble one.

VIDU'.—Here is a seat. May the minister sit down.

(VASUBHUTI sits down).

BA'BHRAVYA—Sire, Bâbhravya bows down to you

KING—(*Placing his hand on his back*). Bâbhravya, sit here.

BA'BH.—(*Sits down*).

VIDU'.—Minister, here is Queen Vâsavâdattâ bowing to you,

VA'SAVA.—Noble sir, I salute you.

VASU.—Long-lived one, may you obtain a son like the king of Vatsa!

(All sit down).

KING—Noble Vasubhūti, is it all well with His Honour, the King of Sīmhalā?

VASUBH.—*(Looking up and sighing)* Sire, I do not know what to say.

(Remains with face hung down).

VA'SAV.—*(With dejection; to herself)*. Oh, fie, fie! What will Vasubhūti tell now?

KING—Tell us what this is. Noble one, my soul is almost distracted.

BA'BH.—*(Aside)*. Minister, even after a long time this must be told; speak it out then.

VASU.—*(With tears)*. Sire, it is not possible to communicate it; yet here I tell it, ill-fated that I am. That Ratnāvalī, of long life, his daughter, who being already sought in marriage was bestowed upon (betrothed to) Your Majesty by the lord of Sīmhalā, on hearing that Vāsavadattā had perished in a fire—

KING—*(Aside)*. Queen, what falsehood is this that your maternal uncle's minister is uttering?

VA'SAVA.—*(Smiling)*. Husband, it cannot be known who utters a falsehood.

VIDU'.—What happened to her then?

VASU.—She, while being brought to Your Majesty's presence was drowned in the sea owing to shipwreck.
(Remains weeping, with face cast down).

VA'SAV.—*(With tears)*. Ah, I am undone, unlucky that I am! Ah! Cousin Ratnāvalī, where are you now? Give me a reply.

KING—Queen, take heart, take heart! Inscrutable is the course of fate. These two themselves, I say, who went down through shipwreck and rose up again (were saved), are instances unto you. *(Points to VASUBHUTI and BA'BHRAVYA).*

VA'SAV.—Husband, it is proper; but whence such luck in my case?

(A great uproar behind the scenes).

Here, in the inner apartment, has broken out, all of a sudden, this fire, imparting to the mansions the beauty of golden turrets by its masses of flames, having its intense heat indicated by its scorching the

tops of the thick-grown trees of the garden, making the pleasure-mountain dark like a watery cloud by its smoke descending on it, and causing distress to the women-folk by its burning heat. (14)

Moreover,

(This fire has sprung up, to give veracity as it were to the rumour about the queen's being burnt, which was formerly circulated in Lāvāṇaka. (15)

(All look about in alarm).

KING—(Suddenly rising). How now! A fire in the harem! Alas! Queen Vāsavadattā is burnt! Alas! My darling Vāsavadattā!

VĀSAVA.—Husband, save, save!

KING—Ah! How was the queen not noticed, through extreme flurry, though standing here! Queen, take heart, take heart!

VĀSAV.—Husband, I did not say that for my sake Here is poor Sāgarikā perishing, restrained with a chain by my cruel self. So let my husband rescue her!

KING—How now, Queen, Sāgarikā perishes! Here I go!

VASU.—Sire, why is the part of a moth played when there is no grave cause for it?

BĀBHEAVYA.—Sire, Vasubhūti says the right thing.

VIDU'.—(*Seizing the KING by the upper garment*). Friend, do not, indeed, do not do this rash act.

KING—(*Dropping the upper garment*). Fie, fool! Sāgarikā is being destroyed; why is life still sustained? (*Having acted entering the fire and gesticulating being overpowered by the smoke*).

Desist, desist, O fire; give up this continuous column of smoke; why do you display this lofty circle of flames? What (harm) will you do to me who was not consumed by the fire of separation from my beloved, having the burning heat of the fire at the time of universal destruction? (16)

(VĀSAVA.—How is it that my husband has resolutely acted thus, following the words of me, a miserable creature! So I too will follow my husband.)

VIDU'.—(*Walking forth and standing in the front*). Madam, I too will be your guide on the way.

VASUBH.—How now! Vatsarâja has already entered the fire. So it behoves me, who have witnessed the decease of the princess, also to make an offering of myself just here (in this fire).

BA'BHRAVYA—Alas! Sire! Why is this race of Bharata causelessly consigned to (the domain of) uncertainty? Or rather, what is the use of talk? I too will act in a way befitting my devotion.

(All act entrance into the fire).

(Enter SA'GARIKA' bound with fetters).

SA'GAR.—(Looking into the quarters) Oh, fie! The fire has burst into flames all round. (Reflecting; with gratification). Fortunately the fire will, to-day, put an end to my suffering.

KING—Ah! Here is Sagarikâ standing with the fire close upon her. I will then quickly attend to her. (Hastily approaching). Ah, darling, why do you still remain calm (unconcerned) when there is cause for haste (or, flurry)?

SA'GAR.—(Seeing the KING, to herself). How now! My husband! On seeing him I have again got a desire for life. (Aloud). Let master save, let master save!

KING—O timid one, dismiss your fear! Let this thick effusion of smoke be borne for a moment. (Looking forth). Alas, Oh, fie! This garment dropped from your breasts has taken fire. (Observing). Why do you stumble again and again? (Marking closely). How is it that you are fettered with a chain? (Girding up his loins). I will quickly bear you away from here. Take hold of me, dearest! (17)

(Embracing her by the neck and gesticulating the pleasure of touch, with eyes closed). Oh, the heat I felt has disappeared in a moment. Cheer up, darling, cheer up!

Evidently the fire does not burn you although touching you, since, O darling, this your touch removes heat itself. (18)

(Opening the eyes, looking in the quarters and letting go the hold of SA'GARIKA'). Oh! A great wonder!

Where is that fire gone? The inner apartment is in the same state (as before).—(Seeing VA'SAVADATTA'). How now! This is the daughter of the King of Ujjayini!

VA'SAVA.—(*Feeling the body of the KING with joy*).
Luckily my husband has his body unharmed.

KING—This is Bâbhravya!—

BA'BHRAVYA—Sire, now we have been brought back to life!

KING—This is Vasubhu'ti!—

VASU.—May the great King prosper!

KING—And this is my friend!—

VIDU'.—Prosperity, prosperity to Your Honour!

KING—

—Does my mind rove (as) in a dream; or can this be magic? (19)

VIDU'.—Oh, entertain no doubt: this is, indeed, magic. It was said by that whore's son, the magician, that Your Highness should performe see one more feat of his magic. So it is just that.

KING—My Queen, here is Ságariká brought by me at your bidding.

VA'SAVA.—Husband, I know it.

VASU.—(*Seeing SA'GARIKA'; aside*). Bâbhravya, this girl is like the princess.

BA'BH.—Minister, the same occurs to my mind too.

VASU.—(*To the KING*). Sire, whence is this girl?

KING—The Queen knows it.

VASU.—Queen, whence indeed is this damsel?

VA'SAV.—Minister, she was delivered over into my hands by minister Yaugandharáyana, saying that she was obtained from the sea. Hence it is that she is called Ságariká.

KING—(*To himself*). Delivered by Yaugandharáyana! How can he do a thing without informing me!

VASU.—(*Aside*). Bâbhravya, since there is a very similar necklace of gems on Vasautaka's neck, and the maiden also is brought from the sea, she is clearly Ratnávali, the daughter of the king of Simphala!

(*Advancing; aloud*). Long-lived one, Ratnávali, are you reduced to this plight?

SA'GA.—(*Observing VASUBHU'TI, with tears*). How now! Minister Vasubhûti!

VASU.—(*Weeping*). Ah, I am undone, unfortunate that I am! (*Falls on the ground*).

SA'GAR.—Ah, father! Ah, mother! Where are you? Give me a reply. (*Dropping on VASUBHUTI faints*).

VA'SAV.—(*In confusion*). Noble Chamberlain, is this my cousin, Ratnāvali?

BA'BHRAVYA—Madam, that is she!

VA'SAV.—(*Clasping RATNA'VALI*). Take heart, sister, take heart!

KING—How now! This is the daughter of Vikramabahu, the king of Siphala, of high descent!

VID.—(*Touching the jewel-necklace; to himself*). I knew from the very beginning that such an ornament could not belong to an ordinary person

VASU.—(*Rising*). Long-lived one! Revive, revive! Don't you see, this your elder sister is ill at ease; embrace her, therefore.

SA'GAR.—(*Reviving, and seeing VA'SAVADATTA; to herself*). I have, indeed, given offence to the Queen; so I cannot show my face to her. (*Remains with head downcast*).

VA'SAVA.—(*With tears, stretching forth her hands*). Come, come; O extremely hard-hearted one, now at least show affection (*Clasps her at the neck; RATNA'VALI' ges'iculates stumbling; aside*). Husband, I am ashamed of this my cruelty; so remove her fetters.

KING—(*With satisfaction*). As the Queen says. (*Does accordingly*).

VA'SAV.—Husband, I have, indeed, been made (to act like) a wicked woman by minister Yaugandharāyana, by whom, although knowing, nothing was told.

(*Then enter YAUGANDHARA'YANA*).

YAUGAN.—

When, at my request, separation from her husband was consented to by the Queen, then it was that she was placed in (subjected to) great distress by arranging for your getting another wife: true that this attainment of the sovereignty of the world by Your Majesty will give joy to her; still, through shame, I am not able to show my face to her. (20)

(*Reflecting for a moment*). Or, what is to be done? Such is the vow of devotion to one's master, that it takes little account, in its execution, even of those worthy of the highest respect. (*Looking on*). Here is His Majesty. Let me then approach. (*Approaching*). Prosperity, prosperity to my lord! Sire, pardon me for what was done by me without informing you.

KING—Yaugandharáyana, tell what you did without informing me.

YAUGAN.—May Sire sit down. I will relate everything.

(All sit down according to their positions).

YAUGAN.—(With hands folded). Listen, Sire! Of this daughter of the king of Síphala, it was predicted by a seer (Siddha) that whoever would accept her hand in marriage would be the sovereign of the whole world. Then, when she was not given (to Sire) by the lord of Síphala, avoiding mental affliction to Queen Vásavatíttá, although repeatedly sought by us for Sire, through our belief in that (prophecy)—

KING—What then?

YAUGAN.—Then, having got a report circulated that the Queen was burnt in the fire at Lávánsa, Bábhravya was (again) sent to his presence.

KING—What followed has been heard by me. Now with what object was this girl delivered into the hands of the Queen?

VIDU'.—Oh, it can just be known, though untold! —That, placed in the inner apartment, she might easily cross the range of your eyes.

KING—(Smiling). Yaugandharáyana, your motive has been well grasped by Vasantaka!

YAUGAN.—As Your Majesty says!

KING—The Magician's affair also, I take it, was of your own design?

YAUGAN.—Sire, it was. How else could Sire have seen her, confined in the inner apartment? And when not seen, how could she have been recognized by Vasubháti? (Smiling). (Now that her cousin is recognized, the Queen is the chief authority as to how to dispose of her.)

VÁSAVA.—(With a smile). Noble one, why don't you say clearly—Give Ratnávali to him (the King)?

VIDU'.—Noble lady, you have well guessed the minister's intention!

VÁSAVA.—(Extending her hand). Come, Ratnávali, come. Let this much at least, worthy of a sister happen at my hands.

(Decorating RATNA'VALI' with her own ornaments, taking her by the hand, and approaching the KING). Husband, accept this one!

KING—(Stretching forth his hands, with satisfaction). What favour of the Queen is not esteemed by me?

VA'SAVA.—Husband, at a distance are her paternal relations; so act in such a way that she will not remember her kinsmen. (Gives her to him).

KING—As the Queen commands.

VIDU.—(Dancing about). Bless me, Oh, Ho! The whole earth has now, indeed, come into the hands of my dear friend!

VASUBH.—Long-lived one, rightly, indeed, do you possess the title of Queen!

YAUGAN.—Now my labours have borne fruit. Sire, say what further good (*lit.*, desirable thing) shall I do unto you?

KING—Is there anything to be desired beyond this? For—

Vikrainabáhu is made one with me; this my darling, Ságaraká, the most precious object on the surface of the earth, the sole cause of the acquisition of the earth bound by the seas, is gained; the Queen has been pleased owing to the recovery of her sister; and the Kosalas are conquered; you, the ablest of ministers, being there, what blessing do I not possess for which I can entertain a wish? (21)

Still, let there be this—

(*The Actors' Benediction*).

May Indra, sending down showers as desired, make the earth yield luxuriant crops; may eminent Brähmanas give satisfaction to the celestials with sacrifices duly performed; may there be union of the good, as long as the world exists, conduced to increased happiness; and may the (abusive) utterances of the wicked, difficult to be controverted and indelible like the adamantine glue, be completely laid at rest!! (22)

(*Exeunt Omnes*).

(End of Act IV., named AINDRAJALIKĀ).

(Here ends the NĀTIKA' called RATNA'VALI', the composition of KING SRI-HARSHA).

NOTES.

P. i. Following the time-honoured practice of Sanskrit writers, the poet begins his work with the usual *mangala* (the benedictory stanza or stanzas), which in the case of drama is technically called *Nāndl*. Such *mangala* is thought to be necessary for the removal of obstacles and for the safe completion of a work. This *Nāndl* generally consists of one or two *ślokas*, sometimes of three as here, and very rarely of four.

In the case of the present play, however, as in that of the *Venisamhara*, two additional *ślokas* are found in some printed editions and MSS., but their authenticity may well be questioned. See remarks under those.

Śl. 1. In this Śl. the handful of flowers thrown by Pārvati (comp. in this respect the first Śl. of *Vepi*.), instead of Pārvati herself, is referred to as competent to grant protection. For, Hindu poets often refer to something connected with, or some act (*Cf.* the first śl. of the Māl.-Mādh., *Mudrā*, &c.) of, their favourite deity, instead of to the deity directly, as a mark of great humility. The handful of flowers was thrown by Pārvati when she was sent by her father to propitiate Siva (तदाराधने) while practising penance on the Himalayas after he had lost Sati (see Kum. I. 53, 54). According to the Kum., however, the अङ्गलि was offered at the feet of Siva (अयकीर्तं अयम्बकपादसुले पुष्पोच्यः पल्लवभङ्गमिनः III. 61).

The idea is this:—Pārvati wished to place the offering of flowers on Siva's head. With this object she raised herself on the tips of her toes. The view of her developed limbs caused Siva to cast wistful eyes on her. At this Pārvati felt bashful owing to the feeling of love ; her hand shook nervously ; and the *Kusundjali*, meant to fall on Siva's head, missed its destination and fell between the two.

पादाभिथनया &c.—Construe: तदाराधने पादाभिथनया सुहुः स्तत्त-
भरण नवेत्रामानीतया शम्भोः संपूहलोचनवयपर्यं यान्तया सपुलक्षणदाकूपी-
त्कम्पया हृमित्या गिरिजया शिरसि इहितः क्षिसः [सद] अन्तरे विश्लेष्यन्
क्षुष्माजाळः वः पातु।

पादाभः—Dissolve पादाभयः or भयोः विथतया. This she did to reach the lefty head of Siva. सुहुः—Often, repeatedly ; this may also be taken with पादाभः. स्तत्तभरण नवेत्रामा—made to bend down, brought to a stooping posture. नवेत्र नीडः

नव्रता ; नव्रत्य being सामान्ये नपुसकं. Otherwise we should expect नप्राता (नप्राया : भावः), as the Vārttika—स्वतलोऽर्णुणवचनस्य (इति वक्तव्ये) providing उपवद्धाव does not apply in the present case; for शुक्लावद् एव इह गुणाः, remarks the प्रोदमनोरसा. शुक्लाया भावः शुक्लवैता ; गुणवचनस्य किम् ! कर्त्त्यां भावः कर्त्तीवैं ; Sid.-Kau. For similar instances, cf. उपेत्य सा दोहश्चुःखशीलवं Ragh. III. 6; सुतेन पापहोः कलमस्य गोपिकां निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता Kir. IV. 9; क्षीवतामुपगतास्वद्वेत्तं &c. Sis'. X. 34. This is a favourite idea with Sanskrit poets; cf. Kum. III. 54; Megh. II. 22; अततुक्षभरातेन भूयः &c. Sis'. VII. 66. This explains the स्वप्नहलोचनस्व of Siva.

सम्भोः—र्हं सुखं भावयति उपादयति इति ; fr. र्हं happiness, welfare and the root र्हु which has a causal sense here (अन्तर्भुवितपद्योत्त्रभवति ; Sid.-Kau.) with the aff. उ (उः) by the Vārttika मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम्. सप्तश्चु—लोचनानी वयं लोचनवयं ; now see com. For the change of पथित् to पथ see Gr. § 280, Pāp. V. 4. 14. Cf. इरस्तु किंचित्परिलिपुसर्थैर्यः...उमासुखे...व्यापारयामास विलोचनानि ! Kum. III. 67. (अनेन मयवतो रतिभावोदय उक्तः Malli.).

हीमत्वा—हीः अस्या विद्यते असौ हीमती तया. This properly means 'bashful,' but here it means 'who came to be bashful,' felt ashamed (when Sambhu looked at her with longing eyes and she was affected with emotion). ईहितः—wished or intended (to fall on the head); ईहु properly means 'to act bodily' (वैष्टाया); but, as action depends upon wish (for the order is—जानाति, इच्छति, यत्ते &c.), it has often the sense of 'to wish'; cf. माद्युष्म मधुविद्युना रक्षितुं क्षाराङ्कुरीहते Bh.; तेन इहा तेनेहा (तेन ईहा) मधुकरेण कथम् Bhv.

सपुलकः—Here we have three of the eight सात्त्विक भावः or involuntary manifestations of strong feeling arising from Sattva (for these, see Intro.), viz. horripilation (see note on सीरीहुपुलका next sloka), perspiration and tremor. As Sambhu looked at Pārvati with loveful eyes, there was a reciprocation of feeling on her part also. Cf. सदृशु युगपदीशः पार्वतीवक्त्रपदे स्तिर्वैकसितगण्डे पाहिणोऽलोचनानि ! उल्किततुरुर्तभीवमावेद्यनां दापुदितपुष्पेन्तुः सा च सर्वीडमस्यात्॥ Pār.-P. III. 9. See Kum. III. 68. विलिदयन्—The preposition वि reverses the sense of लिलृ ; so this either means 'getting loose and falling down' (not being properly thrown), or 'not reaching its destination,' falling in the middle (not being thrown with sufficient force). एकाले—properly means 'the cavity formed by joining the hollowed palms ;' hence, secondarily (by Lakshana), the thing contained therein;

here the flowers. अन्तर—अन्तं राति इति अन्तरं that which reaches the end; hence, the interval or space between two things. वः—According to Śāstri Nigudkar, this has to be taken in a wider sense, i. e. as meaning 'you and all of us', युद्धानस्मा-नन्यश्च। He remarks—व इति 'यदादीनि सर्वैनित्यम्' इति एकशीर्षः। एतेन व इत्यस्य युद्धानित्यर्थकरणं व्याकरणानभिज्ञत्वद्युलकम्। पात्विश्याशिषि लोद्विष्याशेन इतराशीःप्रार्थने युद्धधारस्य नान्दीष्टनफलाभावप्रसङ्गात्।

In this s'l. there is Śringāra manifested, its substrate being Śiva and Pārvati (आलङ्कृतिमात्र). Its permanent sentiment is रुति or love, as indicated by Śiva's समुद्भूतचरत्व, and Pārvati's स्वेदोद्भूतम् &c. which are its अनुभाव, and Pārvati's ह्रीमत्त्व which is a व्यभिचारिमात्र. For the other technicalities, see Introduction.

The figure of speech in this s'l. is Kāryalīṅga, as the falling in the middle of the handful of flowers is explained by such epithets as दीमत्या, स्तनभरेण &c.

P. 2. S'l. 2. Herein the poet passes on to another scene, viz. that of the first meeting in private of Pārvati and Śiva after marriage.

Construe: नवे संगमे औरसुक्ष्येन कृत्वरा (किं तु) सहस्रा हिया व्याकर्तैमाना बन्धुवृत्तजनस्य तैस्ते: वचनैः सुनः आभिसुखर्यं नीता अथे वरे दृष्टा संरोहत्पुलका आकृत्साध्वसरसा हसता हरेण लिलागौरी वः शिवाय मनतु।

औरसुक्ष्येन—औरसुक्ष्य is 'eagerness'. The instr. is हेतौ. सहस्रा—सहस्रः: inborn, natural; fr. सह+स्रु with the aff. किं उ॒ added कर्तृरि. This may also be taken with औरसुक्ष्येन. हिया—हेतौ तृतीया. तैस्तेः—Here तु॒ refers to the speeches of inducement or persuasion used on such occasions (it being प्रसिद्धार्थत्वप्र). The repetition indicates विस्तृत्या or totality, by the rule नित्यवीत्यस्योः Pan. VIII. 1. 4 (आभीक्षण्ये विस्तारायाच च दोये पद्मस्य द्विवचनं स्यात् Sid.-Kau.). वीस्ता (वि+ईन्सा) लिः means 'the desire to include every case of every one of a group,' as वृक्षं वृक्षं (i. e. all) सिद्धति. Pārvati's friends used every word of encouragement to induce her to approach her husband. बन्धुवृत्त—may be taken as (1) बन्धुः: प्रियः: beloved यो वधुरूपो जनः: बन्धुजनः: female friends or relatives तत्परः; or (2) बन्धुः: a kinsman or relative; बन्धुर्जी वजः: (the wives of) तासीजनः: समूहः. For जन meaning 'a body or collection of' cf. सखीजनस्ते किमुताद्विसौहृदः: Vik. I. 9; ज्ञाति-जनस्त्विधामि: बन्धेवताभिः: Sak. IV.; मापेक्षितो गुरुजनः: Ibid. V. 16.

आभिसुखर्य—आभिसुखस्य मात्रः: the state of standing before or in front of; by adding य (व्यञ्ज.) to अभिसुख.

वर—वृणोत्त परतीसि वा वरः: the husband; fr. वृ+अच् (अ) कर्तृरि by प्रचायत्रः। 'वरौ जामातुवीडारौ' इति विश्वः. आकृत्साध्वसा—आकृत् p. p.

of द्वा with मी; by the rule अच उपसर्गातः: Pāṇ. VII. 4. 47, the vowel of the root द्वा preceded by a preposition ending in a vowel is replaced by त् when the root is followed by a termination beginning with त् and having an indicatory क् (किति). साध्वसरतो—may mean—(1) आतः साध्वसर्त्य साध्वसरूपो वा रतो यथा, who experienced the emotion of fright साध्वस flarry, agitation; रत् anything experienced; hence ‘feeling’; cf. परायतः: भीतिः कथमिव रसं बन्ते पुरुषः: Mudr. IV. 4.—Or (2) आत्मी साध्वर्ते fear च रतः love च साध्वसरती यथा, who was inspired with fear and love. The first way is better, as the feeling of love is indicated by the epithet संरेहापुलका. संरेहात्पुल—With the hair of her body standing on end. In erotic poetry this रोमाश्वविक्रिया is considered as the first outward indication of love, and is often referred to by poets; cf. Vik. I. 11, Kum. VII. 77, Ragh. VII. 22, &c.

हसता—For, the embarrassed condition of his wife amused him a great deal.

SI. quoted in K.-P. VII. (see under Kārikā 15) as an illustration of the principle that the actual mention of an Accessory (अधिकारिया), when it is not suggested by an Ensuant (अधिकार) peculiar to itself, does not constitute a fault. Here the Accessory औरतका cannot be represented by the Ensuant वत्ता, as that may be caused by fear, anger, and the like. Hence, for a clear and unmistakable apprehension of the Accessory, its mention by its own term is necessary.

The figure of speech is *Svabhāvokti*. Some think that there is समासोऽकिं, but for that, according to the K.-P., the epithets ought to be लिङ् or double-meaning.

SI. in the foot-note (संशयः &c.)—In some editions and MSS. this is given as part of the Benediction. But it does not seem to be genuine. The quibbling on words in it is too much even for the somewhat artificial style of Harsha. Again, it is inconsistent with the reverence the poet is expected to have for Śiva or even for Viśhṇu. We cannot expect him to make either Pārvatī or Lakshmī call her husband निर्लेख even in पापयकोप.

This SI. has a double application: it refers to Pārvatī and Ś. va, and also to Lakshmi and Kṛṣṇa, each clause having a double meaning. Constr. II. 1, 2—पुरा मकरव्यजेन मदर्थे वतः: मथनं संयासम् । तत् हे निलङ्घ मम पुरो बहुमार्गं गोदुं तव युक्तम् II. 3, 4—(1) हे कृष्णकण्ठ यहं सुख व्यभावकृदिला तामेव अहनय हाति

अद्वितनया रुषा यमाह स वः पायात् ; (2) हे कृष्ण कण्ठश्च हुश्च भावकृतिलो
तं देव अनुनयत्व इति लङ्घीः रुषा यमाह &c.

मकरध्वज—(1) मकरस्थ पतिकृतिः: इति मकरः by adding कर् in
this sense, which is then dropped in the case of ध्वज or केतु.
The God of Love; lit the Makara-bannered; so called from the
sea-monster subdued by him and represented on his banner.
(2) मकर by implication (उत्पलसूत्र) means 'a animals'; hence,
the milky ocean (cf. ज्ञानकृत), Lakshmi being one of the 14
jewels churned out of it. Cf. the well-known verse लङ्घीः
कौस्तुभपरिजातकुरु धन्वन्तरिश्वन्द्रवाः &c. (See A. Dic.).

मथने—(1) Destruction. For the story see Kum. III. 66,
71-72; Siva-P. Adh. 11. (2) Churning. This word is derived
from मथू 1st Conj., and not from मग्न 9th Conj., which will
give मन्यन. द्वचः—(2) Although Vishnu did not take part
in the churning, he was indirectly connected with it. For
the churning was conducted under his direction; he also
supported the mountain Mandara by assuming the form of a
tortoise. मद्ये—(1) In connexion with me, on my account.
(2) For my sake. अर्थ at the end of a comp. also occurs as
अर्थ and sometime as अर्थोय, with an adverbial force. Cf.
तद्वर्तनादमूर्च्छयोद्योगान्वरारथ्यातः Kum. VI. 13; प्रत्याख्याता मथा तत्र
नलस्यार्थं देवतः Nalop. XIII. 19.

तत्त्वान्तर्गत—To be read with a Kākā (i.e. a change of voice
indicative of fear, grief &c.), and implying that it is not युक्त.
बहुमार्गी—Lit. 'going by various roads,' having many courses;
here the Ganges, which is विष्टयगा 'three-coursed' (the first
course being through the Heavenly regions, the second over
the Earth and the third along Pātāla or the lower regions).
Gāngā, being borne on his head by Śiva, is often represented
by Sanskrit poets as exciting Pārvatī's jealousy on that account.
Cf. Mudrā. I. 1. Kuhjā (whose real name was Saīrandhri), the
female servant of Kamsa, seems to be meant here. She was
deformed, being crooked or bent in three parts of the body.
Cf. दामयरस्य ह सुदर कंससंमता जिवक्रमामा द्वादुलेपकमणि &c. Bh-P. X.
I. XLII. 3. While Rāma and Kṛishṇa were passing through
the main road of Mathurā, they saw her carrying unguents to
Kamsa, and asked her if she would give those to them.
Readily acceding to their wish she applied the unguent to
their bodies. Pleased by this act Kṛishṇa planted his feet on
hers, and holding her by the chin made her straight. Touched
by him she became the best of beauties (युक्तदस्पर्शनास्त्रया बभूत्).

प्रसंदोत्तमा). She then being enamoured of him requested him to visit her house which he promised to do after killing Kamsa. For further particulars see Bh.-P. X. I., Ch. 47. 1-10.

Some understand this to refer to Sarasvatî, but that does not seem probable. This and the epithet वावकुटिला cannot be very well taken with सरस्वती. वोडु—v. l. वोडु: is not good, as it implies a habitual act. स्वभावकुटिला—(1) Naturally crooked (going in a zigzag or meandering way). Even if separated as भाव, भाव will mean the same as स्वभाव. (2) भावकुटिला—भावेन भावे वा by intention or thought कुटिला crooked, insincere; not honest in her professions. Cf. Mrich-IV. 16. कृष्णकपटः—Siva got the epithet नीलकण्ठ (here called कृष्ण for the sake of the pun) on his drinking the poison Hâlâhala, which turned his neck black. यह—Your hold i. e. embrace. The Fig. of Speech is मूल्य.

P. 3. Sł. 3. In this sł. Siva is represented as describing to his wife Pârvatî (Sati, now restored to him) the scene at Daksha's sacrifice when destroyed by him.

Allusion:—Daksha, at the instance of the sages, gave his daughter Sati to Siva in marriage; but he was never wholly reconciled to the uncouth figure and the loathsome practices of his son-in-law. He once performed a sacrifice at which all the gods except Siva were invited. He did not even invite his daughter to be present at the ceremony. Sati, however, persuaded her husband to go. But on finding herself slighted and her husband grossly abused by her father, she was exasperated, threw herself into the flaming sacrificial fire and perished. According to another account, she sat down in contemplation, fixing her mind on her husband, and relinquished her body derived from Daksha, by generating fire into it. For other particulars see Bh.-P. IV. 4, especially 24-27; cf. also Kum. I. 27. When the terrible news reached Siva, he got highly incensed and wreaked dire vengeance on Daksha. According to one account he himself went to the sacrifice, completely destroyed it, pursued Daksha who assumed the form of a deer, and decapitated him. According to a different account he tore off a lock of his matted hair and dashed it on to the ground. From it sprang up the fierce Virabhadra with a thousand arms. Siva asked him to go, accompanied by the Ganas, and to destroy Daksha's sacrifice; he also himself went there to assist in the work of demolition referred to in the above s'loka.

Construe:—ब्रयोऽपि अभी वह्यः कोधेऽहैः त्रिभिः वृद्धिपाते: उपशमिताः। त्रासार्तः च पलगणहृतोऽणीवपद्मः क्षत्रिजः अधः पतन्ति । दृशः स्तोति अस्य पर्मी कर्णं विलपति देवैः अपि विद्रूपं च । इति हेष्ये भस्मयनविष्टो शस्त्र आत्मासः शिवः वा पातु ।

ओधौः—Kindled by, i. e. fiery with, or glowing with, wrath. ओधौः—v. l. कोच एव उद्धः अधिः येषु fiery. This is faulty because उद्ध is an obscure word, and it is a bad compound. Perhaps वृ ि is a mislection for वे. क्रोधात्म्यः v. l.—blinded, bedimmed; this will not do, as the idea of overpowering light is necessary to explain the putting out of the three fires. अधिः—v. l. मुहः does not make good sense; for it shows that the glare of the eyes was not so powerful as to put down the fires at once. असी—here used for ते, ‘those well-known. It cannot be taken as ‘these’ (युरोपार्तिनः), as Siva cannot be supposed to be describing to his wife the scene at the destruction of the sacrifice at the time it took place; for Sati had burnt herself before that. अथोपि वह्नयः—वह्निं देवेभ्यो हवय-मिति वह्निः fr. वह्नि+नि Upādi; the principal office of fire being that of conveying the oblations offered to the gods; cf. the Śruti अग्निमुखा वै देवाः. अथः—These are (1) गाहपत्य (गाहपतिना नियं संयुक्तः by गाहपतिना संयुक्ते अथः Pāp. IV. 4. 90) or the sacred fire perpetually kept up by a householder (being transmitted from father to son) and from which fires for sacrificial purposes are lighted. (2) आहवनीय (आहवये प्रक्षिप्यते हविरत्र) in which the oblations to the gods are offered; (3) दक्षिणायि or the ceremonial fire. They are collectively called वेता. Cf. A'śvalā-yana—पिता वा एवोशीर्ण यद्वक्षिणः मुचो गाहपत्यः पौत्र आहवनीयः. See also Ms. II. 231.

आसार्तः—They were frightened at the terrible sight of Virabhadra and the havoc wrought by him and the Ganas; for the easy fright taken at such scenes by the priests, cf. संप्रभेऽमदवपीडकर्मणाद्युत्पिजा च्युतिविकल्पत्वमुचात् । Ragh. XI. 25. च्युतिविजः—Lit. ‘sacrificing at stated times;’ see com. Here ‘priests officiating at a sacrifice.’ Cf. अग्न्याधेयं पाकवज्ञानग्रिहोमादिकान्मसान् । यः करोति वृतो यस्य स तस्यालिङ्गाति स्मृतः ॥ Ms. II. 43.

The four chief priests officiating at a sacrifice are होता, उद्धात, अष्टग and उद्धर्म. At grand sacrifices, such as the one referred to here, there are sixteen priests, each one of the four principal ones having three assistants; these are (1) होता, नैवावरण, अच्छापात् and अच्छापसुरः; (2) उद्धात, प्रस्तोता, प्रतिहर्ता and हुब्रहात्यः; (3) अच्छर्म, प्रतिक्ष्याता, वेता and उजेता; and (4) उद्धर्म, नालणाच्छर्मी, आसीन and वेता.

चपलः—mischievous, actively busy. The Ganas are so by nature; cf. मा चापलायेति गणान्यनैषीति Kum. III. 41. गण—A troop of demigods called गण्य, who attend on Siva and are under the superintendence of Ganesa, one of the demigods. They are said to be 63 crores in number. See our note on

Kum. I. 55. उष्णिष्पदः—उष्णि ईपते (हिनास्ति removes इपति उष्णिष्पदः (fr. ईप् 1. A' + कः i. e. अ) a turban; उष्णिष्पदः clothes worn as turbans. पट (fr. पट् to go, 1st Conj.) is the usual word; पट् is got by adding स to पट् (काहुलकातः). अथः पतन्ति—As the priests running about in terror were pulled by their turbans they fell down.

दशः—A celebrated *Prajāpati*, one of the ten sons of Brahma, being born from his right thumb, and the chief of the patriarchs; cf. दक्षस्वजायताङ्गुष्ठादक्षिणादगवानुषिः Bh.-P. See Apte's Dic. कर्षण—Piteously, in a manner to excite compassion. कृपया v. l., meaning 'helplessly, miserably', is better. This may better be taken with विदुतम्.

आच्छासः—‘Who began to laugh?’ Śiva laughed heartily as he thought of the miserable plight in which Daksha found himself for his folly in insulting the goddess and of the ease with which he routed the sacrifice. अद्वहासः v. l.—should be taken as an adj. meaning ‘laughing loudly,’ see com. This will also do. अद्वहास, when a noun, means ‘a loud, boisterous laugh’ and is particularly applied to the loud laugh of Śiva. Cf. रामिश्चितः पतिदिनमिव अप्यमाकस्याङ्गासः Megh. I. 60; निरिशाङ्गास &c. Daśak.

The रस or flavour of the Śī. is रोद् or the Terrific. Its permanent mood (स्थावी भाव) is anger. Virabhadra is its material or essential Excitant (आत्मवत् विमाय). The Figure of Speech is अव्याप्ति.

Sl. 4. जितं—‘Prosperity to the Moon.’ जि in such cases has the sense of ‘to prosper,’ with the additional sense of ‘salutation to’ implied. Cf. K.-P. जयायथेन च नमस्कार अस्तित्यते &c., Com. on I. 1. द्विजवृषभः—the best of, illustrious, Brāhmaṇas; an उपमानोत्तरपदकर्मधार्य comp. वृषभ is one of the words of the व्याज्रादि class, which, coming latter in a Karm. comp., indicate excellence or pre-eminence. See com. निराद्रवः—This implies previous trouble, and its cessation is now wished for. The three statements in these two lines are very significant. They covertly refer to the change in the religious belief of Śri-Harsha himself. Thus, the triumph of the moon means Harsha’s triumphing over his strong bias towards Buddhism; the homage to the gods implies the King’s belief in Brāhmaṇism; while द्विजवृषभः &c. is meant to show that the Brāhmaṇas would no longer be persecuted.

समुद्भवस्था—सम्बूद्ध (or शस्य) means the fruit of a tree, and also corn; ‘rich in the yield of fruit and corn of every kind;’ producing plentiful harvest. Cf. भवतु वसुमती सर्वसंप्रभस्था

Mṛīch. X. 61. The fulfilment of this wish depends upon that of the three previous ones. For, when the Brāhmaṇas perform the holy rites properly and the gods are well pleased, there is timely rain; and the moon (the lord of herbs—ओषधीपतिः) shining properly, not being obscured by untimely clouds, the plants thrive. Cf. Bg. III. 11, 14, and अग्नो पास्ताद्विः संविगदित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते ब्रह्मद्विष्टरक्षं सतः पश्यः ॥ Ms. III. 76.

प्रतपतु—Here त् is intrans.; cf. तमस्यपति धर्मीशी &c., Śāk. V. 14; सूर्ये सप्तश्यावरणाय दृष्टः &c. Ragh. V. 13.

चन्द्रवतुः—‘having a body like i.e. as gladdening as, that of the Moon.’ This is generally taken as an adj. to नरेन्द्रचन्द्रः. But there is tautology in this, as a comparison with the moon is implied in नरेन्द्रचन्द्रः. It is better, therefore, to take चन्द्रवतुः as a part of the wish and to construe नरेन्द्रचन्द्रः चन्द्रवतुः सन् (gladdening the people like the Moon by his person, and not oppressing them like the previous kings), प्रतपतु (display his power, reign gloriously). Cf. the śloka कल्पणा मनसा वाचा &c. quoted in the Introduction.

Fig.—समासणा उपमा.

These four Ślokas constitute what is called the Nāndī. About the genuineness of the first three of these there is no question, as they are found in all the MSS. and printed editions. The fourth also seems to be genuine, as it is found in most of the printed edd. Even H. H. Wilson had it in the MS. he used for his translation of this play. Again, it is possible that Harsha might have written it to please the people after his reversion to Brahmanism. We cannot, however, be very certain on this point.

P. 4. नान्दी—For the definition of नान्दी see com.; नन्दन्ति देवता अस्थामिति नान्दी; fr. नन्द् with पञ्च (अ) and the fem. aff. हि; some derive it as आशीर्णगाविना नन्दसीति नन्दः; नन्द एव नान्दः by adding अ स्वर्णे (पश्यादित्वाद॑); ततः लिप्या छीर्.

The Nāndī forms an essential part of the theatrical preliminaries, and is of four kinds:—नन्दस्त्रिमिकूलिकी आकृतिः पत्रावली तथा। नान्दी चतुर्थं निर्दिष्टा नाटकादेशं दीपति ॥. According to Bharata the principal events of the plot should be coverly indicated in the Nāndī and this is done here also. Thus the first s'l. refers to Sāgarikā's कुसुमावृतन् by offering flowers to him, and other incidents connected with that. The second s'l. refers to Sāgarikā's getting nervous in the presence of Vatsarāja and his seizing her by the hand, and some other incidents of the

second Act. See com. The third s'l. hints at the incidents of the third and fourth Acts, such as Vāsavadattā's irritation at her husband's conduct, and the consequent obstruction caused by her, Sāgarikā's lamentation in the words शत्रुता &c. p. 79 and the confusion and bustle caused by the fire exhibited by the magician. According to those who include the fourth s'l. in the Nāndī the third s'l. refers to the incidents of the third Act alone, and the fourth to those of the fourth, viz. the victory gained by Rūmāṇvān for the King and the King's gaining the hand of Ratnāvalī, now appearing in her true character.

The discussion as to the वृत्ति the Nāndī should consist of, or the meaning of the term वृत्ति (for these see Rāghavabhaṭṭa's com. on नारदी Śāk. I.) is useless to the general reader and has been here dispensed with.

P. 5. (नाम्यन्ते) सूचयारः—To properly complete this stage-direction and other similar ones, supply आह, कथयति or some such word. The Sātra continues to speak after reciting the Nāndī.

As the Sūtradhara is mentioned after the Nāndī, the question arises as to who recited the Nāndī, and, if the गृहीत did it, why his name should not precede the benedictory Slokas. The answer is that the Sātra generally recited the Nāndī, according to the precept of Bharata—सूचयारः पठेत्तत्र &c. (see com.); also because, he, as a Brāhmaṇa, was qualified to give a blessing. But his name is not put first, as nothing but auspicious words can begin a poetic composition. Again, it seems that the Sūtradhāra did not assume his character as such, until after the Nāndī was recited. For a fuller discussion on the subject see our ed. of Vik. or Śāk., note on the word; see also Jagaddhara's remarks in his com. on the Māl.-Mādh.

सूचयार—*Lit.* ‘the holder or regulator of the thread of dramatic business;’ he is the chief manager who assigns to the various actors the characters they are to represent, instructs them and takes a leading part in the Prologue.

It is probable that the term originally applied to the exhibitors of puppet-shows who sat behind a curtain and made the puppets move as they moved the strings, and that the Indian drama in its present form is a development of such shows. See notes to Vik.

अलमतिविस्तरण (or अप्सङ्केन)—Here अलं has the sense of prohibition (वारण). विस्तर means amplification, prolixity; fr. विस्तृ + अप् (भावे); with वज्र् (अ) we have विस्तारः (extent); mark the difference between the two; विस्तारो विषयो व्याप्तः स च शब्दस्य विस्तरः; Ak.

प्रसङ्ग means the same. The whole means—‘enough of,’ ‘nothing is to be gained by the prolongation of the theatrical preliminaries;’ see com. Here अतिविस्तर is the करण of the साधन or विधानकिया which is understood, and therefore takes तृतीया. For it is remarked in the Nyāsoddyota—a किया which is understood implies instrumentality just as well as one actually mentioned; so this is equivalent to चाच्यामावात् विस्तरे न कर्त्तव्यः. The constant use of this expression in Sanskrit plays shows that the prolix preliminaries were found to be tiresome by the audiences of later times.

वसन्तोत्सवे—It seems it was usual in ancient India to exhibit dramatic performances on the occasion of some fair or festival (as a great conclave of people was likely to be present on such occasions.). The Spring festival, which may be likened to the carnival or saturnalia of the Romans, was formerly celebrated from about the middle of the bright half of Chaitra to the full-moon day, to mark the return of Spring, when Kāmadeva or the God of Love was worshipped as described further on. According to some, the season commenced from the fifth day of Māgha called Vasantapañchami and lasted for two months. It is now identified with the Holi festival which is celebrated from the full-moon day of Phālguna to the 5th of the dark half of the same month and in which people of all grades of society mix and take liberties with one another. The Bhavishyottara-Purāna gives a detailed description of the festival, for which see Wilson’s note on this in his *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 264.

श्रीहर्षः—For Harsha, see Introd. देवस्थ—देव, fr. दिव् to shine, originally meant ‘shining, brilliant;’ then it came to signify ‘a god’ (cf. Latin *deus*); it is used as a term of respect and greatness after the names of kings; cf. Vikramāñkadeva, Vikramadeva &c. **पादपद्मोः**—‘Gaining their living, subsisting, by the support of the lotus-like feet of;’ a respectful way of saying ‘the humble vassals of.’ **अपूर्वः**—अपूर्व should better be taken with रचना; अपूर्व—such as has not been displayed before, novel, extraordinary (and attractive). If taken with वस्तु, the statement is not correct. रचना is the judicious arrangement of the various parts and incidents so as to lead them to a charming end. The poet means that he has borrowed the plot, but presented it in a novel way.

रत्नालः—Properly the name of the princess of Magadha and the Heroine of the play; the same signifies the play of that

name by tranference of an epithet (अभेदोपचार); see Sid.-Kau. on शारीरके भावेय Pāṇ. IV. 3. 88. The poet's other play प्रियदर्शिका is similarly named after the Heroine. This is according to the rule नायिकासहकारीनां नायिकामित्रिपृष्ठणम् . नायिका—see Intro. पंचरा—is a word by itself (अव्युत्पन्नं प्रतिपदिकं); 'a line or series of.' The reading कृतेति...शुत्र is bad, as the presence of इति prevents शुत्र being syntactically connected with नायिका; it must be शुत्रम्. घोगतः—by way of being represented; actually staged. •हादिनः—•जनस्य हृदययाहृदयतीति तस्य. अनुध्यहुच्चाच—Lit. 'with the thought of favour,' i. e. with a wish to favour us. Cf. प्रणयितु वा दीक्षिण्याद्यथ वा सदस्तुपुरुषब्रह्मनामात् &c. Vik. I. 2. यथावद—See. com.; 'in due form;' with strict attention to rules; i. e. in a faultless manner; or 'fully,' everything as written being exhibited.

नेपश्चरचना—नेपश्च is derived by Bhānuji Dikshita as निन् (fr. नि n. the eye) to the eye, or नेत् (fr. नि m. a leader) to the leader, पश्च good, pleasing; hence (1) dress or (2) decoration; it also means (3) the tiring-room (where the decorations are made or the actors attire themselves); and (4) the drop-curtain (जग्निका). •रचना here means—The arrangement of the tiring-room (such as the assignment of parts to the actors, giving them instructions as to costume, acting, and so on). आवृजितानि—p. p. p. of लृज् can. with आ, to incline &c.; inclined, drawn to or attracted. सामाजिक—those who assemble in an assembly, the audience. डक् (इक) is added to a word denoting combination, in the sense of 'those who assemble there;' or समाजे इक्षन्ति इति those who keep an assembly by their presence. निश्चयः—conviction, firm belief.

Sl. 5. निषुणः—Having the skill attained by the observation of the ways of the world and by the study of the Sāstras and good poems. Here निषुणत्व also includes the idea of शक्ति 'genius or poetic inspiration,' as observed by Mammata; cf. शक्तिनिषुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । K.-P. I. 2. गुणवाहिणी—capable of appreciating merits (otherwise our dramatic skill will be useless). Cf.

"..... And as you are known

The first and happiest hearers of the town," &c. &c.
—Shakespeare, *Henry VIII.*, Prologue.

हारि—हर्षी शीलमस्य naturally attractive or charming. The word is generally used as the latter member of a comp., as मनोहरारि, चेतोहरारि &c. वस्त्रराज—वस्त्रानी राजा वस्त्रराजः King of the Vatsa country (for which see Introd., Geography of the Play). This was Udayana.

Udayana was a king of the lunar race, the son of Saḥasrānika and the hero of a popular story. His genealogy is thus given in the Kathāsar.—पृष्ठ—अर्जुन—अभिमन्तु—परीक्षित—जनमेजय—शतानीक—उदयन. In the Vishṇu-P., however, he is said to be the son of a second Śatānīka, the 19th in succession from Janamejaya, which seems to be more probable. According to the *Lalitavistara* (a work in Sanskrit on the life and doctrines of Buddha), he was born on the same day as Buddha. Mahāsena, also called Chānda-Mahāsena, king of Ujjiyinī, had a daughter, called Vāsavadattā, whom he wished to give in marriage to Vatsarājā. (According to another account he wished to give her to a king named Sampjayā; in the meantime Vāsavadattā saw Udayana in a dream and being enamoured of him contrived to inform him of her love.). With this object he enticed Udayana to his city and kept him a captive there. Being engaged to teach music to Vāsavadattā, Udayana gained her heart, and by the advice of his minister Yaugandharśya, managed to carry her off from her father. They were afterwards married in great pomp.

हारि चरितं—This is proved by the many references to his name; cf. उचेज्यामि सुहृदः परिमोक्षायाऽयौगन्धरायण इवोदयनस्य राजा: Mṛich. IV. 26; पाप्यावन्तीतुदयनकथाकोविद्यामधुद्वाच् Megh. I. 30; प्रथोतस्य प्रियद्विहितरं वत्सराजोव्र जहे Ibid. I. 33; वासवदत्ता च राजे संजयाय पित्रा दत्तमारमानसुदयनाय प्रायच्छ्लत् Māl.-Mādh. II.

नाट्ये—नाट्य is the pantomimic representation of situations, gesticulation, acting. वर्य—himself and the band of actors. The plural is not आदरार्थे here, as the Sātra refers to himself in the 4th line (मद्गार्योपचयात्). वस्तु—a thing, a fact or an item. Distinguish this from वस्तु in अपूर्वस्तुत्तचना^a supra. एकैकं—एक repeated is to be taken as a Bah. Comp. by एक बहुत्रीहिवत् Pāṇ. VIII. 1. 9, and dissolved as एकमेकं एकैकं, the case-termination of the first being dropped by virtue of its being a comp. ओफल—is money and reputation. पद—object, abode or source. तुमः—implies पश्चात्तर; 'what then (when).' उपचय—growth, development, excess. समुदिषः—has appeared all together, is combined. युपानां—favourable circumstances, advantages or excellences; cf. एकैकमध्यनर्थाय किमु यत्र चतुर्खम्। Hitop. I.

S'l. quoted in S.-D. and D.-R. as an instance of प्रोचना (or that which attracts the attention of the audience to the representation by a commendation of the play &c.), one of the *āṅgas* of मारती हृषि; it is defined as निरेकनं प्रशोऽस्य निरेक्षी देशकालयाः। काव्यार्थद्वयैः शब्दैः समाधानित् रजनम्। कविकाव्यमटादीनां प्रशंसा च प्रोचना॥.

This introductory passage (from अयाहु to the end of this S'l.) is found almost the same in the other two plays of our

author, with some slight variations to suit the context; e. g. इन्द्रोत्सवे for वसन्तोत्सवे, सिंहराज or वीचिसत्त्व for वत्सराज &c. in Nāg. See Introd.

P. 6. संगीतक—means here a song or songs accompanied by instrumental music and dancing; a concert. शतुरिष्टमि—the reader will see that this wish of the Sūtra, is not fulfilled, owing to his wife not being in the proper mood for it. Almost the same expression occurs in Mud. I. आवृत्—'Just'; indicates immediate action. अपि—A wife is to be so addressed in dramas. तथद्—Lit. 'so much' (as to come here), has in such expressions the force of 'please' in English. Or it may mean 'for a while' (in the sense of अवधि). Supply after this आवश्यता, as the impersonal form is more polite than the active आवश्यक or प्राप्ति. आर्यपुत्र—Lit. 'the son of the venerable one' (i. e. the father-in-law), is the prescribed mode of addressing a husband in dramas. For the use of the Prākṛita by women, see Introd. p. 13.

From the use of the Prākṛita by women and the minor characters in dramas, it appears that, although the Prākṛita dialects came into general use about the fifth century B. C., they were at first used by women, even of the higher classes, and by the uneducated people generally. The principal branches of the Prākṛita were Māgadhi or the Eastern branch, spoken in Magadha (modern Behar) and S'auraseni or the Western branch, spoken in the Doab or the region between the Ganges and the Jumna.

नियोगः—नियुज्यते अस्मिन्निति, an order to be executed, a task. It also means 'a duty assigned to a particular individual'; cf. वैमपि खं नियोगमयून्य कुरु (constantly occurring in dramas); न खलु तातनियोग एव Śāk. I. &c. रत्नावलीदर्शन—Here रत्ना by Lakshāṇī means 'the representation on the stage of the play called Ratnāvalī.' केष्ठ्य—dress.

दूर—तुम्. Cf. Marāthī तुम्ही and Gujarati तમે. दुहिता—Lit. 'the milker'; fr. दुह् + the Unādi aff. तु, there being no Guna. The task of milching the cattle was assigned to daughters in the early A'ryan society (as they only could be safely entrusted with that work). The fem. aff. त् is not added, as the word belongs to the स्वस्त्रादि class. See Sid.-Kau. on Pāṇ. IV. 1. 10. Yāska derives it as दुहिता (one who is ill-placed), or द्वे हिता (placed at a distance from her father's house after marriage). देशान्तर—properly, a region separated by a large river; hence, a distant country (महानद्यन्तरं यत्र तद्विदेशान्तरं विदुः). इच्छा—means here वागदत्ता, promised to be given, betrothed. आस्त्रपि च &c.—

Even my own self is not perceptible to me, I am not cognizant of myself even (so much beside myself I am with anxiety).

P. 7. Sl. 6. वीपात् &c.—इष्टि fr. द्वि + अप् (the अ of अप् is changed to ष्टि after द्वि, अन्तर् and prepositions ; अन्तरिप्, प्रतीप &c.); see com.

घटयति—cau. of घट् 1 A'. to happen (अभिमते घटेत Māl.-Mādh. I. 9) and not of घट् 10th Conj. which has घाटयति ; 'brings about, accomplishes ;' cf. लटस्यः स्वानर्थान्घटयति च मौनं च भजते Māl.-Mādh. I. 14. Or it may mean 'brings in close contact with,' 'unites.' अभितुल्यो—Lit. 'with the face turned towards ;' hence, favourably disposed, propitious. The Fig. of Speech may be अपस्तुतप्रशंसा. This sl. gives a forecast of the principal events, by referring to the rescue of Ratnāvalī from the waters of the sea, and her being brought from a distant land and attached to the Queen's apartments.

नेप्तये—In the post-scenium, or tiring-room. भरतपुत्र—भरतस्य एव इव तुवः भरतपुत्रः, a follower of the science propounded by भरत, an actor ; by transference of epithets भरत also means 'an actor,' as in तत्किमित्युदासते भरतः Māl.-Mādh. I. एवमेतत् &c.—This speech of Yaugandharāyana from behind the scenes form^s the first *āṅga* or element of *Mukhasamādhi* called उपक्षेप or the hinting of the Bija or seed, viz. Yauga's attempt, assisted by favourable fate, to unite Ratnāvalī with his master.

योगन्धरायण—The faithful minister of Udayana, ever devoted to his master's cause. Wherever King Vatsa is mentioned, his associates (Yaugandharāyana his minister, Vasantaka his companion, and Rumanavat his general) are mentioned. भूतिका—the part assigned to an actor in a drama.

नेप्तयुग्महात्य—i. e. the dress suited to the parts they had to assume. The reading क्ययमपि अनन्तरकरणीय &c. (अनन्तरं यस्करणीयं तस्य वेशस्तपूर्जेन by putting on the dress suited to what we have to do next—see foot-note) found in the Calcutta ed. does not seem to be original. It is not in the style of the poet. Again, अनन्तरकरणीय and अपरमूमिकाय are almost pleonastic; for अनन्तरकरणीय is अपरमूमिकामहण. Thirdly, नेप्तयुग्महात्य accords better with the previous तद् युद्धात् नेप्तयस् p. 6.

प्रस्तावना—प्रस्तावयति (that which introduces the subject-matter) इति ; fr. प्रस्तु cau.+अन् (युच्) added कर्तीर and the fem. aff. आ. प्रस्तावना or the Prelude, also called आपुल (although the former is generally used in plays), is a dialogue, full of interesting speeches, between the Sūtradhāra and one of th

actors or the actress, bearing on their own business and hinting or leading to the incidents immediately to be introduced. See com. There are five varieties of प्रस्तावना, of which the present is कथोद्घात, as Yaugandharáyana enters, catching up the words of the Sútradhára. See com.

यौपन्थ—एवमेतत् &c. Here we have the वीजस्याद् or the casting of the seed. See Introd. p. 6.

P. 8. अस्यथा—otherwise (i. e. if the favourableness of Fate be not admitted). Here Yau. finds the statement of the Sútra, verified in his case. क-क—The repetition of क indicates great incongruity or disparity between two assertions. It is often used by Kálidása; see Ragh. I. 2, Málav. III. 2, Śák. II. 18, &c. सिद्धार्थः—सिद्ध a seer, one who has obtained miraculous or superhuman power such as विकल्पान &c. by the practice of *Yoga*; तस्य आदितः (authoritative) statement or telling. The आदितः was that whoever married her would become an emperor. See Act IV. प्राप्तिता—formally asked, solicited.

सिंहलेश्वरः—This was Vikramabáhu; see Act IV. For सिंहल see Introd. यानभङ्ग—यान is any vehicle or conveyance; here used for a ship; v. l. प्रवृण means the same thing. ऋमसोदित्यायाः—shows that she was fortunate enough to find a plank at the moment she rose up from water; v. l. निमग्नायाः—who fell into the water; v. l. निमग्नायाः—'who sank in the water'—is not a good reading, and is probably a mislection for निमग्नायाः. फलकं—v. l. फलहकः a plank; कासामने—This refers to the Sútradhára's मध्यादपि जलनिष्ठे; sl. 2 supra. कौशाम्बीयः—see com.; a resident of Kaus'ambi, the capital of Udayana; see Introd. संभावने—may mean (1) finding her; or (2) संयमावन—taking care of her and rendering assistance to her. एचिह्नायाः—She was recognized as a princess from the costly jewel-necklace she wore, and the merchant, being a native of Kaus'ambi, knew that the marriage of the daughter of the King of Simhala with his master was being negotiated for by Yaugandharáyana, and so he at once concluded that she was no other than the princess of Simhala and brought her to Kaus'ambi.

तदृष्ट—The fore-mentioned happy events augured well for the King, and he is delighted to think that his object would be fulfilled now. सर्वया—In every way; hence, very assuredly. अ-पुरुषाः—Prosperity of every kind. The pl. shows that the King would get not only the princess but also success in his campaigns against his enemies. पनि—should rather be पनि

as the proper form of एतद् is not used before. The use of एतद् is to be justified by supposing her to be mentally present before him. स्वरूप—This he did to show to the queen that the maiden was not an ordinary girl and was, therefore, to be treated with special consideration. शुक्ल—For he knew that thereby the King would get a chance of seeing her and thus be drawn to her. Herein we have the विजयास, the casting or sowing of the seed, (see D.-R. I.) which is developed hereafter as the plot progresses. We shall not, hereafter, refer in the Notes to the various technicalities of dramaturgy in connexion with this, as they are given in the com.

कञ्चुकी—So called probably from the long loose robe he wore (कञ्चुकः अस्यात्मीति). The Kafish. is a character peculiar to the Sanskrit drama. He is the superintendent of the inner apartments of kings, being a Brâhmaṇa, old, endowed with a number of good qualities, and a clever man of business. See com. Bâbhrawya, it seems, was sent by Yaugandharâyana to the King of Simhala with a request to give his daughter in marriage to his master. वसुमूतिना—Vas.'s presence at Kausâmbî is necessary for the identification of Ratnâvalî; hence its importance in the development of the plot. कथं कथमपि—अपि added to कथं has the sense of 'indefiniteness or indescribability;' the repetition of कथं serves to intensify the meaning: so the whole means 'with great difficulty.' कोसलो—For कोसल see Introd. रुद्रवत्—The general of Udayana. प्राय—Here प्राय means ब्रह्मलय; see com.; so this, at the end of a comp., means 'for the most part, almost, nearly.' धृति—धृति may mean—(1) संतोष 'satisfaction'; cf. चक्रवर्जनाति धृति Vik. II. 8; किं खुके भुवनत्रये धृतिरसौ Nâg. I. 6; or (2) धैर्य 'fortitude,' stability; he means—'I feel nervous about it,' as suggested by the last line of the next sl.

P. 9. Sl. 7. स्वामिनः &c.—Construe: इत्थं देवेन वचहस्ताक-
लये स्वामिनः विद्धिहेतौ अस्मिन्पारम्भे; or स्वामिनः विद्धिहेतौ अस्मिन्पारम्भे इत्थं
देवेन वचहस्तावलये सति (now that the support of the hand is
thus given to it). वचहस्ता—वचहस्त also means the same
thing; cf. अवयवेव वचहस्ता Ven. II. 21; चित्तलेखाव वचहस्ता Vik. p. 20.
सिद्धे:—v. l. सिद्धे—सिद्धिविषय 'as regards success,' here सिद्ध must be
taken in the sense of सिद्धि, त being added भावे. स्वेच्छाः—
Acting of my own notion or will (i. e. without the King's
knowledge and approval). This sl. is quoted in the D.-R. (with
the reading ऋकरी for ऋचरी) as an instance of परिन्यास, one

of the *āngas* of *Mukhasandhi*). भीत एवास्मि—His endeavour was to advance his master's cause; hence he should have no fear, and yet he has it. The Fig. of Speech in this *śl.* is अनुगुणः अथ पाकिसद्धपारम्भस्य देवानुद्धल्यवर्णनावनुगुणालंकारः। *Sāstrī Nigudkar.*

अभिहन्त्य—Some read मधुरे (adv. modifying अभिहन्त्य) ‘agreeably,’ ‘sweetly,’ before this; but this is superfluous, as the idea is expressed by मधु which follows. Again, it will have to be construed with अभिहन्त्यमान, which is not separate, but part of a comp. मधु—mellow, pleasantly sounding (being gently beaten). सूरजः—So called as it was originally made of clay (मधु अङ्गमध्य). चर्चरी—चर्चरी has a variety of meanings: it means (1) ‘a kind of song,’ thus defined—द्रुतमध्यलयं समान्विता पटाति भेषभाजती यादि । पतिनष्ठकरासकेन वा द्रुतमध्या प्रथमा हि चर्चरी॥; (2) ‘the clapping of hands’ (which is the meaning here, as the word गति already occurs in the comp.); (3) ‘a mode of walking,’ as in चर्चरिकयोपविद्य *Vik.* IV. p. 145; (4, 5) see com. •मह—*a festival; fr. मह् पूजायां and अ (अच् or अ).* This is the same as the दसन्तोत्सव referred to before. महीयांस—greatly enhanced, excessive (celebrated with great rejoicings). This is fully described in *Vāts. Kām.* (I. 5) wherein the Com. remarks—मदनमहीयस्वः वसन्तस्य प्रथमवासरे. देवः—The king is so addressed in dramas.

Śl. 8. The epithets herein are paronomastic and apply to both वसेन्द्र and कुसुमचाप, there being thus a verbal resemblance between the two; the king is described as coming like मदन himself, eager to see his own festival. विआन्तः—(1) विप्रह war; ‘with regard to whom all talk about war is at rest’; for Udayana had conquered all his enemies (see *śl. 9 infra*, राज्यं निर्जितश्च &c.) and his subjects enjoyed the blessings of peace; (2) विप्रह body; for Madana’s body was reduced to ashes by Śiva. रतिमाद्—(1) रति love, attachment; जनस्य चित्ते वसन् अत एव रतिमाद् possessed of the love of his subjects; some take it to mean ‘full of love,’ a gallant (as shown by his private life); but that does not seem to be intended here, as the attribute चित्ते वसन् will have no significance. (2) रति the wife of Kāma; रतिमाद् ‘being always accompanied by Rati’. See *Kum.* III. 35. रतिमाद् in the first case may also mean ‘having a liking for,’ i. e. interest in, the rejoicings of the people (रतिमाद् अभ्युपैति).

अनरथ चित्ते वसन्—(1) By his good government Udayana had secured a place in the hearts of the people; (2) naturally

dwelling in the heart; cf. the epithets मनसिज्, मनोभू &c. प्रिय-
वस्.—(1) वसन्तक name of the Vidyshaka, the King's
constant companion; (2) वसन्तक the God of spring, who is
described as a constant associate of Káma; cf. मधुश्व ते मम्य
साहचर्यात् Kum. III. 21; इत्युक्तो वचनं तस्मै तथेत्योमिति तद्वचः ।
यहीना शिरसा कामः सदारः सप्तसन्तकः ॥ Śiva-P. X. एव—
is to be construed as दर्शनीय एव (पर्युत्सुकः). पर्युत्सुकः—Anxious, eager.
निजमहो—(1) निज because inaugurated by himself or due to
his good rule; (2) celebrated in his honour. The Dat. is
used तादृश्ये. Although उत्सुक governs the Instr. or the Loc.
(by प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च), पर्युत्सक does not, as the injunction
समाप्तस्त्वयविधि तद्वन्तविधिप्रतिपेषः interferes. अ-युपेति—The Present
tense here does not go against the p. p. p. अधिस्थ िn the
preceding paragraph; for there Yaugan. saw him on the
terrace of the palace, and now approaching the road-side.

For the figures in the sl. see com.; छेकानुपात means the
similarity (—but in different ways—) of a group of letters (as
वसन् here) occurring once; छेको व्यञ्जनसंघस्य सक्रस्यामनेकधा ।

P. 10. कार्येषेष—What remains of the business to be
accomplished, viz. Ratnávali's union with the King. This
refers to the employment of the magician, mentioned in the
fourth Act, for obtaining the consent of the Queen to the
match. विद्यकम्भकः—(विद्यकम्भात्ति from स्फन् 5, 9 P. with वि to
fasten or fix, and aff. अभ्) is an interlude, showing concisely
the connexion between those subordinate parts of the story
which are not enacted on the stage and those to follow. It
may be in the form of a monologue (as here), or a dialogue,
which may be carried on by low (नीच) characters who speak
Prakrit or by the middle ones (मध्यम) who speak Sanskrit,
when it is called शुद्ध or pure, or by the low and middle ones,
in which case it is called मिश्र or mixed. See also p. 30, note
on प्रवेशक.

विदूषकः—The Vidi, who by the rules ought to be a
Bráhmaṇa, is the constant companion and trusted friend of
the hero of a play, playing the same part towards him that
the female companion and confidante plays towards the
heroine. His business is to excite mirth by his ridiculous
appearance, age and quaint dress. He assists the hero or king
in his love-intrigues and is allowed not only full liberty of
speech but free access to the female apartments also. He is
thus more than the buffoon of the Western drama. He is

variously named as Vasantaka, Kusuma, Maitreya or so. "His attempts at wit," remarks M.-Williams, "which are never very successful, and his allusions to the pleasures of the table, of which he is a confessed votary, are absurdly contrasted with the sententious solemnity of the despairing hero, crossed in the prosecution of his love-suit. The shrewdness of the heroine's confidantes never seems to fail them; but the clumsy interference of the Vidúshaka in the intrigues of his friend only serves to augment his difficulties and occasions many an awkward dilemma."

४१. ९. राष्ट्रव—This technically includes the seven elements of a kingdom mentioned by Kāmandaka; cf. स्वाम्यमत्यक्ष राष्ट्रं च दुर्गकोशी वलं सुहृदः। परस्परोपकारीदं समाजं राज्यमुच्यते ॥. वौन्य—worthy, fit; the fitness lying in his ability and consummate statesmanship. सचिव—सचि वाति, fr. सचि friendship and वा to go + अ (कः). उपसर्प—calamity, trouble; fr. सुज with उप + अ (घञ्) added कर्मणि or भावे.

प्रथोतस्य दुषा—Here the poet evidently refers to Vásavatā. He also does the same in Priy.; cf. सपरिनन्प्रथोतं विस्मयपुणीय वादयनं वीणाम् । वासवदत्तामप्यहरामि &c. III. 6; also I. 7. Kālidāsa in his Megh. also calls Vāsa, the daughter of Pradyota (see Megh. I. 33); and the commentators of Megh. say that प्रथोत was another name of Chandramahāsena, king of Ujjayini, whose daughter Vāsa, really was. According to the Kathásar. Pradyota was the King of Magadha, quite different from Mahāsena; and his daughter's name was Padmāvatī who was given in marriage to Udayana at his own desire See Kathásar. XIII. 19, 20. See Introd. वसन्तसमयः—The spring season, so favourable to enjoyment. The King might well regard the Spring as coming to serve him to complete his happiness; cf. अथ समावृते कुसुमैर्वैस्तमिव सेवितुमेकनराघिष्ठः । यमकुबेरजलश्वरवज्ञिणी समधुरं मधुरविविश्वदृष्टः ॥ Ragh. IX. 24. Some take this (—but this does not seem to be intended—) as an adj. qualifying वै, meaning 'one behaving like the Spring', i. e. contributing to pleasure; see com. इति—for these six reasons. कामः—as much as he likes. सम उनः—Cf. with this Yaugan.'s निजमहोरसवदर्शनाय. This sl. establishes the character of the hero as धीरलिलत. Cf. with this Nag. I. 7, and Tārāpīda's description in Kad. स राजा बाहुदेवेन विजित्य सकलदीपयलयां वसुधरां शुक्नासनामि मन्त्रिणि सुहृदीवं राज्यमारमारप्य सुस्थिताः प्रजाः कृताः.....प्रशमितारोप्तेपञ्चतया विगलिताश्चुः.....योवनसुखमतुच्छ्रभूतः ॥ p. 98.

P. 11. भी वयस्य &c.—The king is to be addressed as वयस्य or राजन् by the Vidū, cf. Bharata वयस्य राजक्षिति वा मैत्रेयाच्यो महीपतिः । विदूषकेण &c. एवं निवृद्ध—Vid. first endorses the King's view, but then, as suits his character, says that the fastival may rather be looked upon as *his*, and furnishes the reason for such a supposition in the words वयस्य कृते &c.

मैत्रैकस्य ब्राह्मणस्य—*Cf.* a similar passage in Nāg.:—ही ही भीः संपूर्णं मनोरथः प्रियवयस्यत्थ । अथ वा न ह न हि भवत्या मलयवत्याः । अथ वा नैतयोः । मैत्रैकस्य ब्राह्मणस्य p. 47. ब्राह्मणवदुकस्य v. l.—of me, a poor Brāhmaṇa. For comp. see com. वद् primarily means a pupil; कृ added to it implies commiseration; 'a poor or helpless pupil,' and then secondarily (by Lakṣaṇā) any poor person. The reading ब्राह्मणस्य is preferred because the Vid. is not likely to speak disparagingly of himself, especially when he was complimented by the King in the way mentioned above. मन्त्रयते—*is spoken;* although the root मन् according to the Dhātupāṭha means 'to speak or confer in private (गुप्तपरिभाषणे),' it is often used in plays in the sense of 'to speak.'

प्रेक्षस्व &c.—The three long compounds ending in कौतुहलस्य, शोभिनः and गुलस्य are adjectives qualifying मदनमहोत्सवस्य. मधु-मत्त &c.—For comp. see com. मधु is wine prepared from the flowers of Madhāka (*Bassia Latifolia*). कामिनीजन—sportive young women. स्वयंप्राहः—voluntary seizing तेन युहितः: voluntarily seized; qualifies नागरजनः (०युहीतश्चासौ तुर्यञ्च). The form प्राह in the sense of प्रहण, although used by Kālidāsa (e. g. कर्णे स्वयंप्राहनिपिकवाहुं Kum. III. 7) is anomalous (although Mallinātha finds a defence for it; see our note *ad loc.*), as अच् (अ) is not available. Some say स्वाथंयन्नादत् (by adding अच् to प्राह eau. used in the primitive sense). It is better to read स्वयंप्राह; we get प्रसृणं प्राहः by adding अच् (अ) to प्राह भाव. स्वयंप्राह—गृहीत may also be taken with शृङ्क-*syringes* taken in their hands by the ladies of their own accord. शृङ्क—शृङ्क a syringe; शृङ्कसेव शृङ्क, क being added स्वाथे. Probably horns perforated at the end were originally used as syringes. ०पहारनृत् dancing by reason of being struck. नागर—a citizen (as opposed to ग्राम्य a rustic); hence, one well-versed in love-matters; a gallant.

चुच्छायनात्—v. l. स्वचक्षन् means 'beaten ceaselessly' (*lit.* unchecked). V. l. सुवृत् means 'well-rounded,' well-shaped. मृदल—मृद (beating or friction) लाति इति; a kind of Mṛidaṅga (तथल) says Nigudkar Śāstri but that does not seem to be intended here, as the मृदलs spoken of were carried about by men walking

through the streets and were sounding loudly). •मर्दलैः उद्वामा (see com.) greatly deepened or swelled by; the word here may be उद्वामा swelling unrestrained (उद्रते दाम a fastening; hence restraint or check चस्मात् सः) or उद्वामः (cf. उद्वामेन द्विरदपतिना संनिपरयाभियुक्तः Uttar. III. 6); in this case explain—उद्रतो दामादाः उद्वामः; दामन् is both *n.* and *fem.*; when *fem.*, it optionally assumes the form दामा by दाकुभाग्यामन्यतरस्याम् । Pān. IV. 1. 13. Or this may be taken separately; •मर्दलैः उद्वामचर्चर्यश्च शब्देन मुखराणि &c. चर्चरी—here, a kind of song. रक्ष्यातुर्लं—The outlets or openings of streets. पटवास—a kind of scented powder (called अबीर or बुक्का in Marathi) of a yellowish-red colour. पिञ्जरित—From पिञ्जर *m.* a yellowish-red colour; पिञ्जरः संजात एषामिति पिञ्जरितानि. V. l. पिञ्जरीकूत् is a चिक्ष-formation; अपिञ्जराणि पिञ्जराणि संपथन्ते तथा कठानि. सशीकता—Charmingness; चिया सह वर्तते हिति सशीकिः charming तस्य भावः सशीकता. The final क is added by the rule शेषद्विमाषा (and not by नवृतस्य); so we have सशीः also.

P. 12. कोटि—कोटि may mean—(1) extremity, limit, so that परा कोटि is the farthest limit; or (2) excess. 'स्थारकेऽटिरश्च चापाये संख्याभेदपकर्षतोः' हिति विश्वः.

Sl. 10. पिटातकोटैः—पिटातति हिति पिटातः fr. अत् to go + अ (अण् कर्मणि); पिटात् एव पिटातकः—the same as पटवास. ओष—*a collection or heap of;* here, handfuls of. कङ्कुमः—कङ्कम saffron; शोष powder, dust. गौर—reddish. भरनमित्तिश्चित्तः—which have caused the crests (or the heads) to bend low on account of their weight (implying that they were worn in a thick mass). केकिरातैः—the wreaths of the Aśoka flowers (see com.) which are of reddish-yellow colour. Some take केकिरात to mean 'the yellow कुरुपक्ष flowers.' The idea is that the upper parts of the bodies of the people were yellow with the glitter of the gold-ornaments, while their heads were yellow with the thick mass of the Aśoka wreaths. •शिरःशेखरैः v. l.—Nig. Śāstri explains this as भरेण दुष्पाणी नमितानि शिरोसि तेषां शेखरैः आपीडैः केकिरातैः 'wreaths of the Aśoka flowers which served as ornaments to the heads' &c. But this is not very satisfactory. It will, perhaps, be better to take शेखर in the sense of 'head-dress.' Mr. Godbole takes केकिरातैः in the sense of 'gallants', amorous persons (fr. किंकिरात Cupid)—by gallants wearing garlands, which &c. But this does not directly add to the पीतत्व

वैष्णविलक्षण—वैष्ण includes the idea of both, the ornaments worn by the people and their dresses. So heavily were the people loaded with gold-ornaments and so rich and magnificent were their costumes, that the collective wealth of the city, estimated from these, seemed to exceed that of Kubera. For the somewhat extravagant description here, cf. Shakespeare's *Henry VIII.*, Act I., Scene I.—

"To-day the French

All clinquant, all in gold, like heathen gods,
Shone down the English; and to-morrow they
Made Britain India; every man that stood
Show'd like a mine. Their dwarfish pages were
As cherubins, all gilt: the madams, too,
Not us'd to toil, did almost sweat to bear
The pride upon them," &c. &c.

शतकुम्भ—gold, so called from its being supposed to be found in the mountain शतकुम्भ. पृकपीता—Wholly yellow; yellow all over. The atmosphere was yellow with the powder thrown all round, while the streets were yellow being thickly crowded with the people also yellow as described above.

SI. 11. वारायन्त्र—a fountain. संस्त—continuous, uninterrupted. The स of संस्त is optionally dropped before त्वं and हित (by सनो वा ततहितयोः); so we have संस्त also. पूर—a mass or quantity of (as the idea of flow is expressed by संतत). छुते—covered over. सर्वतः—this goes with छुते. सान्द्रदिम्ब—heavy or close treadings (by the fest). क्षण—is better taken with सेन्ट्रुरीकियते. आङ्गण—प्रकटमहान् प्राङ्गण a spacious yard; the न is changed to ण, as it is a संज्ञा, by the rule ग्रंथपदात्पत्तिकाराम्.

उद्धम—See com.; 'moving unrestrained,' treading at will; or boisterous. प्रमद—Young women in high glee; or drunken women. कपोल—The reading कपाल is bad, as it is generally applied to the skull-bone, or the portion of the skull of a dead body; and even if it be made somehow to mean 'the forehead,' the rhetoricians would find the ग्रंथपदात्पत्तिकाराम in that. सेन्ट्रुर्म—Made of or dyed with vermillion. चरणचासे—Properly, the settings of the feet on the ground; hence, secondarily, the foot-prints. पुरः कुहिम—The pavement or paved floor in front of the court-yard. The two words may also be taken as compounded. The pavement was completely reddened by the treadings of the people as they moved about with their wet soles carrying the red paint dropping from the cheeks of the women walking with wanton steps.

P. 13. छुविद्वय—Very clever (in amorous sports); skilled in that business. सीत्कार—The hissing sound (lit. the emitting of the sound सीत्) caused by a sensation of pain &c.; cf. मया इषाधरं तस्याः सर्सीत्कारमिवाननम् । Vik. IV. 21. वारविला—a courtesan, a harlot; वार 'a multitude', with any word signifying 'a woman' added to it, has this sense; e. g. वारङ्गी.

Sl. 12. वृत्तान्पक्षर—The Vidyā directs the attention of the King to another quarter where the courtesans were sporting with amorous persons. The dense cloud of the scattered scented dust, not being mixed with saffron, added to the gloom of the approaching evening, and the King, looking from above, could see the people but dimly by the glitter of the gems they wore, and the scene appeared to him like the one presented by Pātāla, which is said to be perpetually shrouded in darkness, with the Nāgas moving about. The Nāgas, according to one account, are semi-divine beings, having a human form with the hood of a serpent rising behind their necks (see our ed. of the Nāg., note on the word नागकन्यका p. 18). The epithets प्रक्षीर्णः, मणिविं, उद्धतः, and the pun on मुजङ्ग give the points of similarity. मणिविमूषण—(1) ornaments containing jewels; (2) the gems (in their hoods) serving as ornaments. उद्धतकणाः—(1) with the hood-like syringes raised up; (2) with raised hoods looking like syringes.

प्रा—The use of the Accus. here is somewhat questionable. The poet seems to follow the general rule गतिकुद्दिप्रथयसानार्थ &c. Pān. I. 4. 52; i. e., in the case of verbs implying 'motion, knowledge' &c. (see A. G. § 44) the subject of the primitive verbs is put in the Acc. case in the causal. But Bhattoji Dīkshita and others hold that the addition of the Vārttika 'दृगेत्य' implies that the word बुद्धि in the Sūtra refers to verbs implying knowledge of a general kind, and not of a particular kind such as धारणजन्यज्ञान, अवणजन्यज्ञान &c., and will not apply to verbs like स्मरति; we must say धारयति, स्मारयति, देवदत्तेन. Some defend the Acc. by saying that Patanjali allows the प्रयोज्य कर्म to स्मरयति when he says स्मरयत्येन (कोकिलं) वनगुलम् स्वयमेव (see Bhāṣya on Pān. I. 3. 67). स्मरयत्येव वनगुलम् इत्यत्र तु णेरणाविति सत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं चौध्यम् । Tattvabodhini. संस्मरयति—There is some grammatical inaccuracy here also. As the King merely thought of Pātāla at the sight before him, we should expect the form स्मारयति. स्मरयति is the form when the sense is 'makes one yearn after a thing,' i. e., when इति is used in the

sense of आव्याप् or उत्कृष्टार्थक स्मरण (and not चिन्ता merely). The King could not have got a longing for a thing he had not actually seen. Perhaps the poet used it for the sake of the metre. It is a weak defence to say that the King longed to see what appeared like Fâtâla and so had उत्कृष्ट.

मदनः—An adv. comp. विसंगुलं unsteadily, unevenly; cf. प्रहृतिनिष्ठूदविस्मयविसंगुलोद्देलितिर्यमाण &c. Mâl.—Mâdh. VII. p. 152. मदनश्च। V. l.—‘under the influence of passion.’ मदनवशावेष (मदनश्च वशा मदनवशा तस्यः वेष) वहन्ति V. l.—bearing the appearance (वेष) of one under the influence of love. वसन्ताभिनवं—with gesticulations indicative of the Spring-festival. आभिनवं v. l.—in a novel or strange manner.

P. 14. द्विपरीखङ्ग—द्विपदी is a kind of Prâkrita song adapted to music. It consists of four feet or quarters, with 13 mâtrâs in each. It is of four kinds, for which see com.

Sl. 13. The southerly breeze, or the wind from the Malaya mountain, is invariably described by Sanskrit poets in connexion with the Spring; cf. Kum. III. 25; and, as it excites passion, being cool and charged with the fragrance of the sandal trees in which the mountain abounds, it is called the ‘Messenger of Kâma.’ Comp. with this the description of Spring at the beginning of the 5th Ch. of D.-K., Pûrvapîthikâ.

दूतकः—The क in this and in the next sloka is added स्वार्थे, merely for rhythm. सुकुलायित—‘made to possess blossoms;’ see com.; it may also be taken as the p. p. p. of the cau. of the denom. from सुकुल (सुकुल इति आचरते सुकुलायते) by adding य (यद्). But then the intended sense is not got directly. V. l. सुकुलीकृत is explained in the com. वहु—The propriety of वहु is this:—As it was the beginning of Spring, the south-wind had caused many of the mango-trees to blossom (and not all yet). घन—v. l. for वहु—is not good, for that would mean that the breeze caused only the shady mango-trees to blossom. शिपिलिस—This it did by reminding them of the Spring season, which was the season for enjoying the company of, and not for getting angry with, their husbands. Cf. for a similar thought त्वजत मानमलं ब्रत विप्रहेन उनरेति गतं चतुर्त वयः। परधृताभिरितीव निवेदिते स्परमते रमते स्म वधृजनः॥ Ragh. IX. 47; cf. also Kum. III. 32.

Sl. 14. विकसित—Qualifies युवतिसार्थकः; ‘through whom the Aśoka and Bakula trees have come into blossom.’ For women causing the blossoming of trees, see further, notes on

Sl. 18. मेलकः—may mean ‘a crowd, a multitude;’ or मेलने (company, union with). मेल एव मेलकः; ‘मेलके संगसंगमी’ हृत्यमरः. The प्रियजनः meant are those that are absent. उत्कण्ठितप्रियमेलकः: v. 4.—This compound is clumsy. It must be taken as प्रियमेलके प्रियसंगमे उत्कण्ठितः, the परनिपात of प्रियः being explained by the comp. being taken as one of the राजद्रव्यादि class. प्रतिपालनाऽ—Being affected by great longing they are unable to wait longer. भ्राम्यति—feels uneasy, pines away. Cf. मांडोट्टपाललितंरक्ष-कैस्ताण्यतीति । Māl.—Mādh. I. 15. Som read भ्राम्यति (भ्रमह) ‘wander about’ (hoping to meet their lovers). Nig. S., who reads उत्कण्ठितप्रियमेलकः, takes this sl. as a continuation of the preceding one (the two forming a शुभ्र) and gives a very ingenious explanation of the different epithets. He makes it mean:—The south-wind, which has caused the Bak. and Aśo. trees to blossom, which brings together lovers pining for each other’s company (उत्कण्ठिताव्यते प्रियजनाव्यते मेलकः संगमयिता । मिल संगमने । कर्तरि षष्ठ् । शेषषष्ठ्या समाप्तः), which makes separated beloveds unable to wait (प्रतिपालने असमर्थः येन) and which makes young women long for the company of their husbands (अर्थेन प्रतिसमागमस्तुपेण सहिताः सार्थीः तादृशीः करोतीति सार्थकः । सार्थकात्तकरोतीति यिजन्ताण्युक्त । युवतीनो सार्थकः युवतिसाऽ), causes trouble (तप्तधातुरन्तमावित्यर्थः). But the Sastrī himself condemns this interpretation as requiring a great deal of twisting and straining and as containing the fault समाप्तुनरादान and then interprets it in the way we have done. These two slokas are in the Dvipadi style. The following is a Giti.

Sl. 15. मुदुलानि—मुदुर्युण दशामस्तीति मुदुलानि possessed of softness, soft, i. e., capable of being pierced by the flowery arrows. लक्ष्यप्रसारैः—which have got scope for action or access.

P. 15. कीडारसः—interest in, ardour or passion for, sport. मधुरोऽव्यमासी निर्भरः कीडा v. 4.—Here निर्भरः is the predicate, मधुरः कीडारसः निर्भरः. We have dropped मधुर as it is the निर्भरत्व that is described in the next sloka. आदृ—as two maids only are introduced here, we should expect the dual (instead of the plural आदृ) in the King’s speech; so the general term परिजनस्य has been preferred here.

Sl. 16. पीडयेष—should better be taken with every line. आकुलः—disordered, dishevelled. As the braid of hair got loosened, the garland tied round it slowly dropped down. The poet fancies that the नेत्रो वासी was grieved, as it were, to lose the

beauty imparted to it by the flowers. केषपाशः—the luxuriant hair; a Nitya-samāśa, पाश, when forming the second member of a comp., implies excellence (*e. g.* कर्णपाशः); and as excellence lies, in the case of hair, in its abundance, it means ‘a collection or mass of.’ पाशः पक्षवृहत्तश्च कलापार्थः कचाप्यरे। A.k. पाश also implies ‘censure,’ ‘depreciation,’ as in मिष्टपाशः, छन्नपाशः &c. शीबाया—क्षीब p.p.p. of क्षीब 1 A. ‘to be intoxicated or drunk.’ द्विगुणतरं—द्विगुण itself has an intensive force; तर adds to the intensity or greatness. तर and तम are sometimes thus added to imply greater excess, as in युधिष्ठिरः गेहुष्टमः कुरुणाशः; says the Kāsikā—यदा च पर्कर्षवती पुनः पक्षो चिक्षयते तदातिशायिकान्तादपरः प्रस्ययो भवत्येव. द्वि० कन्दसः—cry with a very great force, *i. e.*, give rise to an unusually loud jingle. पाश—There is also a pun on this.—They fall at her feet to implore her not to dance with such violence. अस्तः—irregularly tossed or thrown about. अनुबन्ध—continuity, uninterrupted succession, of the jerks or quakes. Cf. उत्कम्पोऽल्पोऽपि पीनस्तनभरितसुरः क्षिप्तहारं दुनोति Veṇi. II. 22. पीडयेव उरो हन्ति—The necklace, being itself thrown about with violence, struck against her bosom in order to induce her not to tread so carelessly and violently. But this it did, fancies the poet, painfully. स्तम्भर &c.—भर implies full development. विसम्भू—the idea is a favourite one with Sanskrit poets; cf. आवज्जितः किञ्चिदिव तत्त्वान्यत् &c. Kum. III. 24. अथभक्तः—adv., modifying कीर्तन्यः.

एतासां बद्धपरिकराणां *s. l.*—परिकियते वस्त्रादिकमस्मिन् इति परिकः the loins, the waist; बद्धः परिकरो याभिः who have girded up their loins, *i. e.* busily engaged in dancing. नानयिवान्ति—do honour to it by taking part in it.

P. 16. हताश—Lit. ‘one whose hopes are destroyed’ (on account of his folly, wickedness &c.); hence a fool, a wicked man. खण्डः—a kind of sugar not perfectly dried, and used in lumps. It is finer than मस्त्यिङ्गका (granulated sugar) but less refined than शक्ता. करीञ्जन्ति—*cf.* the Marāthi करितात; mark that the Prakrit has no Ātmanepada. भीषकः—kīṣyate—bears testimony to the Vid.’s extreme fondness for edibles. This trait of his character is often referred to in Sanskrit plays; *cf.* एष स्वप्नमोदकसमीक उदितो राजा द्विजानीन् Vik. III. p. 70 (and the King’s remark on that, *viz.* सर्वत्रौदरिकस्याप्यवहार्यमेव विषयः १); किं सोदकस्यादिकायाम् । Śāk. I. p. 46.

P. 17. हओ—A particle of address used in the case of low female characters, such as दासिः, चेत्रिः &c; see com. p. 20.

It may be used, as here, also by low characters when addressing each other. भक्त्यः—भद्रिणी is usually translated into Sanskrit as भ्रती. It is a respectful form of address adopted by servants towards the Queen. आज्ञापयति—and विज्ञापयति are polite ways of saying ‘tells, informs, says,’ though sometimes they may have their proper sense also. When a person in a superior position says something to his subordinate, the verb आज्ञापत् is used; while, when a person of an inferior rank says something to his or her superior, विज्ञापत् is the verb used. शास्त्रादुनि—A comp. with *aluk* of the Gen. termination, as censure is meant. The Vid. says this, out of humour, to please the King. उत्सवाद्—The Abl. is उपर्युक्ते; ‘having set aside or surpassed’ (अधीक्षेत), *sail*, a festival more welcome than the one there already was.

स्वस्तिवाचनकं—from स्वस्ति (an indec. meaning ‘a blessing’) and वाच् cau. and अन् (ल्युट्) करणे; स्वस्ति वाच्यते अनेन that by which one is made to utter the word स्वस्ति, i. e., pronounce a blessing. The usual form of address to the Brāhmaṇas is ‘स्वस्ति भरतोऽधिकृतात्,’ to which they reply आतुम्भते स्वस्ति. It may also be explained as स्वलि इत्यस्य वाचने स्वस्तिवाचने (ल्युट् added मात्रे) the pronouncement of a blessing; तत्प्रयोजनमत्य by adding उ (ईं) which then disappears by the rule गुण्याहवाचनम्-दिग्धो लुप्तकरणः ! Vārttika (not noticed in the Sid. Kan.) on Pān. V. 1. 110. Such स्वस्तिवाचन is necessary on all auspicious occasions, according to the Sopiti संदूज्य गम्भापुष्पाद्याद्वाहान् स्वस्ति वाचयेत् ; धर्मे कर्मणि माङ्गल्ये संघामाद्वृदर्शने ||. The Prakrit सोरिधवाचन is also rendered into Sanskrit as स्वस्तिवाचन (often shortened into वाचन, Marathi वाचा), though वाचने is better; cf. पुर्णाहवाचन, शान्तिवाचन &c. It is a present of a small quantity of rice, a coconut, a piece of cloth &c., or sometimes of sweetmeats alone, with *Dakshinā*, and is given to a Brāhmaṇa (or to a woman whose husband is living) on such occasions as वट्टाविर्ती व्रत, मङ्गलागौरी व्रत, मकरसंक्रमण &c.

P. 18. मकरान्दो—मकरान्द means floral juice or honey; hence the same implies the abundance of flowering plants in it. मलयमालात्—The mountain Malaya is identified with the southern portion of the Ghats, running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. It is specially known for its sandal trees and cardamoms. It is separated from the Sahya mountain on the north by the Canara Hills. It is reckoned as one of the Kula-Parvatas.

सहकार—a kind of mango-tree known for the fragrance of its blossoms which attract bees (see Ragh. VI. 69); it is therefore a favourite haunt of lovers. It is probably called सहकार for this reason (सह कारयति मेलयति द्वृप्रसिति). °संगीत—is vocal music mixed with instrumental music; here the latter was furnished by the hum of the bees. °शुभित्युलं—This reading is preferable to °मुखरं as it better expresses its attractiveness. मुखं simply means ‘resounding with.’ °दर्शिताद्वरं—It has shown its regard for you, on your coming to visit it, by furnishing a canopy and by providing music for your reception.

P. 19. §1. 17. Construe: इह हि अषुना मधुप्रसङ्गं प्राप्य उद्यदि-
द्वुपकान्तभिः किसलयैः ताञ्च स्विष्ये त्रिभूतेः, कलैः भृङ्गालीविरुद्धैः अविशद-
व्याहारलीलाः सुहुः मलयानिद्वाहृतिचलैः शात्रासमुद्धुः घूर्णन्तः अमी हृमा
मत्ता इव भान्ति । मधुप्रसङ्ग—There is a pun on the word मधुः (1)
मधोः प्रसङ्गः the time of the vernal season; (2) मधुनः प्रसङ्गः contact
with wine. उद्यत—shooting or branching out (when in the
process of formation); hence the comparison to tender leaves.
Cf. तवाधरस्पर्धियु विद्वनेषु पर्यद्वं मेत्तसहस्रो मिवगात् । ऊर्ध्वाङ्गापेऽसुखं कथं-
चिद्वादपकामति शङ्खयूथम् ॥ Ragh. XIII. 13. ताञ्चां त्रिष्यं &c.—
The redness of the tender leaves is compared to the flush
of wine. *Cf.* मध्वात्प्रेत तरुण्या मुखशिरित (next §). कल—indistinct
but sweet. लीला—the sportive act of. घूर्णन्तः—(1) moving
backward and forward; (2) reeling.

आन्ति o. I.—Construe: अमी हृमा: मधुप्रसङ्गमधुना आन्ति प्राप्य
मत्ता इव दृश्यन्ते । मधुप्रसङ्ग—प्रसङ्ग एव मधु तन by the liquor
in the shape of (the influence of) Spring; or (2) by the wine
of the juice of the Spring flowers. This reading is bad, as
it is difficult to assign a meaning to आन्ति; for, if we take it
in the sense of अमेण (unsteadiness or staggering), that idea
is already contained in घूर्णन्तः. If it be taken to mean उद्यन्तता
(the whirling of the brain or excitement in which judgement is
suspended) or intoxication, then there is tautology with मत्ता
(उद्यन्तता प्राप्य मत्ता इव दृश्यन्ते). To avoid this difficulty इव must
be taken as constituting an उपमा; the trees being worked up
by the intoxicating influence of the Spring appear like drunken
people. But this is to destroy the beauty of the śloka.
Again, आन्ति does not account for the red appearance of the
trees, although it explains the other two actions.

§1. 18. गङ्गादृष्टेकात्सवः—The wine sprinkled over the
trees in mouthfuls by women to cause them to blossom.
प्राप्यते—Is scented as it were (as the trees had to drink it with

their roots). Wine is often described as being flavoured with the perfume of flowers before it was drunk. Cf. द्वारभिगमन्धपराजित-केसरदृष्टि । पतिषु निर्विवशमधुमहनाः &c. Ragh. IX. 36; also Śis. X. 3 (भगवालसहकारद्वयाद्य &c.). The reading वास्त्यते found in Jivānada's ed. is vitiated by वास्त्यतादेव or vulgariam; see Dandin's Kāvyaśād. I. 95. Or we may separate ० सद् इद अ० सद् हव (see com.), taking सद् as an adj. qualifying मूले. As soon as the root has wine supplied to it in mouthfuls, it is covered (वास्त्यते) with a shower of flowers. तरुणा सुखशिखिन् &c.—The implication is that as soon as the women, exhilarated with wine, treated the Champaka trees with their gentle and dexterous smiles and thus satisfied their cravings, the latter at once put forth flowers. अशोकपादाः—The Aśoka requires to be struck with their feet by beautiful women to make it blossom. Cf. असूत सदः कुसुमान्यशोकः स्कन्धाप्रसुरेव सपल्लवानि । पादेन नापेष्ठत द्वन्द्रीणा संपर्कमासिजितद्वपुरेण ॥ Kum. III. 26.

For the poetic convention (कविसमय) mentioning certain trees as blossoming under certain conditions, see the १. छीणी स्पर्शात् &c. quoted in the com. निमेरे—adv.; निःशेषण भरो यथा स्थात्तथा ; excessively, greatly.

P. 20. अनुहरन्ति—As the imitation here is casual and not habitual, we have the Par.; otherwise by the rule हरतेर्गत-ताच्छील्ये we should get the A'tm., as in पैठुकमन्दा अनुहरन्ते. पूजोपकरण—The materials of worship, such as flowers, rubbed sandal, akshatās, fragrant powder (Bukkā), &c. विश्रवतः—According their ranks or positions. निरन्तरी—may mean (1) with flowers thickly grown; or (2) ever blossoming. नवमालिका—A kind of double jasmine, with large and fragrant white flowers. On account of its beauty and fragrance, its flower is regarded as one of the five flowery arrows of Cupid. अकाल—out of the proper time or season; the sense of the neg. particle is तदन्यत्वं here. अद्वालुना—अद्वालति हति (fully believing); fr. अद् + वा + आलुच् added कर्तवि सात्पुकारिणि.

P. 21. आसमगतं—See Intro. p. 8. प्रमादः परिजनस्य—By परिजन she refers to the servants that had accompanied her; she means that they should have asked Sāgarikā to stay behind. वास्त्येव &c.—Ever since Sāgarikā was committed to her care by the minister, Vāsa, had taken care to keep her away from the sight of the King; but her presence now alarmed her; for she feared that her superior charms and youth might captivate the King and thus raise a rival to her. She, therefore, asks

Sāgarikā, under some pretext, to go away. “पराधीने—For the comp. see com.; ‘in the power of another,’ i. e., not in a position to look to another’s business. मृपराधीनपार्ति v. l.—may mean (1) when the servants are in the power of intoxication; or (2) मृप अपराधीन not dependent on me, having been given liberty to-day.

हठिगोचरे—गोचर within the reach of or cognizable by the senses; from गो + चर् + अ + (धः); see com. हठिं—within the reach of vision.

P. 22. परिजने—जाती एकवचनं, the whole body of servants. पुनः—However, on my part. प्रेतिष्ठो—This resolve on the part of Sāga, defeats the object of the Queen. She sees the King, is impressed by his beauty, and love for him germinates in her mind. Thus we have here समाधान, one of the *āṅgas* of *Mukhasamādhī*. प्रद्युम्न—प्रद्युम्न शुभं बलं वस्य; here the image of the god of love. Prad. was the son of Krishṇa by Rukmīṇī. He was Kāma re-born by the grace of Śiva moved by the lamentations of Rati, his wife. See Kum. VI. 42. Hence he is spoken of as one with Kāma. He killed the demon Śambara.

P. 23. श्ल. 19. कुसुमः—The bow-staff of Kāma consists of flowers (whence his names कुसुमधन्वन् &c.). नियमेन—(1) By means of a vow, such as the observance of a fast &c. नियमस्तु स यत्कर्म नियमाग्रन्तुराधनम्। Amara. (2) By regularity, as required (that it should easily bend). कार्यं—shows surprise. कुसुमचर्चिका—Applying saffron with the fingers. स्वहस्तदर्तैः कुसुमकुसुमचन्दनवासेऽस्मि: V. l. has been accidentally omitted from the foot-notes. अचर्यता—Wilson says on this:—

“ According to *Bhavishyottara-Purāṇa*, the worship of Kāmadeva was instituted by Śiva in pity of the fate to which he had confined him. On the thirteenth of *Chaitra* the worshipper having bathed was to adore the portrait or the image of Kāmadeva either in person, or, as in the present instance, in one of his manifestations, attended by his wives *Rati* and *Pṛiti*, his friend *Vasantā* ...represented in a grove of As'oka trees, or placed in the shade of one of them, with flowers, fruits, and perfumes. It was in a grove of As'oka trees that Kāma incurred Śiva's wrath, whence the selection of that tree. .... A rather longer prayer is addressed to the god in *Tīhi-Tattva*—‘God, armed with a flowery bow, salutation be to thee! Salutation be to thee, who bearest a fish on thy banner! Salutation to thee who shkest the firmness of divinities and saints! Son of Mādhava, Kandarpa, the foe of *S'ambara*, lord of Bati, glory to thee, the mind-engendered, the subduer of the whole universe! ...Glory to the destroyer, to Kāma, the embodied

form of the god of gods, the agitator of the hearts of Brhma, Vishnu, Siva and Indra ! ”

P. 24. Sl. 20. प्रत्यय—new, fresh. मज्जन—(1) a bath; (2) the act of being sprinkled over with. विविक्त—bright, transparent. It is well known how a bath, just after it is performed, imparts a glow of brightness and freshness to a fair complexion; (2) clean. कौसुमभराण—(1) कौसुमस्त्यायं कौसुमः रामः a dye prepared from the Kusumbha flowers (which are of a bright yellowish-red colour); or it may mean ‘saffron-colour.’ तेन हृचिरः (charming) रुक्तरूप (flashing forth, looking bright) सिग्यकान्तः (the border of the wearing garment) अस्याः सः (2) pleasing with its shining red tints (sig) like those of the safflower. मकरकेतनम्—goes only with स्वं बालप्रवालः—see com. The Queen, touching the Aśoka tree with her hand in the act of worshipping the image of Kāma, appeared like a creeper growing on a tree having tender foliage. The saffron-marks made on the tree are the Bāla-prādālas.

This sl. is quoted in the Kāv.-P. X. as an instance of the fault of an Upāma, called विकसमङ्ग (difference) of persons. For here the common verb विभ्राजते must be changed to विभ्राजते to make it agree with लता. विभ्राजते is, therefore, suggested as a better reading, as it can agree with लता and also with मधी (understood), referring to प्रिया in the Vocative case.

Sl. 21. In this sl. the advantage to the tree from the touch of the hand is poetically described. चक्षिक्तापरः—Touched by the Queen's delicate hand the Aśoka appeared to have put forth a shoot, more delicate and lovelier than those it already had. For the comparison of the hand to a sprout cf. कितलयैः सलयैरिव पाणिभिः Ragh. IX. 35, and of the arm of a woman to the twig of a tree, कोमलविटपानुकारिणो वाहू शक. I. 19.

Sl. 22. अनन्दगोदय &c.—The reference is to Kāma's incineration by Siva. See note on संप्राप्तं मकरध्वजेन मयने, additional Bened. sl., p. 2. अनन्दगृह्यत्वे—Although the image had an aṅga, the deity represented by it had not, and could not experience the pleasure of the touch.

•सस्त्वार—The act of showing respect or rendering honour to; fr. सत् respect; आदरानादरयोः सदसतीः पूजायाः पूजारूपो वा सकाः This was not only in the fitness of things, but necessary. “For the Bhav.-P. directs—Having offered adoration to the mind-born divinity, let the wife worship her husband with

ornaments, flowers and raiment, thinking internally with entire complacency—“This is the god of love.”” Wilson.

P. 25. विस्तारः—Lit. thrown up and so drawn away from the proper point of attention; hence, completely occupied by, overpowered by. फैट—The expanse or cluster of the shoots of a tree (or creeper) growing from the main stock; ‘कम्बलादूर्ध्वं तरीः शास्त्रं करप्री विटपो मतः’ इति, ‘विटपो न ज्ञाया स्तवशास्त्रा विस्तारपद्मे’ हानि च मेविनी. कथं प्रत्यक्षः &c.—कथं expresses surprise. By the time Sāgarikā came back, Madana’s worship was over and the King was being worshipped. She saw the King who was extremely handsome, and she mistook him for the God of love; and hence her surprise at seeing the God of love worshipped in person. अभिपूर्वकः—The sight of a deity is supposed to bring its reward; it cannot go in vain; and so Sāga wishes that she should also be favoured by the deity. इदं यद् इद—She had waited there to see how Kāma was worshipped—whether he was worshipped in the same manner as at her father’s house or otherwise. This being done, she now thinks of going away. यावत् कोरिष्य &c.—She feared because she was told by the Queen to go away at once, and not because she saw the King by not obeying the Queen; for she had no knowledge then that it was the King that was seen by her.

P. 26. विलेपनः—See *supra*, note on वस्तिवाचन p. 17. वैसालिकः—Lit. one who sings in different *tālas*; a kind of bard or panegyrist whose duty it was to announce the fixed periods of the day (see Vik. II. 1), by singing a song (or two) describing in eulogistic terms the king’s grandeur, his valour &c. Sometimes two bards are mentioned.

Śl. 23. आस्थानी—The audience-hall or chamber where the king received the tributary princes in the morning and evening. संपत्त—congregating from all sides. सोऽग्नः &c.—has a double sense, as applying to ग्राहन् (1) the feet (the plu. used to indicate respect) and (2) rays:—(1) having the lustre (beauty) of lotuses; (2) depriving the day-lotuses of their beauty, i. e., causing them to fade. भीमुकर्त—(1) may also mean joy and prosperity. उदयनस्य—may also be taken as an adj. qualifying तत् (rising ever more in prosperity).

P. 27. कथमयं &c.—Sāgarikā is agreeably surprised to learn from the song of the bard that her *Kusumāyudha* is no other than King Udayana himself to whom she was betrothed by her father. अस्याहि &c.—The same occurs in Priy. II. p. 16.

The Gen. प्रवृत्ति is used as there is no dative in Prakrit. प्रेषण—
Lit. sending on an errand; hence, service. संप्राप्तिक्रमः—the
passing away or advance of the evening twilight, dusk. It
may also mean ‘the passing away of the time for the per-
formance of the evening rites.’ The first only is probably
intended. उपलः—v. I. परिक्लिप्तः means ‘brought into the
mind, thought of.’

४१. २४. उदयतटा—०. १. पटान्तः ‘hidden by the curtain of.’ But the comparison of a mountain to a curtain is strange. परिपाण्डुना मुखेन—The part of the eastern sky palely lit up by the beams of the moon about to rise is called the face of the eastern quarter. Cf. Kālidāsa हरति मे हरिश्चाहनदिव् मुखे Vik. III. 6. उदयस्थितं—For the paleness is brought on by constant thought about the lover. This ४१. is quoted in the Subhāshitāvali, with the reading उदयनगः for ‘तटा’, which is better.

मन्दभागी—मन्दः भागः share or portion (of luck) प्रस्तुतः—
न पारितः—was not possible for me to be seen, i. e., I could not
see him. पूर्व, though given as a root of the 10th Conj., is
more properly a denom. from पूर्ण (the other bank), or the cau-
of q, and means ‘to carry to the other side, to accomplish
fully;’ and then, to be able to do anything.

P. 28. §1. 25. तिरकारिण—Throwing into the background, eclipsing or surpassing, being spotless (all bright).
Cf. दृष्टा पश्चवन्दुति प्रियमेवेय दिनशीर्गिता । Priy. II. 10. विनिर्जितानि—Because her face is the subduer of the moon who conquers (causes to fade) the day-lotuses. विच्छायतां—आया is कान्ति or lustre; विच्छा० the state of being lustreless or darkened.
 वृक्षनित—Because disgrace at the hands of equals is more unbearable and causes greater humiliation.

स्वस्परिवारं—परिवार्यते अनेन इति; also परीवारः; ‘retinue, suit.’ The courtesans had accompanied the Queen that day as it was a festival day. **मुखाभ्याः**—The *females* bees are mentioned, as the females have a more melodious voice than the males. **लीयन्ते** मुकु—The lotuses closed up at the approach of night and assumed the state of buds again and the bees were encased therein. This the poet describes as a voluntary act on the part of the bees owing to their being put to shame by the sweeter songs of the Queen’s attendant courtesans. The fact of the bees being shut up in closing lotuses is often referred to by poets. Cf. त्री कारयामि कमलोद्वरमध्यनस्थं Śak. VI. 20; चतुर्तश्च पचलिदध्यमरं च पथम् Ragh. V. 68; न पूज्ञं तथदलीनपूषपद्म Bhatti. II. 19.

ACT II.

In this Act the love of Ságariká for the King, which has already germinated and struck root in her heart in the Mukha-campdi, is described as growing in intensity; and this is in accordance with the canon यूर्वे रका मवेनारी पुमान्पथात्तदिक्षितः.

P. 29. अवृष्टः—विग्रहमग्रमस्य व्यव्रः ‘one whose point (keenness) is gone;’ hence, occupied or busy with; अपोरेण पञ्चरे वा अप्यो हस्तो वस्या. We knew from the first Act that Ságariká had entrusted the care of the Sáriki to the care of Susamgatá; hence the entrance of the latter here with the cage. मम हस्ते &c.—*Cf.* सारिका भया तुनः सुरंगताया हस्ते समर्पिता । *supra* p. 22.

अवन्यसदृशः—This refers to the King’s trying to make the Navamáliká blossom out of its season. The maid attributes it to the influence of some deity. इच्छातः—This refers to the way in which the King was to accomplish his object.

अवधीर्य—The root अवधृत् is not expressly mentioned in the 10th Conj., but is accepted there as a denom. from धृत्; if अवधीरय be regarded as a root by itself, then the form will be अवधीरयित्वा. श्रीपर्वतात्—Sri-Parvata, also called श्रीशैल, is a holy place, still visited by pilgrims, near the Krishná river, in the Karnul District, about 120 miles from Hyderabad. The temple of Mallikárjuna (one of the twelve Jyotirlingas) is on a small hill in its neighbourhood, and the two were probably designated, according to Dr. Sir Bhandarkar, by the name Sriśaila. It is represented as the place for the attainment of miraculous powers, and as such is also referred to in the Mál.-Mádh. I. (see p. 18). धार्मिकस्थ—धर्म चरतीति अधीते इति वा; fr. धर्म+इक (उक्). दोहक—दोहं ददाति that which brings about the desired object. Properly, the hankering or desire felt by a pregnant woman, the satisfaction of which ensures good progeny; hence, such a craving felt by plants; and hence, again, any preparation or medical recipe which enables plants to put forth flowers or fruits even out of their season.

P. 30. वातेका—a brush for drawing pictures. समुद्रक a casket; here a small box containing painting materials. प्रवेशक—This like विष्फ्रान्तक is an interlude meant to acquaint the audience with those events, not represented on the stage, which have already occurred or are to occur in the near future. But there is this difference between the two—The प्रवेशक is carried on by low characters only, speaking Prakrit (and is therefore

not distinguished into मिथ् and गुच्छ); it comes between any two Acts (and thus it cannot come at the beginning of the first Act, as the विक्रः does); and in it more than two characters can also take part.

अटुचन्य—‘fastening after,’ clinging to; hence, persistence in; cf. हृदय कुर्लमजने पार्थ्यमाने त्वं कस्मात्मा दुर्वितां करोषि Priy. III.; कुर्लभः प्रियस्तस्मिन्मध्ये हृदय निराशम् Mālav. II. 4.

P. 31. नृशंस—The cruelty lies in forsaking one who was a friend from birth. खीजनं प्रहरत् &c.—For there is no chivalry in striking a woman, and especially in the case of one so well known for his bravery. So in Nāg. II. भगवद् कुमुमायुष.....मां तुनरनपराहृष्टामव्यवलेति कृत्वा प्रहरकर्त्य न लज्जसे। अथ वाऽनन्दासि—and therefore without a heart; and so you cannot feel pity for me and are not therefore to blame. सर्वेषां &c.—So her ill luck is wholly to blame for bringing about the circumstances leading to her death. Cf. सर्वेषां मरणं वर्जित्यत्वा कृता मे हृदयस्य निर्वृतिः Priy. III. p. 20.

तुर्जिभित्तेन—Ill omen, viz. her heart persistently feeling love for the King; or, this may refer to Kāma's shooting his arrows at her. अवदद्ये मरणं e. l.—अवदद्ये is unnecessary after सर्वथा. सावदद्ये—अवदद्ये is supporting or steadyng the heart; hence साद०, ‘with firmness.’ एकमना:—एकस्मिन्मनो यस्याः focussing, concentrating her mind on one object. अथासमीर्हते—She means that she would then put an end to her life. अवहस्तः—is usually dissolved as a Karm. Now in a Karm. such as नीतेस्पृष्ट, there is सामाधिकरण, i. e., उत्पल and its नीतिस्पृष्ट are identical. But in the present case अथ and हस्त are not indentical. But, according to Vāmana, they may be regarded as such metaphorically, through the relation of अवदद्य (a part) and अवदद्यित् (the whole of which it is a part). See com.

P. 32. स्वैरं—ईरणि इरः fr. ई् to prompt, to go &c.; स्वः ईरः यस्मिन्मनकर्त्तितयात्तथा; according to one's motion or pleasure; hence, gently, stealthily, walking. अथ वा—This modifies her previous ejaculation. There is nothing to praise you for. It is but natural that. न कमलाकरं &c.—राजहंसी, the royal swan or flamingo, is described as a white bird of the goose tribe with red legs and a red bill. Cf. सामरं वर्जित्या कृत वा महानयन्तरतः। कहिदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलता पल्लविता सहृते। Śāk. III. p. 72; जलनिधिमतुर्लवं जाहुकस्यादीर्णि। Ragh. VI. 85. उच्चामीकृत्य—stretching upward, i. e., raising up. प्रचलादयन्ती—Notice the pres. part.;

she was concealing it, had no time to conceal it, and so it was seen by Sussamgatā. क एषः—Although Sus. knew who was drawn, she purposely asks the question to elicit the truth from her friend.

P. 33. समिति—The smile indicates that she knows the truth. निदुणव्य—may have a double sense:—(1) Your skill in drawing; (2) Your cleverness in hiding the truth. चूनव्य—void of interest, defective (being unaccompanied by that of Rati). सनाथ—नाथ 'a master;' सनात् 'one having a master to look after;' cf. सनाथा इदानीं धर्मचारिणः Śāk. I; hence, 'accompanied by, joined to' in which sense it is commonly used. व्यप्रेषण—व्यप्रदिश्यते अनन्त बy which one is led away; fr. दिश् with वि and अप and affix व्यत् (अ); hence, a pretext.

सासूख्य—With an air of censure or chiding; disapprovingly. असूया तु दोषारोपी युग्मेभ्यपि। Amara. अन्यथासेभाविनि—may mean (1) You who pass or represent things otherwise; or (2) you who misread things, or think otherwise of me; cf. अलमस्मानन्यथा संभाव्य Śāk. I. She means to say—'You think otherwise of me, i. e. regard me as having no interest in you.' This is preferable, as appears from the reading असद्विनी, 'thinking improperly of.' सावित्रवं—Pot. p. p. used impersonally, meaning 'what must or ought to be.' Cf. further on, pp. 41, 67 &c.

P. 34. यजुः—'But again' (used अदे). मेधाविनी—see com.; मेधा is that faculty of the mind by which one grasps ideas and retains them, retentive memory; मेधाविनी 'having strong memory,' talented. Here it is the name of the Sārikhā due to her having a strong memory, as is clear from Sussamgata's speech at p. 47 (मेधाविनी मेधावितम्). अलापय गृहीतालापयत्—is a comp. सापेक्षवेऽपि गमकतात् being equal to गृहीतालापयत्. पृष्ठाना &c. I is not noticed in the foot-notes. It means 'having caught the contents (i. e. the words) of.' But here अर्थ has to be taken in a restricted sense. मृदनामस्यां नाट्यति—The reading मैताम् नाट्यां should rather have been adopted, as she was already समदनामस्या. शीर्षिका—is a large oblong well or artificial pond containing lotus-plants. मूर्णालिका—the same as मूर्णाली, fem. fr. मूर्णाल (a tender lotus-shoot) which is more common. Lotus-leaves and stalks are mentioned as being usually resorted to for allaying the fever of love.

P. 35. श्ल. 1. दुर्लभ &c.—These three are adduced as the reasons for her love being विषम (uneven, that cannot take a smooth course)—which is sure to lead to trouble and misery.

दुर्लभजना—In the first place, her love is for a person difficult to obtain, being far out of her reach. As दुर्लभजन is here emphatic, Prof. Ray proposes to render the Prakrit as दुर्लभजन अतुरामः (being equal to दुर्लभजने अतुरामः) which is certainly better. **लड़ाग मुर्वी**—And to add to her difficulty, her sense of shame is very great, so that she cannot directly or indirectly make the disclosure to the King. And to make matters worse, she was not her own master and so had no independence of action (being entirely in the power of the Queen). The only course, therefore, left to her, she thinks, is to find solace in death. **प्रियसंखि &c.**—This is elliptical for प्रियसंखि यदा येम एवं विषमं तदा &c. **मरणं &c.**—may be taken as a question; see com.; or नवरं may be taken as a comp. of एवं (not नवू) with एवं, 'that than which none is better, the best.' Some take नवरं in the sense of केवलं ; 'एवं केवले' हाति प्राणतपकारे वरश्चिः नेपथ्यो कलकलः—*V. I.* The addition of कलकल which means 'a mixed noise' is unnecessary, as the ślokas that follow show that there was no such कलकल. The breaking loose of the monkey and the confusion caused by that are described by some one behind the curtains:

SI. 2. कण्ठे कुचारः—When the monkey broke off his chain, part of it that was attached to his neck remained hanging down, and this he dragged along as he ran about. **साम्र**—n. f. a rope for fastening; hence, here, a chain. **हेत्र**—sport; hence, wanton movement. **चक्रवाल**—a belt, a circle. **इसाचक्षोऽन्नमाः**—may also be taken as a साचेष्टवेऽपि गमकदासमासा, being equivalent to इसाचक्षनातङ्गः like आलापस्य शुहीताक्षरा *supra*. D.-R. reads ओको यजानां...मन्त्रातः. अश्वपाणैः—the stable-keepers. **पुंगः**—पुंगेन by bounding motion गच्छताति पुङ्गः by affixing ए (एव) to गम before which a nasal is added to the first member; by adding अ (अ) we get गवः also. It was customary to keep a monkey, especially a male one, in the horse-stable, as a safeguard against evil-eye-influence and against evil spirits. Cf. the Persian proverb, as quoted by Wilson—'The misfortune of the stable be on the monkey's head' (*Bilai Tahila ba ser i maimun*). **मन्त्रा**—a stable for horses.

SI. 3. वर्षवैरैः—Eunuchs. ये वर्णपत्रस्वाः प्रथमाः क्षीबाब्धं भी-स्वभाविनः। जात्या न दुर्धाः कायेषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥.

P. 36. पर्यन्ताः—परिगतः अन्तः पर्यन्तः 'the border all round;' now see com. **नामः सहस्रे**—Cf. the derivation of किरात, किरी पर्यन्तसहस्रिं अतरीति 'one constantly moving about, i. e. living on,

the borders of hills or mountains.' Name of a wild tribe of mountaineers, like the Bhils, and classed as *Mlechchhas* by A'ryan writers. They were forced into service and employed as watchmen by kings. This is also translated as 'the mountaineers, the guardians of the bounds, acted in a style accordant with their name, i. e. they did valiantly, not running away from the monkey.' P. Mitra's trans. of S.-D., p. 63. But this is against the general drift of the *śl.*

नीचतया—stooping still low; and hence शृङ्केः; as they had shortened their forms they could not walk quickly. According to Prof. Ray नीचतः has a double sense—तर्जन and अद्विदारा (i. e. they walk like mean, poor-spirited persons). Servants such as those mentioned in this *śl.* were employed as assistants in harems. Cf. अन्तःपुरे वर्षवराः किराता सूक्तवामनाः । चलेच्छामैर-शकारायाः स्स्वकापयोपयोगिनः ॥ D.-R. II. 44, 45.

तमालविटपाऽ—They thought of the Tamāla grove, as the *tamālas* being of a dark colour could afford them better shelter. The Tamāla grows on the slopes of the Malabar hills. It has thick leaves of a dark-green colour, which are used in spices.

दुरिथते—'O you who are quite at ease;' hence, one who does not take thought of the future, thoughtless. **किमद्यापि चित्रः**—She means, the picture-board is not a matter of great concern; it is the Sārikā that must be first attended to, as she has escaped from her cage now. **कृधिभन्तः**—an Instr. Tat.

P. 37. **मुसंगते ज्ञायते &c.**—The *Vidū*, is described as monkey-like in appearance; cf. एष खलु आलिखितवानर इव...आर्यमाणवक-स्तिष्ठति *Vik.* II. p. 28; अये कपिलमर्कट &c. *Nág.* III. p. 54.

प्रहटः—प्रदाक्षेपेण e. l. 'with a toss of the curtain.' This stage-direction (like अपर्दिसेपेण) is used when a character enters suddenly, either owing to haste or under the influence of some emotion, such as fear, joy or sorrow, and without the usual introduction ततः प्रविशति. This is out of place here as the entrance of *Vidū* is previously intimated. For दोहद् see p. 29. **निरःसर**—so as to leave no space between. **वर्धयिष्यति**—is short for विष्टया वर्धते, i. e. say दिष्टया प्रवान्वर्धते.

P. 38. **परोक्षात्**—परोक्ष may be explained as अक्षेप्त्यः परः (beyond the senses) पर being changed to परे when अक्ष follows; or as अहम् परं परोक्ष *Avya.*, by the rule प्रतिपरसमनुभ्योऽहम्, and then adding अ मत्यर्थे; in either case the comp. is irregular. Explain similarly प्रत्ययाः. **यथानिर्दिष्टः**—यथा निर्दिष्टः यथा, a comp. gr̄हपा-

Sl. 4. उद्धामो—The adjectives apply to the creeper, Nava., and a woman in love. Thus उद्धामो means:—(1) having a luxuriant (उहाम) growth of buds (कलिका); (2) whose love-longing is excessive विपारुद्धरुच—(1) having a brilliant appearance (being covered with blossoms); (2) with a very pale complexion (owing to pining). प्रारब्धजूमा—जूमा the opening of buds; yawning अरयाम—(1) its being tossed; (2) pain experienced by her. वसनेऽद्वैः—(1) the upheavals of the wind; (2) the heavings of sighs. समदनाः—(1) with the Madana tree; (2) full of passion or love.

This sl. is quoted in the D.-R. as an instance of गताकाशान by हुल्यविदेषणा (i. e. having paronomastic adjectives), which is defined as प्रस्तुतागतुमावस्य वसनेऽज्ञीनिसूचकम् । गताकाशानके तुल्यविदेषणा ॥ "That which, by the mention of something foreign to the matter in hand, indicates the present business going forward, or some future incident, either by a similarity of situation or the use of paronomastic attributes, is called Patākākasthāna." See D.-R. p. 5.

तद्वृत्तान्तम्—The news about the blossoming of Navamáliká.

P. 39 Sl. 5. The genuineness of this sl. is questionable. It is omitted in some editions.

पुरुषोचमः—Cf. उत्तमः पुरुषस्तवन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यस्माक्षरमतीतो—
ज्ञेमक्षराद्विपि चाचमः । अतेऽस्मि लोके वेदे च मथितः पुरुषोचमः ॥ Bg. XV.
17, 18. मति—The celebrated gem called कौस्तुभ, obtained at the
churning of the ocean. The reference to the flight of the
enemies at the sight of the gem is not clear. इतः—struck
down, i. e. overpowered by मन्त्रवलात्—Cf. तत्त्वाभिधानाद्यथंते नता-
नः सुदुःसहान्मन्त्रपदादिवेततः । Kir. I. 24.

लक्ष्मणवीरः—वीर properly ought to go with लक्ष्मण; but then
the comp. will be लक्ष्मणवीरः; लक्ष्मणवीर may be defended on the
principle of बहूलप्रहृण् cf. जैवः स चित्रं रतिजानिवीरः । Nai. VII 86.
But if this cannot be allowed, वीर must be taken with वानरमटा:
मेषवाइ—He was the bravest and most distinguished of the
sons of Rávana. By his power of becoming invisible, which
he had obtained from Siva he captured Indra and bore him
off to Laṅká. Brahmá with the other gods hurried thither
and procured his release, giving the victor the title of Indrajit.
In the great war he seriously wounded not only the chief
monkey-warriors, Sugriva, Aṅgada, Nala, Susheṇa and others,
but Ráma and Lakshmana also, and went away leaving
them unconscious on the battle-field. They were, however,
brought back to consciousness and had their wounds healed by

inhaling the smell of the healing herbs brought by Hanumān from the Kālīsā. सार्वोप—आर्तेप pride, self-importance. The Vidū, feels proud as his party has won, the King's favourite creeper Navemalikā having flowered before Mādhavī, the Queen's favourite one.

P. 40 संभवः—may mean 'existence,' or 'possibility.' प्रथावः—v. l. power; 'how can such prevail here?'

Sl. 6. श्वराकर्त—A starling speaks more clearly than a parrot. अनिरुद्धि—Not resounding or spreading out so as to be heard at a distance; and hence it cannot be human voice.

(Additional readings) भयालुकः—'timid by nature'; but the affix आलु added to भी is against Pāṇini; the allowed forms are भीए, भीरुक or भीलुक.

पिशुम—wicked; here Vidū, as suits his character, wittily compares his stick, which was crooked, to a wicked man's heart. कपिल्यफल—*a wood-apple* (कबड in Marāthi). Cf. दास्याःपुच्छ दुष्टपारावत तिष्ठ तिष्ठ। यावदनेन दण्डकाण्डेन सूपकमिव चूतफलमस्मात्प्राप्तादाहूर्मी पातयिद्यामि । Mṛich. V. p. 117.

P. 41. एषा भजति &c.—From here the Sārikā is represented as reproducing, *verbatim*, the conversation between Sāgarikā and Susamgatā. This habit of these birds is often referred to by Sanskrit poets; cf. अयमपि च गिरे नस्त्रयोऽप्यपशुकामनुवदति शुक्ते मञ्जुवाक्यपञ्चरसः । Ragh. V. 74; देवस्योनिशि जलपतोऽपहुकुकेनाकर्णितं यद्यच्च प्रातस्तद्वरुसंनिधी निगदतस्त्यातिमात्रं दधू । &c. Amarūṣa, 16. It is difficult, however, to imagine how the bird could do it with such precision. But that is not the poet's concern. He wants to acquaint the King with Sāgarikā's love for him, which is necessary for the future development of the plot, and uses this device.

कामदेव &c.—Under the pretext of; i. e. she passed the picture off as Kāmadeva's. तत्—See com. छोटिका—The sharp sound produced by the snapping of the thumb and the middle finger.

P. 42. यथेऽय—If so, i. e. if she is दर्शनीया as you say. कुरकुरायते—see com., कुर is an imitation of an indistinct sound; the affix दाच् (आ) is added to such a word, before which it is doubled, when it consists of at least two syllables (and when it is not followed by इति). It then takes the affix अय् and we get कुरकुरायते-ते. चतुर्वेदी—Explain चतुरवयवा वेदा: चतुर्वेदा:, चतुर्वेदा: सन्त्यस्य चतुर्वेदीः इत् being added मत्वर्थे. कुरविति—The Vidū, mistakes the gāthā sung by the Sārikā for a verse of the Rig-Veda.

P. 43. महामाहाप—This is ironical. The word महत् when prefixed to certain words (see com.) expresses reproach—
माध्ययौवना—Lit. one whose youth is praiseworthy; hence,
endowed with all the charms of youth. जीवितनिरपेक्षया—by
one grown regardless of life. वक्रः—Crooked, round-about
speeches. मामनासाऽ—The Vidū. has always a high regard
for his master; to him none is more handsome or accomplished
than he, and hence he thinks that the picture drawn by the
maiden must have been the King's, as, in his opinion, none
could be passed off as the God of Love. Cf. in this respect—
राजा—माद्यय अमनासच्छुफलोसि ऐन त्वया दर्शनीयं न हष्टम् । विदू—
नहु मवानश्चो मे वर्तते । Sak. II. p. 51.

Sl. 8. दुर्बर्ती—irresistible, that cannot be got rid of.
कामिनी—one affected by love, love-stricken.

P. 44. शिघ्रशुकः—Shigra (young children) also unknowingly repeat what they hear. Some read शुकशिग्रः; but there is no propriety in saying 'repeated by young parrots,' as grown-up parrots are equally ignorant of the sense of what they repeat. धन्यानी—That is, those that hear it are blessed, as then they can seek out such girls and try to secure them. अदप्पण्या—'Becomes the guest of,' i. e. is casually heard by.

गता इस्त्वा:पुत्री । अच लावद् &c.—The Sáriká is no more useful for the furtherance of the plot. The poet's purpose was to take the King and his friend to the plantain-bower, where the picture-board was left. The Sáriká's flight to the bower was the device used to serve this purpose. The Vidū. therefore says—Never mind the Sáriká; let us sit here, &c. उद्देलत्—fluttering, shaken up; qualifies the word इल. वालकदर्ती &c.—The stone-slab was fenced round by young plantain-trees in order that it should be kept cool.

उद्धाटितः—Some read ऊनेउधाटित (partially opened) इरण.
The whole passage is also read as—भी वयस्य एतेन उद्धाटितद्वारं रुद्धवानरेण तस्यः सारिः पञ्चम् । राजा—वयस्य निलृत्यताभ्यः । विदू—
यद्धवानानाऽपयति । (परिक्ष्यावलोक्य च) एषोपि... गृहामि । (गृहीत्वा &c.)
भी वयस्य &c.

P. 45. पारितोषिकः—Lit. that which is meant to give satisfaction (परितोष + इक); a reward.

Sl. 9. Here also the attributes are paronomastic. The maiden is compared to a female swan. लीलावधूतपदा—
(1) who surpasses Lakshmi by her grace; (2) who has shaken or agitated the lotuses by her sport. कथयन्ती &c.—Indicating

special leaning towards (love for) us (नः Gen.); (2) displaying to us (नः Dat.) the great movement (flapping) of her wings. मानसं—(1) the heart; (2) the lake of that name. चित्रगति—(1) delineated in the picture; (2) with a graceful (चित्र) gait or varied motion.

Śl. 10. विधुत् &c.—अपूर्वे extraordinary, because always full and always present. दृष्टिस्थितः—In the presence of this moon, the lotus that formed his seat closed up and consequently Brahmā could not sit comfortably on it (being pressed from all sides by the closing petals). For figures see com. According to some there is also the fig. अतिशयोऽस्ति in this. This Śl. is quoted in the Subhāshitāvalli as of Śrī Harshadeva.

P. 46. गुम्भ—*a cluster or clump of.* निर्विर्यन्—Eyeing closely, gazing intently. वर्णयद्—v. l. ‘Describing.’ But निर्विर्यो is better, as the King had his eyes fixed on the picture when Sus. saw him. The stage-direction ‘राजानं चालपितृ’ also shows that the King was lost in his admiration of the picture. But if we read शुणुवस्ताकृ in Sus.’s previous speech and the following stage-direction as उमे आकर्णयतु; then the reading वर्णयद् must be preferred.

अवनतसुली—We should have preferred the reading इदित-सूखी; for when Susamgata saw her friend, tears were trickling down from her eyes (as shown by the stage-direction साक्षं or साक्षा p. 31), and so she was painted, as is clear from the King’s words जललवप्रस्थन्तिनी लोचने in Śl. 11.

इमं जनं लघुं करोषि—इमे refers to the King and not to herself, as some take it. She means—In your fondness for jokes, you are lowering the King by representing him as loving me, who am only a servant of the Queen.

P. 47. सुखयति—brings delight to; denom. from सुख n. (सुखं गमयति) or adj. (सुखमस्याल्लिति सुखं by adding the possessive aff. अ) सुखं करोति. जीवितमरणयोरन्तरे—she was sure of death; cf. *supra* मारणं शारीरं Śl. 1; but now, as her picture was already before the King, her life hung on his reply; if he would say ‘Yes,’ she had reason to live; in case he would say ‘No,’ death was certain. Thus she stood on the boundary-line between life and death. So says the similarly placed Dushyanta—अवान्तरे अपणकातरां गतोऽस्मि Śak. III. 9.

Śl. 11. कङ्घात्—When the eyes were cast on her thighs, they could not leave them easily (owing to the beauty of the latter). एषकै—एषकै here implies excellence, which consists in

the expanse of the नितम्ब (प्रशतो नितम्बः नितम्बस्थलम्). त्रिवली—तिसो वर्णः त्रिवल्यः; the comp. is allowed as it is a संज्ञा. If it be not regarded as a संज्ञा, then the comp. will have to be taken as one of the शारकार्थिवादि class: त्रिविभक्ता वली त्रिवली. The त्रिवली (three folds of skin near the waist) forms an almost invariable part of the description of a beautiful woman by Sanskrit poets; cf. मध्येन सा वैदिविक्षमध्या वलित्रयं चाङु वभार चाला : Kum. I, 39; सौधारिहणपरिपाट्या वलित्रयं, D.-K.; दधन्ति मध्येषु वलीविभाङ्गितु : Kir. VIII, 24. विष्वमे—rugged, difficult to be crossed. Hence नित्यवतामा—‘motionless through exhaustion owing to the difficulty of crossing.’ दृष्टितेर—‘as if thirsty’ (as one would be after ascending a mountain). साकार्त्त—The sight was eagerly looking at the eyes as they were shedding the water of tears. A thirsty person also eagerly looks at the source of water. इक्षते—looks at (and does not leave them, as it did the other parts).

सत्यि शुने त्वया—The King's reply was as Sāgarikā had wished it. So Susampatā asks her this question. But modesty does not allow her to say ‘Yes’. Again, it was the picture that the King admired; there was nothing in the sl. to show that the King loved her. So she asks her friend to hear the King who was praising rather the skill of the painter than her own self. विज्ञाने—special skill.

P. 48. यस्य इहस्येति &c.—The Vidū means—When maidens whom you admire admire you, you ought to think highly of yourself, but you do not do it, your attention being solely absorbed by the beauties of maidens. पराभवः—means here slight, disregard. बहुपानः—The King means—I do not think lightly of myself (पराभव), but I regard it as a great honour done to me that she has painted me.’

Sl. 12. जात्यपान्तु &c.—It should be remembered that tears were falling from Sāgarikā's eyes while she was engaged in drawing the King's picture. Some of these drops fell on the picture itself, and these are referred to here by the King. शीकरकण—शीकर ‘drops,’ कण ‘small particles’ (into which the drops were broken as they fell on the hard board). The appearance of perspiration is one of the eight साम्बिक भाव due to the sensation produced by ardent love. It thus indicates the King's love.

मनोरथेति ते &c.—The King's words अनयाऽप्तिस्तिहसिति &c., and the indication of love for her fill Sāga with great joy.

It was more than what she had expected from the King. She had regarded him as a तुर्लभजन्. Her most fervent expectation was that he might treat her with some consideration—perhaps respond to her love out of pity. Hence she says
मनोरथोपि ते &c.

Sl. 13. परिस्तार्ण—Greatly or entirely (परि) faded. This implies great heat. पीन—p. p. of व्याहृ, 1 A', to grow or swell. पीन is the form when it refers to a limb of the body (स्वाकृ), otherwise व्याहृ or पीन. परिमिलन—'close contact with'; the proper form is परिमेलन. So this is a poetic licence. Such forms when used by great writers are justified by the maxim संज्ञापूर्वको विधिविनियः. To avoid the grammatical anomaly some propose the reading परिमिलितम्.

P. 49. व्याहृ—placing or arrangement of. व्या—languid, drooping, owing to the torment. अस्त्रेष—throwing out, exuding. कृशाकृ—thin-bodied (naturally, and not due to emaciation).

Sl. 14. मन्मथोत्थाः—मन्मथ is derived as मन्मने मन् consciousness; मथति इति मथः the destroyer of (fr. मथ + अत्); मतो मथः मन्मथः. मान्मधीयो—V. l. मन्मथस्य इव—of, caused by, Madana.' एविणाह—extent, large expanse; so in Śāk.—स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना बलकलेन। Sl. read before Sl. 18. p. 20. मसापिताम्बाः—The reading मसापिताम्बाः is not good, as मसापि refers more to the mental than to the physical condition.

पीनस्तनोऽ—हिंश्यमान suffering from, being withered. The heat was great owing to the पीनत्व of the breasts. ऋतनस्तबलनक्षिः—V. l. pining because dropped from. But we cannot expect such an observation from the Vid.; it will suit in the mouth of a gallant only.

जडपक्ते—जडा dull, incapable of discrimination पक्तिः यस्य. Also जलं (ढलयोर्यदात्) पक्तिः source यस्य, sprung from water.

P. 50. Sl. 15. किञ्चोषमाऽ—With the instinct of a true gallant the King thinks that the garland was withering (pining) for being displaced from Sāga's breasts; and calls it foolish (जडप्) for doing so. The reason is stated in the next two lines न दृश्यत्त्वोपि &c. Cf. for a similar description, मधुषे पथा श्यामसुखस्य तस्य सूणालद्युम्नान्तामध्यलम्यम्। Kum. I. 40. This sl. is also found in the Subhāshīāvalī, as Harsha's.

असच्चर्दुः—inconsistently, inappropriately. For in the preceding verse he addressed the inanimate garland as though it were a sentient being. यस्य कृते &c.—The sentence is so

worded that Sāgar should understand by it the King, and when she suspects that and asks a question, Susamgatā passes off the matter by saying 'I mean the picture-board, though you suspect something else (i. e. the King)'. For a parallel cf.—वकुल-वलिका—एष उपास्त्रराग उपमोगक्षमः पुरतस्ते वर्तते । मालिका—(सहस्रम् ।) किं भवते । वकुलाऽ—न तापद्धतो । एषांशोकराखावलभ्य एद्वयुच्छकः । Mālav. III. p. 55. This illustrates one of the *angas* of Pratimukhasamādhī, called नर्म (परिहासवचः).

P. 51 सहस्रम्—Sāgarikā is angry that her friend should thus make fun of her and says that she would go away, not being able to understand her enigmatical speeches.

असहना—One who cannot brook delay or bear a joke. मुखं दृष्टुं सर्वं अभ्यर्थन्—Vidū was in a hurry to warn the King, as he did not know that Susamgatā, though the Queen's maid-servant, was interested in Sāgarikā's well-being.

विज्ञातः—fully known. This speech of Susamgatā is quoted in the S.-D. as an instance of वज्र or a speech in harsh words which comes as a thunderbolt (gives a shock). It is quoted in the D.-R. as an instance of भयनर्ब or a jest meant to frighten. Here Sus. pretends to be a partisan of the Queen and seeks to frighten the King as a matter of joke.

अपवार्ण—This stage-direction is used when a character says something to another by turning towards him or her, preventing others from hearing it by screening them with the palm of the hand with three fingers raised, so as to look like three banners; तद्वेदपवार्णितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य पराचूर्यं प्रकाशयेत् । विपत्ताक-करेणान्यानपवार्णान्तराकथाम् ॥ S.-D. मुखरा—निन्दितं मुखं (वचनं) अस्याः, fr. मुख + र a possessive (मतुङ्) affix. It means 'garrulous,' speaking disagreeably. गर्भदासी—Lit. one who is a slave from conception; a born slave; used as a term of contempt.

P. 52. *प्रसाइन—The Instr. is हेतौ ; ' by reason of, on the strength of, my lord's favour.' एष एव मे &c.—Here we have उपन्यास (one of the *angas* of प्रतिमुखसंधि) which consists in the use of conciliatory words meant to remove the unpleasantness caused by a joke.

ऐतेन कार्ये भविष्यति—The Vidū means that in case Sāgar, should, by some chance, slip from the hands of the King, the board might be a source of comfort to him. But we shall find further on, that like other devices of the Vid., this also proves to be a source of embarrassment to him.

P. 53. पश्चात्पदमपि—This is स्तम्भ, one of the eight Sátvika Bhávas.

Śl. 16. दृष्टिः—The plural is used, as Brahmā has *eight* eyes. पृथुतरीकृष्टः—extended wider (in order to have a full view of). जितनिजा—This epithet has no special propriety. चलितानि—चल् (कर्मणे) 'to shake,' does not lengthen its अ in the causal; cf. श्रुतिं स शैलं चलयन्ति वेषुभिः । Kir. XIV. 50; चलयन्त्युद्धरुचतवालकान् । Ragh. VII. 53. लुतानाम्—ललामेऽम वा भूता ललामभूता a comp. of the सुधृता class. (Some take this as a Tat). Or if भूत be taken in the sense of सम 'like', dissolve ललामेन तुल्या ललामभूता, a Nitya-samāea. So in the Śák. अहं तु तामाश्रमललामभूता राक्षसलां &c. Act II. p. 51; ललामभूतः स पौरवाणां Act III. p. 72. The metre of this s'l. is faulty since the pañca which ought to be at the 8th syll. is misplaced in the 2nd and 4th lines, not being at the end of a *pada*. Wilson quotes—

Ventidius to Antony.

"You.....

Were sure the chief, and best of human race.

So perfect that the gods who formed you wondered

At their own skill, and cried, a lucky hit

Has mended our design."—All for Love.

सासूर्य—Sus. had gone expressly for bringing the picture-board, while she brought the King; hence the reproach. Of course the असूर्य was only outward.

Śl. 17. भाग्निनि—From भाग् anger+इन् (poss. affix showing excess); or अवश्यं भाग्नते fr. भाग् । A'. to be angry (with इन्निनि), 'irascible, passionate.' The King was told that Sāga was angry with her friend, and he still found her in that mood. Hence he addresses her as भाग्निनि. इयं—may refer to दृष्टि or to Susaṅgatā ('although you look angrily at her she loves you and will not resent it'). खेदं करिष्यति—will cause trouble (exhaustion) to you. Cf. ताम्यत्युरुषं नितञ्चभरतः । Nág. II. 6. खेदं मनिषयति V. 1.—will feel oppressed.

P. 54. Śl. 18. पाणिरव्यस्था: &c.—She thus combines in herself the properties of both; here is her अवृत्ति, पाणिजात—The tree produced at the churning of the ocean. As it was produced along with nectar, it is spoken of here as shedding nectar. देवद्रुक्षुद्धा—The appearance of perspiration produced by the touch of her lover is one of the Sátvika Bhávas. Cf. Vātsyāyana—कृष्ण तु पथमसमागमे स्विजाहुतिः स्विजाहुती च भवति । &c. Cf. जूते स्वेच्छापदावविरतमसुक्तं स्यन्ते व्यक्तमेतत् । Priy. III. 11.

अतिनिष्ठुरा—अदेशिणा v. i. not polite, ungenerous. युक्तः कोपाऽ—युक्त कोपातुवन्त्वं कर्तु v. i. which is equivalent to युक्त कोपातुवधस्य करणं, the तुम् in कर्तु being added मात्रे.

P. 55. एष खलु &c.—The words here are so arranged as to have two different meanings. While the Vidū meant to say—'This is another (second) Queen Vāsa. (on account of her stubbornness of anger)', the King and others took him to mean—'Here comes another, Queen Vāsavadattā,' and hence their confusion. अत—In this unexpected situation अन्तर्विद्वा—keeping between as a screen; hence, hidden by.

Sl. 19. In this sl. Sāg and रत्नवली (a necklace of gems) are compared. The various epithets apply to both. अण्डमनीवा—(1) not embraced ; (2) not taken to (placed round) the neck. प्रकटराजा—(1) whose attachment was manifest ; (2) whose lustre or radiance is clear (bright).

P. 56. अथ (कुमुखिता)—is पश्चात्ये (indicates a question). एव चिरवसि—This is of course false. He says so in order that the Queen should not get the least inkling of what happened between him and Sāgarikā. युखरागादेव—&c. This brings out the wounded pride of the Queen. The glow on the King's face was, of course, due to his meeting with Sāgarikā. But the Queen mistook it for the glow of triumph over her on account of the flowering of the Navamālikā. Hence her refusal to go to see the creeper. फलकः पतति—The Vidū, in his wild joy dances with out-stretched arms, forgetting all about the picture-board, which falls down and only serves to expose the King's secret. Such inadvertence of the Vidū is well known and often leads his friend into a situation of embarrassment. Cf. the dropping down of the birch-leaf from the hands of the Vidū, with a similar result, in Vik. II. and of the ornaments leading to Chārudatta's conviction in the Mṛich. Some read after फलकः पतति, तद् इदौ विषादं नाटयति. But the subsequent speech of the Vidū shows that he does not at all feel sorry for it, but is on the contrary self-confident. It is, therefore, rejected.

P. 57. इयं तुनः—This again, i. e. who ought not to be here. वेलक्ष्य—fr. विलक्ष्य one that has lost the point of attention or aim (लक्ष्यते इति लक्ष्यं); bewilderment, confusion, embarrassment. अत्मा—one's own form. यज्ञे इत्यसी इत्युक्तः—This apparently means—If such a one was ever seen by us, i. e., the form painted is pure invention. The Vidū also says the truth;

for he really means such a one was only seen by them for the first time.

P. 58. कुण्डकरं—कुण्ड is a kind of insect that bores holes into wood. In the course of its incisions in the wood it happens to trace out a figure which resembles a letter of the alphabet. Hence कुण्डकरं means ‘any accidental resemblance.’ Kāñchī says that it may be quite by accident that the figure drawn by the King resembles Sagarikā. कृत्युके—Here कृत्युके is कृत्याया (implies reproach), ‘you silly one’. वक्तव्यप्रतिक्रिया—equivocal speeches, speeches which have another than the plain meaning.

SI. 20. न घटते—does not fit in, is not proper. साम्यसि—According to the rule 'अनुपसर्वज्ञः,' ज्ञा when used by itself ought to take the A'tm, but the Sūtra refers to cases where the किंयाकल refers to the agent, as धर्म जानते. Here the knowledge that the statement is false (सुषा) does not benefit the Queen and so the Paras. is used. This si. illustrates पर्युपासन (the reconciling of one who is offended), one of the *āṅgas* of प्रतिसूख संधि. This is quoted in the Subhāshitāvalī under the heading अनुनय. अन्यथा—i. e. I am offended.

P. 59. अकाल—Because she came at an improper time (अपशस्तः कालः), i. e. at the time of Sāgarikā's meeting. आनिन्दात्यात्—Through nobility of birth. Being noble-born and well-bred, she suppressed her anger; that is all.

SI. 21. भेदकारि—penetrating the heart, because it was a smile of anger. प्रभुत्वया—must be taken with every line; she did all that as she had perfect self-control. च-च—The two च's indicate simultaneity of action. भूमध्य, भेदकारि हसित and उद्धरणते चयः indicated her anger; वदन नीतं परं मद्वन् &c.—indicated her अश्रु or modesty of demeanour, decorum Cf. with this Priya. III. 13. After SI. 21, some read विदु—यता देवी वा तत्कलस्मार्तं &c. (see foot-notes); एजा—मृदु न लक्षितस्वया देवयाः कोऽपि सार्वत्रया देविप्रसादनं सुकृत्या नान्यवचोपायं प॑यामि I. These two speeches are evidently an interpolation. There is no अरथस्तिति in what the King says. Again, they repeat what is already said in the previous speeches of the Vid. and the King.

देवीनेत्र प्रसादः—The reading देवीनेत्र प्रसादः is better and should have been preferred. For, as the Queen did not show her auger openly, her प्रसादन was out of question, as remarked by the King himself in §1. 20. The King now simply wishes to go to ascertain the real state of the Queen's mind. Besides, we do not find any attempt at pacification on the part of the King early in the next Act. The true occasion for that arises in that Act. कर्वल्लपुरो नामः—The Act is named after the Plantain-bower, that being the main scene of action.

ACT III.

P. 60. आकाशो—This stage-direction is used when a character addresses a speech to a person not present on the stage, shows that he hears replies and repeats them for the information of the audience, with the words फै अधिष्ठि &c.; see com. कीर्तिवर्का—from her name she appears to be a native of Kausāmbī and in the service of the King. कर्णे इच्छा—In order to hear a supposed reply. कोऽपि कालः—is idiomatic for 'a long time has elapsed,' and constantly occurs in literature. सौरप्राप्तम्—उत्पास from असु to throw with उत्प्र and प्र; a taunt, sarcasm; उत्पासने तृपटासो योऽपाथो सातुमानिति ; S.-D. संघियश्चह—Properly, peace and war. These are the chief of the six expedients to be used by a king in foreign politics. [The remaining four are :—यान or leading an expedition against an enemy, all things being favourable; आसन or blockading, or, sitting quiet, waiting for a favourable opportunity; द्वेष or duplicity; and अज्ञाय or resorting to a fort, seeking the help of a powerful king, &c.]. Kālīch. humorously uses these terms, with reference to the Vidū, in the sense of his planning (or busying himself with) a union between the King and Sāgarikā, and bringing about thereby a quarrel between the King and Vāsavadattā. रहस्यं—रहो अथ a secret, fr. रहत् + यत्.

P. 61. चित्रशालिका—चित्राणां शाला चित्रशाला सेव चित्रशालिका a picture-hall. It was probably a small building where painting was taught and pictures kept. वर्जयित्वा—Having omitted, excepting. It is properly an absolute, but it has lost its character as such and is used like a preposition. Cf. मुक्त्वा, विद्वाय &c. used similarly. प्रसीकरण—This means of course that she should try to bring about Sāgarikā's union with the King.

अय—goes with प्रदोषे. हुचान्त—an incident, affair. प्रसादी-कृन—The reward was given that Susamgatā should keep good watch over Sāgarikā. सयो लह भरुः समायनो भविष्यति—Cf. a similar plan formed for the union of the King with A'raṇyakā in Priy. III. It was this—For the amusement of the Queen the adventures of Vatsarāja, while a prisoner at Ujjayinī, viz., how Vāsavadattā was placed under his tuition in music, how he won her love and managed to steal away with her, &c., should be represented on the stage; there A'raṇyakā was to play the part of Vāsava, and Manoramā, her friend, was to represent the King. It was arranged that Manoramā, dressed as the King, when about to appear on the stage, should contrive to remain back, while the King himself should enter the stage and act his own part.

P. 62. हतासि—v. l. हताशा—One whose hopes ought to be destroyed on account of one's wickedness; hence, wicked, cursed. वरसनो—वरहेऽस्या अस्मिन् वरसदा affectionate; fr. वरस affection and ल added मन्त्रय (in the sense of possession). The reward given and the confidence put in Susa, bear out the Queen's वात्सल्य. रसायनत्या—This shows how loving the Queen was. The news of her husband's indisposition not only made her forget her anger but buried her deep in anxiety.

प्रिष—is छल or pretext, meant to deceive or mislead. दन्त—दन्त ivory; तोरण the outer gate; see com. वलभी—The top-most room of a mansion (सौधोऽवैश्यन). So in Priya IV.—एषा खलु देवि तपेऽसह दन्तवलभी तिष्ठति. प्रविशति उपविष्टः—is a dramatical technicality; it means—is discovered seated, the curtain being lifted up.

P. 63. §1. उपयमः—allaying, mitigation. तः प्रति—is better than संप्रति, as we have it already in the first line. तथा प्राप्तः—see p. 54. सांद्र—thick; this is necessary to make the sandal-juice compare with the touch of her hand.

§1. 2. चल—Unsteady, in motion; hence, difficult to hit, दुर्लक्ष्य च—and it is difficult to be seen, being atomic according to the Naiyāyikas. This adds to the difficulty. Cf. तत् (तनः) च प्रतिज्ञाच मित्रमण्डु निर्यं च ! Tark.—Kāma, being the greatest marksman, could have at the most hit it with all the arrows and at one and the same time. This is meant to indicate that his affliction was very great.

कुसुमधन्वद्—विषमायुध v. i. one having an odd number of (i. e. five) weapons (arrows); the God of love. It also means 'one whose weapons are hard.'

SI. 3. मनीभवस्य—मनसि भवनीति (पचाश्च) मनसि भवो यस्य हृति वा. असमिधः—i. e., suffering from love-torment, being separated from their beloveds.

P. 64. विप्रतीर्पि—विशेषण परीर्पि विपि quite reversed. प्रतिगत आपो अत्र इति परीर्पि from प्राति + अत् water + अ, अत् being changed to ईर् after द्वि, अन्तः; or a preposition. विप्र दृष्टे—The relation is now seen to be reversed. For the पञ्चत्व (the state of being five), which belonged to your arrows, has now been transferred to कामिजनक they being reduced to the state of five (led to death); while असंख्यत्व, which formerly belonged to the कामिजनक, has now been transferred to your arrows. अतु—Now that I am hit and so know it by personal experience. अन्तर्निरुद्ध—and hence more to be feared. संरक्षण—the vehemence or impetuosity of कोपसंभारायाः v. i.—her accumulated (i. e. excessive) anger. लोचनगोचर—गावश्वरन्त्यव इति गोचरः, 'that to which the senses move,' range of. The Queen has looked angrily at Sāga; this does not augur well for her. तपस्थिनी—Lit. one practising penance and thus without the means of self-protection; hence, one deserving protection or pity, helpless.

SI. 4. हिपा—She felt ashamed because she loved one who was (according to her present position at least) beyond her reach. बैलह्यं—shame with confusion. अधिकं—because friends smile. प्राप्येण—Both प्राप्येण and प्राप्यस् are used. आतङ्कः—uneasiness or disquietude of the mind; cf. अस्थास्तज्जिमित्तोऽयमातङ्को भेदत् Śak. III. p. 68; or deep pain, anguish. विषुवा—विषुता धूकार्यमारोऽस्याः lit. one unable to undertake any responsibility; hence helpless, disconsolate; cf. मदनवहनोद्दाहविषुराम् Mal.-Mādh. II. 3.

कौशाम्बीराज्य—The kingdom of Vatsa, Kauśāmbī being the capital. प्रियदर्शनं—By प्रिय he means the meeting with Sāgarikā arranged by him.

P. 65. समीहितार्थायिः—The King wanted to know only about the well-being of Sāgarikā; but now he was to have an interview with her. This reading is, therefore, preferable to समीहितकार्यसिद्ध्या. सगर्वम्—The Vidū. is proud of the success achieved by him in his mission.

बृहस्पति—बृहतां पतिः; स is inserted and त् dropped when the comp. refers to the deity of that name; otherwise बृहस्पति

न खलु चिरं—The king pays a compliment to the Vidyā, by this He means—There is nothing to be wondered at in this. This is nothing compared to what your wit can achieve. इस्ते—The comp. is faulty; हृष्ट should not have been compounded. The readings here are not very satisfactory.

P. 66. युर्वतुरागम्—The Sun is here represented as a lover going to meet his bride, the evening—संया, according to his engagement with her. This is quite in keeping with the matter in hand. The King also will shortly do the same.

वास्तीवधू v. I.—वास्ती the western quarter, presided over by Varuna. The west is also represented as the bride of the sun; cf. भावमानपरदिवनितायाश्चति स्म मुखमुद्रतरागः । पश्चिमी किष्यु करोतु वराकी मीलिताम्बुद्धेनेवपुत्राऽप्यत् ॥ Vik.—Oh. XI. 9. अनुसरति—अनु goes with काननं, anu is a कर्मपत्तचर्णीय; काननमतु लक्ष्यीकृत्य सर्वति moves towards.

SI. 5. The idea worked out herein is this—The chariot of the Sun has but one wheel; so he is anxious as to how it will be able to travel round the world the next day, being weakened by its journey round the world that day. He, therefore, rests on the peak of the setting-mountain, pulls off the wheel of the directions and carries it off with him, as it were, that it should serve as the second wheel for his chariot. एकचक्रः—Cf. रथस्त्रीक चक्रं भुजगयमितः सप्त तुरगा निरालम्बी भागीश्वरण-रहितः सारथिरापं रथियोत्येवान्तं प्रतिदिवनमपारस्य नभसः क्रियासिद्धिः सर्वे भवति महत्ते नोपकरणे ॥; also एकचक्रं रथो यन्ता विकलो विषया ह्रयाः । आकाशमत्यव तेजस्वी तथात्यको नभस्तलम् ॥ Dandīn. प्राप्तु—to come to the point of starting (the rising mountain).

संयासुष्टा—आसुष्ट wiped off, snatched away; cf. for this sense आसुष्टं नः पैः पदम् । Kum. II. 31. कृष्ट v. I.—pulled or drawn away, i. e., contracted, meaning nearly the same thing. परिकर—a collection. हेमारा—see com.; the rays of the sun shooting upwards in all directions and of a golden hue at dusk are here spoken of as the spokes of the विकचक. The sun's chariot is golden (cf. हिरण्यमयेन सविना रथेन &c. Rigveda I. 35, 2); so it is but proper that the spokes of its wheels also should be golden. परिकरैः स्पष्टः v. I., where the Instr. is हेतो (on account of). हेतारपत्तिकः v. I.—qualifies एकं; this means—'who has the circle of spokes in the form of his rays ready.' This is not so satisfactory as the reading in the text. स्पृश्यन्ते v. I.—means 'the line of spokes of which is touched (seized) by the sun with his कृष्ट (rays,—hands) for drawing it towards himself.'

This yields a good sense, but then it is not clear what the हृमारपंक्ति is made of.

P. 67. ŠI. 6. In this ſl. the day-lotus-plant (पद्मिनी), which closes its flowers at sunset and opens them at sunrise, is described as the sun's spouse, consoled by him at the time of his departure to the nether world. The ſeue of a lover conſoling his beloved at the time of separation is also hinted at. It is fully explained in the com. पद्मनयने—This reading is preferable to वृद्धने. For the सुरारुहिणी is spoken of here as दुष्टा on account of the closing up of the lotuses; and as it is the eye that is closed in sleep, it follows that the eye is regarded as the eye of the पद्मिनी. Cf. in this respect the latter half of the ſl. from the Vikram.—Or, quoted above; also तत्तेतत्तु-लीलय चतुरायते महोऽप्लं प्रसुषसीव पद्मिनी। Vik. I. 5. वृद्धनयने in the second case means 'having lotus-like eyes.' समयः—(1) time; (2) may also mean condition, agreement, e.g. दुष्टा &c. प्रस्थायन—conviction, assurance (that she should feel cheerful). सरोरुहिणी—(2) having a lotus in her hand (for sport). Poets represent young girls as carrying a lotus in their hands for sport; cf. लीलाकमलग्राणि यज्ञायामास पाईती। Kum VI. 84; हस्ते लीलाकमलं &c. Megh. II. 2. सूर्यः—(2) a clever lover. अस्तपत्तक—(1) with his rays resting on the ſetting-mountain; (2) with his hand placed on her drooping head.

This ſl. is quoted in the D.-R. as an instance of पताका-स्थानक (that which indicates, by the mention of something extraneous, the matter in hand that is begun or is about to happen, being characterized by parity of situation or attributes) by similar situation.

बहलीकृत—rendered dense and magnified. Darkness covering the intervals between the lines of forests made them appear like a compact mass and also extended their limits. स्थितिशः—situation, arrangement. मुक्तिपद्—This added to their darkness. पीड—Stout, fat (being well-developed and advanced in age). Such only are quite dark.

P. 68. समन्वयत् &c.—Some read सहौ before this, but there is no ſpecial reason for the King to feel joy here.

ŠI. 7. स्थगयति—The root स्थग्, though not mentioned by Pāṇini, is recognized by later writers, being included in the ज्ञापदि list (ज्ञापदिनामाकातिगणतात्), and is often used by poets; cf. विवहमीढ़िः स्थगयति Uttar. III. 31; निमित्तशून्यैः स्थगिता रजामिः भट्टि, XII. 69; स्थगयति पुनरोऽपाणिना इन्द्रददृशः। ŠI. XL 34.

अन्यानपि दिशं—अन्या अपि दिशः v. I., noticed by Mr. Joglekar, is better, as the darkness would envelop all space at once.

पुरविभागात्—The comp. may also be taken as अस्मिंश्च द्रुमश्च ग्राविभागात् (the different parts of the city) च. It is natural that the King should speak of the mountains and trees in the distance in general and the different parts of the city in particular.

निरयति—Denom. fr. निर्यत् (निः कर्त्तवी) भूवनस्थे—Cf. असरुक्षेसेवै दृष्टिनिकृतो मतः । M. ch. I. 34. हराकृष्ट—The neck of Hara is taken as a standard of blackness, owing to its being turned black as the effect of the Halātala poison drunk by him.

हृतक्ष—intermixed, in close contact with each other.
पिण्डोकृत—massed together, solidified.

S. 8. पाली—a row; also पालि. According to Prof. Chakravarti this line is quoted in a comn. as पालीये चमकाना परिमलविलसत्पदवथेणिमाजाम्. पाटल—The trumpet flower-tree (Maṇīthi पाढळी). Its flowers have a good smell; cf. Śak. पाटलसंसर्विसुरभिवनवातः I. 3.

P. 69. आप्रयाऽ—The repetition indicates frequency, ‘having inhaled the smell every time.’ विविध—various; each tree was known by the peculiar smell of its flowers. द्विगुणते—अतिरपेत द्विगुण simply means ‘excessively dense’. The comp. should properly be तत्पत्तिनिहृतः according to the rule शोऽन्तः सहाऽप्यत्पत्तमस्तुपीयायाः (अल्लु) Pan. VI. 3. 3. The present instance may be treated as a case of poetic licence. Cf. for a similar use सततनैशातमोद्वन्नमन्यतः । Kir. V. 2; इच्छिष्यति कृतस्तमोऽवृतः कामुकाति चक्रकुलमध्नाः । Ragh. XIX. 33. Prof. Ray defends the लक्ष्म here by referring to the dictum समाप्तययविधो तदन्तपृष्ठं पास्ति. निपत्तम्—Some read करकुलम्, as one comp.; but it was not possible for the Vidū to see the bees settling on flowers; he could only see them coming to the garden. आमोह—
an exceedingly gratifying fragrance.

मस्तु—smooth, सुखाप्रमाणः—feeling or experiencing ease or pleasure; pre. p. of the denom. of सुख (सुख वेद्यते, सुख + क्षयङ्). It is properly the person walking that feels the pleasure, but it is transferred (उपचरित) to चरणस्त्वा इवैष्य—This is to remind the King of the plan settled, that he should not take Sāga, for the real Queen. कोचि—strange, which cannot be explained. अरिमविद्—disregarding, slighting, not caring for.

P. 70. S. 9. विशाल—bright, cheerful. रसात्—through pleasure. रसात्तितां—such acts on her part please the lover.

all the more. संकेतस्था—Waiting in the place appointed or keeping the engagement,

मम वैर्य कृत्या—मम वैपदारिणी ० ७. is faulty, as we have to take recourse to सापेक्षसमाप्ति, मम being connected with वैष. अभिसाहि—अभिसु ‘to go to meet a lover with carnal desire.’

P. 71. कृनावापादनः—This in order that he should not be recognized. एष ल्लूटनेष &c.—The Vidū, wanted to compliment Sāga, by saying that she looked exactly like Vāsav.; so perfect was the disguise. Vāsav., however, understood him to mean—This is clearly Queen Vāsav. (and not Sāgarikā); and hence her confusion. हताश—You whose object is foiled; unfortunate one. उद्गृच्छति मुगलाक्षणः—After this some editions have—वासवः—(संस्क्रममपवार्य) भगवःद्वालाक्षण शुहृत् तावदपवरितशरीरः (with your body hidden) अव (i. e. do not rise) ऐन प्रक्षिप्येऽस्य मागातुवन्धं (the continuous flow or depth of love). We should have inserted this in the text. It is natural for Vāsa to wish that the moon should rise a little later; so that she might hear the King actually professing his love for Sāgarikā, without the fear of her identity being discovered.

P. 72. अये—expresses surprise. Some read for this—(सोरकण्ठमामगतम्). But this speech of the King cannot be आमगत as it is heard by the Vidūshaka.

Sl. 10. आदौ—At its beginning, आसने—supply पिण्डा समागमे. अस्यर्थ—p. p. of अस् with अनि; close at hand, imminent. Cf. for the idea स्मर एव तापहेतुः...दिवस इवाभ्रयामस्तपास्यथे जीवलोकस्य। Sāk. III. 10.

सरकण्ठः—उत्तरकण्ठ is चिन्तन with a great longing. Some define it as रथे त्वलव्यविद्य देवना महनी तु या। संतोषणी च मात्राणी तामुकण्ठ विदुर्द्वयः ॥ ० २। निम्नेण greatly, excessively यथा तथा. पिण्डे सापरिके—This is necessary; otherwise he might escape when the mistake is discovered, by saying—I did not address Sāga, but you’.

Sl. 11. रसायर्थ—The interior of a plantain tree (i. e., the stump deprived of its outer skin) which only resembles the thighs in colour and plumpness; तेन निम्नै Instr. Tat; according to some, निम्न when used as an उत्तरपद has the sense of तुल्य ‘equal’; in this case it is a नित्यसमाप्ति (गर्वेण तुल्य). Cf. स्तुततरपदे त्वमी। निम्नसंकाशनिकाशपतीकाशांप्रयादयः। Amara. The रसायर्थ is cold, and the comparison to that is appropriate here (though otherwise found fault with by Kālidāsa—कृष्णसेवा).

कदलीविशेषाः ।... जातस्तदौरुपमानवाह्याः । Kum. I. 36) as the King was suffering from a feverish heat. मृष्टलोपमौ—This also may be a Bah. or a विभृतमास like the above. निःशङ्कम्—Cf. II. 1, 2 of §1. 9 supra, विभुराणि—nervous, languid. एत्यहि—shows his impatience. निर्विपद्य—cau. of q; with निर्, to soothe, to gladden.

P. 73. साहसिकः—From सहस्र rashness, precipitancy and aff. ठक् (इक्); see com. विभृत्या—i. e., dismissing all fear and reserve (at the thought that he is the King). नित्य—always, without cessation. रुदा—in ill-humour, कटुकिते—fr. कटुक 'bitter'; see com. मधुरवच—He means to say—The harsh words constantly grating against the ears have made them harsh; so something soothing must be put in. Let your sweet words do that. आर्यवस—She means that Vasan. also has uttered equally bitter words.

P. 74. स्मरित्यसि—She means—You will have to repent afterwards for having uttered these words when your plan is brought to light and you pay the penalty for that.

०क्षोलसंनिभः—i. e. reddish (as the moon is at the time of rising). The cheek of a delicate and fair-skinned woman is tinged red with the flush of anger.

§1. 12. दद्रुदनगः—When the moon appeared on the top of the rising-mountain he was of a pale-white colour, while the face of Sāgarikā had all the splendour of the full moon. Now the poet, by means of an *Utprekshā* (read in the com. संखाश्रयोर्येषां instead of योग्यां) makes the King say—Look, there is the moon, with uplifted *Karas* (rays-hands), ready to retaliate as it were, on finding his splendour totally robbed.

प्रकृतिनजरत्वं—natural dulness of intellect, want of discretion; also जलत्वं (डलयोरभेदात्) wateriness, the moon being supposed to be formed of water; cf. सालिलमये शशिनि रवेदीषितयो शूर्चितास्तमो नैतत्। क्षयगतिः &c. Varāhamihira; and अस्त्वत्र जडपामता तु भवती यद्यथोऽपि चिकृजसे। quoted in K.-P. X.

§1. 13. The moon's जडत्व (want of discretion) is explained in this §1. The various purposes served by the moon are also served by the face. Again, the moon of the face is always present and full, while the real moon is not; so the latter should have had the discretion not to rise; but he has risen; hence his जडत्व.

हृन्त—(1) overshadows, eclipses; (2) destroys, causes to disappear; because day-lotuses fade at moon-rise. मधुरवच—

Cf. कलाशोपा दूर्तिः शशिन् इदं नेवोत्सवकरी Māl.—Mādh. II. 3; न हृष्टि किं—i.e. it does (see com). लृपकेतनस्य—(1, 2) of love or passion. So Bhavabhūti: उल्लधति मनोभवाभिः (माली) Māl.—Mādh. III. 6. The moon also is an inflamer of passion; cf. Śāk. III. 3; अदिशी—पद्मनुरपरो वहनः कुरुमेषु प्रिनयनप्रदः । Śīs. IX. 42; Nigudkar Śāstr quotes—प्रभावत्यास्तु ते द्वापा वृष्टे कारसागरः । चन्द्रस्थेषोदये प्राप्ते पर्वदयो तरिता परिः ॥ Harivamśa. In the second case लृपः may also mean 'the ocean' whose waters begin to swell at moon-rise (a reference to the flow of tide). घटवेन्द्री—वक्त्रमेव इन्दुः; this is a Rāpaka. अग्नुदृतः—Some read उग्नुदृमने; but अग्नुदृतः better accords with the preceding उदितः and स्थितः. वक्त्रे चऽनुमसि स्थिते किमपरः शीतांगुडजङ्गमते is the reading found in the Rasa-geṅgādhara. This line with the reading अग्नुदृतः is quoted in the K.-P. with the remark अत्र अपरत्वमिन्द्रागमुण्डन तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकथ्य साधकतां प्रतिपद्यते ।

असृतेन—The Instr. is हृती, 'owing to the possession of'. विम्बाधरे—विम्बाधृष्टः अधरः विम्बाधः a comp. of the शाकपार्थिवादि (मध्यमपदलोपि) class; विम्बाधर इति वृत्ते मध्यमपदलोपिन्याम् Vāmana (in his अलंकारात्). अधरः विम्बाधिव will give अधर-विम्बाध्. विम्बाधाधर इति वा, where इव has the sense of तुल्य and is dropped. The lower lip of a beautiful woman is often likened to the Bimba fruit (in Marathi ठोळ्ले which when ripe is bright-red); cf. विम्बाधरे रुपाशि चेद्गुप्त विम्बाधाराणः Megh. II. 7; इपि दधाराधरविम्बलीदाम् Nai. VII. 52. The figures of speech in this sl. are रूपक and प्रतिपद्यनि; and according to some आप्यंग.

P. 75. जीवितसंक्षयः &c.—As the King was caught red-handed, the Vidū thinks that the punishment to be meted out would be severe. अन्यगतानि—o another, viz. to Śagarakā. अन्यां गतानि अन्यः; अन्य takes कुरुद्वय by the rule सर्वान्त्रो वृत्तान्त्रो कुरुद्वयः. The pronouns become *masc.* when parts of a comp. or a Taddhita-formation.

P. 76. वर्णाकृ—an offence, an unworthy or reprehensible act, a transgression.

Sl. 14. अताक्षता—ताप्त्रयोः भावस्ताप्तया । आ ईप्त ताप्तया आताप्तः । a Prādi Tat. विलङ्घः—embarrassed, or full of shame. विवर्णः—v. l. विगतः वर्णः यस्य one who has lost his colour, on account of the consciousness of having done something wrong; hence, wicked; or वर्णः may mean praise (स्तुतिः); one who is not to be praised, i.e. deserves to be condemned; in the end this means the same.

लाक्षाकृति—लक्ष्मी a kind of red dye largely used by women in ancient times for dyeing the soles of their feet and sometimes their lips. Cf. निष्ठूतश्वरणोपमीगुह्यतमी लाक्षारसः कनचित् Śak. IV. 5.

Sir M.-Williams says—"Lākshā-alakta or alaktaka, i.e., a red dye prepared from an insect analogous to the cochineal insect. This minute red insect is found in great numbers in the Pālīś'a (Indian fig tree), and some other trees. It punctures its bark, whence exudes a resinous milky juice with which it surrounds itself in a kind of nest, and which, when dry, may be broken off and used for various purposes."

मूर्खन्—i. e. by rubbing the head against the feet. कोपत्र-
राग—उपराग is an eclipse (राहुयास); the moon when eclipsed appears reddish; anger is here compared to Rāhu, eclipsing the moon of the Queen's face. Cf. रमणकर्णापलहक्षेपोपागपलवित्-
कर्णिकपाल &c. Māl., Mādh. III. p. 76. The removal of the flush of anger from the Queen's face depended on her being appeased, and that was possible only if she relented. ग्रे—used as an adv.; ग्रे means 'great' or 'only' (केवल); so ग्रे means 'to a great degree (if you will be exceedingly kind to me)'; or, 'only'.

द्विदृष्ट—i. e. treacherous, which can easily transfer its love to another. Although there is an air of despair and resignation in this speech of the Queen, yet the use of the third person and its very tone express her great resentment. अपर्जिते—
fr. ग्रग्ग; sharp, penetrating intellect; see com.; 'you who cannot read the King's mind correctly'. अभ—
in this case, i. e., when the King's heart is quite alienated from me, and attached to another.

P. 77. अरप्यरुदितं—which cannot be heard by another and hence is useless; hence, any useless or futile attempt. कथं न कृतः &c.—He means—The Queen did not inflict corporal punishment upon us; is not that a favour? उपहसित—Because the Vidyā, spoke in a jesting tone including him also in his remark अस्तशरीरो. Cf. मूर्ख नार्यं परिहासकालः । Vik. II. p. 80. अन्यः—viz. the knowledge of the love-intrigues by the Queen and the possibility of her committing suicide on that account. This is explained in the next sloka. अपर्क्रम—e. l. (a series of misfortunes) is bad, as only one अन्यं is referred to in the next sl. अकन्दः—e. l. ('a source of calamity,' is good in itself, but it does not harmonize with आपतितः).

Sl. 15. तपाच्छा—grew in intensity, developed; or, rose to the highest pitch. बहुमानात्—On account of our affect-

tion being mutually esteemed. Some read समाख्यपरीतिः as one word, making it an attribute of प्रिया. This makes the construction smooth, no doubt. But the first better explains why the King also should not have been guilty of such conduct and why the Queen should resent it so much. अनुदिनं—दिने दिने शति अतु, day by day. प्रिया चु—This is the calamity feared by the King. प्रकटाय &c.—प्रेषः संवैधे स्वलिते any blundering with regard to &c.; or better, प्रेषः may be taken with अविष्टु, to far-gone love any failing on one's part &c.; cf. in this case दूरारुद्धः प्रणयोऽसहनः Vik. IV. p. 93.

ततः प्रविषति &c.—As Sāga enters alone, the plan settled seems to be that Sāgarikā, to avoid suspicion, should go alone, dressed as Vāsava, and that Susamgai should meet her at the rendezvous. सोद्देहं—Although she started to go, the thought troubled her that she might have been watched (as appears from her words केनपि न लक्षिताह्य) and hence her उद्देह. Notice the reading इष्टा नाहमनेन दिवितमहिनीविषेणाविनीता (ill-trained, imprudent) केनपि &c.; see foot note.

P. 78. मूढः—dazed, out of one's wits. अच—i. e. to ensure the safety of Sāgarikā. ज्ञातसंकेतवृत्तान्तया—After reflection Sāga comes to the conclusion that the Queen was sure to get knowledge of the meeting arranged between her and the King, and that she, hunting her out there, would subject her and her friend to the severest rebuke and ill-treatment. Hence her resolve to put an end to her life. अर—means मनाकृ (a little) प्रिय (something to be preferred out of two alternatives although itself not much desirable). परिमुक्ता—insultingly treated.

P. 79. अनाध्या—Having no one to look after, forlorn. अशारणा—having no one to protect, helpless. Or, as निष means 'a master,' and hence 'a protector,' शारण may be taken in its second sense of घृह or shelter, shelterless.

साहसः—सहायि भवेत् साहसः; तत्र भवः इत्यर्थः; fr. सहस्र+अ. अकार्य—
a reprehensible deed; here एव has the sense of अपाशस्य.

S1. 16. श्वर्यः प्रवरनोऽर्थः &c.—The Queen might say—Now that you do not care for me, why do you seek to save my life? Expecting such a question the King says—It is not so much to save your life that I am trying, but to save mine; for प्रम कण्ठः &c. प्रिये—By addressing her thus, he reassures her of his love—You are still my darling.

अथ वा तने प्रेष्य—&c.—The sight of her lover inspired love of life in her; but that was only for a moment; the next moment she thinks of carrying out her first resolve.

P. 80. SI. 17. असिनाक्रं—Adv. modifying करेन understood; cf. न स्तु न खल तुर्यं साहसं कार्यमेतद्वपनय करमेत् पद्मवर्णं लतायाः । Nag. II. 11. चलिसमपि—For it was already अस्तुयत्. जीवितेशो—and so she could prevent his life from going out. बाहूपार्श्व—The noose formed by the arms, which is necessary to chain life to his body. This may also mean 'your excellent arm', पश्यतः बाहूः बाहूपार्श्वः, as पश् is one of the words expressing excellence, the comp. being of the *Niyā* class. कर्ते कुरुत्य इत्यै माटवद्—Here we are to suppose that the King not only fastened her arm round his neck but also embraced her (the reading कर्ते इटिष्ठ makes it clear), as appears from IV. 2 and 3. अनधा इटि—A shower without the appearance of clouds and which, therefore, is not expected; hence, the sudden occurrence of anything that is welcome; cf. अप्मेचोदयं वरं Kum. IV. 54; किमयमनभः सुधारषः Mal.-Mādh. X. 10.

अकालवासरः—which will blow off the shower.

P. 81. वरं स एव जनो &c.—Kāśīch. means—Both of you are, in a way, guilty now—he of infidelity to you, you of want of courtesy or breach of decorum. So if you go and forgive him now, he only will remain a दुर्जन, as he has no excuse for his conduct.

कुर्याद्—i. e. one who does not know how to respond to acts of love. अथापि—although I have actually placed your arm round my shoulder.

P. 82. After तथा करोति some read दाता—आकर्णायतलोचने &c.; see foot-note. But the verse does not seem to be genuine. It is not in Harsha's style; it is out of place after विफलमनोरथाः कियामहे; it repeats ideas that have already occurred. The expression अग्न्युधरैरवेज्ञतकर्त्त्वे is unpoetic.

अलीकशालिष्यते—By false courtesy or display of unreal love. By this she refers to the King's words जीवितेशो &c. (SI. 17), इयमनाम दुष्टः, and मध्यस्थया विफलमनोरथाः कियामहे.

SI. 18. सद्गन्मिजात्येऽ—The King means to say—my behaviour towards the Queen was simply a matter of formality, due to the Queen's high birth and lofty character. It was a dry thing (wanting in रुप) after all; while my real love you only possess.

युक्तमेतत् &c.—This is ironical and is meant to express her great resentment. सहस्र—In keeping with a husband's behaviour towards his loving wife.

P. 83. मोहित—Deluded, wrongly made to believe. दुर्जय—ill-conceived policy; refers to the meeting planned by him.

P. 84. अकृतपूज्यय—Had she a good stock of religious merit she could have died as desired and her misery would have ended. The reading कथमकृतपूज्यैमेर्तुमत्यालयन् इच्छया न पाप्यते is a general statement, intended to support a particular case, अवापिते v. l. is bad as it has to be taken in the sense of परिते according to the principle धातुनामनेकार्थलात्. विपद्यमानं—being subjected to misery.

कृतर्थीर्थेष—For, usually, whenever the Queen saw the King, a loving smile bloomed on her face. सुखमूल—well stored up, gone to its climax. क्रमादत्—v. l. which gradually (as each incident happened) rose up (swelled). क्रमात्—v. l. also means the same (क्रमात् इति रुद् यस्याः). सर्वकार—सर्वेणाकारेण i. e. in the three ways mentioned before. सदारितम्—v. l. is bad, for आरित means 'what one undertakes,' or an undertaking; or an act on one's part; so this will mean 'pained or made uneasy by every act or effort of mine,' but this has no connexion with what precedes.

ACT IV.

P. 85. लड्जाशति—लज्जाशुके v. l. लज्जते इति तच्छीला लड्जालुः तेव लज्जाशुकः; here आउ (आलुच्), which is added कर्तेरि and ताच्छीलये, is irregular, as लज्जा is not included in the list of the roots that take it. Nigndkar Sastri derives it in another way for which see com. अधिः—is used here in the sense of अठुनय or entreaty. She addresses Fate entreatingly that it should relent and favour Sagarikā. असामान्य—समानमेव सामान्यं, य (यत्) being added स्वाये; छियां सामान्या; now see com. प्रतिपादय—'give,' for this sense of अधिः—प्रतिपादयमानं &c. Bh. Niti.; गुणवते कन्या प्रतिपादनीया 84th. IV. p. 87.

P. 86. पहाशुक—पह means here 'silk'; पहनिर्भृते अशुके पहाशुक. न खलु—asks a question with a hope to the contrary; 'has a mishap &c., I hope not,' of न खलु तामाभिकुर्वा प्रः। Vlk. III. p. 66; Kum. IV. 24. अस्याहित—a great mishap or calamity (असीब आघातयते स्म बनासे); or an act involving risk to life;

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेष्ठि च । Amara. Cf. न स्वलु किमध्यरथो-हितं Śāk. I. p. 27; मया अत्याहितमुपलब्धम् । Vik. IV. p. 92; for the second sense, cf. पाण्डुत्रैर्न किमध्यरथाहितमाचेष्ठितं भवेत् । Venī. II.

सोद्देशम्—Some read after this हा भवति सागः &c. (see footnote); but this is quite out of place in the Viddī.'s mouth. आर्थिकसन्तकरथ इस्मे—Although such was not the injunction of Sāga., Susampatā says it purposely to induce Vaasan. to take it, that it might be seen by the King and enlist his sympathy thereby.

P. 87. इद्देशो प्रस्तावे—When such is the drift of circumstances, at such a juncture; i. e., when Sāg.'s life is in peril. तस्याः अलं समाप्तम्—Here समाप्तम् means 'acquisition' (प्राप्ति); so तथा समाप्तम्: also.

P. 88. परिच्छलदः—परिच्छायते अनेनेति; fr. छल् can. with aff. अ (अ) करणे; 'that by which one is surrounded or covered ;' any attendant thing; cf. सेना परिच्छद्वस्तस्य Ragh. I. 19; a garment, dress; here, an ornament. महाकुलः—see com. Here प्रसूता is used in the sense of जाता; cf. तदन्वये शुद्धिनति प्रसूतः &c. Ragh. I. 18. महाभिजनया—v. l., महान् अभिजनो (कुलं) यस्यः 'of noble birth,' is better.

SI. सन्द्याकैः—न्याज is deceit, a feint (intended to mislead); see com. The King had to take oaths to assure the Queen of his future fidelity to her; but he took care to use words conveying one meaning to the Queen, while, at the same time, they had another which would leave him free to pursue his love-intrigue. वैलक्षण्येण परेण—Whenever the King met the Queen, he showed that he was greatly ashamed of his past conduct. प्रत्यापद्यते &c.—The constr. is न हि तथा प्रत्यापद्यते उपासत् यथा स्वस्या .....स्वयं कोपः अपनीतः तदा उपासत् । प्रत्यापद्यते—return (to her usual disposition). प्रत्यापद्यते—V. l. is not so good, as it requires a great deal of twisting to take it in the sense of 'reconciliation'; it properly means 'close contiguity or connexion'; hence, close adherence to reconciliation. प्रत्यापद्यते मन्त्र तथा v. l.—makes the construction smooth (तेवै तथा मन्त्रापद्यते सातिष्ठुपापता &c.), but then ये and तस्य lose their force; see com.

P. 89. लागरिकाचिन्तेन—Although we are told in III. 19 that three things troubled him, the first two were of vital importance to him, viz. the reconciliation of the Queen (who else, he feared, would put an end to her life; see III. 16) and the plight of Stagarika. He was free from

anxiety about the first now; but Sāga still continued to be in the same miserable state, and the thought about that troubled him. Why should it do so? Why not forget her? He assigns the reason in the next sl.; Sāga was in his heart; if she was uneasy, he was also uneasy.

Sl. 2. रागदने विनीय—This may be questioned; for although the King embraced her, Sāga remained apathetic; see p. 81 (किमयापि मध्यस्थतयः &c.). The धनत्व not being on Sāga's part the विलय is inconceivable. Again, the idea of विलय does not well harmonize with the comparison to the interior of a lotus, which is easily crushed, but does not melt. It must be remembered, however, that the King is speaking under distraction. एमांः—The pl. is used because five holes were made by the five arrows. Sāga being liquefied entered his heart through these five channels. This sl. is given in the Subhāshitāvalī as Śrīmarsha's, under the heading विरहिणी प्रलापः, with the second line read as कर्तव्यहप्यमराप्त्वने निलीय.

परिक्षामास्यि &c.—Cf. दग्धुमुकोपि दियदर्शनो देवः। Śak. VI. p. 149. आवनीयलः—Cf. ज्ञात्ययोवना p. 49. ह्रीतियाचन्द्रः—The moon appearing on the 2nd night of the bright half of a lunar month which is crescent-shaped (क्षीण) appears especially beautiful. Its appearance is hailed with great delight and reverence by the people.

P. 90 Sl. 3. कामे—Very much, greatly. अदक्षिणं-दक्षिण is one who is generous minded, noble. He means—Sāga died for me; but I did not follow her, being अदक्षिण. इशिया भवत—This may mean—you should be kind to me and grant my request; or rather, I was अदक्षिण towards her; you at least be दक्षिण and follow her अजग्यामिनी—He means—Although stepping like an elephant she walks fast. (An elephant, although apparently walking slowly, is a swift walker).

P. 91 निरतुरोध—See com.; अनुरोध fr. अनुरूप + अ (वज्र मते) means 'regard or consideration for' (which makes one look to the interest of others). निरतुरोधिता v. l.—the state of being regardless, want of consideration for; साधु निरतुरुगदीति निरतुरोधितीतस्या मातः. निरतुरुकोशा v. l.—pitiless. अन्यच...प्रेषित—Mark the nobility of Vidū's mind. Although the necklace was given to him, he says that it was sent for the king.

Sl. 4. तुम्याचस्या—for his body also had obtained Sāga's कण्ठास्तेष एव then lost it.

P. 92. भृति—contentment, keeping the mind at ease. It is one of the 38 Vyabhichāribhāvas; see D.-R. IV. 12. भृति—

v. l. (keep up) life;—has no propriety. वेद्यवृत्—वेद्य a cane-staff, usually worn by door-keepers; cf. Kum. III. 45; Ragh. VI. 26 राजुरःसः—v. l. there is no special reason why Vasu. should have worn a sword, as the times were not turbulent and the people enjoyed the blessings of peace; see I. 9 supra. भागिनेयः—For the deriv. see com. (भागिनी+य). वृक्षासः—The nasal of the infinitive is dropped before काम and मन्.

P. 93. करितुरगः—The three of the four constituents of an ancient Indian army, the chariots being dropped by this time, as too cumbrous for advanced warfare. Comp the description here with that of the expedition against Vindhya ketu, at p. 6, Priy. दुरितारः—difficult to be kept back, irresistible. समावैचारितु—to arrange in battle-order. परिभ्रष्ट—This insult, scil. the blocking up of the passage. श्रितिकं—a multitude of elephants. वैप्ले इष—The Vid., of course, says this for fun.

Śl. 5. सत्तर्ण—स एष शणो यस्मिन्कर्मणि तथा तथा. विरिद्व हन्त्य—shows the vastness of his army. अ॒त्तर्णपीड्वस्येन—पृतना an army, hence a multitude; श्रीपीड a close and compact array; दृष्टि formation. वेगात्—may go with दृष्टुर् or better with निपत्य. एवतः—As Rumanvat's infantry advanced to meet the opposing force, it was crushed by the elephants of the Kosala king. एवतः—v. l.—एषटामिः उदिष्टाः पत्तयो येन ते कोहलाधिपतिः; in this case the पत्तयः are to be taken as belonging to Rumanvat. प्रयेचछत्र—opposed. वाङ्मत्तामिः—The object desired was a duel with the Kosala-king. इमस्—may mean joy, or, better, his ardour or chivalrous spirit. वाङ्मत्तामिः—v. l. is bad, as it makes no sense; for आधि means मानसी व्यथा; so the meaning will be 'whose vigour was doubled by the anxiety wished for by him;' but this is absurd. So, to give it some meaning, the आधि must be taken to refer to the enemy (शत्रौः आधिः येन) which is not directly got from the compound.

P. 94. Śl. 6. अस्तानि यस्ता—The readings here are uncertain. As it is, the comp. must be taken as अस्तानि यस्ता नि यस्ता नि। शब्दकर्त्ता अस्तानि च उत्तमानि अस्तित्व. But this gives rise to an awkward comp. The reading अस्तानि यस्ता नि is also not satisfactory. It means 'thrown off disorderly' (अस्तानि च यस्ता नि च), 'scattered pell-mell.' Prof. Ray takes यस्ता in the sense of 'upturned.' Dissolve in this case अस्तानि च तानि यस्तानि च रिक्षाण यस्ताद्वयोः शब्दकर्त्ता अस्तानि यस्ता—there flew (अस्तानि),

व्युदै विन्यसतंहतो इत्यमरः। वर्मोद्भूमत् v. l. is grammatically wrong. आहूय—है with आ in the sense of 'to challenge' is A'tm. (स्पर्धीयामाडः। अन्यत्र। उत्तमाहूयति). भङ्गपतीर्थी—becoming opposed to भङ्ग or defeat; encouraging his soldiers to fight and not allowing them to give way. भङ्ग प्रधाने बले v. l.—'when the main body of the army was broken (had given way).' This reading is better as it praises the valour of the Kosala-king and thereby brings into greater relief the prowess of Rumanvat. The epithet एकनेत्र also becomes more appropriate in this case. Some read after this—राजा—कथमादीयान्यत्र बलानि भग्नानि। But, as observed by Prof. Ray, it is not clear that the main force that was broken belonged to Rumanvat, till the addition of the fourth line. In the absence of the fourth line the प्रधानबल would appear to be of कोसलपति; so the interruption is premature and absurd.

समरत्रिष्ठिः—प्रणा अस्य संजाता इति शेणितम्; प्रहारत्रः—v. l. (see ft.-note) is rejected as प्रहार is unnecessary, शेण being due to प्रहार; again, we are not told that Rumanvat's army consisted of elephants for the most part; and even supposing he took with him the elephants from the enemy's army, he could not have taken all. शीघ्रता मध्यसादः—प्रदर्शनं मध्यसादः v. l.; in this case प्रदर्शन would mean the result of, i. e. a reward worthy of.

P. 95. इन्द्रजालिकः—इन्द्रजाल magic (इन्द्रस्य जालं माया deceit, illusion; Indra is the presiding god of magic. Some take इन्द्र to mean वृत्तास्ता); इन्द्रजालिन दीप्यति; or see com. निरुद्गुकः—a bunch of peacock's feathers carried by jugglers and magicians, which they wave about to produce a sort of hypnotic influence on the eyes of the spectators before whom they perform.

S1. 7. The reading पापमह चलेन violates the metre. अपिनदू—tied up, inseparably connected with. इन्द्रजाले लक्ष्यसाक्षपत्य v. l.—'who derived knowledge of magic by direct intuition'; i. e. "magic appeared, of itself, to Indra, who had not to resort to any other indirect means." (Ghate).

एष्वरस्य—Name of a demon, regarded as the patron of magic, as also the composer of several incantations. Magic is called शशवति माया after him. He carried off Pradyumna and threw him into the sea, but was slain by him afterwards. मायाद्वयः—i. e. renowned for his magical skill. उपर्युक्तसर्वज्ञः v. l.—who could take a good view of the whole world (by his magical power).

P. 96. Śl. 8. किं धरते—Some read कि with देव and the line as धरणीए मिअझ्यौ &c. “We see from this,” remarks Wilson, “that the pretensions of the necromancers of India were not inferior to those of their brethren of the west, nor of dissimilar purport.” किं बहुना &c.—This is read as the first line of the next śl. instead of भज्ज्ञ &c., as कि जटिपदेण बहुना. दृश्येनेहस्ते—By this he means that he would also show Sāgarikā, whom the King longed so much to see.

भो वयस्य अऽप्य—In some editions these words are omitted; and the speech is given as ईद्ग्रास्तेऽप्य (i. e. as addressed to the magician.) अप्यत्म—self-confidence (with which he has spoken); or this may mean आरम्भः the beginning, the preliminary part.

बुद्धसीधः—See com.; Vāsa’s father was the ruler of Ujjayinī, to which the magician belonged.

P. 97. जातिकुल—Properly, the paternal relations; here, all those connected with her father’s house. जातिकुल—*i. e.* means the same thing—those connected by the navel or womb, descendants of the same parents. सर्पवारतु सनातः: Amara, बहुनामः—Kālich gives a different colouring to the Queen’s remarks. उज्जयिनीतः.....पश्चातः: She means—It is not undue partiality that you have for the magician; it is the high regard that you have for those connected with your parental house that makes you take interest in him. The reading माईकुल (मातुकुल) is bad, as Vāsa’s mother did not belong to Ujjayinī.

गाजितश्च—*i. e.* he has talked boastingly of his own skill in magic.

Śl. 10. सिद्धु &c.—A class of semi-divine beings characterized by great holiness and purity and having the eight superhuman faculties or *Siddhis*, *viz.* अणिमा साहिमा चैव लघिमा गरिमा तथा । प्राणिः प्राकाःवर्मशिर्वं वशिष्यं काष्ट सिद्धयः ॥. चारण—Heavenly choristers or bards, whose duty it is to move about (as they have access to any place in the universe: cf. लोकालोक-तिचारिचाणगणैः Nág. V, p. 108) and sing songs in praise of the glorious deeds of gods or god-like heroes: cf. चारण-प्रसवदीप्य जयोदाराणं शुभा &c. Vik. I, p. 21. पाशपू—The heavenly nymphs or *Apsarasas*; here श्व means श्वी; cf. ऊरुज्ज्वा वरसत्यमुने दुरुष्वा! Vik. I, 3.

P. 98. Śl. 11. दोषिः—*scl.* उपलक्षितः ‘marked’ or characterized by.’ The Instr. is उपलक्ष्यम्. सप्तु &c.—For disjunction and the special names of the weapons, see com.

ऐरावतः—इह उद्धवनि सन्यसिन् हरावान् the sea, हरावनि मध्ये
ऐरावतः sprung from the sea. The celebrated elephant produced
at the churning of the ocean and appropriated by India.
चिदशः—The word चिदश is variously derived, as तिन्धः इशः
stages of life येषां, they not having the fourth (that of old age);
or तुरीया दशा येषां always in youth; the word श्री standing for
तुरीय as in विभाग; or चिरावृता दश परिमाणेषां बह. दिव्य—दिवि
मध्या दिव्याः fr. दिव् + यत्, Pāṇ. IV. 2 101. “This is something
like the masque in the Tempest (of Shakespeare).” (Wilson).

P. 99. **मातुलग्ने**—shows that दिव्यमध्या was the maternal
uncle of Vāsavadatta. प्रस्तुदृश्य—प्रस्तुदृश्म means ‘to go forward
to receive a person.’ अनुभावः—here means ‘what impresses a
man with one’s dignity, power or greatness’ (अनुभावयतीति ।
पचायत्); hence, magnificence, grandeur.

Sl. 12. **जयकुञ्जरः**—कुञ्जः (हस्तिहठुः दन्तो वा an elephant's
chin or tu-n-k) अस्यास्तीति कुञ्जरः an elephant; जयस्य लयावहो वा
कुञ्जरः जयकुञ्जरः—also called ग-धृस्तिर—an elephant of extra-
ordinary strength and size and endowed with all the
auspicious signs, whose possession ensured prosperity to a
king. Cf. यस्य ग-धृस्तिर समाधाय न लिप्तिन्ति प्रतिद्विपाः I ते ग-धृस्तिरे
प्राहृष्टपतीविजयवहय् II. Ancient imperial kings had such an
elephant in their possession. Cf. ग-धृस्तिरनान्ना ग-धृस्तिरना
सनाधीकुञ्जरेण (राजकुञ्जर विवेश) Kād. p. 142; यात्रासु विकाशलपुरी
विलुण्डृष्टं न विग्राहाद् केवलमयहायाः I पलायितास्ते जयतिन्धुराणां ग-धृस्ति
सदन्धुद्वयान्पन् II. Vikra.—Ch. I. 84.

तुरगान्ति—Perhaps Harsha had the scene at his own royal
gate in view when he wrote this śloka. Cf. Bāta's description
of the noble steeds and the mountain-like elephant Darpasāra
he met at the royal gate; H.-Ch. II. It seems that the king's
choice horses and elephants were kept in the spacious
courtyards of palaces; cf. Kir. I. 16.

P. 100. **स्वयं विसृतं &c**—Vasu, was the minister of a
petty king. He had never witnessed such grand scenes as
were presented to his sight at the gate of Vatsavāja. The
fine horse, the wonderful elephant, the conclave of kings, and
the melody of music so filled him with surprise that he looked
quite bewildered like a rustic going to a big city where
everything is a wonder to him. द्वाःस्येनेव ऊसुलेन—the wonderful
objects just at the door (what will be my state when I shall
see the inside then). **यामः**—यामे मधः (मध्. ४); also यामी.

अथ खलु चिरात् &c.—*Cf.* विजयसेनः—अथ स्वामिपादा द्रष्टव्या इति
यस्यमनुरम्भ करपि द्रुतिशयमनुभवामि। Priy. p. 6.

S. 13. कश्चित्—The Kashchukin is an old man; and generally he refers to his condition as an old man on his entrance. Here the effects of old age are described as intensified by the ecstatic joy he felt at his being able to see his master after a long time. जड़त्वं—A denom. from जड़त् तर, changed to तरी, added, intensifies the meaning.

P. 101. संवादः—Agreement; hence, similarity. आगुच्छाद्—अतिथेयात् v. I. अतिशयितं श्रेयः पर्यु एक व्यक्ति बहुत लखी व्यक्ति—यस्य one blessed with great fortune, exceedingly prosperous. पूर्णे हस्ते दस्त्वा—as a mark of great familiarity and royal favour.

P. 102. आकुल हव—इष 'almost.' पर्वकुलयति v. I.—पर्यकुलं करोति throw into agitation, perplex. चिरमपि रिष्टवा कायं—He means to say—Even if you hesitate for a long time, you will have to tell it as it will not be possible for you to keep back the fact from the King; so it will be better to tell it at once, अद्यक्ष—The King was right in thinking so, as the demand was made by Yauga, without his knowledge वासु—(स्मित्वा)।—The Queen smiled because she knew the truth, being a party to the plan formed by Yaugan; but she gives an evasive reply, not wishing to disclose the plan at this stage. She could not say that Vasu, was right, as in that case she would have been forced to explain the matter; only she did not know that Saga, was the maiden sought by the minister.

अस्मामिः ननीचः—Some Ed. omit अस्मामिः; but it is necessary, as the King knows then at once that the two, Vasubh, and Babbhravya, were with her on board the same ship when she was wrecked. And hence his remark further on नदु पतारेत
ते निर्दर्शनम्

This speech of Vasubuti is differently read (see footnotes), being amplified in a way in which the entire plan of Yaugandharayana is revealed. But the additions are evidently interpolations. In the first place a politician like Yaugandharayana was not likely to communicate his plot, which was kept a profound secret, to the minister of the very king whom he was going to dupe. Even supposing Vasu, knew it, he could not have given such a detailed account of it in the presence of Vassavatata, nor could he have said to the King's face—लाकाशक्तेन एहसु देवी दध्येति वाचामुखाय वेषेन तत्त्वात्

बाब्रव्यः पहितः। Again, Yaug. himself gives out his plot further on, so its premature disclosure here destroys the poetic effect. And further, when Yaug. comes to the point इति पसिद्धि-कृत्याय तदन्तिके बाब्रव्यः पहितः, the King interrupts him, saying ततः परं शुतं मया। This shows that what preceded was not heard by him and so was not told by Vasubhiti.

मन्दभागिनी—मन्दः small भागः share of luck अस्याः; unfortunate.

P. 103. दुराधारा गतिः &c.—दुःखेनावगाद्यते इति; अव + गाह + अ (घञ्) कर्मणि। Nobody can scrutinize the ways of Fate; no one knows what Fate may bring to pass; and Ratnávali, too, might have been saved, as these two were saved by Fate.

निरर्थनं—निरर्थने is illustrated अनेन; an instance proving a statement; cf. हिमसेकविपत्तिरथ मे नलिनी पूर्वनिर्थने मता। Ragh. VIII. 45. भागधेयं—भाग एव भागधेयं, धेय being added स्वार्थं; cf. रूपधेय and नामधेय. It is *masc.* when meaning कर or tribute (*cf.* अन्ये भागधेयं Śāk. p. 56).

Sl. 14. हेमशूलाभिषमित्र—The quadrangular houses set apart for ladies had plain tops; as the yellowish-red flames tapering at the top rose above them from all sides, they seemed to furnish them (the houses) with turrets of gold, as it were. सान्द्रोद्यानः—The heat was so great that it affected the trees of the garden also, causing their tops to wither. पिण्डुनित—p. p. p. of पिण्डुनय a denom. from पिण्डुन 'one who indicates' (सूचक). सजलजलधर—धरतीति धरः, जलस्य धरः जलधरः the holder of water, a cloud; so there is an apparent tautology here; but जलधर is a word लङ in the sense of any cloud, full-of-water or empty (according to poetic ideas). कीडामरीध्रि—महीं धरतीति महिः; धृ+अ (कः) कर्तरि; कीडाया महीः an artificial hillock in a garden for sport. शोषार्त—शोषण शोषाद्वा आर्तः distressed.

Sl. 15. लावणके—लावणक was a village in the country of Vatsa, near Magadha. Some read लावणक, but लावणक is the correct name of the city as will appear from युक्त्या लावणक भासः सह देव्या नृपेण च। पर्यन्ते मगधासन्नवर्ति हि विषयोऽस्ति सः। Kathāsar. XX. 119. Prof. Ray quotes the following from Bhāsa, to verify this—लावणके हृतवहेन हृताङ्गयष्टि तां परिनीं हिमहत्यामित्र चिन्तयामि!, where the metre will not admit the form लावणक. For the allusion see *infra*, note on लावहिना...पवादमुक्त्या p. 111.

कहु देवी वातपदसा रुपः—The sudden announcement of the fire called up to the King's mind the past occurrences at

Lāvāṇaka, and in the heat of the agitation he thought that Vāsavadattā was actually burnt, though she was then by his side. The student will see further on that the fire was but the magician's trick, employed by Yauga, as the best means to procure the release of Sāga, and to get her identity disclosed in the presence of the King and the Queen.

P. 104. संदानिता—संदानिता (v. l.) p. p. p. of दान् 1st Conj. with सम्; it has the same meaning as वद्धा. अकारण—Here अ has the sense of अप्राप्यतयः ; 'when there is no grave cause for it ;' for such a slight reason; it does not mean 'without cause.' पतञ्जलिः—वृत्ति behaviour, mode of action. The moth throws itself headlong into a flame and perishes.

उत्तरीये वृश्चिका—The Vidū, being on perfectly familiar terms with the King takes hold of his upper garment; Vasubh. and Bābhṛavya could only respectfully remonstrate. किमयापि प्राप्तः &c.—This speech ought to be अप्राप्यतयः.

SI. 16. धूमानुबन्ध—a continuous flow of smoke. चक्रवाल—
a circling mass of; चक्राकरण बलते इति fr. चक्र+वल+अन् (अ); or चक्रविभवालः a circular mass यस्य.

P. 105. अथवसित—done with a firm or resolute mind. प्रयुपदेशकः—पथ उपदेशकः Gen. Tat.; i. e. I will also enter fire and die before you. Some think that the objection to compounds in अक् is not universal, as Pāṇ. himself says ज्ञानितुः पक्षतिः and तद्यत्योन्नजो हेतुश्च. पुनर्विपत्तेः—For, it was his belief that the princess had perished. इष्ट—इह is emphatic; he had already made up his mind to die and not to show his face again to the king of Simhala, without Sāgarikā. So he thinks that this was the best occasion to carry out his resolve. अकारण—अप्रदाने v. l. for such a trifling matter. भरतकूल—For Udayana belonged to Bharata's race. संशयतुल—
in the balance of doubt about its existence, i. e. doubt in one scale, weighed against the continuity of the race in the other, it being not known which would outweigh the other.

आदचह—i. e. within the reach of fire. समावयत्वम्—Ltt.
honour (by helping), hence, help, attend to. Cf. उप...स्त्रयत्वम्।
केसादृशकः । पापदेव समावयामि । SAK. I. p. 21. सम्भवे—Supply
कठोरता, when you ought to be hurrying about to get out of the
reach of fire. मत्यस्यतयः—indifferent to your safety.

P. 106. आदेष्व—The King had addressed her as ज्ञानी,
he had also reciprocated her love; so she has the satisfaction

of calling him आप्युष when speaking to herself. तुनरपि—For she had no desire to live, as is clear from her previous speech. भर्ता—Speaking aloud, she addresses him in the usual style.

SI. 18. यतः संताप—For her touch deprives the fire of its burning power.

SI. 19. हृतवस्त्रः—हृतवस्त्र वहः the carrier of oblations to the gods, fire; cf. वहि. अविनितः—For Vāsav. had entered the apartment and gone to the place where the King was.

P. 107. स्वमेव पति; &c.—For but a moment ago the whole apartment was a scene of destruction; suddenly the fire vanished and everything appeared in its original state; was that a dream?

इयं दद्वचनात् &c.—The King now found himself in an awkward position; he was rather in a hurry to go to the rescue of Sāgarikā, when there were others at hand to go. So he tries to pass off the matter by saying this. The Queen smiles at his defence and says ironically “Yes, I know it.” राज्यपुत्राः—इहशी having the sense of तुल्य is construed with the Instr. or Gen. by तुल्यार्थेरत्तुलोपताःयां तुलियाऽन्यतरस्याद्। तुल्यः सदृशः समो का लक्षणस्य कल्पन वा। Sid.-Kau.

P. 108. सामरिका—See com. for derivation. मामनिवेद्य—The reader knows that Yau. had done all that on his own responsibility; see *supra* I. 8 (स्वेच्छाचारी भीत एवात्मि भर्तुः).

ईदृशमिवस्याः—For she was in chains at that time. The sight was too much for the faithful and tender-hearted minister to bear, and he falls down overpowered by emotion. बहुभूतेरुपरि &c.—For he was like a father to her.

कथमुदानवेशस्य &c.—The King is agreeably surprised to find that she who was so long considered as of an humble origin was a princess.

P. 109. परिष्ठारो भवतीति—After this Prof. Ray adds the stage-direction—इति रत्नमालां रत्नावलीकण्ठे समर्पयति, with the remark—‘The jester here does what is most natural.’ If this be genuine, it only brings into greater relief the nobility of the Vid.’s mind already displayed by him when offering the रत्नमाला to the King, although he was expressly told that it was presented to him by Sāgarikā. See our remark on अप्युष मन्महसे तथा &c. p. 91.

कृतार्थादाता—Her fault lay in impersonating Vāsavadatta and going to meet the King. असिनिन्द्रिये—Because as she thought

she had the hardness of heart not to tell her (the Queen) that she was related to her. Ratnāvalī, however, did not know anything herself about the relationship, until it was announced by a bard in Act I. that she was in the household of King Udayana; and even after that she could not tell it out of modesty; cf. लज्जा। गुर्वा II. 1. इदानीमपि सावद—So in Priya. पहि अलीकरिले । इदानीमपि ते भगिनीस्तेहै दर्शय. रखलिते नाटयसि—This draws the Queen's attention to Śāg.'s being in chains. नृशंसतया—Scil. her putting Śāg. into fetters. नृशंसादि destroys इति नृशंसः; hence, cruel; नृशंसस्य माः नृशंसता. अमारथयोऽनुजीवीकृतास्मि—She knew that in her jealous pride she did not treat Śāga. in a manner worthy of a Queen. She now tries to find a defence for her ill-treatment of Śāga. by saying that Yaug. was responsible for that.

S1. 20. इवा मद्रचनात् &c.—This refers to Yaugandharayapa's attempt to bring about a family-alliance between Vatsarāja and the powerful King of Magadha, who had a beautiful daughter named Padmāvatī. But this was not possible so long as Vāsavadattā lived, as Padmāvatī's father did not like that his daughter should hold a secondary position in the King's household. Yaug., therefore, persuaded Vāsavadattā to suffer, for state purposes, a temporary separation from her husband, and while the royal household was at Lāvānaka, set fire to the royal camp, while the King was out a-hunting. The poet, however, makes mention of this incident in connexion with Ratnāvalī.

कलबसंषटमया—Some read कलबताचटमया; देव्यम्यकलब० परं प्रापिता. The कलब० meant here is, of course, Ratnāvalī, although the original reference is to Padmāvatī. According to the plot of the play Ratnāvalī was to be the second wife of the King, but the Queen did not yet know that Śāga. was that Ratnāvalī, and that her union with the King was imminent.

P. 110. अयं स्वामिस्वलाक्षः—Yaug. speaks of Udayana's acquisition of universal sovereignty, after his marriage with Ratnāvalī, as almost an accomplished fact, so firm was his belief in the prophecy.

अस्त्वत्—For comp. see com. निरुद्धरूप०—He means—In the loyal discharge of one's duty towards the master, one cannot allow considerations of the feelings of others, however respectable, to come in one's way.

देव शम्भवाम्—Some add before this the stage-direction पाइयोनिपत्य; but that is derogatory to the dignity of the prime minister; again, if genuine, we expect something like मा मैषम् or उत्तिष्ठ in the following speech of the King. सार्वभौमः—सर्वश्चैः द्रुपदः । तस्येत्वर इत्यण्.

P. 111. अथेऽहेवीहस्ते &c.—A similar question is asked in the Svap.—Va's.—अथ पदावस्था हस्ते किं न्यासकारणम्. (विहस्य !) परिज्ञाताचाच्च &c.—This is a hint to the Queen that she should give her sister in marriage to the King. In Jīvānanda's Ed. this part of the speech is assigned to the King, with a corresponding change in the following speeches of Vāsava. and the Vidd., viz.—अङ्गउत्त...कुरु देहि मद...। विद्यु—पिभवामस्तस्त अभिः. But the speech is appropriate in Yauga.'s lips alone, as it is natural that the suggestion should come from him. To put it in the mouth of the King is to go against propriety and make him forget his dignity.

P. 112. भग्निका—In the absence of her (Ratnāvali's) parents she was entitled to give her away like that. को देव्याः प्रवाहः &c.—i. e. सर्वापि बहु मन्यते मध्या तथायमपि (so this one also is received with respect). तत्था कुरु &c.—Cf. for similar requests प्रथा नौ पियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्दीयृ॥ Sāk. III. p. 79; तथ्येण मे पियसखी स्वर्गल्य नौकण्ठते तथा बयस्येन कर्तव्यम् Vik. II. p. 87. पृथी खलु &c.—Because the gaining of the hand of Ratnāvali meant the gaining of supremacy over the whole world. रथाने देवीशब्दं &c.—Vasu. was struck with the magnanimity of the Queen who gave Ratnāvali to the King without betraying the least sign of jealousy. In some editions this speech is given as Bābhravya's; but it suits Vasubhāti better. Some read after this—वासवदत्ता रथनावली-मालिङ्गम देवीशब्देन प्रसादं करोति । इदानीं सप्तल—Some attribute the speeech to बाब्रव्य; see foot-note; some read देव इदानीं सफकः परिश्रमः संवृत्तः. पियसुपकरोमि—This use of उपक्रम is somewhat strange; but it has become technical, as it is found in almost all the plays. Perhaps it means उप समीपे करोमि bring near to, confer; cf. उपहुरामि the variant in Sāk.

S1. 21. भीतः आत्मसम्पत्ताः—Lit. made like my own self. He means—By the marriage-tie a firm ally is secured in Vikra., who would henceforth regard my interest as identical with his. आत्मः may also mean 'raised to our rank,' but it will not do here; for that is an advantage to Vikra. and not to the speaker.

प्राप्तिये—Ságar, is not dismissed so summarily; three epithets are used to point out her importance, viz. उर्ध्वीतले सारं, प्राप्तयेकहेतुः and प्रिया (loved by me).

P. 113. किं नामस्ति स्वयम् &c.—किं नामस्ति विद्येयं v. l. where विद्येयं means ‘what is to be accomplished, an object to be gained.’ अनास्त्वद्यूषये—See note on द्विजाद्यूषयः p. 3.

भरतवाक्यं—This is a stage-direction. It refers to the concluding śloka (or ślokas) of a play, so called because, like the Nándí, it is repeated by भरत or the chief actor, divested of his dramatic character, as all acting is over. भरतप्रस्तावनानन्तरं नटवाक्याभावादत्र भरतवाक्यमित्युक्तिः । Rághavabhaṭṭa on Śák. It contains an expression of wish for general prosperity, &c.

Sl. 22. उद्धाम—Of luxuriant growth, abundant. वास्तवः—This is variously explained as वसोः अपत्यं युमान्; or वसवो वैवा: वधूनि रत्नानि वा अस्य सन्ति इति ; ऋगेत्समादिवादण्. Indra, the god of the firmament and the dispenser of rain; cf. तद भवतु विष्णोजाः प्राप्तयैवष्टिः प्रजापुः । Śák. VII. 34. इष्टाः—as desired; i. e. timely, and as much as is necessary. इष्टैः—Here इष्ट means an इष्टि or यज्ञन, the aff. क्त being added to यज्, यजि (to form an abstract noun); distinguish this from the preceding, इष्टी, where क्त is added कर्मणि (to form p. p. p.). ऐषिष्टपृः—The gods; see com. प्रीणन्ते—This is done by offering oblations to them, cf. इष्टास्मोगान्विष्ट चो वेदा दात्यन्ते यज्ञमाविताः । Bhg. III. 12. This is the service the gods expect from mortals in return for the favour from heaven; cf. त्वमपि विततव्यङ्गो वज्रिणः (स्वर्णिणः v. l.) प्रीणयत्वः । Śák. VII. 34. राजमुख्याः V. l.—will do equally well; it will be clear from the quotation above and Ragh. I. 26 &c., that it was the duty of kings also to offer sacrifice to gods through Brāhmaṇe priests.

अक्लपान्तं—कल्प is the period of the world's duration. It extends over one thousand cycles of the four युग. समुपचितसमुखः—It is better to take the सुख as referring to the people at large, and not to good men alone. This same sl. occurs as the concluding stanza of the Priya, with the readings स्थिरसमुपचिता (स्थिरा steady चासी समुपचिता grown, developed) संपत्तिः for समुपचितसुखः संगमः, and हुःसहः for दुर्जयः in the third and fourth lines. दुर्जयः—difficult to be put down by argument. वज्रलेपः—वज्रवद् like a diamond or the thunderbolt, कठिनः hard लेपः यासी leaving a permanent (painful) impression on the mind. वज्रलेप also means a kind of

ement, so called because things joined with it adhere permanently; for its preparation see Brīhatsaṁ. Ch. 57; this meaning also will do; वज्रलेप इव स्थितः वज्रलेपः.

The third and fourth lines are also differently read as—
 आकर्षं सूक्ष्मकीर्तिं विलसतु सुकर्वैद्यसद्वृत्तरन्ना नामा रसनावलीयं
 सकलजनमनोनाटिका नाटिकास्तु ; Construe—सुकर्वे: of the great poet
 सूक्ष्मकीर्तिं: (the fame arising from the good composition, the
 play) आकर्षं विलसतु (shine forth, endure); द्वैद्यसद्वृत्तरन्ना (द्वैद्यानि
 charming सती वत्सराजयौगन्धरायणादीना द्वृत्तानि deads रसनानि यस्या:
 तादृशी) इर्च नामा रसनावली नाटिका सकलजनस्य मनसः नाटिका (that
 which causes to dance, bound with joy, hence, the delighter of)
 अस्तु. Another variant is—आकर्षान्तं क्रियात्-सुः क्रमपुरचितं—
 क्रतुषु समुचितं संगतं सञ्जनात्व निविशेषावकाशं पिण्डनजनवचोवर्जनाद्वज्ञ-
 लेपम् ॥. But the meaning of this is not clear.

APPENDICES.

No. I.

The subha'shitas occurring in the play.

— : o : —

(The figures refer to the pages of this edition).

I. SENTENCES.

	Page
अचिन्म्भो हि मणिप्रन्धौषधीना प्रभावः ।	39
इयमनप्रा बृहिः ।	80
कटोऽये खलु चुरुयभावः ।	8
किं तुनः साहसिकानां पुरुषाणां न संसाधयते ।	73
दुणाक्षरमपि कदापि संभवत्येव ।	58
न कमलाकरे वर्जयित्वा राजाहृष्ट्यन्यज्ञाभिरमते ।	32
प्रकृष्टस्य प्रेस्याः दत्तलितमविषयं हि भवति ।	77
मनश्चलं प्रकृतयैव ।	63

II. SLOKAS.

तीव्रः स्मरसंतापी
न तथादी शाश्वते चथासन्ने ।

तपति प्रावृत्ति नितरा-
मध्यर्णजलागमो दिवसः ॥

दुर्दीर्घा छुष्मशरव्यथा वहन्त्या
कामिन्या यद्यभिहिते दुरः सखीनाश् ।

सहूपः शिशुगुकसारिकाभिरकं
धन्यानां श्रवणपथातिथित्यमेति ॥ pp. 43-44

द्वीपादन्यस्मादपि
मध्यादपि जलनिषेद्विशोऽप्यन्तात् ।

आनीय स्तूपित चट्टपति
विश्वरभिमतमभिक्षुलीभूतः ॥ p. 7

No. II.

The Metres Used in the Play, Their Definitions and Schemes.

1. Sanskrit Verse is regulated by quantity, and not, as in English, by accent. A पाद (stanza) consists usually of four चतुर्वार्ष (quarters). A पाद is regulated either by the number of syllables (अक्षर), or of syllabic instants (मात्रा). When the चतुर्वार्ष are all similar, it is called a सम चूत, to which type most of the metres conform; there are अवेसम चूत, wherein the first quarter corresponds with the third, and the second with the fourth, called respectively the *odd* (विषम) and *even* (सम) quarters. A third class comprises विषम चूत, but these are very seldom used.

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ए are short, and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु ('light'), and a syllable with a long vowel is called गुण ('heavy'). But a लघु syllable is considered as गुण if it is followed by an *anusvāra*, or a *visarga*, or a conjunct consonant, or when it comes at the end of a पाद.¹

3. A set of three successive syllables is called a गुण (foot). Marking a short syllable as ~ and a long one as —, the different गुणs,² which are 8 in number, may be exhibited as follows:— य ~ — ; र — ~ ; त — ~ ; भ — ~ ~ ; ज ~ — ~ ; स ~ ~ ; म — — — ; and न ~ ~ ~ . In the definitions which are given below, a short syllable is indicated by the letter ल and a long one by व.

4. Excepting nine stanzas (I. 13, 14, 15; II. 1, 7; IV. 7, 8, 9, 10) of Prakrit verse, the Ratnāvali has 76 stanzas, distributed over 13 different metres, which we give below arranged in the alphabetical order of their names. The metre is also named in the com. in this edition, except in the case of अहृदयम्.

1 सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुणर्वेत् ।

वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोडपि वा ॥

2 आदिमध्यावसानेषु ष-र-सा यान्ति लापवस् ।

न-ज-सा गौरवं यान्ति भ-नौ तु गुणलापवस् ॥

अकृष्णम्—(also called श्लोक). Def. श्लोके एवं युरु ज्ञेयं सर्वेन लघु पञ्चमम् । द्वितीयाद्योहृतं सप्तमं द्विर्धमन्त्रयोः ॥ This is the shortest metre in ordinary use. There are many varieties of this metre, but the one defined is the most common. Each *Pāda* of it consists of 8 syllables of which the 6th is long and the 5th short, and the 7th is *short* in the second and fourth *pādas* and *long* in the first and third. The rest of the syllables may be either *short* or *long*. Examples:—I. 22; II. 6, 10, 13; III. 2, 16; IV. 4, 15, 18.

शर्वी—Def. यस्याः पथमे पादे द्वादशा मात्रात्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदशा सात्त्वयोः ॥ This belongs to the class of metres which are regulated by the number of मात्राः or syllabic instants. The four *pādas* contain respectively 12, 18, 12, and 15 मात्राः. Ex.—I. 6, 19, 21, 24; II. 9, 12, 19; III. 10, 12.

[इन्द्रवज्ञा—See उपजाति below].

उपजाति—Def [स्पादिन्द्रवज्ञा वरि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्ञा जतजास्ततो गौ ॥] अनन्तरोदीरितलक्ष्ममाजौ पादौ यदीयाहृपजातयस्ताः ॥ इथं किलान्यावपि मिश्रिताद्यु वदन्ति जातिविभेदं नाम ॥ An उपजाति is a mixture of one or more *pādas* of इन्द्रवज्ञा [11 syllables, Scheme—त, त, न, ग, ग], with one or more of उपेन्द्रवज्ञा [11 syllables, Scheme—ज, त, ज, ग, ग], so as to form one stanza; a mixture of other metres also, in this manner, is called an उपजाति. The student should scan and find out in each case whether a *pāda* is in इन्द्रवज्ञा or उपेन्द्रवज्ञा. Examples:—II. 15 (उ० इ० उ० and इ०).

[उपेन्द्रवज्ञा—See उपजाति above].

पुष्पितामा—Def. अयुजि नयुग्रेकतो यकारो युजि च नजौ जरगाम्य पुष्पितामा । This is an अर्धसम metre; the first and third *pādas* consist each of 12 syllables (Scheme—न, न, र, य) and the second and fourth *pādas* consist each of 13 syllables (Scheme—न, ज, र, ग). Examples:—I. 4.

पृथी—Def. जसौ जसयला वसुभ्रह्यतिश्च पृथी युरुः । 17 Syllables. Scheme—ज, स, ल, स, य, ल, ग. The pause occurs after the 8th syllable. Examples:—II. 16; IV. 17.

प्रादिंगी—Def. ग्री ज्ञो गद्धिवशयसि प्रादिंगीयद् । 18 Syllables. Scheme—म, न, ज, र, ग. The pause occurs after the third syllable. Ex.—II. 8.

मालिनी—Def. ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकः । 15 Syllables. Sch.—न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable. Ex.—II. 14; III. 17; IV. 16.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका रमजा जगौ ग I. 14 Syllables. Sch.—त, भ, ज, ज, ग, ग. Ex.—I. 8, 12, 20; II. 17; III. 6, 14; IV. 2, 8, 19.

शार्दुलविक्रीडित—Def. सूर्यश्वैर्यदि मः सजौ सततगः शार्दुलविक्रीडितम् I. 19 Syllables. Sch.—म, स, ज, स, त, त, ग. The pause occurs after the twelfth syllable. This metre is very frequently used in this play. Ex.—I. 1, 2, 5, 9, 11, 17, 23, 25; II. 3, 4, 5, 11, 21; III. 1, 3, 11, 13, 18, 19; IV. 1, 6, 12, 20, 21. And the additional stanza after I. 2.

शालिनी—Def. मातौ गो चच्छालिनी वेदलोकैः I. 11 Syllables. Scheme—म, त, त, ग, ग. The pause occurs after the fourth syllable. Ex.—I. 7.

शिखरिणी—Def. रसे रुद्रभित्रा यमनसमलाभः शिखरिणी I. 17 Syllables. Sch.—य, म, न, त, भ, ल, ग. The pause occurs after the sixth syllable. Ex.—II. 13, 20; III. 4, 7, 15; IV. 13.

ज्ञापरा—Def. वप्नैर्यनो चयेण विमुनियतिषुता ज्ञापरा कीर्तितेयम् I. 21 Syllables. Scheme—म, र, भ, न, य, य, य. The pauses occur after the seventh and the fourteenth syllables. This is the longest metre in ordinary use. Ex.—I. 3, 10, 16; II. 2; III. 5, 8; IV. 5, 11, 14, 22.

हरिणी—Def. नसमरसला गः षड्वैर्हयैहरिणी मता I. 17 Syllables. Scheme—न, स, म, र, स, ल, ग. The pauses occur after the sixth and the tenth syllables. Ex.—III. 9.

No. III.

Bombay University Examination Papers.

(N. B.—Questions repeated are omitted).

:-o:-

B. A., 1875-76.

- I. To what class of dramatic composition does the Ratnāvalli belong? What are the characteristics of that class?
- II. Give a sketch of character of the Viddhaka in the Ratnāvall, with quotations or references. Compare it with the character of the Vid. in any other Sanskrit drama.
- III. (a) Translate the following:—(see the passage from विजयः—ततः कोसलाधिपतिरपि &c. p. 93.....to the end of §1. 6, p. 94). (b) Dissolve and name the compounds सम्भवजन्मेविष्टपतिः, अद्यात्मसरिति, and वर्णोद्घमदक्षिणि. IV. Explain the following, giving the context:—(a) पैतृताथयिमिनिजस्य सदूरं नाशः किराते: कर्ता p. 86; (b) क्लीलावधूनश्चा &c.....राजहन्तीव p. 45; (c) शुणकरम् p. 58; (d) प्रकृतस्य देहा: स्तलितमविषये हि भवति p. 77.

First Exam. in Arts, 1879-80.

- I. Translate into English:—(a) प्रसीदेति &c. II. 20; (b) अस्मिन्गरम् &c. IV. 2; (c) योऽहं निरिय &c. IV. 5. II. Fully explain the following, stating the context in each case:—(a) आसा किल दुःखासालिखयते । p. 57; (b) अस्माकं तात्त्वान्तःपुरो चिक्कगतोऽचयते । p. 25; (c) चदामङ्कर्तं तन्मायि संमाययोऽपि । (d) अस्मि सादृश्यम् । तस्मि वसन्तकात्प्रयावरमवच्छाप्यस्थः । p. 101; (e) मया मन्द्यमागिन्मा चिरं योक्षितु-मपि न पारितोऽपि जनः । p. 27; (f) अयि नैत्यहुन्तं समानप्रतिपतिषु तस्मीषु । (g) अथ वा चिवशालिकादार उपस्थितो वसन्तक एव ते प्रत्यपुत्पादयिष्यते । p. 70; (h) किमद्यापि सहस्राभिजायेन सेवाद्वाच्चमत्प्रयत्नेते । p. 83.
- III. In what sense or senses is the word धृति used in the Ratnāvalli? Quote the passages if you can. IV. Write out fully the verses in which any two of the following lines occur; if you cannot quote the verses, indicate their context:—
 (a) रमयतिरर्थं संकेतस्था तथाऽपि हि कामिनी p. 70; (b) प्रिया प्रायेणास्ते हृषयनिहितात्प्रविशुरा p. 64; (c) सर्वकारक्तस्थयः क्षणमपि प्राप्नोमि नो निर्वृतिष्य; (d) सर्वं दर्शयितुं तथाऽपि वदनं शक्नोमि नो लज्जया. V. What do you know of the geographical position of Kausambi? Is King Udayana mentioned in any other book you have read?

Previous Exam., 1907.

- I. Translate into English:—(1) कण्ठे छस्वावशेषं &c. II. 2; (2) पुरः पूर्णमेव &c. III. 7; and (3) हस्तीणां हेमशङ्कः &c. IV. 14.
- II. Explain:—(a) मुहुर्मौन्ति प्राप्य मधुपतङ्गश् (p. 19); (b) उद्धा-मोरकलिष्ट (p. 38); (c) कथयन्ती पक्षपातमधिकं नो मानसमुपेति (p. 45); (d) सा प्रकटरागा रत्नावलीव (p. 55); (e) नीतस्वया पञ्चताम् (p. 64); (f) मनश्वलं प्रकल्पयैव बुल्लस्य च (p. 68); (g) वृद्धिं वा ज्ञाप-केतनस्य क्रुते (p. 74); and (h) अपूर्वपूर्णेन्दु or v. l. अपूर्वपूर्णेन्दुम् (p. 45).
- III. Name and dissolve:—श्रवणपथातिथित्वम् (p. 44); जललवपस्यन्दिनी (लोचने p. 47); अर्धरात्रै (p. 86); अतिनिर्वृणं (p. 86); सृष्टालोपमौ (शाह p. 72); and हास्तिकपायस् (p. 98).
- IV. Name the metres and point out the pause (यति) in:—(1) दुवर्ता छमुमशरवयथां वहन्त्या II. 8; (2) प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहत्तौ I. 9; (3) प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्कान्तिः I. 20; and (4) अलमलमसिमार्चं साहसेनाकुत्ता ते III. 17.

No. IV.

Index of Important Words.

(The figures refer to the pages of this edition).

अप्रहस्त	31	आपोद	93
अतिवाह्य (verb)	36	आवन्ध	82
आत्माहित	86	आभिजात्य	59, 82
आच्यवासित	105	आभिमुख्य	2
अनश्च	80	आमोद	69
अनवरत	15, 32	आयास्य (verb)	21, 34, 42
अनाथ	84	आस्ती	19
अनुबन्ध	15, 30, 54, 59, 104	आलेख्य	31
अनुभाव	99	आवर्जित	5
अनुरागन	19	आवह (verb)	8
अनुवृत्ति	88	आवास	27
अनुहृ (verb)	20	आशानी	26
अनितक	111	इद्ध	3
अपेक्षा	15	इन्द्रजाल	107
अभिजात	83	ईह (verb)	96
अभिभव	104	ईहित	1
अभिष्ट (verb)	70	उच्छिति	8
अभ्यर्ण	72	उज्ज्ञ (verb)	22, 76
अर	66	उज्ज्ञपति	3
अरण्यवदित	77	उड्हीन	36
अर्धरात्र	86	उटकलिका	38
अलीक	82, 102	उद्कृत	94
अवगुण्णन	71	उत्क्षिप्त	32, 66
अवचय	22	उत्तम (verb)	69, 72
अवधारित	23, 42	उत्तमाङ्ग	94
अवष्टम् (verb)	93	उत्तरीय	104
अवष्टम्ना	96	उत्तान	32
अश्वपाल	35	उत्ताम्यत	62
असूज	94	उत्तृष्ठ	90
आजि	94	उदात्त	108
आत्म	35, 64	उद्घात्य (verb)	36
आत्म	2, 3	उद्वाम	11, 12, 38, 115

उद्देश	96	कोटि	12
उद्भव	78, 79	कौसुम्भ	24
उद्भवन्	94	क्षति	77
उद्भव (verb)	42, 112	क्षितिभृत्	66, 99
उद्भवा	7	क्षीब	15
उद्भवत्	44	क्षोद	12
उपकरण	20, 21, 22, 23	खण्ड	16
उपचय	5	खेल	99, 107
उपरत	78	गण्डूष	19
उपराग	76	गद्यद	100
उपसर्ग	10	गमेदासी	51
उपालभ् (verb)	31	गाढा	43
उर्जीष	3	गुल्म	46
ऊमन्	49	गोचर	21, 64
कुञ्ज	43	गोषी	99
कुञ्जुक	58, 62	गलपन	103
कक्षा	56, 100	घट् (verb)	58
कन्चुक	35	घटय् (verb)	7, 70
कटक	45, 65	घटा	93
कटुकित	73	घन	89
कष्टप्रह	2, 89	घुणाक्षर	58
कनीयस्	7	चक्र	66
कामलाकर	32	चक्रशाल	35, 104
कल्य् (verb)	64	चतुर्वेदिन्	42
कषण	94	चर्चरी	9, 11, 15, 16
किकिणी	35	चर्चिका	23
किरात	36	चापयष्टि	23
कुटिल	82	नित्रशालिका	61, 70
कुटिम	12, 69	चिरय् (verb)	56, 64, 70
कुञ्ज	36	चेदी	14
कुरकुराय् (verb)	42	छद्धन्	64
कुल	112	छोटिका	41, 71
कुसुमचाप	9	जूँमा	38
कुरा	35	झटिति	7
कैकिरात	12	झाषकेतन	74

तनु	48	निचय	103
तपस्विन्	64, 86	निरदेशन	103
तम् (verb)	14	नियोग	6
तावक	50	निरुद्गोष	91, 110
तिरथ् (verb)	८	निरन्तर	20
तुला	105	निरपेक्ष	43
तूष्णीक	५६	निर्भर	15, 72, 89
तोरण	६२	निर्वर्णय् (verb)	46
त्रिवली	४७	निर्वापय् (verb)	७२
त्रैविष्ट्य	११३	निर्वृति	८४
त्रिषु	१९	निर्हादिन्	४०
दक्ष	५	निशाचार	२७, ७४
दक्षिण	९०	निष्पत्र	८
दण्डकाष्ठ	४०	निस्पन्द	४७
दधिभक्त	३६	निहु (verb)	४३
दन्त	६२	नेपथ्य	५
दाक्षिण्य	८२	पञ्चता	६४
दामन्	१५	पटल	१८, १००
दास्याःपुत्र	१७, १०७	पटवास	११, १३
दिवसमुख	१२	पदाङ्गुक	८६
दीर्घिका	३४	पतंग	१०४
दुरवगाह	१०३	पत्रि	९३
दुर्जय	८३	परिकर	६६, १०६
दुर्वार	४३	परिणत	२७
दुर्विनीत	८३	परिच्छद	८८, १०९
दुष्कर	७७	परिणाह	४९
देवराज	९७	परिधा (verb)	९२
दोहद	२९, ३७	परिभव	९३
द्विपदी	१४, १६	परिमावित्	६९
धातु	४५	परिसूत	७८
धारायन्त्र	१२	परिमिलन	४८
धृति	८, १०, ९२	परिहाय	४६
नागर	११	पाणिग्रहण	६
निराव	१०४, १०५	पाद	२९

पाकाय	1	प्रहरण	94
पारित	27, 84	प्राङ्गण	12
पाली	68	प्रारम्भ	9
पिच्छिका	95, 97	थोष	103
पिङ्गरित	11	फलक	8
पिण्डीकृत	68	बहल	67, 68, 106
पिण्डुन	40, 113	ब्रह्मसूत्र	57
पिण्डुनित	103	भरतपुत्र	7
पिण्डातक	12	भाषणधेय	103
पीचर	67	भाषिनेय	92
पुरुषकार	94	भूत	40
पुलक	1, 2	भूमिका	7
पूतना	93	आन्ति	9, 66
प्रकृष्ट	77	मकरकेतन	24
प्रजापति	53	मकरकेतु	23
प्रतिपादय् (verb)	85, 111	मकरब्ज	2
प्रतिपालय् (verb)	61, 64	मण्डल	49
प्रतिमा (verb)	6	मध्य	15, 23, 48
प्रतिवचन	108	मध्यस्थ	81
प्रतिष्ठापय् (verb)	22	मन्त्रय् (verb)	34
प्रतीप	94	मन्दुरा	35
प्रतीष् (verb)	25, 26, 93	मरकत	69
प्रत्यप्र	24	मर्दल	11
प्रत्यभिज्ञा (verb)	41	मसूण	69
प्रत्यभिज्ञान	8	मह	9
प्रत्यय	8, 70	महानुभाव	75, 78
प्रत्यापत्ति	88	महानाक्षण	43
प्रत्याधना	67	महीन	103
प्रदोष	61, 96	महीयस्	9
प्रयोग	5, 111	मानय् (verb)	15
प्रवाह	86, 103	मानस	45
प्रश्रय	59	मार्गण	89
प्रस्ताव	87	मुकुलयित	14
प्रसु (verb)	97	मुखर	11, 51

मुधा	६३	वास्य (verb)	१९
मुषित	८४, ९०	वास्य	११३
मृगलाङ्घन	७१, ७४	वासित	६९
मृगाङ्क	९६	विप्रह	९, ६०
मृणालिका	३४	विच्छाय	२८
मुदुल	१४	विजनीकृत	९६
मुष	६६	विज्ञान	४७
मेधाविन्	४७	विटप	२५, ३७
मेलक	१४	विटपिन्	२४
मोदक	१६, ८६	वितान	१८
म्लापित	४९	वित्तेश	१२
यथातथा	३१	विद्वच	१३
यान	८, १०२	विद्वुम	१९
रतिमव	९	विष्वुर	६४, ७२
रथ्या	११	विपति	१०५
रभस	७२, ९३	विपद् (verb)	७९, १०४
रुक्ष	५३	विपाटल	८८
लज्जामन्	५३	विप्रतीप	६४
लाक्षा	७६	विप्रलब्ध	८३
लालित	१०	विद्वाज् (verb)	२४
ओ (verb)	२८	विमर्द	१२
वज्रलेप	११३	विलक्ष	३२, ७६
वर्तिका	३०	विलेपन	२५
वर्धय् (verb)	३७	विविक	२४
वर्मन्	९४	विशद	७०
वर्षवर	३५	विश्रवध	४०, ७३
वलन	४९	विसंचुल	१३
वलभी	६२	विस्कारित	५९
वल्य	३४	वीथिका	५५
वल्म	९९	वीथी	६८
वस्तु	५	वृषभ	११३
वातावली	५९, ८०	वेदिका	६९
वामन	३५	वेघस्	५३
वारविलासिनी	१३	वैतालिक	२६

वैदम्य	41	संनिवेश	67
वैलक्ष्य	57, 64, 83, 88	समांवश्य (verb)	93
व्यञ्ज	29	समुद्रक	30
व्यपदेश	41	संपत् (verb)	26
व्यलीक	76, 77	संभावन	8
व्याज	88	सरोक्षिणी	67
व्याहार	19	सधीकता	11
व्याह (verb)	40	सहन	51, 77
व्यप् (verb)	57, 61	सहभृ	2
व्यब् (verb)	108	सामाजिक	5
व्यब्द	112	सारिका	22
व्यरण	64	सार्थी	14, 19, 97
व्यातकूम्भ	12	सावधूम्भ	31
व्यक्त्य (verb)	15	साहसिक	73
व्यिख्या	94	सिद्ध	8
व्यिलिम्ब	63	सेन्दूर	12
व्यङ्क	11, 13	स्थग्य (verb)	68
व्येखर	12, 98	स्पृश (verb)	8
व्यामल	103	स्पेर	64
व्याढ़	20	स्वयंग्राह	11
श्री	54	स्वस्तिवाचन	17, 26
संरम्भ	64	हताश	16, 71, 74
संवाद	101	हन् (verb)	15, 74
संसक्त	68	हारित	48
संकेत	66	हस्तताळ	43
संगीतक	6	हारित्	5
संघडना	109	हस्तिक	93
संज्ञ	7, 21, 25	हुतबद	105
संधि	60	हेला	35